

Др Александар Стаматовић

ИСТИНА О ЧЕТНИЦИМА

Српска радикална странка
Зипс, Београд 2000.

Др Александар Стаматовић
ИСТИНА О ЧЕТНИЦИМА

Рецензенти:

Др Новак Ражнатовић, научни савјетник
Историјског института Црне Горе у Подгорици у пензији
Предраг Вукић, историчар и архивист
Државног архива Црне Горе у Цетињу

Главни и одговорни уредник:

Саша Радовановић

Техничка припрема:

Слађана Влајковић-Величковић
Рада Перуничкић

Издавач:

ЗИПС, Земун, Трг победе 3

Штампа:

„Етикета”, Болеч

За штампарiju:

Миленко Драмлић

Тираж:

500 примерака

ISBN 86-7402-032-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

940.53/.54(497.1)

СТАМАТОВИЋ, Александар

Истина о четницима / Александар
Стаматовић. -Земун: ЗИПС, Српска радикална
странка, 2000 (Болеч :
Етикета). 415 стр.: фотогр. ; 24 cm

Тираж 500. - Белешке уз текст. - Биљешка о
аутору: стр. 411. - Биографија: стр.
395-410.

ISBN 86-7402-032-1

А) Четнички покрет - 1941-1945
ИД=80721932

Ову књигу посвјећујем погинулим четницима, међу њима и мом стрицу Бориславу, који погибе у двадесет четвртој години без гроба и мрамора у Кочевским шумама у Словенији, као командир омладинске чете десетог пука црногорских четника војводе Павла Ђуришића. Нека је њима и њиховој борби вјечна слава

Аутор

УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА

Прошле су деценије откад ђенерала Драже Михаиловића и његових четника више нема. Расули су своје кости широм Југославије, побијени од окупатора, усташа и партизана. Они који су имали срећу, или можда несрећу да преживе, разишли су се по свим континентима, а један дио који је остао у Југославији, био је осуђен од комунистичког режима на различите временске казне, а после је трпио шиканирања и прогоне. И ови по свијету, и ови у Југославији, данас броје последње године или мјесеце живота. Деценијама је у Југославији четнички покрет од стране пропагандне машинерије комунистичког режима представљан у најгорим својствима. То представљање има широку лезу, почев од режимских комунистичких историчара и њиховог „научног” приступа проучавању прошлости, преко књижевне литературе, па све до играних филмова и стрипова. У свим тим аспектима, четници су представљани као покрет издаје, крви и мрака. Намјера комунистичког режима, била је да их представи у свијести млађих генерација, као покрет: убојица, паликућа, силеџија, кољача, пијаница, брадатих и дугокосих запуштених људи, који витлају ножевима и машу црним заставама са мртвачким главама. Као у каквим дјечијим бајкама, желио се представити контраст, вјечите борбе добра и зла, патриотизма и издаје. Насупрот пијаним и запуштеним четницима, били су партизани, избријани, зачешљани, са црвеним заставама и другарицама партизанкама, који се боре за слободу и умиру са пјесмом на уснама. Историја и истина биле су сасвим другачије.

Ова књига плод је дугогодишњег ауторовог истраживања, и одговор је свој тој бјесомучној и бескрупулозној комунистичкој вишедеценијској пропаганди. Писана је у име правде и истине, које су деценијама комунисти скривали и убијали. Писана је у име хиљада расутих костију, несахрањених и неопојанијаних у пасјим гробљима и јамама, поपालених домова, реквизиција имовине „народних издајника”, прогона и политичких „неподобности”, у име Книнске Крајине без Срба, расрбљеног Косова и Метохије, оскрнављених цркава и манастира у које се утјеривала стока, српске дјеце која у Београду и Подгорици пишу латиницом, и ките јелкице за нову годину, у име свега онога што нас је задесило као посљедица полувјековне владавине комуниста, који су нас одвели у „свијету будућност”.

Намјера аутора ове књиге није да пише опширну историју четничког покрета, и замара читалачку публику сувопарном историјом, односно историјском фактографијом, која сама за себе не представља много, већ одва-

јајући битно од небитног, у главним и пресудним цртама, а све у складу са историјском методологијом и научним третирањем извора, докаже да четнички покрет није био онакав, каквим је представљен у полувјековној владавини комуниста. Режимски комунистички историчари писали су историју оглушивши се о сва начела научне објективности, а све у служби једне партије и њене идеологије. Корист је била велика, тј. брзо стицање звања магистара и доктора историјских наука, мјеста у институтима и универзитетима, материјална сатисфакција, добре бенефиције и путовања по историјским симпозијумима у Југославији и иностранству. Како су се служили истином, тако им и Бог помогао. Није због тога ни чудо, што многи од њих у данашњици покушавају да изврше личну научно историјску метаморфозу, схватајући да ће оно што су писали, у блиској будућности, када комунистички режим који институционално стоји иза њих оде са власти, бити једино вриједно по томе, да послужи као примјер, како не треба писати историју, и колико далеко историчар може отићи у служби једне партије и идеологије, нарушивши историјску етику, која такође постоји, као и новинарска или љекарска етика. Због тога је и аутор ове књиге, исту писао без емоција, хладног разума, вршећи селекцију извора на научан начин, да не би једног дана доживио исту судбину, као што ће је доживјети, и већ је доживљавају режимски комунистички историчари. Такође, аутор ове књиге, овим путем се захваљује члановима своје породице, који су му финансијски помогли да прикупи грађу за ову књигу, или су то једним дијелом лично чинили за њега. Захваљује се архивским и библиотечким службеницима, архива и библиотека у којима је радио на прикупљању грађе на сарадњи и професионалном односу. На крају, захваљује с свима онима који су материјално помогли да ова књига дође у широку читалачку публику.

УВОД

О четничком покрету Драже Михаиловића, тј. Равногорском, или Југословенској војсци у отаџбини, до сада је у Југославији и иностранству издато неколико стотина посебних издања, док се број чланака, расправа и приказа, писаних по разним часописима, годишњацима, зборницима радова или у штампи, пење на више хиљада. У свима њима, четнички покрет обрађиван је оквирно, или по појединим проблематикама, личностима, географским просторима и периодима. У Југославији, изузимајући неколико последњих година, када је бар формално отпочео дјеловати вишестраначки систем, издавана су дјела режимске комунистичке историографије, лишена објективности, а у служби комунистичке партије и њене идеологије. Због тога, аутор ове књиге, та дјела у њој неће значајније третирати, али наглашава да су она врло брижљиво проучена, и нека од њих биће наведена у литератури. Из периода дјеловања режимске комунистичке историографије, треба споменути рад др Веселина Ђуретића, који је својим књигама Савезници и југословенска ратна драма, књ. I и II, Београд, 1985. први скренуо са званичног режимског историографског курса. Иако се Ђуретић у својим књигама мање бавио самим четничким покретом у Југославији, а више страним факторима који су довели Тита на власт у Југославији, овај рад је тада представљао новитет, и био анатемисан од стране режимских историчара, и комунистичких власти уопште. Међу радовима који су изашли у последњих неколико година, ваља споменути књигу мр Радована Калабића-Равногорска историја, Београд, 1992, која се углавном заснива на мемоарској грађи, као и два класична мемоарска рада Звонимира Вучковића-Звонка: Од отпора до грађанског рата, и Сећања из рата, објављена у Београду 1991. године. Дјела су у ствари синтеза вишедеценијског мемоаристичког писања Вучковића у емиграцији. Вучковић је иначе био гардијски поручник југословенске краљевске војске, а у другом свјетском рату, командант једног од четничких корпуса. Мајкл Лиз је из лендлордовске породице из Дорсета на југозападу Енглеске. У вријеме II свјетског рата, био је британски официр за везу и командос, и као такав био је члан британских мисија при четничким штабовима од јуна 1943. године. Умро је 23. марта 1992. године. Његово дјело – Силовање Србије, објављено је у Београду 1991. године.

Од дјела објављених у иностранству, свакако треба напоменути књигу др Ивана Авакумовића, Михаиловић према немачким документима, Лондон, 1969. Ту су и неколико зборника радова, од којих се истиче Књи-

га о Дражи, књ. I и II, објављена у Виндзору у Канади, у уредништву Радоја Л. Кнежевића. У овој књизи своје мемоарске радове објавили су: Радоје Л. Кнежевић, Живан Л. Кнежевић, Бранко Лазић, Радмило Грђић, Павле Мешковић, Драгослав В. Милосављевић, Александар Милошевић, Карло Новак, Адам Прибићевић, М. А. Пурковић, Миодраг Ратковић, Борислав Ј. Тодоровић, др Живко Топаловић, Звонимир Вучковић итд. Као значајан, може се навести и Гласник Српског историјско културног друштва „Његош”, који је излазио у Чикагу, и који је објављивао мемоарске радове: ђенерала Душана Симовића, М. К. Стојадиновића, Радмила Тројановића, Радоја Вукчевића, Василија Зечевића, Тодора Миличевића, Косте Павловића, Вукашина Петровића, Душана Петковића, Недјељка Б. Плећаша, Боривоја Радуловића, Предрага Љ. Цемовића, Душана Ј. Ђоновића, Јована Ђоновића итд.

У иностранству је објављено и неколико посебних издања мемоарског карактера, од стране бивших британских и америчких чланова мисија при четничким штабовима. У таква дјела најприје треба убројати: **Albert B. Seitz, Mihailovich: Hoax or Hero? Columbus, 1953, Jasper Rootham, Miss Fire, London, 1946.** Поред ових, у иностранству је објављено десетине посебних издања, чланака и расправа, у којима се више или мање, посредно или непосредно помиње четнички покрет Драже Михаиловића.

О Милану Недићу и Димитрију Љотићу такође је написано неколико дјела мемоарског или полумемоарског карактера. Ова дјела интересантна су за проблематику којом се ова књига бави, колико су ове двије личности везане за покрет Драже Михаиловића. Она су углавном апологетског карактера, с обзиром да су их писале Недићеве и Љотићеве присталице у емиграцији у иностранству, последице свршетка II свјетског рата. У њима, у појединим сегментима, готово стереотипно преовладава настојање, да се подведе идентичност циљева дјеловања четничког покрета Драже Михаиловића, са Недићевим и Љотићевим покретом. Све то је из разлога што је Михаиловићев покрет био ослободилачки и антифашистички, а ова два у многим својим аспектима квислиншки, па су аутори тих дјела, на тај начин покушавали да рехабилитују Недића и Љотића. Међу таква дјела треба уврстити двије књиге Недићевог сестрића Станислава Кракова: *Ђенерал Милан Недић, књ. 1 и 2* Минхен, 1963. и *Ђенерал Милан Недић – „Препуна чаша чемера”*, Минхен, 1968; Бошко Н. Костић. *За историју наших дана*, Лил, 1949; Јован П. Тршић, *О Милану Недићу*, Виндзор, Канада, 1960; Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије Љотић*, Минхен, 1971; Ратко Парезанин, *На судбоносној раскрсници*, Минхен, 1976. За проучавање односа Димитрија Љотића према Дражи Михаиловићу, значајна је књига *У револуцији и рату*, Минхен, 1961. у којој су његове присталице сабрале његове чланке, расправе и говоре, из периода између два свјетска и II свјетског рата.

Аутор је за своју књигу користио изворе у неколико домаћих и страних архива. У првом реду то су извори у домаћим архивама, сконцентрисани у: Архиву војно историјског института у Београду, Архиву Југославије у Београду, Архиву Србије у Београду, Дипломатском архиву Министарства спољних послова СРЈ у Београду, Државном архиву Црне Горе у

Цетињу (Архивском одјељењу у Подгорици). Од страних архива извори су кориштени у: Националном архиву САД у Вашингтону (United States National Archives-Washington), и Државном архиву у Лондону (Public Record Office). Од објављених извора највише је кориштен Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I-XIII, Београд, 1949-1976. Кориштена је такође и домаћа и страна штампа, из разних периода, тј. од почетка овог вијека, до данашњице.

Извори који су били на располагању различитог су карактера. У домаћим архивима, сада се налазе само фрагменти, који су корисни за објективно писање о четничком покрету. Разлог за то, лежи у чињеници, да су комунисти у самом II свјетском рату, а нарочито на његовом крају, заробили већи дио архива четничких јединица. Они су тада могли несметано да врше селекцију докумената. Сва значајнија документа, која су говорила о борби четника са окупатором, усташама и српским квислинзима, комунисти су или уништили, или их похранили у тајне сефове архива, или својих политичких институција. Поставља се логично питање, када ће ти документациони фондови бити отворени? Они ће бити отворени тек онда, кад садашњи неокомунистички режими у Србији и Црној Гори оду са власти. У том случају постоји опасност, да их сами комунисти униште, када буду одлазили са власти, јер им представљају компромитацију. Истина, у последњих неколико година, отворени су поједини фондови, али се још увијек ради о мало значајним фрагментима. Нешто бољи случај је са страним архивима, у којима су похрањени савезнички документи, или заробљени њемачки и италијански документи. Међутим, и у тим архивима још увијек постоје фондови који су кључни за догађаје о којима ова књига говори, између осталог ко је и зашто довео Тита на власт у Југославији. То је разумљиво, јер је званична западна политика штитила Тита и његов режим све до његове смрти, па и после ње. Тако су аутор ове књиге или његови сарадници, били у ситуацији, да не могу добити управо у тим архивима документа, чији је рок од педесет година за издавање истекао, добивши одговор, да је дискреционо право самих тих архива, да та документа још увијек могу држати даље од јавности. У тим архивима постоје фондови докумената, који неће бити отворени ни у наредних педесет година, тј. стотину година од догађаја о којима говоре. Све то говори о каквим се крупним политичким играма радило, и колико су оне имале далекосежне посљедице.

Ваља на крају напоменути, да су два поглавља ове књиге са називима: Ко су четници? (у коме се говори о постанку и дјеловању четничког покрета до почетка II свјетског рата), и Слом (у коме је обрађен априлски рат 1941. године), дата у виду осврта, и уводног су карактера, јер по свом садржају не одговарају централној теми којом се ова књига бави.

ПРЕД КОМУНИСТИЧКИМ СУДОМ

DRAZHA MIHAILOVICH

July 1946.

Twas on Kosovo's plain?
Ah, no! In Belgrade city,
Malice unleashed,
Afraid of truth, devoid of pity,
Hounded the patriot to be slain.

O, peoples, listen to listen to his parting word:
"The gale of the world has carried me".
In silence let that forest voice be heard,
And sense the storm that broke that
noble tree!

M. C. Thomson

ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ

Јули 1946.

То јамачно бјеше на Косову равну?
Ах, није не! Већ у Београду граду,
Злост разуларена,
Бојећ се истине, рада туђем јаду,
Нахушка псе да родољуба растргну.

Последњу ријеч му, о народи, чујте:
„Земна бура ратна на ме се обруши.“
Глас горштака тога тихо ослушните,
Па појмите буру што часни дуб сруши!

М. С. Томсон¹

„Сала се проламала од пљеска. Тргуо сам се из размишљања. Суд је заузео своје место. Звучници крче. Земља слуша. За који минут чуће „Данас почиње суђење по кривици Михаиловић Драгољуба Драже и осталих, због више дела из Закона о кривичним делима против народа и државе“! Дрхтим. Људи око мене ломе прсте. Шум покрета, нема гласова. Сала – то су два ока, која гледају у њен десни угао одакле треба да се појаве. Најед-

ном, маслинаста блуза, црна брада, наочари. Он! – проломи се уздах срџбе! Смрт издајницима! – пригушен крик. Растем. Устајем. „Седи!” – вуче ме неко за капут. Сви вичу „Седи”, а сви су се придигли. Бандити дају генералије. Шта ме се тичу! Шта у овом тренутку осећају људи око мене? На немирним лицима људи благо се смеши правда. Јавни тужилац чита оптужницу. Звучници гласно, заглушујуће испуњавају салу. Чита, а ја је не чујем. Не могу да је чујем – ја читам своју оптужницу. Оптужујем. Сада више не знам шта је важније, шта је страшније. Десет, сто, хиљаду небројених злочина, његових и његових бораца, извиру из сећања преживљених година. Оптужују! А шта тек осећа она жена у црнини? Сељак до ње, што је сагао главу? Официр с ордењем на прсима? Цела сала, Србија, Босна, цела наша земља. Како је дуга оптужница! Нема јој краја. У свести ми се врти. Поглед не може да допре до њега и њих. Не може, дави се у крви коју су они пролили”.^{1а} Ове реченице исписао је бивши комесар Расинског партизанског одреда Добрица Ђосић, пратећи суђење Дражи Михаиловићу. Ђосић ће касније имати неколико политичких метаморфоза. Од младог партизанског комесара, преко Титовог дворског писца и миљеника, са путовања морима и океанима на „Галебу”, он ће постати дисидент комунистичког режима. Касније ће се удружити са Слободаном Милошевићем, и постати први председник СР Југославије, да би опет од истог тог Милошевића био одбачен, као некад од Тита. У души ће међутим, остати увијек комесар Расинског партизанског одреда.

„Зато другови, дозволите да овог пута кажем неколико ријечи о Одељењу за заштиту народа – једној од најелитнијих тековина наше НОБ-е – наших народа (бурно одобравање и аплаудирање). Ја знам да овако лепо не мисле сви о ОЗН-и (веселост). Али, мислим да ћете се сложити да би било заиста право чудо када би овако сви мислили о таквом једном оруну наше народне власти... У четничким бандитским рупама били су остали још многи официри-команданти, испуњени надом да су још у стању да прошире своје редове и дижу оружани устанак против новог реда ствари. Остао је у земљи и њихов главни вођ – Дража Михаиловић. Различити догађаји у нашем суседству и повољне вести о њиховој сабраћи преко границе, давали су им наду да ће уживати страну помоћ. Било је – па чак има и данас још - њима пријатељских гласова у страној реакционарној штампи, који су њихове снаге преувеличавали и прорицали устанак – нарочито војске генерала Михаиловића – прво за прошло пролеће, а онда опет за ову годину „кад олиста и озелени гора”. Ја могу да изјавим да су се све наде домаће и стране реакције у снагу четничке организације и њену способност да ма у којем крају наше државе подигну народ против народне власти, у потпуности и коначно изјаловиле (жив аплауз). Ја сам данас у могућности, другови посланици, да изјавим пред вама да је издајник Дража Михаиловић од 13. овог месеца у рукама органа народне власти (буран аплауз!) „Министар финансија Сретен Жујовић: Живео руководилац јавне безбедности друг Александар Ранковић!” (Сви посланици устају и поново бурно аплаудирају).

„При том морам признати – наставио је Ранковић – да је овај бандит био невероватно вешт у скакутању с брда на брдо, у скривању своје прљаवे злочиначке главе по разним јазбинама наших брда и долина. Али, ор-

гани управе државне безбедности били су вештији. Управо – они су показали право мајсторство у откривању и хапшењу овог изрода нашег народа.² Овај говор је одржао министар унутрашњих послова Александар Ранковић-Лека у Скупштини ФНРЈ 24. марта 1946. године, чиме су комунистичке власти у Југославији први пут званично објелоданиле да су ухапсиле Дражу Михаиловића. Ускоро је у „Борби” објављена фотографија Драже Михаиловића са лисицама на рукама, како сједи на неком војничком кревету, и вијешћу да је ухапшен. Од тада је против Михаиловића отпочела још бјесомучнија пропаганда у комунистичким медијима, која је требала не само домаће и међународно комунистичко јавно мњење, него и оно на Западу, да увјери у неопходност извршења смртне казне над Михаиловићем.

Тито је неколико дана пред званично Ранковићево објављивање у Скупштини ФНРЈ да је Михаиловић ухапшен, то посредно наговјестио у дворцу „Мисљици” у Варшави у Пољској, на конференцији за штампу 20. марта 1946. године. На питање новинара, да ли је Дража Михаиловић још увијек у одметништву, или је под заштитом неке стране силе, Тито је одговорио: „Он се скрива, али ће бити под нашим заштитом. То ћете можда ускоро чути.”³ Ранковић је претходно из Београда јавио Титу о Дражином хапшењу, а потом је то исто саопштио и Стаљину. Стаљин је ову вијест примио доста хладно, наредивши да се поведе истрага, и утврди како је могуће да совјетски војни обавјештајци нијесу ништа знали о акцији хапшења Михаиловића⁴ Ваља напоменути да је Дража Михаиловић ухапшен 13. марта 1946. године. Акцијом хватања руководио је Слободан Пенезић-Крцун, шеф ОЗН-е за Србију, а њен оперативни дио извела је група официра ОЗН-е.

О самом хапшењу Драже Михаиловића до сада је објављено неколико чланака, фељтона и књига. Њих су писали новинари, али и људи који су мање или више, посредно или непосредно учествовали у тој акцији. Они су у својим писањима негирали једни друге. О Михаиловићевом хапшењу први је писао предратни „Ројтеров” дописник из Београда Монти Радуловић 1948. године, на основу исказа једног официра ОЗН-е за кафанским столом у пијаном стању. Од 5. августа до 17. септембра 1962. године, београдска „Политика” објавила је фељтон Гојка Бановића и Косте Степановића, писан према свједочењу неименованих официра ОЗН-е. Године 1971. изашла је књига Милована Пејановића „Велика игра са Дражом Михаиловићем”. Пејановић је ову књигу написао под псеудонимом Љуба Поповић, а иначе је био официр ОЗН-е. На крају, 1988. године, појавила се и књига такође официра ОЗН-е, Слободана Крстића-Уче „Како сам хватао Дражу Михаиловића”. Сви ови чланци, фељтони и књиге, имају различите верзије Михаиловићевог хапшења, а самим официрима ОЗН-е, давана је мања или већа улога у Михаиловићевом хапшењу, све у зависности од гледања аутора фељтона и књига. У верзијама хапшења Драже Михаиловића, помиње се и она, да су у ствари Британци предали Дражу комунистима, на тај начин, што су радиограмску шифру са којом су контактирали са Михаиловићем предали комунистима. Ови су наставили да контактирају са Михаиловићем, и намјестили му клопку. О свему томе официр ОЗН-е

Слободан Крстић-Уча, у именованој књизи пише: „Бесмислени и сувишни вео тајности, који је годинама био обавијен око хватања Драже Михаиловића, проузроковао је најразличитија говоркања, па и проверене гласове како су Дражу ухватили заправо Енглези и предали га као леп трофеј новој југословенској власти, која то од срамоте није смела да призна?!“⁵ Нормално је да комунисти и официри ОЗН-е негирају овакве поставке, али је сумњиво што их помињу и негирају, ако су оне стварно без основа, јер им онда не би ни требало придавати значај. Међутим, чињеница је да су Британци и Черчил одиграли кључну улогу у издаји Драже Михаиловића и његовог покрета, односно постављању на власт у Југославији Тита, па ни ова поставка није зачуђујућа.

Већ 22. априла 1946. године, министар унутрашњих послова ФНРЈ Александар Ранковић-Лека, примио је дописника америчке агенције „Асошијетед прес“ Кинга, и у подужем интервјуу изнио читаву серију оптужби против Михаиловића и његовог покрета. Када му је Кинг поставио питање да нешто каже о својој личности и животу, Ранковић је објавио да је интервју завршен.⁶ Овим интервјуом започета је директна кампања против Михаиловића и његовог покрета и пред западним јавним мњењем. Истражни поступак над Дражом Михаиловићем водио је правник Јосиф Маловић, родом из Дробњака у Црној Гори. Маловић је касније извршио самоубиство, што још више повећава енигму око хапшења и истражног поступка над Дражом Михаиловићем.

Послије истражног поступка од три мјесеца, Дража Михаиловић је са групом својих сарадника изведен пред суд. Судски процес почео је 10. јуна 1946. године у дворани Дома гарде у Топчидеру у Београду. Поред Драже Михаиловића, било је суђено овим политичким руководиоцима Равногорске четничке организације: Стевану Мољевићу, Младену Жујовићу, Живку Топаловићу и Ђуру Виловићу. Суђено је било и двојици истакнутих четничких команданата из Босне: Раду Радићу и Славољубу Врањешевећу. На оптуженичкој клупи пред комунистима нашли су се и ови председници, министри и високи чиновници Југословенске владе у Лондону: др Слободан Јовановић, Божидар Пурић, Момчило Нинчић, ђенерал Петар Живковић, Милан Гавриловић, потпуковник Живан Л. Кнежевић, Радоје Л. Кнежевић и Константин Фотић. Са њима је било суђено и двојици предратних политичара, који су се пред крај рата повезали са Михаиловићем, и водили антикомунистичку кампању, а то су били: др Лазар Марковић и др Коста Кумануди. У оквиру ове оптужене групе на челу са Михаиловићем, нашли су се министри и високи чиновници Недићевог квислиншког апарата, и то: Драги Јовановић, пуковник Танасије Динић-Таса, Велибор Јонић, ђенерал Ђура Докић, пуковник Коста Мушицки и Бошко Павловић. Од свих ових лица, суђено је у одсуству, јер су били у иностранству, следећим: Младену Жујовићу, др Живку Топаловићу, др Слободану Јовановићу, Божидару Пурићу, Момчилу Нинчићу, ђенералу Петру Живковићу, Милану Гавриловићу, потпуковнику Живану Л. Кнежевићу, Радоју Л. Кнежевићу, Константину Фотићу. На сву срећу, комунисти до њих никада нијесу могли доћи, и они су умрли у емиграцији.

Свима њима судило је Војно вијеће Врховног суда ФНРЈ у саставу: предједавајући, пуковник Михаило Ђорђевић; судије: потпуковници Милија Лаковић и Михаило Јанковић, секретар: поручник Тодор Попадић; допунске судије: мајори Никола Станковић и Радомир Илић. Тужбу је заступао замјеник јавног тужиоца пуковник Милош Минић.⁸ Михаиловићеви браниоци били су: др Драгић Јоксимовић и Никола Ђоновић. Јоксимовић је рођен 1893. године у Србији. Завршио је Правни факултет у Београду, а докторирао је у Њемачкој. Између два свјетска рата био је један од вођа Демократске странке и народни посланик. У Привременој Народној Скупштини 1945. године, био је такође посланик, заједно са вођом демократа Миланом Гролом, који се вратио из Лондона. У свом говору од 16. јула 1946. године у Цетињу, Тито га је окарактерисао као „реакционара”. Године 1949. 16. јула, Јоксимовић је ухапшен са неколицином пријатеља у свом дому, и оптужен да је „народни непријатељ”. Дана 8. јула 1950. године, осуђен је на три године затвора. Умро је у ноћи између 31. јула и . августа 1951. године у затвору, наводно од срчане болести. Његово тијело није предато породици све до истека затворске казне, што се може протумачити да није умро према званичном извјештају комунистичких власти.⁹

У европској и свјетској штампи, поводом Михаиловићевог хапшења, а затим и у току истраге и судског процеса, те на крају смртне пресуде над њим, изашло је неколико стотина чланака. Од свих њих, у овом поглављу биће изнијети само фрагменти. Већ 26. марта 1946. године, Константин Браун је у вашингтонском листу „**The Washington Evening Star**” (Вашингтонска Вечерњаца), у свом чланку са насловом „Овај превртљиви свијет” написао поред осталог:... „Човјек који је прошао кроз читав низ епитета од „Балканског Орла” до „Нацистичког колаборационисте и издајника”, сада је у рукама свог диндушманина, новог југословенског вође маршала Тита. Ни једна од влада које су само прије неколико година сипале похвале и почести на њега не може ништа да учини да га спаси. Живот једнога вође, чак и када је познато владама великих сила да је частан и достојанствен човјек, од мале је вриједности пред очима политичког профита”.¹⁰

Њујоршки лист „**The Journal American**” (Амерички журнал) од 30. марта 1946. године, у чланку „Срамна издаја” коментарисао је овако: „Ако Влада Сједињених Држава учини мање него што највише може да спријечи планирану неправичну смртну пресуду генералу Дражи Михаиловићу од стране Титових комуниста, она ће починити акт издаје којег ће се амерички народ заувјек са срамом присјећати.

Генерал као министар војске Југославије храбро се одупирао надирању њемачких армија преко његове домовине...

Сада су Титови неуморни агенти уловили Михаиловића и Титови представници су објавили прије него што је процес и одржан да ће он „сигурно бити стријељан”.

Михаиловићев једини гријех јесте што се одупирао комунистичкој Русији у одбрану слободе своје домовине.

Напуштајући њега да би подржала отимача слободе његове домовине, америчка Влада је починила истински сраман чин издаје.

Ако она сада допусти да га убију његови комунистички непријатељи, срам ће трајати вјечно”.¹¹

У уводнику „**The Washington Post**” (Вашингтонске поште) од 30. марта 1946. године, са кратким насловом „Михаиловић” казано је ово: „Почетком ове седмице Београдски радио је драматично објавио да је српски герилски вођа генерал Дража Михаиловић ухваћен послије више од двије године потјере за њим. Мисли се да је ухваћен близу мјеста које се зове Вишеград у босанским планинама, али како се то заиста збило, сада је доста мистериозно. Службена изјава Југословенске владе је да се било ушло у траг за Михаиловићем ка некој планинској пећини, коју је чувало више од десетак његових пратилаца – све што је остало од његових славних четника, за које се некад говорило да их више од 100.000.

Ништа више се не чује о Михаиловићу и његовој судбини у рукама хватача. Каже се да је ухваћен прије скоро десет дана, и није сасвим немогуће да је већ мртав. Свуда у руској афери утицаја он је био представљен као један од великих ратних злочинаца и стављен ван закона. Представник Титове Владе је обећао да ће Михаиловићу бити часно суђено након чега ће сигурно бити стријелан, јер су више него очевидни његови злочини који га осуђују”.¹²

У чланку Педра Кореја Маркеша, штампаном у лисабонском листу „**A Voz**” од 1. априла 1946. године, са насловом „Југословенска драма” казано је ово: „Заиста је тешко повјеровати да се читавих дванаест дана чува у тајности значајна вијест да је генерал Дража Михаиловић, срчани и одважни вођа „четника”, пао у руке владиних снага у Југославији. И још увијек је жив! Али истина је да се све то објављује у штампи на основу информације коју је генерал Ранковић, министар унутрашњих послова из Београда дао скупштинским посланицима (уколико Народна скупштина у Београду још увијек може да се тако назове). Ранковић је истакао:

„Од свих бројних злочинаца који покушавају да избјегну одговорност Михаиловић је био најлукавији. Ишао је са планине на планину, из шуме у шуму. Био је лукав, али наше снаге безбједности биле су лукавије”... После руске побједи у битци за Београд у град су ушли партизани. Град је био застрашен „ослобођењем”. Све су улице биле пуне, куће затворене. Изабрана је нова Народна скупштина. Генерал који је у граду представљао нову власт прочитао је списак кандидата. Наравно: једногласно су изабрани. Почеле су „чистке”. Нестале су хиљаду људи. Обични судови су укинута и замијењени војним, дискреционим судовима. Настала је нова полиција, ОЗНА, која нимало није заостајала за ГПУ или ГЕСТАПО-ом. Све власти су биле распуштене и приступило се избору нових „народних власти”. Наравно, гласали су само за комунисте. Укинута је вјеронаука. Створени су „домови за омладину” у којима су дјечаци и дјевојчице од 10 до 16 година истодобно „васпитавани”; Пјевају партијске пјесме и уздижу у хвалоспјевима њене истакнуте личности. То је савршена имитација Хитлерјугенда” (Хитлерове нацистичке омладинске организације-обј. А.Стаматовића)...¹³

Уводник „**The Washington Post**” од 10. априла 1946. године, са насловом „Генерал Михаиловић”, коментарисао је овако: „Влада маршала Тита је оштро одбила захтјев владе Сједињених Држава да извјестан број америч-

ких официра које су српски четници спасли од смрти или заробљавања, свједочи приликом суђења ђенералу Дражи Михаиловићу. У свом одговору југословенска влада не пориче да је генерал Михаиловић прихватио америчке и британске авијатичаре који су били оборени над Балканом и помогао им да избјегну. Само она тврди да је то учинио из себичних и недостојних разлога, наима да би добио савезничку помоћ а нарочито оружје за своје трупе. Тиме хоће да каже да је доказни материјал америчких авијатичара факт без икакве вредности за главну оптужбу да је генерал Михаиловић сарађивао са својим тобожњим непријатељем Њемцима у циљу борбе против Тита...

И британска и америчка влада имају извјесну моралну одговорност да се заузму да се задовољи „пуна правда” сходно нашем схватању те ријечи... Ако Велика Британија и Сједињене Државе не буду непопустљиве у настојању да суђење генералу Михаиловићу буде јавно и непристрасно, горчина и подозривост која већ постоји и код комуниста и код не-комуниста свуда у свијету, огромно ће се појачати; исто тако све што у будуће те двије силе буду изјавиле, обећале или зајемчиле, биће примљено са највећим подозрењем.

Следствено томе, случај генерала Михаиловића представља озбиљну пријетњу по добре односе и мир у свијету. И као такав могао би се слободно изнијети пред Савјет безбједности Уједињених народа”.¹⁴

Лес Ведман је 11. маја 1946. године, у едмонтонском листу „**Edmonton Journal**” написао чланак са насловом „Два авијатичара које су спасили Срби траже право да помогну спасиоцу”. У чланку се поред осталог каже: „Зато што осјећају да дугују своје животе генералу Дражи Михаиловићу када су били оборени у пламену изнад Југославије, два едмонтонска ваздухопловна ветерана, Норман Рид и Том Бредшо, поднијели су петицију вођи у Југославији оптуженом за издају...

„Нас не интересује Михаиловићева политика. Ми смо дио групе од 600 авијатичара које је он спасио, и све што тражимо је правично суђење. Ми не кажемо човјек је невин или крив. Ако ће суђење бити часно, правично и демократско, не видимо зашто не можемо бити свједоци”, тврдио је Рид”...¹⁵

Такође едмонтонски лист „**The Canadian Social Crediter**” (Канадски социјални кредитор) од 30. маја 1946. године, у уредничком чланку са насловом „По коју цијену храброст?” је коментарисао:... „Постало је познато да је у нашем властитом Канадском парламенту само један човјек-посланик странке Социјалног кредитора Норман Жак – имао храбрости да устане и каже неколико ријечи у одбрану овог четничког хероја, чија се помоћ Савезницима никад не може израчунати...

Послије Техеранске конференције Михаиловићево име било је замијењено новим именом – Тито. „Сфера утицаја” на Балкану је о томе одлучила. Стаљин је постигао своје – а дио цијене била је и Југославија виа Тито. То је значило главу Михаиловића. Херој је издајнички продат и то много људи зна”...¹⁶

У уводном чланку париског „**Le Monde**” (Свијета) од 12. јуна 1946. године, са насловом „Суђење генералу Михаиловићу”, написано је ово: „Прошлог понедељка у Београду је почео судски процес генералу Југословен-

ске војске Михаиловићу, велики процес чији се ток прати са великим интересовањем не само у цијелој Југославији већ свуда скоро у свијету.

Све то ипак не може да избрише дивне странице херојизма, које су сопственом крвљу исписали четници. И Савезници су признали да је четничко дејство одложило долазак њемачког појачања и тако имало важну улогу у успјесима на Афричком фронту.

О томе свједоче поруке које су слали генерали Окинлек, Ајзенхауер и други. Генерал Михаиловић је чак одликован Орденом ратног крста са палмом 2. фебруара 1943. од стране генерала Де Гола. Затим, четници су спасли стотине савезничких авијатичара. И, најзад, могу се сматрати ослободиоцима великог дијела Србије¹⁷...

Хашки лист „De Nieuwe Eeuw” (Нови вијек), у броју од 16. јуна 1946. године, у чланку са насловом Суд или позориште, поред осталог коментаришао је овако: „Тито и његове присташе оптужиле су југословенског борца за ослобођење Михаиловића за издају и сада он у Београду очекује пресуду. Једноставно саопштење иза којег се, заправо, скрива радња драме класичног стила...

Суђење у Београду је наравно много више од суђења у правном смислу. То је пријеки суд југословенском национализму, оличеном у лику Михаиловића, и јачање совјетског утицаја у балканским земљама”...¹⁸

Лист „L' Express” (Експрес), који је излазио у Нојшателу, у броју од 18. јуна 1946. године, у чланку „Зашто је и како генерал Михаиловић признао своје „злочине”, је писао: „Већ се неколико дана у Београду одржава суђење генералу Михаиловићу. Западно јавно мњење је узбуђено због услова под којима оптужени може или не може да оправда своје понашање. Треба да се подсетимо да је он био први који је кренуо оружјем против Њемачке, док је Југославија трпјела под страшним нацистичким јармом...

Изненадили смо се да је Михаиловић, који се борио против Њемаца и који је затим дуго одолијевао свим Титовим покушајима да га стрпа у тамницу, тако лако признао све злочине који га оптужују. Доље наведени подаци из британских новина Преглед свјетских догађаја објашњавају много тога:

Одмах по хапшењу генерал Михаиловић је одведен у неки затвор у Београду, гдје је у сали за мучење ОЗНЕ остао 74 сата. Према изјавама добро обавијештених, његови су се крици чули на улици. За вријеме тог „испитивања”, потпредсједник владе Едвард Кардељ је три пута посјетио чувену хелију.

До последњег момента Михаиловић је подносио сва мучења, а онда је одједном „почео да говори”. Изнијели су га наог и у несвијести из те сале, речено му је да ће, ако за вријеме суђења повуче макар само једну ријеч из свог „признања”, поновити саслушање од првог до последњег слова.

Михаиловић је био у тако тешком стању да су његово хапшење могли да објаве тек после једанаест дана, не знајући да ли ће преживјети мучење¹⁹.

Ребека Вест у лондонском листу „Time and Tide” (У добар час), у броју од 22. јуна 1946. године, у чланку са насловом „Повјесница о генералу Михаиловићу” је написала: „Суђење генералу Михаиловићу данас нас суоча-

ва са мистеријом. Оно је наравно, и морало да буде замагљено. Као и све што се збива на Балкану, предмет је компликован, а извјештаје са суђења шаљу људи који су највећим дијелом униформисане свијести или пристрасни, с тим што се штампају под надзором главног уредника збуњеног Лондона, који нема представе о чему се ради”...²⁰

Ребека Вест је иначе позната америчка књижевница и књижевни критичар, рођена 1892. а умрла 1983. године. Њено најпознатије дјело „Црно јагње и сиви соко” објављено је 1942. године у Њујорку, а 1943. године и у Лондону. Године 1989. проф. др Никола Кољевић превео је њено дјело на српски језик, у издању БИГЗ-а.

Специјални извјештач лондонског листа „The Times” (Вријеме), за број од 12. јула 1946. године, о завршној Михаиловићевој ријечи на крају суђења је рекао: „Он није говорио говорничким тоном; нити са укоријењеном мржњом према политичким противницима или приватним непријатељима. Говорио је луцидно и подробно. Био је то професионални војник који подноси војнички извјештај, који је освајао својом једноставношћу. Он се цијелим током односио с поштовањем према суду не обазирајући се на гомилу у судници, која је наједном заборавила да звижди и слушала у потпуној тишини.”²¹

Масон де Ферниг у бриселском листу „La Nation Belge” (Белгијски народ), од 14. јула 1946. године, са насловом „Трагична судбина Драже Михаиловића”, је поред осталог нагласио: „Из свих свједочења која сам могао да прикупим произилази да је Југославија за вријеме рата била позорница три рата: најприје, рата до истребљења између четника и партизана, затим рата који је Југославија водила против њемачких и италијанских завојевача и најзад, подмуклог рата за зону утицаја, који су Руси започели против Енглеза и Американаца. Њемци су додуше веома добро процијенили ситуацију, јер нудили су исту своту од 100.000 марака у злату за предају мртвог или живог Тита или Михаиловића, третирајући првог као „агента руског болшевизма”, а другог као „агента англо-америчке плутократије”.²²

На насловној страни листа „The New York Times” (Њујоршко вријеме) од 16. јула 1946. године, са насловом „Михаиловић” је писало: „Као у каквој античкој трагедији, процес генералу Дражи Михаиловићу иде ка неизбјежном завршетку. Његова осуда и казна сасвим су извјесне од почетка суђења. Титова Влада је то много пута поновила чак и прије него је био ухваћен у своме планинском скровишту скоро годину дана по завршетку рата. Речено је да ће му се судити „по правди”, да ће бити окривљен и стријељан. То му је сада пресуда.

Београдски процес је имао спољашњи изглед права. Било је то јавно суђење о којем спољашњи свијет је могао да добија нецензурирано извјештавање. Михаиловић је био суочен са доказима против њега и било му је омогућено да одговара на оптужбе. Ту се, међутим, завршава сличност са судским поступком у демократским земљама или чак са Нирнбершким процесом, гдје је установљен нови принцип међународног права. Михаиловић је био држан у изолацији више седмица послје хватања и, као што је познато на основу поузданих извора, био подвргнут тешком мучењу то-

ком тих седмица. Правном заступнику одбране била је омогућена припрема тек неколико дана пред суђење. Било је спријечено понуђено свједочење америчких и британских авијатичара које су четници спасили, као и свједочење других савезничких официра који су обављали службу везе са Михаиловићем. Уплетена су два потпуно небитна питања америчких и британских политичких ставова. Просто право признања или одбијања оптужби које је било допуштено генералу Михаиловићу, не даје одговор демократском свијету о појму одбране и правичном суђењу.

У Београду је много шта више стављено на коцку него живот негдашњег српског јунака, који је повео добро организован устанак против Нацијемаца. И Титова Влада је такође изашла пред суд. Пресудом је и она оглашена кривом”.²³

У лондонском листу „The Tablet” (Преглед), Кнет Гринлис је написао чланак 16. јуна 1946. године, са насловом „Досије о Михаиловићу” у коме се поред осталог каже: ...”Човјек који је у мрачно доба 1941. када је његову земљу прегазио надмоћни фашиста, одабрао да слиједи своје пријатеље Британце у њиховој борби за слободан демократски свијет; који је полагао вјеру у Атлантску повељу и посједовао храброст својих увјерења да настави борбу чак и онда када је изгледало да су га напустили и Савезници и пријатељи; који је пет година великом дијелу југословенске нације био њен вођа отпора, њихов заточник четирију слобода – тај човјек је сада толико изобличен да изгледа као мумљало, скршен старац који одбија помоћ својих бивших савезника у корист своје одбране; који изгледа као да нема никаквог интереса за овај судски процес, своју властиту судбину или судбину своје земље за коју се тако храбро и јуначки борио. То је ефекат садашњег метода испитивања; таква је снага оних који желе да убију „легенду Михаиловића”²⁴

Насловни чланак даблинског листа „The Irish Press” (Ирска штампа), од 16. јула 1946. године, са насловом „Случај Михаиловић”, је између осталог овако коментаришао: „Дража Михаиловић, министар рата а касније главнокомандујући Армије под бившом Југословенском владом, осуђен је на смрт због издаје. То је пресуда која ће, с обзиром на оно што се зна о Михаиловићевом успону и околностима око његовог суђења, вјероватно шокирати читав свијет.

За разлику од човјека који га је замијенио и који је одговоран за његово суђење, Михаиловић није имао вјерних пријатеља изван своје власти те земље. Документи који су презентирани уз оптужбу једино показују да је он био вјеран Краљу, коме се заклео на вјерност, да је сматрао и Нјемце и маршала Тита и његову комунистичку партију непријатељима, и да се борио против и једних и других. Према могућности нашег просуђивања, његова Влада је била легитимна у вријеме кад је починио дјела за која је оптужен, тако да ако је починио издају, то је било против неке друге владе која није постојала у то вријеме.

Све што се може рећи против њега јесте да је дјеловао тако како је цијенио да је у најбољем интересу његове земље, а одбијао да прима наређења од неке стране владе. Ако су у питању услуге савезничкој ствари у рату, прогониоци су сами себе избацили из суднице одбијајући да саслушају

свједочење британских и америчких авијатичара који су се понудили за његову одбрану. Шта више, док је случај још увијек био *sub judice*, југословенске власти су, преко својих амбасада, растуриле *ex parte* оптужбу под насловом „Издајство Михаиловића”, и судски процес се водио на начин који нико са осјећањем правде не би одобрио.

Влада маршала Тита може погубити Михаиловића, али његово погубљење неће увјерити свијет да је крив”²⁵

Пол ди Боше, у насловном чланку женевског листа „La Tribune de Geneve” (Женевска трибина) од 16. јула 1946. године, са насловом „Суђење у Београду”, је поред осталог написао: „Велики судски процес који тек што је окончан у Београду – имајући у виду личност првооптуженог, репрекусије овог догађаја на европску политику и снажне реакције које је он изазвао у иностранству —превазилази оквире спектакуларних судских чистки на Балкану, које су више инспирисане хитним поступцима совјетског правосуђа него правним начелима, онаквим каквим их ми још увијек имамо на Западу. У ствари генерал Михаиловић је практично био осуђен на смрт већ децембра 1943. у вријеме када је у Техерану закључен тајни споразум којим су предсједник Рузвелт и г. Черчил, попуштајући притисцима маршала Стаљина, овоме уступили Југославију”...²⁶

Лозански лист „La Gazette de Lausanne” (Лозанске новине) од 16. јула 1946. године, у насловном чланку са називом „Дневне новости” је поред осталог јавио ово: „Генерал Дража Михаиловић је осуђен на смрт. Та пресуда нас не изненађује. Напротив, блажа пресуда би нас изненадила. Михаиловић је осуђен унапријед, са или без судског процеса.

Ми смо већ објавили наше мишљење о комедији која је одиграна у Београду, гдје публика плеска по читању пресуде као на крају добро постављеног позоришног комада. Јер, зар можемо назвати друкчије но комедијом судски процес гдје се ради о глави двадесетак људи и гдје суд одбија да чује свједоке одбране?

Када желите да убијете свог пса, кажете да има шугу. Тачно је ту тезу заступао војни суд. Како је требало осудити Михаиловића, оптужили су га за најгора злодјела”...²⁷

Лист „El Dia” (Дан) од 17. јула 1946. године, који је излазио у Монтевидеу, у чланку са насловом „Случај Михаиловић”, је поред осталог написао: „Врховни суд Југославије управо је осудио на смрт стријељањем некадашњег вођу војске тог народа, генерала Дражу Михаиловића, усвајајући оптужбу да је он издајник домовине и да је сарађивао са непријатељем.

Јасно је да оптужени није дао признање које би поткријепило овакву оптужбу, али, како тврде тужиоци, на основу бројних доказа Суд није оклијевао да га тако квалификује. С наше стране, дозвољавамо себи да посумњамо у тачност оваквог исхода суђења када је у питању човјек какав је генерал Михаиловић. Своју сумњу заснивамо на томе што су, како Влада тако и Суд, били против тога да своје свједочење изнесе и неколико енглеских и америчких држављана који су радили заједно са оптуженим и одлично познавали његове поступке, и који су стога могли непристрасно да говоре о њима. Отпор према ономе што би могли да кажу ови грађани, који су били војници, борили се за слободу, и који су само жељели да свједоче,

оставио је утисак на цио свијет, тако да се са сигурношћу сматра да је процес Михаиловићу имао много више политички него војни карактер, и да је он жртвован из сасвим другачијих разлога од оних које покушавају да прикажу као истините. Очекивало се да ће Суд бити разборит при изрицању пресуде, али очигледно је да је он изашао у сусрет једино партијским захтјевима, што не иде у прилог његовој одлуци. Постојало је мишљење да је жртвовање Михаиловића неопходно, и он је жртвован. У таквој политици нема ничег новог, пошто се руководи оним што се примјењивало у Русији прије 25 година, и према томе, није ништа друго до обична имитација онага што се тамо дешавало. Михаиловићев случај је само још један у низу случајева недостатка хуманости у комунизму, који, гдје год успије да се наметне, покушава да уклони све што је супротно и тако уништи сваки отпор. Не вјерујемо да такав метод може довести до било чега доброг. Штавише, то само јача супростављање и доводи до очајничких реакција”...²⁸

Уводни чланак циришког листа „Neue Zürcher Zeitung” (Нове циришке новине) од 17. јула 1946. године, са насловом „Београдска пресуда” је овако коментарисао: „Процес против бившег министра рата Југословенске владе у избјеглиштву, генерала Драже Михаиловића, није био само поступак против свргнутог четничког вође, омраженог међу партизанима, већ се због велеиздаје судило у најразличитијим групама српских политичара, које су у промјенљивим фазама ослободилачке борбе одржавали разноврсне контакте са Њемачком, Италијом и Великом Британијом. Онај ко је од суђења у Београду, које је трајало пет недјеља, очекивало објективно и убједљиво разјашњење цјелокупне позиције четника и њихове сарадње са другим политичким групама, доживио је разочарење. С изузетком неких детаља, који су се претежно тицали војних збивања и опасних међусобних контаката, нијесу објелодањене никакве нове политичке везе. Оцјена Михаиловићеве политике, његових грешака и заблуда чинила се све мање могућом што се више ширио круг оптужби. Суђење је заправо представљало спој пет ствари које су само у Титовој револуционарној перспективи представљале јединство, наиме, сарадњу с Њемцима, Недићев режим, случај Михаиловић, политику избјегличких влада и однос према англосаксонским владама; првооптужени није био Михаиловић него утвара Недићеве „квислиншке” владе”...²⁹

У јерусалимском листу „The Palestine Post” (Палестинска пошта) од 18. јула 1946. године, објављен је чланак Дејвида Кортнија, са насловом „Милосрђе”, у коме се поред осталог каже: „...„Необична ствар у овом случају са Михаиловићем јесте да су Њемци тако упорно настојали – и тако дуго – да га убију. Богиња правде их је у томе надмашила; ова чудна посљератна правда, која је отргнула повез са очију да би сигурније нанишанила у мету, и одбацила вагу, како би могла у рукама држати колут бодљикаве жице. Мало по мало полудјели свијет је, изгледа, склон да Хитлеру доврши посао који је он почео; и тако бива да све више и више људи страхује од освита зоре, као што је Михаиловић страховао од свитања јучерашњег јутра; а није важно да ли се зора рађа иза гвоздене завјесе”...³⁰

Насловни чланак у истанбулском листу „La Re’publique” (Република) од 18. јула 1946. године, са насловом „Енигма Михаиловић” је писао овако: „Енигма Михаиловић која се окончава, која је можда већ окончана, по

кратком и преко сваке мјере убрзаном поступку, једна је од оних чинова, авај! тако многобројних, којима се историја овог времена неће поносити.

Ко је, најзад, тај генерал кога су Савезници годинама хвалили, кога је краљ Петар II био именовано за министра рата и који је против Њемаца водио герилску борбу?

Је ли то издајник? Је ли то херој?

Је ли то родољуб? Је ли то продана душа?

Шта више, и изнад свега:

Је ли то Југословен? Је ли то комуниста?

Јер, смијешно је хтјети осудити Михаиловића зато што је сарађивао са Енглезима и Американцима. Исто тако није логично хтјети га осудити зато што је сарађивао са емигрантском Владом у Лондону, јер сјећамо се времена када се неки садашњи југословенски државници нијесу устручавали да, из сопствених интереса, направе споразум са дотичном владом.

Свакако да је Михаиловић починио једну грешку – што је поражен у грађанском рату у коме су биле супротстављене двије југословенске странке и двије идеологије.

Да је побиједио, био би херој; побијеђен, постао је издајник. Овај рат нам нуди многобројне и још јасније примјере те врсте. То никако не служи на част овом вијеку.

Оно што још мање служи на част, то је чињеница да су тог човјека напустили они којима је некад служио.

Михаиловић ће без сумње умријети – можда је већ умро. Али са њим умире и част многих људи који су морали да се својим ауторитетом за њега заложу и спасу га, из захвалности³¹.

Ротердамски лист „Nationale Rotterdamische Courant” (Народни ротердамски вјесник) од 18. јула 1946. године, је у чланку са насловом „У вези са Михаиловићем” казао поред осталог ово: „Суђење Михаиловићу ће, и након пажљивог праћења извјештаја са суђења, од многих бити примљено са гађењем. Поготову у земљама које су биле окупирание за вријеме рата, тај човјек је био живи симбол активног отпора и много наде је било полагаано у начин вођења рата који је он прво увео у земљи”...³²

Уводни чланак у атинском листу „Acropolis”, од 18. јула 1946. године, са насловом „Михаиловић” је навео поред осталог: ...”Краљ и Влада су напустили земљу. Али један човјек је остао у Југославији: Драгољуб Михаиловић.

Он је окупио остатке Југословенске војске, организовао нову армију у планинама и одмах отпочео отпор непријатељу. Он је био први вођа отпора у овом свјетском рату.

Његово име одјекивало је широм свијета – Михаиловић као примјер. Михаиловић полубог, Михаиловић легендарни херој.

Вријеме је пролазило. Још један аспирант ка Михаиловићевој слави појавио се на југословенској сцени – хрватски бравар, авантуриста. Стигао је из Русије, гдје је студирао комунизам. И он је кренуо у шуму. Био је то Тито.

Супарничка герилска сфера. Али барјак новог Робин Худа који је у почетку стајао савијен, носио је срп и чекић као знак Слободе, за владавину Пролетаријата... У марту је Тито ухватио Михаиловића негдје у планинама. Како? Постоје двије верзије. Једна је да су га пратили авионима ко-

Детаљ са суђења:
Михаиловић одговара на питања председника суда Ђорђевића

ји су га онесвијестили отровним гасом. Транспортован је за Београд, гдје су га освијестили како би могао бити „суђено”. Отровни гас? Чак ни Хитлер га није користио. Па шта? За комунисте сва средства су добра. По другој верзији, која није објављена, Михаиловић је био обавијештен да ће авионом стићи британски официри да се с њим споразумију или га изнесу. Авиони су дошли, са тобожњим британским персоналом. Али ознаке на крилима авиона и униформе посаде биле су лажне. Неколико Титових партизана, наоружаних аутоматима, изашло је из ових лажних британских авиона, опколили су Михаиловића и ухватили га.

Суђење се одржало и Михаиловић је осуђен на смрт. За вријеме суђења Михаиловић је понешто „признао”. Он је упола признао да се није увијек борио против Њемаца.

Ова неочекивана „признања”, више него икакви лажни документи и свједочења, подстичу човјеку сумње. Јер ми знамо како они које оптужи комунистичко руководство и судство – „признају”. Свако се сјећа оних невјероватних „признања” болшевичких вођа који су, навукавши на себе немилост владајуће совјетске фракције, били суђени, признавали, били осуђени и ликвидирани. Прије десет година одигравао се бесконачан низ таквих драма. Сва највиша стабла совјетског раја су пала – бријестови и платани – само један храст је преживио.

Под таквим условима оптужени „признаје” све што му се сугерише. На то га наводе ноћу, сваке ноћи, током читавог трајања суђења. Један од метода за који се каже да је био кориштен у случају Тухачевског је да се оптуженом доведу његова дјеца у ћелију. Целати их држе витлајући ножем изнад њихових глава, а оптуженога питају: „Хоћете ли признати сјутра пред судом да сте учинили то и то?” „Како могу”, он одговара, „када то није тачно”?

Али дјеца покушавају да се одупру целатовом захвату док им приноси нож под грло. „Да, да. Рећи ћу тако – све што желите”.

Има и других метода – ученијих, студијознијих. Држава совјета је врло темељита у својим методама.

Тортура Инквизиције?... Монаси средњег вијека били су обична дјеца у тим стварима. Овдје су примјењивани савременији системи – на примјер, тортура свјетлошћу и звуком. Увече унутар ћелије упале снажне рефлекторе – хиљаде волти – који буквално осљењују затвореника, док огромна електрична звона непрестано стварају буку од које се оглуви. Човјек мозак попушта и он полуди. Ко може да устане против тих најновијих изума технике и науке? А има и других система. Толико око „признања” пред судом”...³³

У каирском листу „Le Journal d' Egypte” (Египатски дневник), Е. Галад је написао чланак са насловом „Не само злочин већ и политичка грешка”, у коме је поред осталог назначио: „Маршал Тито је управо пропустио да учини гест високе и мудре спољне и унутрашње политике: помиловање Михаиловића, што би му донијело наклоност која му недостаје, и мало више повјерења од стране српског народа.

За све свјетске посматраче који нијесу комунисти судски процес генералу Михаиловићу је био само једна застрашујућа представа, и његово погубљење се сматра убиством.

Током процеса ми смо сачували извесну дозу резерве, вјерујући да се заиста ради о суду правде и да цио судски поступак гарантује непристрасност и објективност. На несрећу, сувише брзо је постало очигледно да тај суд представља само партизански комитет који суди свом унутрашњем политичком непријатељу.

Само су свједоци оптужбе изнијели доказе који су се тицали несугласица између Михаиловићевих људи и Титових сљедбеника; није изнијет ни један доказ о стварној сарадњи са непријатељем.

Такозвани суд је одбио да саслуша америчке пилоте којима је Михаиловић спасао живот и савезничке официре који су се борили са Михаиловићем против Њемаца и Италијана, и чија су га свједочења учинила „првим побуњеником Европе”, према званичним изјавама шефова савезничких влада...

Други разлог је била опасност од унутрашњег комунизма, који су управљали Хрвати одлучни у намјери да истријебе Србе – већину југословенске популације – да им наметну диктаторску власт наслоњену на иностранство...

Између Хрвата и Срба има више крви него икад раније, јама у коју је пало тијело онога који ће за Србе увијек бити херој...

Прије или касније, схватиће се да погубљење Михаиловића није последња ријеч у драми југословенске унутрашње политике, и, да умјесто да учврсти јединство, може само да заоштри подјеле. Освета изазива освету и милиони Срба за које је ово погубљење директна и крвава провокација, свако нијесу људи који ће то заборавити. То је њихова историја!”³⁴

Такође каирски лист „La Bourse Egyptienne” (Египатска берза) са истим датумом, пренио је коментар Жана Лугала са насловом „Извршење смртне казне над генералом Михаиловићем” овако: Јуче су комунисти и њихове присталице стријељали свог противника, генерала Драгољуба Михаиловића, српског хероја из II свјетског рата.

Извршење смртне казне над овим човјеком, што је само чин освете партизана над југословенским антикомунизмом, мучна је чињеница...

Стога, како су комунисти побиједили, хтјели су да стријељање Генерала патриоте послужи као примјер. И ми се с правом плашимо да меци који су га оборили не буду само први у стријељањима која ће услиједити и да, ма какав да је напор људи добре воље, међу које се и ми безрезервно убрајамо – сукоб који комунизам намеће либералном свијету најзад једног дана не плане. Плашимо се да не проговори оружје”...³⁵

Лондонски лист „The Whitehall News” (Владине вијести) од 19. јула 1946. године, у чланку са насловом „Политичко убиство”, поред осталог је написао: „Генерал Михаиловић је мртав, стријељан у Београду. Ово политичко уморство које су извршили судци које је наименовао Тито, почињено је над народним јунаком Србије и човјеком који је 1941. године увео Југославију у рат на страни Савезника. То је, према томе, један од најодвратнијих примјера напуштања савезника у Источној и Централној Европи које су починиле земље западне демократије”...³⁶

Уводни чланак мадридског листа „АБЦ” од 19. јула 1946. године, са насловом „Политички процес против Михаиловића” је овако коментарисао: „Михаиловић је осуђен на смрт и погубљен. То је свакако епизода која веома добро открива замршене и скривене струје у борби за политичку пре-

власт у савременом свијету. Изгледа да се неке журило да се отараси тог храброг борца, који је током двије године уживао подршку Велике Британије; који је био у непрекидном ратном контакту са политичарима и емисарима из Велике Британије; који је заједничком циљу Савезника пружио непроцењиве услуге; који је, на крају, једном био симбол патриотизма и покрета отпора у Југославији. Било је журбе око погубљења Михаиловића...

Оптужили су га да је био повезан са Њемачком и да је, према томе, био издајник у борби за независност Југославије, независност која је, због датих ратних околности, била један од циљева Савезника. Михаиловић се борио заједно са Енглезима, био је зачетник гериле и одважни витез герилаца. Зар се збиља може помислити да је тај човјек, у кога је Велика Британија имала толико повјерења, одржавао опасне везе са својим непомирљивим непријатељем-нацистичком Њемачком?

Тито, чувени вођа неколико интернационалних бригада, које је Русија слала у Шпанију у годинама нашег Крсташког рата против марксизма, дрско је признао да је пресуда којом се Михаиловић осуђује на смрт „пресуда против интернационалне реакције. „Пресуда је, дакле, политичке природе; хвалисави изазов који комунизам упућује свјетском јавном мњењу. Овај борац се не осуђује и не извршава се смртна казна над њим као над ратним злочинцем, већ као над политичарем. Јавно се признаје, и то у изазивачком тону, да је Михаиловић политички осуђеник, жртва замршених подземних струја на које смо раније алудирали”...³⁷

Елеонора Рузвелт је у свом чланку „Михаиловић”, у чикашком листу „The Chicago Times” (Чикашко вријеме) од 19. јула 1946. године, поред осталог написала: „Била сам некако растужена овога јутра када сам видјела у новинама да је југословенски генерал Михаиловић погубљен. Човјек поред мене у подземном пролазу показивао је то своје пријатељу рекавши:

„То је руски начин поступања. Он није био издајник своје земље. Он се борио против Њемаца на почетку, али се није сложио са врстом владавине коју сада Југословени имају, и то је оно што је снашло опозицију”...³⁸

Ј. Алтемајер је у свом чланку такође са насловом „Михаиловић”, објављеном у хамбуршком листу „Hamburger Echo” (Хамбуршки одјек) од 20. јула 1946. године, поред осталог написао: „Михаиловић издајник и савезник фашистичко-хитлеровских армија? „Народни суд” у Београду са намјештеним статистима? Те пјесме, те мелодије су нам познате! Поражени четници положили су рачуне. Када ће то учинити партизани? Тај Михаиловић је побијеђен и због тога је морао да сједне на исту клупу са обичним злочинцима, у истом даху је с њима осуђен и изведен пред исте пушчане цијеви Христос и Варнава, под сунцем нема ничег новог...³⁹

Дипломатски извјештач лондонског листа „The Catholic Times” (Католичко вријеме), у броју од 26. јула 1946. године, објавио је чланак са насловом „Шта је издаја”, у коме се поред осталог каже: „Генерал Михаиловић је осуђен на смрт за служење својој земљи са најчаснијим примјером. Стријељала га је банда комунистичких револуционара уз подршку њихових кумова из иностранства, пошто су успјели да освоје земљу и узурпацијом власти дали судску обланду једној злочиначкој смртној пресуди.

За вријеме тзв. суђења нијесу била допуштена никаква свједочења ни докази сем оних које су сакупили само убице. Ни амерички нити британски свјedoци нијесу добили дозволу да се појаве на суду. Званичне пред-ставке које је на примјер, подносило британско Министарство иностраних послова и просљеђивање уредном дипломатском процедуром „Југосло-венској влади” нису ни достављане ономе што се звало „Суд”. Нити су та-кве забране и задржавања ни најмање изненађујуће, пошто су Влада и су-дије једни те исти људи...

Према томе, утолико колико је Михаиловић настављао да се бори против Њемаца, он је просто помагао да своју земљу изручи Русима. Била је то окрутна дилема. По његовом часном увјерењу комунистичка опа-сност је била чак и већа од нацистичке. Он се, према томе, одупирао и јед-ној и другој. Тиме што су комунисти добили битку (уз помоћ Британске владе, која је обуставила своју помоћ Михаиловићу и преусмјерила је ка Титу) и успјели да успоставе, истински речено, страну окупирајућу Владу, Михаиловић је, технички, постао издајник те владе.

Свијет се окренуо наопачке. Михаиловић, частан југословенски па-триота, пао је жртвом и постао мученик успјешне комунистичке инвазије са Истока. Инвазионисти су се сада ангажовали на гушењу хришћанства у земљи. Будимо бар поштени и храбри па признајмо да оно што се догоди-ло назовемо правим именом”.⁴⁰

Жером и Жана Таро, у свом чланку „Последња лектира”, у париском листу „Le Figaro” (Фигаро) од 27. јула 1946. године, поред осталог су напи-сали: „Тог дана сам, као и читав свијет, сазнао из новина да је генерал Ми-хаиловић погубљен. Били су шкрти у детаљима...”

Био сам тим више изненађен што сам се у том моменту налазио изме-ђу Диепа и Ле Авра, у земљи великог нормандијског приповиједача...

Био сам ту у срцу природе која њему одговара више него икоме. Област у којој му нема премца. Али, ма како да је диван његов стваралач-ки дух, ма како да је снажна та брдовита Нормандија, са својим небом, сво-јим морем, својим пољима и шумама и својим одважним становницима, приморска и копнена истовремено, та земља је пуна благости и, ако смијем рећи њежности, која нема ничег заједничког са суровом, силном и планин-ском Србијом. Тако сам се питао зашто, којим се чудним током мисли у мо-менту умирања југословенски јунак одједном окренуо према једном писцу чија су му дјела морала изгледати тако далека. То питање ми је изгледало занимљиво утолико више што је наша литература тамо изгубила сваку привлачност, у чему се сви познаваоци балканских земаља слажу”...⁴¹

„Размишљање о смрти Михаиловића”, био је наслов чланка Роберта Спигта, објављеног у листу „Time and Tide” од 17. августа 1946. године, у ко-ме је он овако коментарисао: „Док ја сједим пишући ове редове у рану зору поред мирног мора, Михаиловић чека на рафал стрељачког строја. Нијесам обузет мислима о томе шта је прави „Maquisards” (герилци – превод А. Ста-матовића) наводно урадио или није урадио...не, нећу више да се молим за овај свијет који сједи згрчен на атомској бомби, зајапурен од мржње, млата-рајући језиком о социјалној правди и са срцем оперисаним од љубави”...⁴²

Данован Тач је у лондонском листу „Truth” (Правда) од 27. децембра 1946. године, у чланку са насловом „Мистерија о Михаиловићу”, навео ово: „Да ли је генерал Михаиловић био велики родољуб који је срамно послат у смрт или је био колаборатер? То је мистерија о Михаиловићу. Ја се не бих усуђивао упуштати у ту осјетљиву и бурну расправу да нијесам почастиван познанством са врло храбрим господином, мајором Кенетом Гринлисом, који је служио осамнаест мјесеци код генерала Драже Михаиловића као британски официр за везу, све док наша војна мисија није повучена 1944. Оно што је овај војник рекао јесте доказ овом случају... У вези с тим мајор Гринлис истиче да остарјели и скршени човјек који је давао исказ на суду није био онај исти Михаиловић кога је он упознао у планинама током осамнаест мјесеци. Никаква признања која су могла бити из њега исцијеђена у таквим околностима не би могла бити прихваћена као доказ ни у којем британском суду правде. Суђење је било просто завјернички план за дискредитовање Енглеске и Америке у очима југословенских народа. Мајор Гринлис истиче да треба учинити сваки напор да се балкански народи истинито обавијесте о британским циљевима и политици, као што је то чињено за вријеме њемачке окупације. То сигурно треба, али Би-Би-Си, који се одушевљавао стварањем легенде о Титу, није прави инструмент у борби за тај циљ. Његов глас се давио у крви Михаиловића. Замислите каква су била осјећања мајора Гринлиса и његових официра када су, живећи под искреном бригом и заштитом четника, слушали Би-Би-Си како сваки дан напада те исте четнике и њиховог вођу”⁴³.

Када је 25. марта 1946. године објављена вијест у америчкој штампи да је Дража Михаиловић ухапшен, наредник Мајк Маккул из Даласа у Тексасу, упутио је писмо америчком предсједнику Харију Труману, у коме је поред осталог написао:

„Драги г. Предсједниче,

Не дешава се често г. Предсједниче, да вам обичан грађанин пише лично. Али знам да сте ви у бољем положају да ми помогнете него ма ко.

Ево мога проблема: 5. фебруара 1946. у моме локалном листу „Dallas Time Herald” појавила се једна вијест Асошијетед Прес агенције по којој Руси у Нирнбергу припремају доказни материјал за предстојеће суђење генералу Дражи Михаиловићу, вођи четничких снага у Југославији. Руски државни тужиоци тврде да је генерал Михаиловић помагао Њемце за вријеме рата. А данас, 25. марта, у „Dallas Morning News” Ројтерова агенција јавља да је генерал Михаиловић ухапшен.

„1944. био сам митраљезац на авиону Б-24 Петнаесте ваздухопловне бригаде у Италији гдје су међу нама у то вријеме кружили гласови да „четници сарађују са Њемцима; да су наши непријатељи; да сваког Американаца предају Њемцима”, итд.

4. јула 1944. моја посада је била приморана да се спусти у „Југо”. Четници су спасили мене и моју посаду од Њемаца. Када Њемци нијесу могли да ухвате ни једног од нас Американаца, купили су међу сељацима тога краја двадесет талаца који су сви били за четнике. Десеторицу су Њемци

стријељали кад од њих нијесу могли да сазнају куда смо побјегли – а вјероватно нијесу ни знали. Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?...

Убијећен сам да свој живот дугујем Михаиловићу и његовим четницима и желим да учиним све што је у мојој моћи да му приликом суђења помогнем. Сигуран сам да у исти мах изражавам и осјећања неколико стотина америчких авијатичара које су четници спасили.

Ево шта бих ја волио да ви учините, г. Предсједниче. Молим вас да ме посавјетујете на који начин би моје знање и искуство најбоље користили генералу Михаиловићу. Да би суд могао да донесе праведну пресуду, правда и поштење захтијевају да се пред судом саслуша и једна и друга страна.

Био бих више него вољан да о свом личном трошку одем у Нирнберг у Њемачку, да свједочим у корист генерала Михаиловића. Исто тако желио бих да се ставим на расположење одбрани у случају да би моја помоћ могла бити од неке користи. Прошлог мјесеца полагао сам адвокатски испит у Тексасу али ћу тек кроз двије недјеље сазнати јесам ли адвокат или не.

Молим вас, господине Предсједниче, да ме обавијестите хоћу ли моћи да дам свој исказ пред судом; може ли ми се дати повластица да што прије одлетим у Нирнберг ако је могуће да могу да допринесем одбрани генерала Михаиловића а такође како и гдје бих могао успоставити везу са адвокатом генерала Михаиловића.”

С поштовањем ваш,

Мајк Маккул
Далас, Тексас.⁴⁴

Резервни ваздухопловни капетан Вилијам Б. Херел млађи из Хјустона у Тексасу, написао је писмо конгресмену Алберту Томасу, у коме је нагласио да је био са групом америчких авијатичара спашен од четника, и да свој живот дугује генералу Михаиловићу.⁴⁵

Дана 2. априла 1946. године, америчка амбасада у Београду, предала је ноту Стејт Департамента Југословенској влади, у којој се каже: „Влада Сједињених Држава примила је к знању објаву емисије радио Београда у вези са саопштењем министра Унутрашњих дјела Александра Ранковића југословенској скупштини о хватању генерала Драже Михаиловића на дан 13. марта.

Треба се сјетити да је 1941. када су Њемци прегазили Југославију, генерал (тада пуковник) Михаиловић организовао и повео значајан покрет отпора против окупатора. Пошто је 1941. унапријеђен у генерала, дража Михаиловић је постављен за министра војног Краљевске југословенске владе у изгнанству али је он остао у отаџбини и са недовољно опреме, боље се под најтежим околностима на челу својих снага, знатно допринио савезничкој ствари у којој је Југославија одиграла тако херојску улогу.

Генерал Михаиловић је све до маја 1944. био командант југословенске војске и министар војни. Послије тога, он је на политичком плану постао спорна личност. Како је југословенским властима свакако познато, извјестан број официра Сједињених Држава био је придодат Главном штабу генерала Михаиловића у својству официра за везу за скоро све вријеме тра-

јања његове војне активности. Исто тако треба да им је познато да су многи амерички авијатичари избављени и враћени у савезничке базе захваљујући неустрашивим напорима Михаиловићевих снага.

Извјестан број тих људи као и личности у Сједињеним Државама који су били у тијесној сарадњи са генералом Михаиловићем, располажу подацима из прве руке које је неопходно узети у обзир у вези са оптужбом да је сарађивао са непријатељем што ће, по наговјештају југословенске владе, бити главна оптужба против генерала Михаиловића.

Под тим околностима, влада Сједињених Држава вјерује да ће југословенска влада у интересу правде и сама жељети да изврши све потребне припреме како би се доказни материјал особа које су спремне да свједоче доставио суду који ће, како чујемо, судити Дражи Михаиловићу.

Југословенска влада ће нас обавезати ако нам што хитније саопштити своје мишљење по тој ствари и у исто вријеме нас извести гдје ће се и када одржати суђење као и које је кораке вољна да предузме да би олакшала подношење доказног материјала горе поменуте врсте⁴⁶.

Неколико америчких сенатора, у Сенату је тих дана одржало говоре подршке Михаиловићу. Међу њима био је водећи стручњак Републиканске странке по питањима спољне политике Артур Х. Ванденберг, који је у свом говору од 3. априла 1946. године рекао: „Господине предсједниче, желим да похвалим ноту коју је Стејт демартмент упутио југословенској влади у вези са предстојећим суђењем генералу Дражи Михаиловићу као и образложење изнијето у њој. Због великог броја америчких авијатичара којима је за вријеме тек минулог рата генерал Михаиловић спасао животе, то је питање које дубоко задире у наше интересе. Не мање нас се тиче судбина генерала Михаиловића због његовог огромног доприноса савезничкој ствари почетком рата што је постигао својом сјајном неустрашивошћу и родољубљем и зашта је добио признање широм цијелог свијета. Ја нећу да заборавим тај дуг.

Изражавам наду да ћемо упорно радити да се заузмемо за праведно суђење генералу Михаиловићу ма какве биле оптужбе накнадно изнијете против њега. Увиђам да је пред крај рата његов став постао врло споран али ја не могу да затворим очи пред изванредним јунаштвом којим је допринио савезничкој ствари у почетку рата.

Сматрам да најмање што по заслуги дугујемо Михаиловићу јесте да влада Сједињених Држава уложи све напоре да му се осигура праведно суђење”...⁴⁷

Министарство спољних послова ФНРЈ, је саставило 4. априла 1946. године, одговор на ноту Стејт Департамента, и предало га 5. априла америчком отправнику послова у Београду Харолду Шанцу, који га је даље прослиједио Стејт Департменту. У одговору се каже: „Министарство спољних послова Федеративне Народне Републике Југославије поздравља амбасаду Сједињених Америчких Држава и у вези са њеном нотом од 28. марта, има част да изјави следеће:

„Влада ФНРЈ жали што се не може одазвати жељи владе САД да официри Америчке војске који су били у штабу Драже Михаиловића буду свједоци и да као такви учествују у судском процесу дјелатности издајни-

ка Драже Михаиловића. Овим случајем ће се бавити војни суд и он је једини надлежан да одреди који ће се свјedoци позвати а влада ФНРЈ нема никаква права да се мијеша у надлежност тог суда.

Поврх тога, влада ФНРЈ се не може сложити са садржином ноте у којој се не признаје издајнички став Драже Михаиловића за вријеме рата. Врло смо изненађени да послје свега што је објављено и утврђено о сарадњи Михаиловића и Њемаца у великом броју злочина над нашим народом, нота прелази преко тих чињеница и изражава мишљење које није исправно јер се на многим суђењима издајничким официрима Драже Михаиловића утврдило, на основу потпуно добровољних исказа које влада ФНРЈ има у рукама, да документи о издаји одговарају истини. Издају су потврдиле десетине хиљада свједока чији су рок и добра страдали због дјела Драже Михаиловића и његових људи. Напосљетку издају признаје и сам Дража Михаиловић.

Уз то, била би велика историјска грешка и даље тврдити да је Дража Михаиловић први повео народни отпор против Њемаца у Југославији 1941. као што се у ноти каже. Тачно је да је он 1941. организовао своје банде, али је – са малим изузетком – све до новембра 1941. посматрао скрштену руку борбу партизана против Њемаца док није, 2. новембра 1941. отворено напао снаге народног отпора – партизане, а сарађивао је од тада па до самог краја без прекида, посредно или непосредно са Њемцима, Италијанима и усташама против партизана, што ће рећи против народноослободилачке војске. Данас је непобитно утврђено, за то има живих свједока, да се Дража Михаиловић преко посредника састао са њемачком командом први пут августа 1941. у оклопљеном возу у близини варошице Љига претресао о сарадњи против народно-ослободилачког покрета.

То што је емигрантска влада у Лондону унаприједила Михаиловића у чин генерала и поставила га на положај Министра рата, ни уколико не мијења чињенице; познато је да му је Влада дала тај положај како би што успјешније могао да се бори против народно-ослободилачког покрета односно како би га оспособила да мобилише снаге за борбу против народноослободилачке армије.

Влади ФНРЈ је врло добро познато да је све од 1941. једна британска мисија била код Драже Михаиловића и да је та мисија напустила Дражу Михаиловића 1944. Видјели смо дакле, да је цијелом свијету било јасно да Дража Михаиловић сарађује са Њемцима. Послије одласка британске мисије, колико је влади ФНРЈ познато, једна војна америчка мисија стигла је августа 1944. у Михаиловићев Главни штаб, што је у редовима народноослободилачког покрета изазвало велико негодовање.

На протест Врховне команде народноослободилачке војске, савезничка команда одговорила је да је та мисија тамо искључиво у циљу прихватања оборених америчких авијатичара.

Влада ФНРЈ признаје и вјерује да се Дража Михаиловић претварао као да је његов став према Америци лојалан и да јесте избавио извјестан број америчких авијатичара који су били приморани да се спусте на његово подручје. Како би и могао друкчије поступити-утолико прије што је за ту услугу очекивао помоћ у оружју и храни? На овом мјесту влада ФНРЈ жели да подсјети да су снаге народноослободилачке војске избавиле, не

штедећи своје животе, око 2.000 савезничких авијатичара који су највећим дијелом били Американци. Оне су то сматрале за дужност према њиховим командантима савезницима у оружју.

Злочини издајника Драже Михаиловића према југословенском народу сувише су велики и ужасни да би се уопште могло расправљати јели крив или није крив.

Влада ФНРЈ жели да увјери владу САД да ће се приликом вођења истраге и осуђења поштовати сва права која пред законом ужива сваки оптужени.

Министарство спољних послова и овом приликом изражава своје поштовање амбасади.⁴⁸

Клуб књижевника у Лос Анђелесу, је 6. априла 1946. године, послао телеграм министру спољних послова САД Џемсу Б. Бернсу, са овим захтјевом: ... „Американцима се леди крв у жилама на помисао да би један тако велики борац за слободу могао бити погубљен као њен непријатељ. Ви сте се обратили његовим тамничарима да дозволе америчким авијатичарима чије је животе и слободу он спасио, да свједоче.

Пошто је то одбијено ми вас са дужним поштовањем молимо да предложите Конгресу да додијели Михаиловићу америчко држављанство.

Лафајет и Кошћушко су уз то добили и високе положаје и велика имања иако су их у то доба њихове сопствене владе биле прогласиле за издајнике.

Та почаст борцу за слободу служила би и нама на част да би можда и спријечила оно што би у ожима нас Американаца представљало ништа друго већ просто убиство једног оданог родољуба”.⁴⁹

Амерички авијатичари које су спасили четници Драже Михаиловића, чувши вијест о његовом хапшењу, почели су успостављати контакте једни са другима. Све то резултирало се на крају оснивањем “Националног комитета америчких авијатичара за помоћ генералу Михаиловићу и српском народу”, 10. априла 1946. године, у „Стивенс” хотелу у Чикагу. За предсједника комитета изабран је бивши авијатичар и студент Нортвестер универзитета Вил Роџерс, а за потпредсједника Роберт В. Екнома из Чикага. До 18. априла примљено је 75 телеграма из 55 градова. Сви ти телеграми стигли су од авијатичара које су четници спасили. Сви ови авијатичари изразили су спремност да у свако доба, у на било којем месту свједоче у корист Драже Михаиловића. Такође, изразили су спремност да на свједочење оду о сопственом трошку.⁵⁰

Успостављен је контакт између авијатичарског комитета, и Комитета за праведно суђење генералу Михаиловићу. Авијатичари су изнајмили авион Си 47 (амерички ратни транспортни авион – обј. А. Стаматовића), и 28. априла 1946. године из Чикага одлетјели у Вашингтон. На путу авион је слијетао у Детроиту, Кливленду и Питсбургу, да би покупио групе авијатичара. Са америчким авијатичарима била су и два канадска: Норман Л. Рид и Томас Р. Брадшо из Едмонтонa.⁵¹ Авијатичари су неколико пута безуспјешно покушавали да буду примљени код предсједника Харија Трумана. На крају 1. маја 1946. године, саставили су резолуцију у којој се каже: „Будући да смо ми, званични делегати Националног комитета америчких авијатича-

ра за помоћ генералу Михаиловићу и српском народу, дошли у нашу престоницу из свих крајева Сједињених Држава о свом личном трошку, да бисмо Председнику Сједињених Држава и замјенику министра спољних послова предали значајан доказни материјал у корист савезничког генерала Драже Михаиловића из Југославије, који је спасао животе наше делегације и животе још око 600 савезничких авијатичара чији смо ми представници;

Будући да смо ми узалуд покушали да предамо „највишим властима” (што ће рећи Председнику и вршиоцу дужности министра спољних послова) непобитан и документован доказни материјал којим се побијају оптужбе маршала Тита из Југославије, да је Михаиловић „издајник” и „колаборатер”.

Будући да нам је ускраћено нормално право да се непосредно обратимо нашем Главном команданту лично, да се заузме да будемо позвати да свједочимо и да се доказни материјал савезничког војног особља које је за вријеме рата у Југославији било придодато Главном штабу генерала Михаиловића, преда надлежном суду:

Будући, уз то, да нам је ускраћено право да лично затражимо од нашег Председника и Главнокомандујућег и од замјеника министра спољних послова да се сви документи из архива Министарства спољних послова и Министарства рата оставе на расположење надлежном суду: Следствено томе

Одлучено је да ми, представници Националног комитета америчких авијатичара за помоћ генералу Михаиловићу и српском народу, иако наш Председник није нашао за сходно да нас саслуша за све вријеме трајања наше тако битне мисије – зашта сматрамо да је одговоран. Председников секретаријат – иако је г. Ачесон начисто одбио да нас прими лично, чиме је пропуштена прилика да помогнемо ствар за коју се и сам Стејт департамент, иако на слаб и разводњен начин, залаже и упркос бојажљивом и очигледно неискреном ставу владе Сједињених Држава према Титовом режиму у Југославији, ми ћемо непоколебљиво наставити да се боримо за непристрасно суђење и безусловну правду у случају генерала Михаиловића. Тиме хоћемо да кажемо да ћемо код својих кућа, у својим градовима и у својим државама и преко конгресмена и сенатора Сједињених Држава неуморно радити да утичемо да Михаиловићу суди непристрасан, међусавезнички суд без чега ми амерички ветерани сматрамо да међународна правда и морал престају да постоје.

Национални комитет америчких авијатичара за помоћ генералу Михаиловићу у српском народу. Поручник прве класе Вилијам Л. Роџерс, Монтено, Илиноис; поручник Ричард Л. Фелман, Њујорк, Њујорк; штабни наредник Хол Д. Саутер, Милвоки, Висконсин; поручник Оскар Менакер, Форест Хилс, Њујорк; технички наредник Џералд И. Вагнер, Роенок, Вајоминг; поручник Доналд Ф. Рајс, Бруклин, Њујорк; поручник Чарлс Л. Девис, Вашингтон, Д. К.; поручник Чарлс Ф. Грац, Чикаго, Илиноис; штабни наредник Џон Ф. О Греди млађи, Клифтон, Њуџерси; поручник Џорџ Салапа млађи, Кливленд, Охајо; технички наредник Гас Т. Браун млађи, Лелинг, Тексас; штабни наредник Мајк Маккул, Далас, Тексас; штабни наредник Дејвид Џ. О Конел, Чикаго, Илиноис; штабни наредник Нил С. Џаноски, Милвоки, Висконсин; поручник прве класе Џон И. Скрогс, Канзас Сити, Монтана; поручник прве класе Џон П. Девлин, Пит-

сбург, Пенсилванија; поручник прве класе Роберт В. Екман, Чикаго, Илиноис; штабни наредник Дејвид Ил. Лабисониер, Милвоки, Висконсин; штабни наредник Денцил Радабо, Месонтаон, В. Ва.”⁵²

Међутим, тог дана на крају су ипак успјели да буду примљени код зајменика министра спољних послова Дина Ачесона.⁵³ Дана 14. маја 1946. године, Ачесон је објавио захтјев САД ФНРЈ, да се америчким авијатичарима дозволи да свједоче на суђењу Михаиловићу у Београду.⁵³ Министар спољних послова ФНРЈ Станоје Симић, изјавио је у Скупштини ФНРЈ у Београду, да би одобравање америчким авијатичарима да свједоче на суду, значило мијешање САД у унутрашње послове ФНРЈ, па због тога није ни потребно давати одговор.⁵⁴

Лондонски „The Times” од 3. јуна 1946. године, објавио је изјаву осам лица, међу којима су била и ова: кардинал Бернард Грифин, секретар Баптистичке цркве М. Е. Обреј, генерал авијације Артур Лонгмор, председник Шкотске цркве Џон Меккензи, а књижевница Ребека Вест. У изјави се каже: „...„ми нијесмо спремни да изразимо икакво мишљење о томе да ли је генерал Михаиловић крив или невин у питању колаборације (са Њемцима) или других споменутих злочина, већ вјерујући да систем правде који одбија да третира човјека кривим све док се то не докаже, представља најдрагоцјеније људско право, ми се усуђујемо да најупорније инсистирамо да се њему омогући поштено суђење и да се на суђењу поклони пуна Пажња изјавама које су под заклетвом дали британски официри који су служили код њега.”⁵⁵

Краљ Петар II Карађорђевић је 16. јула 1946. године, за исти лист изјавио: „Суђење генералу Михаиловићу је само завршница дуге серије сличних опаких смицалица. Овај војник, који је био први који је отпочео борбу против окупатора Југославије, и који је увијек био лојалан Савезницима, изведен је пред суд његових политичких непријатеља, чија пресуда није ништа више до још један чин партијске освете.”⁵⁶ Кардинал Бернард Грифин, је такође за лондонски „The Times” од 23. јула 1946. године, изјавио ово: „Недавно суђење генералу Михаиловићу долази као груб шок народу ове земље. Закључено је да је Генерал крив...Понашање народа у судници подсећало је на свјетину паганског Рима у Колосеуму која је поздрављала убиство каквог раног хришћанинал.”⁵⁷

Поводом вијести да ће бити суђено Дражи Михаиловићу, у САД, тј. у Њујорку формиран је „Комитет за праведно суђење генералу Михаиловићу”, а са њим и 10. маја 1946. године Истражна комисија. Узрок формирања ових тијела, лежао је у разлогу што је Влада ФНРЈ одбила да прихвати свједочење америчких авијатичара. Комисија је 15. маја послала писмо отправнику послова југословенске амбасаде у САД др Сергију Макиелу овог садржаја: „Ми као правници заузимамо само строго објективан став. Стало нам је не само да саслушамо свједоке већ и да их изложимо унакрсном испитивању од стране оних који су заинтересовани.

Можемо ли вам предложити да ваша влада пошаље своје представнике на та засиједана? Сваки правник (адвокат или не) кога ви будете одредили, биће примљен радо, имаће права да позове своје свједоке пред Комисију и да поставља унакрсна питања свједоцима који су се пријавили да свједоче. Ако ваша влада не жели да иде тако далеко, ми предлагемо да

пошаље посматрача који ће бити у стању да шаље своје извјештаје о нашој дјелатности. Добродошла би нам сарадња Ваша у ма ком облику ако ви нађете за сходно да је пружите.’⁵⁸

У складу са овим, отпочео је истражни поступак још 13. маја и трајао је до 18. маја. За ово вријеме преслушано је 18 свједока.

То су били:

1. Валтер Р. Месфилд из Њујорка, капетан Маринског корпуса САД, и члан OSS (америчке тајне обавјештајне службе-обј. А. Стаматовића), спустио се падобраном 18. августа 1943. године на планину Чемерницу близу Ивањице, и био је члан америчке мисије при Михаиловићевом штабу. Евакуисан је 14. фебруара 1944. године британским патролним чамцем, који га је прихватио јужно од Дубровника.

2. Џорџ С. Мусулин из Питсбурга у Пенсилванији, капетан армије САД југословенског поријекла. Био је два пута спуштан падобраном као члан америчке мисије при Михаиловићевом штабу. Први пут је то било 18. октобра 1943. године код Чачка, и у тој мисији је био до 29. маја 1944. године. Другу мисију је обављао од 2. августа до 19. септембра 1944. године.

3. Мајк Маккул из Даласа у Тексасу, наредник ваздухопловства САД, оборен 4. јула 1944. године код Лапова, између Београда и Крагујевца, приликом повратка са борбеног лета над Плоештијем у Румунији. Евакуисан је од четника 10. августа 1944. године са привременог четничког аеродрома у Прањанима.

4. Гас Т. Браун млађи из Лулинга у Тексасу, наредник ваздухопловства САД, оборен приликом повратка са борбеног лета над Софијом 14. јануара 1944. године и спашен од четника на планини Златибору. Евакуисан је од четника 8. маја 1944. године. Џон П. Девлин студент на Стејт Колеџу у Пенсилванији и поручник ваздухопловства САД, оборен кад и наредник Браун. Спашен је од четника, а затим је отишао код партизана. Евакуисан је са привременог партизанског аеродрома у Беранама 20. јуна 1944. године.

5. Џон П. Девлин студент на Стејт Колеџу у Пенсилванији и поручник ваздухопловства САД, оборен кад и наредник Браун. Спашен је од четника, а затим је отишао код партизана. Евакуисан је са привременог партизанског аеродрома у Беранама 20. јуна 1944. године.

6. Ален Фридберг из Лоренса у Лонг Ајленду, извиђач правца на бомбардеру ваздухопловства САД, оборен је 31. маја 1944. године близу Ивањице, приликом повратка са борбеног лета над Плоештијем у Румунији. Евакуисан је са привременог четничког аеродрома у Прањанима 10. августа 1944. године.

7. Џозеф Веселиновић, поручник армије САД и члан OSS. Србин настављен у САД од 1939. године. Спустио се падобраном 26. маја 1944. године, и био је члан америчке мисије при VI партизанском корпусу. Евакуисан је 13. октобра 1944. године, такође код партизана. Отишао је из Југославије 21. јуна 1945. године.

8. Данијел Б. Десић из Акрона у Охају, капетан армије САД и члан OSS југословенског поријекла. Спустио се падобраном 12. јуна 1944. године близу Цеља, и био је члан америчких мисија при партизанским штабовима. Из Југославије је отишао 2. априла 1945. године.

9. Ричард Л. Фелман из Њујорка, извиђач на бомбардерима ваздухопловства САД, оборен 9. јуна 1944. године над Бресницом код Чачка, и спашен од четника. Евакуисан је 10. августа са привременог четничког аеродрома у Прањанима.

10. Ник А. Лалић из Кливленда у Охају југословенског поријекла, иначе капетан армије САД и члан службе за стратегијске задатке. Спустио се 9. августа 1944. године на привремени четнички аеродром у Прањанима, да би организовао евакуацију америчких пилота, а затим је био члан америчке мисије при Михаиловићевом штабу. Евакуисан је са привременог четничког аеродрома у Бољанићу 25. децембра 1944. године.

11. Вилијам Лејн Роџерс из Монтеноа у Илиноису, пилот на америчком бомбардеру, оборен 8. септембра 1944. године над Авалом код Београда. Спашен је од четника, а потом је отишао код партизана, и евакуисан је са привременог партизанског аеродрома у Ваљеву.

12. Илај Поповић из Чикага југословенског поријекла, капетан армије САД и члан OSS. Спустио се падобраном непознатог датума код Босанског Петровца, а затим је био члан америчких мисија при партизанским штабовима. Евакуисан је 25. марта 1944. године, са привременог партизанског аеродрома у Меденом Пољу. По други пут се спустио падобраном код македонских партизана близу Куманова 16. априла 1944. године. Евакуисао се 18. јуна исте године са привременог партизанског аеродрома Авдиловат, недалеко од долине ријеке Топлице.

13. Елсфорт Р. Крамер из Маунт Реинера код Вашингтона, капетан армије САД. Спустио се крајем августа 1944. године на привремени четнички аеродром у Прањанима, и био је члан америчке мисије са пуковником Робертом Х. Мекдауелом при Михаиловићевом штабу.

14. Роберт Николас Влахос из Соунт Орендза у Њу Џерсију, поручник ваздухопловства САД грчког поријекла. Оборен је 2. јуна 1944. године јужно од Београда, код Дунава, на румунској страни. Спасили су га румунски сељаци, и чамцем превезли преко Дунава, а затим га предали четницима. Евакуисан је 9. августа 1944. године, са привременог четничког аеродрома у Прањанима.

15. Вилијам Т. Емет из Бродвеја у Њујорку, капетан армије САД и члан OSS. Био је припадник екипе за евакуацију америчких пилота из Југославије, која је дјеловала у оквиру америчке ваздухопловне базе у Фођи у Италији.

16. Марвин Столоф из Њујорка, поручник ваздухопловства САД, оборен 19. новембра 1944. године код Добоја, приликом повратка са борбеног лета над Бечом. Спашен је од четника, и евакуисан са привременог четничког аеродрома у Бољанићу.

17. Артур А. Цибелијан из Толида у Охају, радио техничар морнарице САД. Био је члан америчких мисија при партизанским штабовима од 16. априла до 16. јуна 1944. године. Други пут је спуштен 2. августа 1944. године, на привремени четнички аеродром у Прањанима, а евакуисан је са Мусулином.

18. Мајкл Рајачић из Вашингтона југословенског поријекла, поручник у Министарству рата САД и члан OSS. Спустио се падобраном 2. августа

1944. године на привремени четнички аеродром у Прањанима, а евакуисан је 1. новембра исте године, са привременог четничког аеродрома између Добоја и Тузле.⁵⁹

Поред ових свједока, писмене исказе у виду свједочења, пошто нијесу били у могућности да дођу у Њујорк, дали су: Џон Ф. Огредидо млађи, из Клифтона у Њу Џерсију; Клел М. Кард, из Лос Анђелеса у Калифорнији; Роберт Л. Иган, из Чикага у Илиноису; Дејвид Ј. Оконел, из Чикага у Илиноису; Ралф Ч. Волка, из Вашингтона у Сјеверној Каролини; Роберт П. Мур, из Форт Доца у Ајова; Роберт В. Екман, из Чикага у Илиноису; Едгар В. Смит, из Јуџина у Орегону; Нил С. Јаноски, из Милвокија у Висконсину; Дејвид И. Ла Бисионер, из Милвокија у Висконсину; Вилијам П. Вилана, из Источног Питзбурга у Пенсилванији; Леланд Портер из Лексингтона у Кентакију.⁶⁰ Писмени исказ дао је и пуковник Роберт Х. Мекдауел 10. јула 1946. године, и овај исказ придодат је документацији Истражне комисије.⁶¹ Сви свједоци, било они који су свједочили усмено, или писменим путем, свједочили су под грађанском заклетвом.

Листа чланова „Комитета за праведно суђење генералу Дражи Михаиловићу” заиста је била импозантна. Њу су чинили политичари, официри и јавни људи, а то су били:

гувернер Небраске Двајт Грисволд	
гувернер Аљаске Ернест Грунинг	
гувернер Охаја Френк Ј. Лауше	
гувернер Тексаса Кук Стивенсон	
сенатор Томас С. Харт из Конектиката	
сенатор Роберт Лафолет из Висконсина	
сенатор Џос С. О Махони из Вајоминга	
сенатор Роберт Тафт из Охаја	
сенатор Милард Тидингс из Мериленда	
сенатор Милтон Р. Јанг из Сјеверне Дакоте	
Алфред М. Лондон	Весли А. ДЕварт
Џон Лесински	Клара Бут Лус
Мик Менсфилд	Карл Е. Минд
Чес А. Плумли	Џери Вурхис
Џон Девеј	Роџер Балдвин
Самнер Велс	Дороти Томсон
Џорџ Крел	Вирџија К. Цирделслев
Валтер Менсфилд	Освалд Гарисон Вилард
Елиот В. Вел	Норман Томас
Др Вилијам Бохн	Едгар Ансел Маурер
Еристофер Емет	Фред Вандершмид
Хари Шерман	Еди Давлинг
Миријам Хопкинс	Исак Дон Леви
Вилијам Грин	Ген Тани
Реј Брок	Влијам Филип Симс
Вилијам Смит	Џон Дос Пасос
Луис Велдман	Артур Ј. Голдсмит

Арнолд Витреџ
Др Л.М. Биркхед
Фердинанд Пекора
Џозеф Х. Чот
Џемс Барни
Франсис Е. Риверс
Хорас М. Кален
Едвард Скилен млађи
Прескот Лав
Рут Мичел
Старџис Ли Ридл
Александер Кан
Роберт И. Ганон

Луиђи Антонини
Френк Крозвајт
Џон Х. Холмс
Метју Леви
Чарлс С. Бурлингхам
Џорџ Филдинг Елиот
Кристофер Лафарџ
Харолд К. Гинзберг
Вилијам Астор Дрејтон
Ченси Стилман
Еуген Лајонс
Лајонел Трилинг
Вилијам Т. Манинг итд.⁶²

Како је ухапшен Дража Михаиловић? Ко га је издао? Какав је био његов третман приликом ислеђења и суђења. Гдје је и како убијен? Гдје је сахрањен? Све су ово питања на која модерна и објективна историографија није дала одговоре. Узрок томе је врло мали број докумената, које су комунистичке власти ставиле пред јавност. Као што је на почетку овог поглавља назначено, и онај мали број радова који је писан на ову тему, тј. свједочења учесника о овим догађајима су контрадикторна другима. Први доказ за то је сама Калабићева улога у хапшењу Драже Михаиловића, односно његова каснија смрт. По званичној комунистичкој верзији Калабић је издао Михаиловића. Све ово може бити само још једна комунистичка инсинуација, како би се компромитовао и срзао четнички покрет, тј. да командант Горске гарде издаје свог врховног команданта. Да за то постоји мала вјероватноћа, свједочи и књига Слободана Крстића-Уче „Како сам хватао Дражу Михаиловића”. Крстић је као официр ОЗН-е учествовао у хапшењу Драже Михаиловића, а касније је био и његов пратећи затворски официр. У својој књизи он о Калабићевој смрти пише: ...”Шта се у међувремену десило са нашим сарадником Николом Калабићем? О томе се, заиста, свашта причало. Да је илегално живео негде у Војводини, да је слободно навраћао у Београд и да га је неко препознао и убио у некој кафани. Остала је и дилема да ли је Дража Михаиловић икада сазнао да га је Калабић издао. Верујем да није, мада је иследник Јосиф Маловић после говорио како га је Дража питао да ли је Калабић жив и да је, на његову неодређену потврду, рекао: „Оно жандарско ђубре! Знате ли да је Калабићев отац 1923. године у Никшићу убио Шћепана Мијушковића. Суђено му је због тога. Какав отац – такав син!”

Калабић је неко време становао без страже, закључан у једној Удбиној гарсоњери, у Косовској улици број 43. Храну му је доносио Крцунов шофер Јосиф Цветковић. Он га је једном приликом водио у биоскоп „Звезду”. Иако је био без браде, препознали су га на улици, што је било довољно да се по Београду прошири прича о његовом наводном пуштању на слободу.

У плану је било његово евентуално слање у иностранство и стављање четничке емиграције, преко њега, под нашу контролу. Али, то је врло брзо отпало. Бегунац из Дражине групе измакао је нашим потерама, стигао

до четника у Босни и почело се међу њима шушкати да је Калабић провалио Дражу. Крцунов помоћник Миле Милатовић пренео нам је одлуку одозго да се Калабић, као неупотребљив за нове акције, треба ликвидирати пре суђења Дражи.

Милатовића сам аутом довезао до Косовске 43 и попели се горе по Калабића, коме је речено да га водимо на суочење са Дражом. Он нас је само молио да га добро маскирамо завојима, како би Дража стекао утисак да је мучен у затвору. Увели смо га у једну просторију и у присуству Мила Милатовића, Владана Бојанића и мене, три војника су га обмотавала завојима. Договор је био да они искористе Калабићеву непажњу и у погодном тренутку му набију омчу на врат. Тако је и било!

Иначе, постојала је унапријед спремљена пресуда једног војног трибунала, којом се Никола Калабић као ратни злочинац осуђује на смрт”.⁶³

Никола Миловановић је био потпоручник југословенске краљевске војске, а до 1944. године био је у четничкој Врховној команди, када прелази у партизане, и недуго затим постаје официр ОЗН-е, да би послје рата био официр ОЗН-е и УДБ-е. У својој књизи „Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића”, Миловановић има сасвим другачију и неодређенију верзију Калабићеве смрти, од оне коју је описао Крстић. Миловановић тако пише: „После хапшења Драже Михаиловића, Калабић се слободно кретао Београдом. Међутим, једне вечери догодило се нешто што нико није могао да спречи: револверски хици из руку човека чији су најближи били жртве Калабићевог злочина, запечатали су судбину команданта Горске краљеве гарде Николе Калабића, који се мртав стропоштао на асфалт београдског тротоара”.⁶⁴

О самој смрти Драже Михаиловића има неколико верзија. По једној није стријелан, него је одведен на Аду Циганлију, привезан за стуб, а потом су на њега пуштени пси који су га растргли. По другој верзији стријелан је са читавом групом осуђених на смрт, у истом процесу, у којем је био суђен и он. Прије тога Слободан Пенезић-Крцун се иживљавао над њим, тј. јахао га, гризао зубима по врату и леђима и сл. Дражин син Бранко, у једном опозиционом листу, је октобра 1990. године изјавио, да је чуо да Дража уопште није убијен, већ да је држан у кућном затвору у једном београдском стану, и да је умро природном смрћу осамдесетих година овог вијека. Ни посљератна комунистичка власт никада било службено, или чак полуслужбено, није објавила гдје је сахрањен Михаиловић. Све ове верзије могу се наћи у разним радовима свједока и публициста, и писане су на минимуму изворне историјске грађе, па због тога неће ни бити третиране у овој књизи, јер немају научно-историјски карактер.

Крстић и Миловановић врло шкрто говоре о Михаиловићевој смрти. Крстић тако пише: „Претходно је испражњен затвор на Ади Циганлији. У њега је у току ноћи пребачена група осуђеника са Драчиног процеса. Постројени су у затворском дворишту и стрељани у присуству судије Михаила Ђорђевића, тужиоца Милоша Минића, савезног јавног тужиоца Јосипа Хрнчевића... Ја сам ту био као шеф обезбеђења. Нико није извикивао пароле, осим љотићевца Косте Мушицког, коме су последње речи биле: „Живела Србија!” Лешеви су привремено закопани ту у двори-

шту и нешто доцније, како сам чуо, некуда пренети”.⁶⁶ Миловановић је још шкртији у детаљима, па пише: „За издају и злочине за време рата према народима и народностима Југославије Дража Михаиловић је осуђен на смрт стрељањем. Президијум Народне скупштине одбио му је молбу за помиловањем. Смртна казна над њим је извршена стрељањем, 17. јула 1946. године”⁶⁶.

DRAZHA MIHAILOVICH
THE SOULS OF THE JUST
ARE IN THE HANDS OF GOD,
AND THE TORMENT OF MALICE
SHALL NOT TOUCH THEM:
IN THE SIGHT OF THE UNWISE
THEY SEEMED TO DIE,
BUT THEY ARE IN PEACE.

ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ
ДУШЕ ПРАВЕДНИХ
У РУКАМА СУ,
И ЗЛОБНИ МУЧИТЕЉИ
НЕЋЕ ИХ СЕ ДОТАЋИ:
У ОЧИМА БЕЗУМНИХ
ИЗГЛЕДАЛО ЈЕ ДА УМИРУ,
А ОНЕ САМО ПОЧИВАЈУ У МИРУ.⁶⁷

*****

НАПОМЕНЕ

1. DRAZHA MIHAILOVICH, The Weekly Review, 1. August 1946, 1
- 1a. Добрица Ћосић, Лице правде, Дуга, 20. јун 1946, 3.
2. Слободан Крстић-Уча, Како сам хватао Дражу Михаиловића, Београд, 1988, 6
3. исто, 6.
4. исто,
5. исто, 23
6. исто, 9.
7. исто, 11
8. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 2. Београд, 1984. 404.
9. Живко Топаловић, Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945, Париз, 1958, 24-26; Милан П. Рајић, Српски пакао у комунистичкој Југославији, Чикаго, 1975, 321; Alex N. Draganich, Tito's Promised Land Yugoslavia, New Brunswick, 1954, 102-103.
10. Constantine Brown, This changing world, The Washington Evening Star, 26. April 1946. 1.
11. A shameful betrayal, The Journal American, 30. March 1946, 2.

12. Mihailovich, The Washington Post, 30. March 1946, 1.
13. Pedro Koreo Marckes, O drama iugoslavo, A Voz, 1. Aprile 1946,2.
14. General Mihailovich, The Washingot Post, 10. April 1946, 1.
15. Les Wedman, Two airmen who was saved by Serbs ask their right to help their saviour, Edmonton Journal, 11. May 1946, 3.
16. Wat price for courage? The Canadian Social Crediter, 30. May 1946, 1.
17. Le proces du general Mihailovich, Le Monde, 12. juin 1946, 1.
18. De Nieuwe Eeuw, 16. june 1946, 3.
19. Pourquoi et comment le general Mihailoovitch a avoue ses crimes', L'Ex press, 18. juin 1946, 2.
20. Rebeca West, The record of General Mihailovich, Time and Tide, 22. Ju- ne 1946, 1
21. The Times, 12. July 1946, 1.
22. G. Masson de Fernig, La Nation Belge, 14. julliet 1946, 2.
23. Mihailovich, The New York Times, 16. July 1946 ,1.
24. Kenneth Greenlees, Document of Mihailovich, The Tablet, 16. July 1946, 2.
25. The case of Mihailovich, The Irish Press, 16. July 1946,1.
26. Paul du Bochet, Le jugement de Belgrade, La Tribune de Geneva, 16. jul- liet 1946, 1.
27. Les faits du Geneva, La Gazette de Lausanne, 16. julliet 1946, 1.
28. El caso Mihailovich, El Dia, 17. julle 1946, 2.
29. Betrachtungen zum Prozess in Belgrad, Neue Zurcher Zeitung, 17. Juli 1946, 1.
30. David Courtney, Mercy, The Palestine Post, 18. July 1946, 2.
31. L'enigme Mihailovitch, La Republique, 18. julliet 1946, 1.
32. Rondon Mihailovitsj, Nationale Rotterdamsche Courant, 18. jull 1946, 2.
33. Mihailovich, Acropolis, 18. July 1946, 1.
34. E. Gallad, L'assassinat de Mihailovitch premier resistant de l'Europe par les communistes yougoslaves..., Le Journal d' Egypte, 18. julliet 1946, 2.
35. Jean Lugol, Le Supplice du general Mihailovitch, La Bourse Eguptienne, 18. julliet 1946, 2.
36. Political murder, The Whitehall News, 19. July 1946, 2.
37. El proceso politico contra Mihailovich, ABC, 19. jull 1946, 1.
38. Eleonor Roosevelt, Mihailovich, The Chicago Times, 19. July 1946, 2.
39. J. Altemayer, Mihailowitsch, Hamburger Echo, 20. Juli 1946, 3.
40. What is treason?, The Catolic Times, 26. July 1946, 1.
41. Jerome and Jean Jean Tharuad, La derniere lecture, Le Figaro, 27. julliet 1946, 2.
42. Robert Speaight, Meditation on the death of Mihailovich, Time and Tide, 17. August 1946,2.
43. Donovan Touche, Mistery of Mihailovich, Truth, 27. December 1946, 2.
44. Congressional Record, May 2, 1946, remarks of Senator W. Lee O'Daniel bp. 4320.
45. Extension of Remarks, Congressional Record, House, Monday, April 1, 1946, p.A 1818.
46. New York Times, 3. April 1946,1.
47. Congressional Record, Senate, 3. April 1946, p.3010.
48. Los Angeles Examiner, 7. April 1946,
49. Chicago Herald – American, 18. April 1946,2.
50. исто.
51. Congressional Record, House, May 1, 1947, bp. 4306.
52. исто,

53. Chicago Daily Tribune, 15. May 1946, 1.
54. исто, 25. May 1946, 1.
55. The Times, 3. June 1946, 1.
56. исто, 16. July 1946, 1.
57. исто, 23. July 1946, 1.
58. Comittete for a Fair Trial for Draja Mihailovich, Report of Comision of Inquiry, New York, 1946.
59. исто.
60. исто.
61. исто.
62. исто.
63. као нап. 2, 197.
64. као нап. 8, 403.
65. као нап. 2, 196.
66. као нап. 8, 436.
67. Drazha Mihailovich, Nineteenth Century and After, August 1946, 1.

КО СУ ЧЕТНИЦИ?

**Српска ми труба трубеше,
од това село Дреново,
спремте се, spremте четници,
силна ће борба да буде...**
(четничка химна)

Четнички покрет, и начин ратовања и организације уопште, вуче своје коријене у дубокој прошлости српског народа, тј. из хајдучке и ускочке организације. По пропасти српске државе крајем XIV и у првој половини XV вијека, српски народ се нашао окупиран. Последња српска држава Зета Црнојевића, пала је под турску власт крајем XV вијека. Како није било државе, а самим тим и било какве оружане организације која би штитила народ од окупатора, у првом реду Турака, то се јављају хајдуци као специфична врста отпора. Хајдучка организација није имала јединствене команде, а ни формацијског уређења. Међутим, она је за дуго времена била једини облик отпора Турцима. Ускоци су били знатно организованији од хајдука. Они су били у служби Млетачке републике, а нешто и Аустрије, и упадали су са територија ових држава у турску територију пљачкајући Турке, и разарајући њихов систем власти. У народним пјесмама и предањима, остали су тако овјековјечени подвизи хајдука: Старине Новака, старца Вујадина, хајдука Радојице, Стојана Јанковића и Илије Смиљанића; односно ускока: Ива Сењанина и Сењковић Тадије. Неки од њих, попут: Стојана Јанковића, Илије Смиљанића и Баја Пивљанина, били су и хајдуци и ускоци. Већина вођа оба српска устанка, попут: вожда Карађорђа, Станоја Главаша, Вељка Петровића, Милоша Обреновића и Томе Вучића Перишића, били су дуже или краће времена хајдуци. У Црној Гори хајдучка организација нешто раније губи на снази од Србије, из простог разлога, јер се у Црној Гори под патронатом владика Петровића, већ од почетка XVIII вијека формира државна организација, а самим тим и црногорска војска. Територија Старе Црне Горе је тада била слободна, али и врло пасивна, па је за њу карактеристично тзв. четовање, или одлазак у чету. Црногорци су ишли ка Херцеговини, пљачкајући турска насеља и караване. Овакво четовање имало је поред карактера борбе против турског завојевача, и егзистенцијални карактер. Тако црногорске чете оперишу ка Никшићу, Требињу, Гац-

ку и Мостару, а с друге стране ка Спужу и Подгорици. И у неким брђанским племенима, као нпр. у Морачи било је развијено и четовање. Из времена XVIII вијека, и XIX вијека до 1875. године, познати јунаци и хајдуци били су: Вук Мићуновић, Вук Мандушић, Никац од Ровина, Вук Лопушина итд. Од друге половине XIX вијека до 1875. године у Црној Гори се јављају тзв. хајдуци-јајоши. Они су организовано по групама, по наређењу књаза Данила, или књаза Николе одлазили у Херцеговину, да би дизали херцеговачку рају на устанак. Најпознатији од њих били су: сердар Шћепан Радојевић, поп Мило Јововић, поп Лука Јововић, Новак Рамов Јововић, а од главара војвода Пеко Павловић. С друге стране, током XVIII и у првој половини XIX вијека, из турске територије упадају и турске чете у црногорску територију, претежно ради пљачке, освете, или за стицање ратне славе. По четовању је тада био најзначајнији турски Никшић. Неколико никшићких и херцеговачких беговских кућа прочуло се тако по четовању и јунаштву, попут никшићких: Мушовића, Хадиманића, Авди Љуца, Бајровића, Кајовића; или херцеговачких: Љубовића, Ченгића, Феризовића, Ресулбеговића, Фазлагића. Град Никшић даће и познатог четобашу Јакшара Бабића, који ће убити највећег црногорског јунака Никца од Ровина.

Ријеч четник помиње се у „Рјечнику” Вука Караџића, а такође и четовање, као оно чиме се четник бави.¹ Бура Даничић у свом „Рјечнику хрватског и српског језика”, ријеч четник објашњава овако: „Четник, м,

а) Ко је у чети, ко ходи по четама, ко четује...

б) Оружани слуга опћински, испореди, пандур, барабант.

Хајдуци овде значе пандури или четници, као што се обично у војводству говори”...² Оно што изненађује, је то, да су прва писана правила о четничком ратовању, код српског народа стигла из Пољске. Наиме, Матија Бан је превео и уобличио за српске потребе и услове једну књижицу са пољског језика, и објавио је под насловом „Правила о четничкој војни”, у Београду 1848. године. Ова правила су износила општу доктрину четничког ратовања, прописе о четничкој униформи, наоружању, дисциплини и тактици.³ Објављивање овакве књиге у Србији, и уопште код српског народа који је био познат по хајдучији, односно по четовању, изгледа мало чудно, али се може правдати тиме, да тадашња Кнежевина Србија није имала ни озбиљније изграђену стајаћу војску, а камоли Ђенералштаб, који би се бавио питањима војне доктрине и герилског ратовања. То се може доказати тиме, да је већ 1868. године, по нарудби тадашњег војног министра Србије, штабни капетан Љубомир Ивановић написао посебни рад, са насловом „Четовање или четничко ратовање”, који је штампан у Београду исте године.⁴

Од осамдесетих година XIX вијека, почиње борба између Србије, Бугарске и Грчке око Македоније, јер је турска држава, у чијем је саставу била Македонија, била у сталном опадању. Због тога се свака од ове три хришћанске и балканске државе, надала да ће себи присајединити Македонију. Иако је Македонија по већини свог становништва неспорно српска, а затим и по историјским фактима, то Бугарску и Грчку није много занимало. Од све три наведене државе, Србија је по питању утицаја у Македонији најгоре стојала. Познати српски правник, историчар и политичар др Слободан Јовановић, то објашњава овако: „Ми нисмо имали своје националне цр-

кве; у црквеном положају стојали смо под Цариградском патријаршијом која се звала „Васељенска” а у ствари је била грчка. Грчке владике, од којих је зависило отварање нових школа, стојали су на гледишту да Срба има само у косовском вилајету, и зато ван тога вилајета нису хтеле чути за српске школе. У самом Косовском вилајету они су за наше школе радили као од беде. Наши су конзули муку мучили са њима, и жалили се на грчке владике ништа мање него на турске паше”. О активности Бугарске Јовановић пише: „Они су за ту сврху у Македонији имали своју народну цркву и њихове владике могле су отворити бугарске школе више мање где год су хтеле”.⁵

Повод за почетак извођења комитских акција по Македонији, био је сукоб у Солуну 1897. године, између присталица бугарске и српске пропаганде, којом приликом је убијен бугарски професор Гонев. Након тога бугараша у Македонији организују „Удружење за убијање Срба”. У наредних неколико година, бугараша су у Македонији убили 57 Срба. На њиховој мети, углавном су били водећи Срби у Македонији, тј. црквено-школски настојници, свештеници, учитељи, и ријетки представници српске интелигенције.⁶ Према тврђењу београдског листа „Македонија” од 11. септембра 1905. године. Македонију су тих година напустила 84 просвјетна радника Србина. Лист је поименично навео сваког од њих.⁷ Грчка је прве комитске акције у Македонији покренула непосредно прије Илинденског устанка 1903. године. Први организатор тих акција био је грчки митрополит у Костуру Германос Каравангелис, који је финансирао андрате (тј. грчке комите -обј. А. Стаматовића). Званичну форму грчки комитски упади у Македонију добили су 1904. године, после Илинденског устанка, када је у Атини образован „Македонски комитет”. Грчка влада је за главне центре руковођења комитским акцијама предвидјела Битољ и Солун.⁸

Тако се у Македонији почињу преплитати комитске акције Бугарске и Грчке. Као што се види, прве акције почела је Бугарска, затим Грчка, и на крају Србија, 1904. године. Ове бугарске, грчке и српске чете, нападале су турске војне и жандармеријске постаје, убијале локалне турске и албанске зулумћаре, а неријетко се сукобљавале и једне са другима, ради престижа државе из које су долазили у Македонији, односно ради уклањања конкуренције. Ти међусобни сукоби, били су некад врло оштри, бескрупулозни и крвави. Међутим, они некад нијесу сметали њиховим владама, да уско сарађују по питању Македоније, нарочито због тога, јер је од почетка XX вијека Аустроугарска почела градити аспирације на балканске посједе Турске, надајући се да ће их једног дана присајединити себи, као што је то учинила са Босном и Херцеговином. Тако су у марту 1904. године Бугарска и Србија склопиле уговор, по коме је Бугарска признала српско-бугарски карактер Македоније, док је Србија признала могућност аутономије Македоније.⁹

Први људи који су почели окупљање лица за четничку акцију били су: др Милорад Гођевац, Лука Ђеловић, Љуба Давидовић, Никола Спасић, Љубо Ковачевић, Јован Атанацковић, Живојин Рафајловић, Голуб Јањић итд. Ова група сакупила је извјесну количину новца и оружја. Коначна одлука о упућивању двије четничке чете у Македонију, донијета је у кући Луке Ђеловића. Ове чете требале су да се по преласку границе раздвоје, тј. једна да пође у правцу Кратова, а друга у правцу Кочана. Четнике је наоружао ђенерал Јован Атанацковић, а заклео их је београдски прота Никола Стефановић.

вић. Четници су били наоружани брзометним пушкама, револверима и камама. Тако је у мају 1904. године, кренула чета од 24 четника, коју је до границе испратио капетан у пензији Жика Рафајловић. Кратко по преласку границе, четници су били нападнути од турске војске и потпуно уништени, јер су о овом преласку турске власти биле обавијештене од бугарских комитета, и њихове обавијештајне мреже...¹⁰ Влада Србије се од ове акције званично оградилa, а водеће личности ове акције на челу са др Гођевићем су саслушаване, али су одбиле било какву везу са њом.¹¹ Као што се види, прва четничка акција била је изведена неуспјешно, и била је резултат приватне иницијативе. Међутим, све је ово по свој прилици била тактика србијанске владе, која је хтјела оваквим званичним ограђивањем, да се оправда пред Турском и Аустроугарском. Тако је министар спољних послова Србије Никола Пашић, лично наредио начелнику Врањског округа, да до даљњег не подноси никакву судску пријаву против саслушаног Живојина Рафајловића.¹²

Већ од 1905. године, четничке акције добијају подршку Министарства унутрашњих дјела Србије. Тако је четничка акција добила државну потпору. Те године је при Министарству спољних послова Србије, образована „Врховна управа за организацију четничке акције”. Старање о формирању четничких чета било је пренешено на Централни одбор Српске организације у Старој Србији и Маћедонији, који је имао сједиште у Београду. Предсједник Централног одбора био је ђенерал Никодије Стефановић. Чланови одбора били су: потпредсједник Скупштине Србије Љубо Јовановић, трговац Голуб Јањић, потпуковник у пензији Јован Поповић, мајор Душан Туфегџић, артиљеријски поручник Панто Радосављевић, апотекар Велимир Карић, предсједник Извршног одбора у Врању Томо Ђорђевић, и поручник Ристо Радосављевић.¹³

У првој половини 1906. године, предсједник Централног одбора био је Љубо Давидовић. Извршни одбор Српске организације у Врању био је задужен за пребацивање четника у Маћедонију, финансијска средства за њих добављало је Министарство спољних послова, а наоружање Министарство војно. Дио новчаних средстава за финансирање четника, добављан је добровољним прилозима организација, као што су: Српска браћа, Коло српских сестара и Друштво Свети Сава. Влада Србије постепено је вршила популарисање четничких акција преко штампе. Тако је у „Маћедонији” од 9. јануара 1905. године, написано и ово: „Свака Влада, па и ова данас, дужна је да указује моралну помоћ својој браћи ван граница Србијиних, а никако не сме да се одовуд шпара, да веже руке својој браћи да се не могу бранити од туђе најезде разних других и бугарских разбојника који нам редовно убијају наше прваке, отимају цркве и затварају наше школе.”¹⁴ Исти лист је преносећи један народни збор грађана у Врању, написао и ово: „...осуђена је братоубилачка акција бугарских чета у Старој Србији и Маћедонији, упућен је захтев влади да нађе могућности и заштити српски елемент од разбојничких чета бугарашких у Старој Србији и Маћедонији, а ни начин достојан Срба и слободе Србије.”¹⁵

Један од првих и најчувенијих четника био је Јован Станојковић-Довезенски. О четничкој акцији он је једном приликом написао: „Тражио сам да се пренесе тежиште борбе на Стару Србију и Маћедонију јер ће осло-

бођење Вардарске Србије донети ослобођење и осталој браћи а коначно српска слава и сила поникла је и достигла врхунац у Јужној Србији и да ће бити господарем Балкана онај ко има Вардарску долину. Из свега тога сматрам да је потребно стварање тајне националне организације”.¹⁶ Четничке чете водили су углавном официри и подофицири србијанске војске нижих чинова и млађих годишта. Они су углавном били добровољци, жељни борбе, доказивања и славе. На сједници Централног одбора Српске организације од 12. маја 1906. године, упућена је молба министру војном, да одобри петомјесечно одсуство сљедећим официрима, ради четничке акције у Македонији: пјешадијском капетану II класе Чеду Поповићу, потпоручнику Драгомиру Симићу, поручнику Павлу Блаусалићу, и инжењерском поручнику Душану Путниковићу.¹⁷ Јунаштво србијанских официра који су водили четнике у акције по Македонији, ишло је некад до фанатизма и самоубилаштва. У селу Петљарици у Македонији, турски војници опколили су 25. маја 1905. године групу четника, на челу са потпоручником Бранивојем Јовановићем – Браном. Кућу у којој су били четници, турски војници су успјели да запале. У борби су сви четници погинули. Само је војвода Брана остао, и бацио се у ватру пјевајући, да не би пао Турцима у руке. Видјевши ово, турски војници се више нијесу задржавали код те куће.¹⁸ Међу четницима је био значајан број пребјеглих Срба из Македоније, Косова и Метохије и Старог Раса, што показују биографије неких четничких војвода и обичних четника. Од 1908. године, међу четницима је било и добровољаца из Босне и Херцеговине.

Јуна 1907. године, престао је дјеловати Централни одбор Српске организације, а даље руковођење преузео је Врховни одбор у Београду. Одбор је имао тајне контакте преко курира или шифрованих писама, са конзулима Краљевине Србије у Македонији и Косову и Метохији. Ови конзулати обавјештавали су одбор о ситуацији на терену, сумњивим турским или бугарским људима и шпијунима, акцијама и понашању четника на терену и сл.¹⁹ Четничком акцијом на терену руководила су два четничка горска штаба. То су били Западновардарски, који је дјеловао на западној обали Вардара, и други на лијевој, Источновардарски. Једном одлуком од 17. јануара 1906. године Централног одбора, за начелника Горског штаба на лијевој обали Вардара, одређен је артиљеријски капетан II класе Михајло Ристић, а другом одлуком, за начелника штаба на супротној обали, пјешадијски поручник Павле Блаусалић.²⁰ Начелници горских штабова, поред ових официра, били су и мајори Војин Поповић-војвода Вук и Алимпије Марјановић. У састав Западновардарског штаба улазиле су ове чете: Велешка, Прва прилепска, Горњепоречка и Кичевска. У састав Источновардарског су биле ове чете: Кумановска, Доњепаланачка и Горњепаланачка.²¹

Обука четника вршена је у два центра. Први је био у Ђуприји, и отворен је 1908. године, а други је био у Прокупљу, и отворен је непосредно пред I балкански рат. Обуку четника вршили су активни официри србијанске војске. Четници који су обучавани у овим центрима, били су цивили – добровољци, или избјеглице – добровољци из Македоније, Косова и Метохије, Старог Раса и Босне и Херцеговине. Главни инструктор у обје школе био је мајор и четнички војвода Војислав Танкосић.²² Војвода Тан-

косић рођен је 16. октобра 1881. године у тамнавском крају код Ваљева, у селу Руклочи. Завршио је шест разреда гимназије, а затим је ступио у Војну Академију, коју је завршио, и постао пјешадијски потпоручник србијанске војске. Био је активан учесник Мајског преврата 1903. године, којим су свргнути са пријестола у Србији краљ Александар Обреновић и његова супруга Драга Машин. Лично је учествовао у ликвидацији Никодија и Николе Луњевица, рођене браће краљице Драге. У зиму 1903/04. године, као тајни агент, убацио се у Македонију, и боравио у Скопљу, Битољу и Солуну, ради прикупљања обавјештајних података.²³

Дјеловање српских четника и грчких андрата у Македонији, било је из године у годину све јаче на штету бугарских комита. Тако се бугарска Влада у неколико наврата жалила турској Порти, и великим силама на Србију и Грчку.²⁴ Поводом једне од оваквих жалби, извршена је офанзива око 800 аскера (турских војника - обј. А. Стаматовића) у кумановском крају против четника.²⁵ Као освету за овакав рад Бугарске, четници су спалили село Градец код Криве Паланке, у коме су живјели Бугари.²⁶

Године 1908. избила је у Отоманској Царевини Младотурска револуција, која је за турске прилике имала карактер буржоаске револуције. Младотурци су прокламовали слободу вјерског и националног изражавања за немуслиманске и нетурске народе у Отоманској Царевини. Због тога, а и због Анексионе кризе, и затегнутих односа Србије са Аустроугарском, четничка акција у Македонији сведена је на минимум. Исто су учинили и бугарски комити и грчки андрати. Те године био је укинут у Врању Извршни одбор Српске организације. Како су Младотурци касније одустали од прокламованих начела, то се од 1910. године, опет активирају четничке акције. Пред I балкански рат, организацију, опремање и упућивање четника у Македонију и Косово и Метохију преузима Народна одбрана. Оперативни рад био је повјерен реактивираним ђенералу Божидару Јанковићу-Божи, који је био и предсједник Средишњег одбора Народне одбране, и предсједнику Извршног одбора Народне одбране у Врању, обавјештајном официру Врховне команде србијанске војске мајору Милану Васићу. Васић је иначе био члан Врховне управе тајне организације „Уједињење или смрт”. У Македонији је био формиран Горски штаб, на челу са мајором Војином Поповићем-војводом Вуком. Поред њега, чланови штаба били су такође активни официри србијанске војске.²⁷ Поповић је рођен 26. новембра 1881. године у Сјеници, гдје је завршио три разреда основне школе, а потом је његова породица пребјегла од турског зулума у Крагујевац, гдје је он завршио основну школу и шест разреда гимназије, а потом се уписао у Војну Академију, коју је завршио 1901. године, и постао пјешадијски потпоручник србијанске војске. Године 1905. у саставу Крагујевачке четничке чете прешао је у Македонију. Своје прво ватрено крштење са Турцима, имао је 16. априла 1905. године на Чолопеку. Због надмоћности Турака, четници су се тада морали повући у Србију. Поповић се недуго послје тога, опет убацио у Македонију.²⁸ Непосредно пред почетак I балканског рата 1912. године, четничке снаге биле су сконцентрисане у Прокупљу и Врању. У Македонији је стационаран Горски Штаб на подручју Скопске Црне Горе и Криве Паланке, са центром у масиву Козјака. Поред овог Горског штаба, постојао је још један

**Потпуковник и војвода
Војин Поповић-Вук**

Војвода Јован Бабунски

**Мајор и војвода
Војин Танкосић**

на подручју Пореча и Азота, али је био потчињен овом првом. Овај штаб називао се Прековардарски, и углавном је дјеловао на подручју западне Македоније. Начелник штаба био је поручник Миливоје Чолак-Антић.²⁹

Избијањем I балканског рата, Горски штаб у Македонији био је подређен Врховној команди србијанске војске, али како се операцијски налазио на простору I србијанске армије, то је конкретно стављен под њену команду, иако су и II и III србијанска армија, у својим штабовима имале посебне одјеле за операције четничких чета.³⁰ Козјачки четнички одред под командом мајора Војина Поповића – Вука, ишао је као претходница I србијанске армије, учествовао у свим главним биткама, па и у оној главној - Кумановској, гдје је претрпио тешке губитке. Овај одред први је стигао у Повардарје и Азот, гдје се спојио са четничким одредом војводе Василија Трбића.³¹ И бугарски комити и грчки андрати, такође су садејствовали бугарској и грчкој војсци. Други Прековардарски четнички одред, водио је борбе око Дебра, Кичева, Охрида и учествовао у Битољској бици. Он је такође ишао као претходница, сијекући телефонске везе и успостављајући власт у новоослобођеним крајевима.³²

У четничким одредима у балканским ратовима, било је пуно Срба из Босне и Херцеговине, нарочито у Танкосићевом одреду, који је и сам био поријеклом из Босне. Већина њих припадали су организацији „Млада Босна”. Истакнути чланови Танкосићевог одреда били су: Ђуро Шарац из села Чулука у Босни, и Србин муслиманске вјере Ђулага Буковац из Љубушког. Оба су били експонирани противници Аустроугарске, те су као такви морали побјећи у Србију.³³ Још један Србин муслиманске вјере био је у Танкосићевом одреду, а то је био Мустафа Голубић-Мујка из Стоца, који ће између два свјетска рата бити члан КПЈ, и повјереник Коминтерне за Југославију. Голубић је јуна 1941. године ухаћен у Београду од стране Гестапоа, а недуго затим је и стријељан. Има индикација, да су Тито и Моша Пијаде анонимно доставили Гестапоу ко је он, да би га се тако отарасили као супарника. Да би провјерио колико су му одани, војвода Танкосић је Ђуру Шарцу и још неким младобосанцима, наредио да скачу са жељезничког мора у Београду у Саву.³⁴ Ђуро Шарац је постао и члан личне пратње војводе Танкосића. У четничку касарну у Прокупљу, непосредно пред почетак I балканског рата, са групом босанских ђака-добровољаца, стигао је и Гаврило Принцип. Приликом свог доласка, ђаци су затекли Танкосића како погађа из пушке кутију цигарета, на удаљености од 150 м, која је стајала на глави једног четника. Танкосић је потом прегледао постројене ђаке. Неколицину од њих је одвојио, рекавши им, да због слабе физичке грађе не могу бити примљени у четнике. Међу тима био је и Гаврило Принцип. То је код Принципа изазвало велико огорчење. Почео се бунити и вријеђати Танкосића, те је овај наредио да му се удари пет батина.³⁵ Ваља напоменути, да је и Ђуро Шарац био један од организатора Сарајевског атентата, и да је после његовог извршења ухапшен, суђено му је, и објешен је.

Послије свршетка балканских ратова, четници су и даље оперисали на подручју Македоније, Косова и Метохије и Старог Раса. Србијанска Врховна команда формирала је од њих крстареће одреде који су се сукобили са качачким и муслиманским одметницима, и помагали у успостављању

реда у новоослобођеним крајевима. Четнички одреди војвода Јована Бабунског и Василија Трбића, нарочито су се истакли у угушивању албанске побуне око Дебра, која се проширила ка Велесу, половином октобра 1913. године.³⁶ Војвода Јован Станојковић-Бабунски рођен је 25. децембра 1878. године у селу Мортолцу код Велеса, а умро је 17. фебруара 1920. године у Велесу. Завршио је учитељску школу у Београду 1896. године, а затим је 1898. године почео са учитељском службом у селу Теовцу у Македонији. Како је био српски учитељ, то је на њега неколико пута од стране бугараша покушаван атентат, па се морао вратити у Србију. Дана 25. марта 1905. године, са четом од 35 људи прешао је у Македонију. Када је 1908. године отпочела Младотурска револуција, Бабунски је прекинуо четничку акцију. Међутим, Младотурци су ускоро одустали од своје либералне политике, а будући да је он тада живио у Македонији, ухапсили су га. Бабунски је успио побјећи из затвора и отићи у Србију. По његовој смрти, Удружење резервних официра подигло му је споменик у Велесу 1924. године, а одликован је и орденом Карађорђеове звезде са мачевима IV реда.³⁷

Постоје поуздани докази, да је Сарајевски атентат извршен са знањем начелника Обавештајног одељења Врховне команде србијанске војске пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа, и његовог сарадника мајора и четничког војводе Војина Танкосића.³⁸ Један од Младобосанаца, Душан Славић, иначе Србин из Херцеговине, који је у Београду држао малу књижару, о свему томе пише: „Кад је Ђуро (Шарац- обј. А. Стаматовића) изложио циљ свога доласка, овај рече:”Сличну молбу одбио бих сваком другом, теби не могу. Рећи ћу ти зашто. За сличне сврхе, ја сам до данас дао много оружја, па не само да није ништа учињено, него се ни пуцањ није чуо. Кад ти тврдиш да је ствар на сигурном путу, тада не само да ћу дати оружје, него и самога себе.”³⁹ Прије него што су атентатори кренули у Босну, Танкосић је изразио жељу да се види са њима. Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић (који је прије Принципа извршио неуспио атентат бомбом - обј. А. Стаматовића) и Трифко Грабеж, су разматрали који ће од њих тројице отићи код Танкосића. Принцип није хтио, јер је био увријеђен Танкосићевим поступком у Прокупљу, а био је и против тога да оде Чабриновић, јер је много говорио и био неозбиљан. Тако је остало да оде Грабеж. Приликом истражног поступка у Сарајеву 1914. године, Грабеж је аустроугарској полицији детаљно описао ту посјету Танкосићевом стану, који је био на Врачару овако: „Та кућа има низ прозора, а само је висок партер и није једноспратна.

Соба је као салон била веома лијепо намјештена; у њој су се налазили столови, столице, канабеи, ормани, и тако даље. Појединих предмета не могу да се сјетим, сјећам се једино једне велике слике живих боја, која је представљала краља Петра како сједи у униформи и објема рукама држи сабљу на кољенима.

Ја и Цигановић (Милан Цигановић, који је атентаторе пребацио преко границе у Босну – обј. А. Стаматовића) смо у тој соби чекали готово пола сата, па је ушао Војин Танкосић. Цигановић му одмах рече: „Ово је један од оних”.

На то сам се представио Војину Танкосићу и рекао своје име. Он је прво погледао Цигановића, па мене и рекао: „Јеси ли ти тај? Јеси ли ријешен? „Одговорио сам на то: „Јесам. „Онда ме је Танкосић запитао умијем ли да пуцам из револвера, одговорио сам да не умијем. Танкосић се обратио Цигановићу и рекао: „Даћу ти револвер па их један дан вјежбај у пуцању.”

Запитао сам Танкосића: „Хоћу ли морати још један пут да дођем?” Одговорио ми је: „Није потребно.”⁴⁰

Танкосић је био врло интересантна личност. Док је још био престолонаследник принц Ђорђе Карађорђевић, Танкосић се са њим дружио, али како је Ђорђе био врло необуздан, а у одређеним приликама чак и безобразан, то га је Танкосић једном приликом извукао за уши и ишамарао, чиме је прекинуто ово пријатељство.⁴¹ По извршењу атентата у Сарајеву 28. јуна 1914. године, и убиства аустројског престолонаследника Франца Фердинанда, аустроугарска полиција отпочела је са истрагом. Тако је 10. јула у Сарајево послат посебни изасланик аустроугарског министарства спољних послова Фридрих фон Визнер, да проучи сав материјал, и утврди постоји ли какав доказ да је србијанска Влада организовала атентат. Он је 13. јула послао извјештај у Беч, у коме је навео да није открио никакав траг, који би оптуживао званичну Србију да је организовала атентат, али је под тачком „у”, предложио кривично гоњење Танкосића и Цигановића.⁴²

Задаци и организација четничких одреда у I свјетском рату, остали су углавном идентични са онима из балканских ратова, с тиме што су четнички одреди постали много већи. На самом почетку рата, постојало је неколико већих четничких одреда, а то су били: Јадарски, Руднички, Златиборски и Горњачки. Поред ових било је још неколико мањих одреда, и посебних група. Свим четничким одредима, командовали су активни официри србијанске војске као: Коста Тодоровић, Војин Танкосић, Војин Поповић-Вук и Велимир Вемић. Сви они били су чланови тајне организације „Уједињење или смрт”. У I свјетском рату био је знатно већи број добровољаца из Босне и Херцеговине. У четничким одредима, било је 320 добровољаца из Босне и Херцеговине.⁴³

Већ од почетка I свјетског рата, четници су учествовали у најжешћим окршајима. Они су извели неколико спектакуларних акција, попут минирања Савског моста, које је извео Јадарски четнички одред. Када је ослобођен Београд крајем 1914. године, четници истог одреда пресјекли су одступницу аустроугарске војске на Земунском мосту, и извршили масакр аустроугарских војника. Неке чете Златиборског и Горњачког четничког одреда, упадале су дубоко у територију Босне, ка Олову, Власеници, Сребреници и Хан Пијеску, па чак и до Пала код Сарајева, докле је дошла и црногорска војска.⁴⁴ Због великог жара у борбама као и извођења ризичних акција, четници су доста гинули. Јадрански и Руднички одреди, ушли су у I свјетски рат сваки са по 700 четника. Већ крајем 1914. године, Јадарски одред бројао је око 160, а Руднички 120 четника. Због тога је почетком 1915. године извршена реорганизација четничких одреда. Тада је формиран од остатака Јадарског одреда и новоприспјелих добровољаца I добровољачки батаљон, јачине око 1000 четника. Одмах послје тога формиран је и II добровољачки батаљон, од остатака Горњачког и Златиборског одреда. Оба добровољач-

ка батаљона, ушла су у састав Добровољачког одреда, под командом мајора и војводе Војина Поповића-Вука. У септембру 1915. године, одред је упућен на бугарску границу, гдје је водио крваве борбе са бугарском војском.⁴⁵

Војвода Војин Танкосић тешко је рањен 18. октобра 1915. године у Игришту, код Великог Поповића, у близини Деспотовца. Његови четници пренијели су га у Трстеник, у коме је подлегао ранама и сахрањен је 2. новембра. Када су аустроугарске трупе освојиле Трстеник, раскопале су његов гроб, да би се увјериле јели то заиста он? Потом су многе њемачке, аустријске, мађарске и бугарске новине објавиле фотографију мртвог четничког војводе. Потом је опет сахрањен. Октобра 1923. године, војводина мајка и његови четници, пренијели су му тијело из Трстеника у Београд, гдје је сахрањено на Новом гробљу. На његов споменик уклесане су ове ријечи:

**„Венац бесмртне славе,
Српска ти вила плете,
над гробом твојим Војо,
комитске плачу чете.”**

Војвода Танкосић био је носиоц Карађорђевог звезде са мачевима IV степена.⁴⁶

Четници су се заједно са србијанском војском и избјеглицама повлачили преко Албаније и стигли у Грчку. По доласку у Грчку, преостало је само 450 четника, те је на Крфу од преосталих и новоприспјелих добровољаца углавном из Америке, формиран нови Добровољачки одред, такође под командом Војина Поповића-Вука. Познатију групу четника на Солунском фронту, водио је и резервни поручник србијанске војске и четнички војвода Јован Стојковић-Бабунски.⁴⁷ У току 1916. године, одред Бабунског био је употребијен као летећи жандармеријски одред, и био је у саставу Моравске дивизије србијанске војске.⁴⁸ О карактеру четничких одреда у то вријеме, и њиховој намјени, најбоље говори допис Врховне команде србијанске војске, Команди I армије, у коме се поред осталог каже: „...убудуће те мале одреде употребљавати само за специјалне задатке - за дејства на бокове, као и за борбу против непријатељских комитских чета. Док офанзива не почне, одред би се могао употребити за чишћење терена од непријатељских комита који крстаре нашим тереном.”⁴⁹

О Бабунском је командант Источне француске војске написао команданту I србијанске армије децембра 1916. године ово: „Бабунски Јова, поручник српске војске, мудар шеф, пун смјелости, храбрости ванредне, на челу својих добровољаца учинио је знатну услугу Француској војсци дајући јој податке о горњем дијелу Црне Ријеке у новембру 1915. У мају 1916. године сарађујући са VII пуком Афричких ловаца очистио је цио предео Ливалија Купа од бугарских одреда који су се ту налазили.”⁵⁰ Ускоро је војвода Бабунски одликован француским орденом Ратног крста са палмом.⁵¹ У првој половини 1917. године, одред Бабунског и четничка чета Цене Марковића стављени су на расположење француској Источној војсци на Солунском фронту.⁵²

Управо добровољачки одред војводе Војина Поповића-Вука, ослободио је Кајмакчалан, и тако ступио на тло родне земље. О томе пуковник војске Краљевине Југославије Светислав Крејаковић, родом из околине

Шапца, који је у времену и догађају о коме говори, био директни учесник, као поручник србијанске војске, у књизи Косте Димитријевића „Јунаци српске трилогије говоре”, пише овако: „Прва јединица која је избачена на Солунски фронт, био је наш Добровољачки одред, потпуковника Војина Поповића званог Вук. Језгро овог одреда чинили су стари четници, граничари и добровољци из Србије. А било је ту и наших Срба иселеника који су, као добровољци, дошли из Америке. У ствари, може се рећи да је ово била читава мала југословенска војска у чијем саставу су се налазили: Војвођани, Босанци, Херцеговци, Личани и Далматинци. А затим смо се попуњавали и бившим аустро-угарским војницима, који су се Русима предали у Галицији, а потом је било и нешто Чеха, Словака и Словенаца, као и веома мали број Хрвата.

Може се рећи, да историјат Добровољачког одреда почиње још од 1907. године, а нарочито током Балканских ратова деловали су четници под командом војводе Вука, у Старој Србији и Македонији, са циљем да буду весници скорог ослобођења од турског јарма. Пред рат 1914. формирана су два комитска одреда у Србији и то под војводом Вуком и мајором Танкосићем. Ови одреди узели су учешћа у борбама на Дрини, приликом преласка Аустријанаца, а затим и на планини Влашићу и Церу, где су грдне муке задали 31. аустро-угарској дивизији, која је планирала да за пет дана стигне у Ваљево. Из тог времена познато је упозорење Аустро-Угарске V армије, да су комите веома храбри, лукави и сналажљиви борци, као и да се појављују тамо, где им се нико не нада: и на дрвету, и на земљи, и из позадине. И стварно, главна одлика комита биле су: висока патриотска свест, велика храброст, потпуна неустрашивост и свесна дисциплина, односно поштовање свог старешине. Ако би у току борбе од добровољаца неко одступио без велике потребе, знало се да га чека строга казна, па чак и стрељање. Али, при тој гвозденој дисциплини међу добровољцима, неговано је велико пријатељство као и пожртвованост према другу у невољи...

Око десет часова, приморани на одступање из предела сурове планине, нашли смо се у питомини Грчке, са засађеним виноградима и зрелим јужним воћем. У том тренутку, испред села Кајлара, пред команданта нашег одреда изашао је вођа коњичке патроле, који, када нас је угледао, одушевљено је бацио капу у вис и у галопу дошао до војводе Вука, рекавши радосно:

- Господине потпуковниче, пресећан сам што сам вас нашао, јер се већ две патроле наше, упућене од Врховне команде да вас траже, нису вратиле? Сигурно их је заробио непријатељ, а мени је пала та срећа да вас пронађем и да Вам предам наређење Врховне команде!

Према том наређењу одред је запосео положај код села Налбанкеја према крајњој коси Чеган планине, где остаје неколико дана. А потом, када је I и III српска армија почела офанзиву, одред је упућен према селу Екшису и даље десно, да би учествовао у предстојећим окршајима. Цео дан одред је водио борбу, а тек пред мрак она је малаксала да би са падом ноћи потпуно замрла...

Док су се одигравале борбе код Дринске дивизије на Кајмакчалану у то време добровољачки одред био је у долини Лерина потискујући непријатеља од железничке станице Лерин ка Сакуљеву.

Око 12⁰⁰ часова 14. септембра одреду је наређено да прекине борбу и да свој фронт преда коњичкој дивизији, а он да одмаршује на Кајмакчалан и да се стави под команду Дринске дивизије.

После непрекидног марша по планинском терену, у трајању око тридесет часова, Добровољачки одред стигао је на Јуркекурбелери где је 15. септембра у првим часовима ноћи извршио смену 17 и 4 пука Дринске дивизије.

Добровољачки одред имао је два батаљона у првом борбеном реду и један у резерви. Десно од Добровољачког одреда налазила су се два батаљона 7 пешадијског пука, а лево је био 6 пук према Старковом гробу и Сивој Стени.

Прва ноћ на положају проведена је доста мирно, јер су Бугари, приметивши нашу смену, повремено извршавали ватрене препаде, вичући и оно своје „Уре-е-е! Уре-е-е!” док су добровољци све ово мирно посматрали, сигурни да ће сваки непријатељев напад одбити.

И 16. септембар проведен је у релативном миру, само што је командант 2 чете мог батаљона Петар Кларић, Херцеговац, у плитком рову, погођен непријатељским метком на месту погинуо.

У току ноћи 17. септембра добивена је дивизијска заповест за заузеће Кајмакчалана. Заповест је врло стручно изграђена и испланирана до у танчине шта која јединица има да ради, а нарочито артиљерија. По њој, напад на Кајмакчалан је имао почети 17. септембра ујутру. У дневној заповести била је једна тачка, по моме мишљењу, фатална, а која је гласила: „командант дивизије наредиће јуриш”. Фатална је зато, што је командант дивизије удаљен на неколико километара од првог борбеног реда, те није у стању да изабере прави моменат за команду јуриша. Тако шта могло је само да буде у једном рововском рату, а не маневарском, који се води на већој ширини и великој удаљености команданта.

Зора је наговестила лепо време 17. септембра. Дан је освануо ведар, без иједног облака, што је редак случај у високим планинама, које имају својих временских ђуди. Били смо уверени да ће цео овај дан бити ведар и сунчан и да ћемо имати велике среће у борби.

Око шест часова ујутру наша артиљерија је огласила почетак напада, да би постајала све јача и громовитија, тако, да је већ око осам часова непријатељска артиљерија престала гађање, јер је била ућуткана или уништена? Наша лака артиљерија рушила је жичане препреке и непријатељске ровове, док је тешка и хаубична артиљерија имала своје даље циљеве, али с времена на време и она је преносила своју ватру на прве и друге непријатељске одбрамбене линије.

Из наших ровова кроз облаке дима посматрали смо како непријатељеви борци и оружје лете у ваздух заједно са камењем и земљом. Уживали смо у нашем успеху и питали се: откуд нам таква убитачна моћ и надмоћност у артиљерији? Јер се наша артиљерија просто такмичила ко ће више да испали граната тако да је код неких од усијаности дошло и до прскања топовских цеви. Једна француска батерија, која је била одмах позади мога стрељачког рова, као помахнитала, гађала је непријатеља. Њен командир, Француз, командовао је само: „Ватра! Ватра!”

Кајмакчалан је био сав у диму и експлозији. Високи стуб од експлозија и прашине дизао се је у ваздух и личио је на живи кратер, баш онакав какав смо ми гледали из Лерина.

Уколико је дан више одмицао наша артиљеријска ватра бивала је све силнија. Наши добровољци горели су од нестрпљења да се пође на јуриш.

Командир 3. чете, комитски војвода Миливоје Динић, Крагујевчанин, који се налазио на десном крилу имао је прилике да види шта се дешава у непријатељским рововима где су старешине револверима приморавале уплашене војнике да не побегну са својих положаја. Зато је Динић први захтевао да се пође на јуриш, а добио је одговор да ће ово дивизија по заповести наредити.

Око 14⁰⁰ часова артиљеријска ватра достигла је врхунац, од дима и експлозије на бојиште спуштала се тамна завеса. Поједини бугарски војници и даље су покушавали да побегну док су их њихови официри са револверима враћали назад.

Такво стање се није могло издржати и десетар који је био на крајњем десном крилу 3. чете, добро осмотривши ситуацију у непријатељском рову, није више могао издржати већ је командовао:

- Јуриш! Напред!

За трен ока десетина се нашла у непријатељском рову, обрачунавајући се само бајонетом и бомбом. Тај пример прихватиле су одмах суседне десетине и чете, тако, да је цео први борбени ред са 3 и 2 батаљоном кренуо на јуриш, без добијеног наређења команданта одреда и дивизије?

Планином се орило само наше „Ура! Ура!” и почели смо са бомбама и бајонетима већ ускакати у непријатељске ровове. Испред мене бежао је један Бугарин, који је окренуо и покушао даме пушком устреми, али га је мој ордонанс Милош Војиновић предухитрио и убио.

У тренутку када смо упали у бугарске ровове, магла се са врхова Кајмакчалана и Доброг Поља, почела спуштати као авет на његове падине где су се одигравале најдраматичније борбе. Ми, војници, ту изненадну природну појаву називамо: „Њ. В. Случај!”

Иако је магла већ густо препокрила цео положај, наши војници у јуришу се нису заустављали, него су уз стално и непрекидно Ура-а-а! хрлили напред узвикујући:

- Напред браћо, у Отаџбину!

У овом тамном и заглушеном простору од наших митраљеза и артиљерије, тешко се што могло разабрати и чути, али сећам се да ми је, ипак, кроз ову хаотичну атмосферу, допро зачуђени глас војводе Вука који је викао:

- Ко је наредио јуриш? Које наредио јуриш?

Али када је видео да су оба батаљона у јуришу, без даљег оклевања војвода Вук је из свег гласа повикао:

- Напред, на јуриш!

А затим је војвода Вук наредио својој резерви да пође за њим.

Седми пешадијски пук, под командом пуковника, касније генерала Јована Јовановића, који је био од нас десно, није пошао на јуриш, по свој прилици, у очекивању наређења од команданта дивизије. Или, можда, седми

пешадијски пук није пошао на јуриш зато, што је била магла, па нас можда није видео у надирању што је, ипак, мала вероватноћа, јер је сигурно морао да чује наше узвике: „Ура, ура! Напред у Отаџбину!”

У овом замагљеном простору војвода Вук је одлучио да мења правац свог напада, који је требало да буде упућен ка Сивој Стени и коти 2517. И продире сам на своју руку, испољивши поред личне и велику командантску храброст ка обема главним kotaма Кајмакчалана, јер је знао, да кад њих освоји, заузет је и дотле „неосвојиви Борисов град.”

Из овог излагања свакоме ће бити јасно, а свим борцима Дринске и Дунавске дивизије било је познато, да је Кајмакчалан заузео 17. септембра 1916. Добровољачки одред војводе Вука уз помоћ артиљерије, те му ову почаст нико не може оспорити.

Када је у овом надирању војвода Вук наишао на команданта другог батаљона Радоја Пантића зачудио се видевши га како клечи, крсти се и љуби земљу.

- Напред Рашо, напред! – командовао је зачуђени војвода Вук.

- Војводо - рече Пантић свом претпостављеном – ово је наша земља, молим те клекни и ти и пољуби је, јер знај да је овог часа Капија слободе отворена.

До 16. часова 17. септембра 1916. Бугара више није било на Кајмакчалану. Са његовим заузећем отворена је Капија Слободе одакле се почела водити битка на нашој територији.

Одред је остао на Кајмакчалану до око 20⁰⁰ часова обезбеђујући се десно према Кочобеју са својим првим батаљоном.

Када је стигао командант прво батаљона 7 пешадијског пука, мајор Душан Недељковић, командант Добровољачког одреда војвода Вук му је предао Кајмакчалан уз потврду. После овог почело је померање улево према Сивој Стени где је Добровољачки одред заузео нови положај за напад”...⁵³

На Солунском фронту јуначки је погинуо војвода Војин Поповић-Вук, који је недуго прије тога, био унапријеђен у чин потпуковника. То је било на мјесту Црни Камен код Груништа, 16. новембра 1916. године. О томе пуковник Светислав Крејаковић пише овако: „Груниште је облика једног бастиона, чије се испупчење спушта ка нашем полазном положају на Будимирачком вису. Лева страна Грунишког вуса спушта се доста стрмо ка Црној реци, без велике дубине и могућности за неку упорну одбрану, где се може искористити и терен за добитак у времену. Десна страна Груништа лагано прелази у једну косу која одатле иде ка Западном кршу да би се ова и завршила.

После крвавих борби, при заузећу Кајмакчалана и Сиве Стене од стране Добровољачког одреда. Бугари су поред ових својих досадашњих упоришта напустили и Старков Гроб тако да је Дунавска дивизија одатле предузела даље гоњење непријатеља. Затим је за кратко вријеме Добровољачки одред био повучен у резерву Дринске дивизије, где се одморио, пребројао и преформирао. Потом је 15. новембра Добровољачком одреду било наређено да смени 6. пешадијски пук Дринске дивизије на положају Будимирачки вис – Црвена земља. Овај положај је за нападаче био врло користан, јер је представљао одскочну даску за даље операције према Грунишком вису...

Јутро је освануло у густој магли, био је баш Аранђеловдан...

На целом фронту било је мирно...

Око осам часова долази командант одреда војвода Вук, као да га вуче смрт или жели да што пре погине, јер му је тешко пао пораз на Сивој Стени. Рапортирао сам му:

- Господине потпуковниче стање код чете је ратно. Ништа ново нема!

Погледао ме је зачуђено а онда војвода Вук рече:

- Како Пурцо да нема ништа ново, зар ниси синоћ успешно одбио јуриш? Одговорио сам команданту одреда да је он о томе већ обавештен и у шали додадох:

- Надам се да то неће бити, ваљда, последњи пут да се обрачунамо са непријатељем...

Тог истог дана 16. новембра око 13. часова дошао је војвода Вук до мене наредивши ми да скупим чету и да је поведем са циљем обухвата западних падина Груништа.

Кренуо сам чету у еволуционом поретку у виду ромба и тако је почело приближавање ка Груништу. Бугарска артиљерија запазила је то моје приближавање и гађала нас, али вештим маневром и захваљујући каменим блоковима посејаним по том терену успео сам да дођем до бока Груништа и да челни вод избацитим на његово ребро које се од Груништа уливало у Црну Реку.

У то време на његову несрећу опет долази војвода Вук. Када сам му предао рапорт и дао ми инструкције да целу чету избацитим на прво ребро војвода Вук ми потом нареди:

- Видим, Пурцо, оно друго ребро које се од Груништа пружа ка Црној Реци и на њему, Црни камењар? Тамо ћеш послати једну десетину која ће осмотрити да ли има тамо Бугара, а ако их нема нека ту остане. А ја намеравам да се тамо ноћас пребацитим са одредом.

- Затим смо стали на отворени простор позади чете и тада је војвода Вук извадио блок и почео нешто да пише. Вероватно наређење или извештај. У то време један батеријски плотун, који је полетео са Груништа, сручио се позади нас са јаком експлозијом тако да само што нам није главе одсекао. Војвода Вук био је толико хладан да се при том није ни тргао, а ни погледао где је експлозија одјекнула него је продужио даље да пише. И када је завршио упитао ме је:

- Где то Пурцо удари? Да то нас не гађају.

- Да, у праву сте – одговорих војводи Вуку и показах му руком. – Ено, видите, тамо иза нас се још пуши.

Овакву храброст никада у животу нисам видео, јер ово могу чинити само људи решени да погину. Изгледа ми да је војводу Вука Сива Стена толико депримирао да није више желео ни сам да живи. Зато га видимо како хрли у прве борбене редове где му као команданту и није место. То значи да је ишао право смрти у сусрет.

Одредио сам најбољу десетину под командом поднаредника Јове из Лике, који је задатак извршио на потпуно задовољство и оставши на положају известио ме да нема Бугара. Он је тамо остао све док војвода Вук са 1. и 3. батаљоном није дошао на тај положај.

Бугари, иако су увидели, ово гомилање на њиховом десном крилу, нису првих дана били свесни ове опасности. Тек доцније када је 1. и 3. батаљон отпочео подилажење на боку Груништа створила им се представа да се ту ради о бочном и свеобухватном нападу.

Коњички вод Добровољачког одреда под командом наредника Милосављевића-Бурде налазио се на левом крилу распореда извиђајући и штитећи бок, одреда са стране. Према томе Милосављевић-Бурда никада није био на коси Црног Камена где се налазио војвода Вук тако да су све касније приче да је он убио команданта Добровољачког одреда потпуно без икаквог основа.

Борба на Груништу према боку трајала је све до 22. новембра 1916. У тим претходним борбама, које нису биле баш тако лаке, избачено је из строја више официра међу којима су били и капетан Михаило Михаиловић и командир у 3 батаљону Сениша Петровић.

Освануо је 22. новембар са слабом сумаглицом. Са моје косе видим да се на ребру где се налази главна снага одреда одиграва оваква слика. Из својих ровова Бугари су бомбама замрачили сав простор између њиховог рова и наших стрелачких заклона, после чега су пошли на јуриш да би дочекани јаком ватром изгинули или се вратили са првим борбеним редом. Наш одред је из своје резерве кренуо је много јачу снагу са четама у развијеном фронту које су прескочиле први бугарски ров и налетеле на борбени ред Добровољаца.

Под утицајем јаче непријатељске снаге Добровољци су свом жестином пошли у крвави окршај. Дошло је дотле да су се могли видети стравични призори како два непријатељска војника сачекују један другог иза стене да би се, истовремено, набадали на бајонете и падали мртви. У таквој ситуацији војвода Вук је наредио да резерва пође и прихвати први борбени ред којом приликом је и он рањен од пушчаног метка у руку. Да би се превео војвода Вук је застао иза једне стене и у тренутку док ни Лука одмотавао завој један бугарски војник устрељио га је са камена. Тај војник је на лицу места убијен од ордонанса, али беше све касно, јер војвода Вук није више давао знаке живота...

Под дејством одредске резерве бугарски јуриш је одбијен и они су у паничном страху одступили ка Груништу на своје полазне положаје.

На бојишту је остављено море мртвих и са једне и са друге стране, а ова је слика дала инспирацију нашем песнику Јелићу, команданту 2 батаљона Добровољачког одреда, да у стиховима каже:

Зашто гавран загракта и прхну

На врх виса више села Груништа...

Дана 24. новембра понавља се напад на Груниште. Добивши појачање: један батаљон 14 пука, и после снажне артиљеријске ватре Груниште је заузео баш са правца Црвеног камена где је војвода Вук погинуо. На самом Груништу заробљен је командант бугарског пука са целим штабом и велики део посаде која није стигла да побегне.⁵⁴

О једном моменту борбе четника на Солунском фронту, најбоље говори одломак из романа „Српска трилогија” Стевана Јаковљевића. Јаковљевић је рођен 1890. године у Књажевцу, а умро је 1962. године. Дипло-

мирао је природне науке 1913. године у Београду, а докторирао је 1925. године из области биологије. Био је дугогодишњи професор Београдског Универзитета. У догађајима о којима пише, био је активни учесник, као резервни поручник Шумадијског пука србијанске војске.⁵⁵ У свом роману он је поред осталих, изнио и овај детаљ: „Гледајући погибију Бугара од наше артиљерије, нама је срце расло. Четници већ пуне пушке и намичу на леђа ранчеве. Из бугарских ровова излете један обузет безумним страхом. Наши припуцаше. Он диже руке увис и паде.

Убиствени замах челика наше артиљерије издиже људе као талас. Неки се усправљао.

- Хоћемо ли? – вичу гласови.
- Лези, лези! - чули се гласови.
- Грр-у-грми рововац.
- Нема наређења.
- Побиће нас наша артиљерија...

Кроз ров се разлеже жагор. Људи су приправни на скок. Из бугарских ровова излете нечија рука. Чује се неко брујање, и кроз тресак граната заори се песма:

Спремте се, спремте четници,
Силна ће борба да буде...

Грр-у! Гру!

Командир треће чете, војвода Динић, подигао се и виче:

- Шта се чека?! Треба јуришати!

Српска ми труба трубеше

од това село Дреново...

Разлеже се песма кроз ровове. Мој добровољац Крста не могаде више већ скочи са бомбом у руци и викну:

- Напред, браћо! За мном!
- Још није време!
- Назад, Назад!
- Трубач свирај јуриш! - викну неко.

Ти-га-ра-ти-та-та-ти-та-ра...

Ура! Ура! Ура! – грмну сложено и четници полетеше.

Бугари истрчаше из рова и нагоше да беже”...⁵⁶

Четничка акција задржала се у Србији и послије одступања србијанске војске и четничких одреда са њом преко Албаније у Грчку. Још у августу 1916. године, поручник србијанске војске и четнички војвода Коста Војиновић-Косовац, је основао Ибарско-копаонички четнички одред. Овај одред прве акције имао је код Бруса у септембру исте године. Четничка организација створена је потом у Расини, топлици и врањском крају, а у току 1917. године, основано је још неколико одреда.⁵⁷ Четничка организација имала је пресудан утицај надизање Топличког устанка. Још 1916. године, у Србију је авионом упућен четнички војвода Коста Миловановић-Пећанац, да организује диверзантске акције, и припреми терен за општи устанак, пошто би услиједила офанзива србијанске војске на Солунском фронту. У инструкцији, коју је Врховна команда србијанске војске дала Пећанцу пред пут, поред осталог је написано: „Ни ви, ни остали четници

немате право дизања општег устанка и треба увек да будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај.⁵⁸ Србијанска Врховна команда овакву инструкцију није дала без разлога. Она је била поучена примјерима масовних и бруталних злочина, које су бугарске трупе направиле у II балканском и I свјетском рату. То исто чиниле су и аустроугарске трупе приликом наступања кроз Србију.

Не улазећи дубље у узроке избијања, и сами ток топличког устанка, јер та тематика није предмет проучавања ове књиге, као примјер може се навести један извјештај војводе Косте Пећанца Врховној команди србијанске војске, у коме се каже: „Ја са четницима пређем у стару Бугарску да извршим један напад и створим једну пометњу код њих. Пређемо преко границе код тромеђе и упутимо се правац вароши Босиљ Град, тако да смо варош напали у 3. часа по подне. Уз пут смо радили онако како су Бугари од нашега народа радили. Варош је запаљена цела, онда смо се вратили другим правцем где сам и даље палио села.”⁵⁹ Репресалије бугарског окупатора према српском становништву које је учествовало у Топличком устанку биле су страховите. Попаљено је више хиљада кућа, а хиљаде људи убијено, или одведено у заробљеничке логоре. Приликом казнене експедиције, бугарски војници правили су праве масакре. Дословно су клали и мучили, нарочито нејач, силовали су жене и сл. Инструкција коју је Врховна команда дала Пећанцу није се испоштовала. Један од вођа топличког устанка војвода Димитрије Димитријевић, писао је 28. јуна 1917. године Пећанцу овако: „Ти си Коста упропаститељ овог народа у правом смислу речи. Народ куне и секунд кад си пошао и дошао.”⁶⁰ Није само Димитријевић критиковао Пећанца због дизања устанка, већ и војвода Петар Бојовић, командант I армије србијанске војске, у писму Врховној команди од 1. новембра 1918. године.⁶¹ Поводом тога, Коста Пећанац се у једном писму војводи Јовану Бабунском, одмах послвије I свјетског рата жалио овако: „...али на жалост г. Јово, господин Војвода Бојовић оптужује ме као издајника према својој отаџбини, ово је урадио нажалост што се бојао казне јер није знао да ће народ примити устанак на себе”.⁶²

Четнички покрет имао је својих класичних представника у току аустроугарске окупације, од 1916. до 1918. године, и у Црној Гори. По аустроугарској окупацији Црне Горе, почетком 1916. године, почео се развијати комитски покрет. Први се у комите одметнуо бригадир црногорске војске, и последњи министар војни Краљевине Црне Горе Радомир Вешовић из Васојевића. Вешовић је током прољећа 1916. године отпочео припреме за устанак, и у том циљу је врбовао неколико стотина лица, у првом реду официра црногорске војске. Када су аустроугарске окупационе власти откриле припреме за устанак, хтјеле су да ухапсе и интернирају Вешовића, те се овај одметнуо укомите. Његово одметање имало је за последицу хапшење и интернирање готово цјелокупног официрског кора црногорске војске а и знатног дијела црногорских политичара и интелектуалаца. Но, Вешовић је по одметању био пасиван, тј. није предузимао готово никакве акције против аустроугарског окупатора. Све то било је крунисано његовом предајом аустроугарском окупатору на православну нову годину 1918.

године. Но предаји, Бригадир Вешовић преузео је срамну улогу у служби аустроугарског окупатора, идући по црногорским градовима, и држећи говоре подршке Аустроугарској, и одвраћајући народ од комитовања.⁶³ Међутим, за то вријеме у Црној Гори организовао се јак комитски покрет.

Класичан представник четништва у Црној Гори, био је војвода Видо Ђуровић из села Ђуриоца у Бјелопавлићима код Даниловграда. Ђуровић је матурирао у Београду 1914. године, а затим је као добровољац ступио у четнички одред војводе Војина Танкосића. Приликом повлачења србијанске војске преко Црне Горе и Албаније за Грчку, остао је у родном селу, а после неколико мјесеци се одметнуо. О комитском покрету у Црној Гори до сада је доста писано. Најбољи опис Ђуровићеве борбе дао је учитељ и новинар Јован Ђетковић, у својој књизи „Ујединитељи Црне Горе и Србије”, штампаној у Дубровнику 1940. године. Ђетковић је био савременик догађаја које је у својој књизи описао. Ево шта је он о војводи Ђуровићу записао: „И наш народ и непријатељски војници причаху о четницима права чуда, представљајући их као дивове и змајеве, као нека надприродна бића са неописивом снагом, који су кадри све и свашта да учине – па и да жива човјека поједу.

И ако сам лично познавао многе од њих прије одласка у шуму, и ако сам лако прелазио преко тих фантастичних прича о њима, опет сам желио да видим кога од четника. И та ми се жеља испунила у јеку највеће четничке акције. Помоћу једног доброг пријатеља успио сам да се привучем једне ноћи до четничког логора у Косовом Лугу и да се састанем са Видом Ђуровићем, једним од најпопуларнијих четничких вођа, о коме се је и у народу и у непријатељској војсци много причало. Нашао сам га у једној кући у дубини Косовог Луга, у друштву подивљалих људи који са неке висине гледаху на све нас, којима се није бастало одметнути. Примио ме је љубазно. Познавао сам га од прије као ђака, али од како четује нијесам га видио до сад. Много се промијенио од тад. Разрастао се, а пустио браду и бркове, промијенио цио изглед те сад пред собом видим право горског хајдука, који личи на Костреш харамбашу; мјесто оног окретног, елегантног и симпатичног младића, каквога сам познавао из школе. Сједио је у друштву са Михаилом Радовићем и Јованом Тодоровићем, двојицом својих чувених другова, код огњишта, гријући на ватри своју рањену руку, док су остали четници скакали по кући и изван куће, и просто оргијали као махнити и дивљи.

Ја сам у машти сликао четнички живот, замишљао сам какви изгледају хајдуци, људи код којих не управља разум, већ страсти и инстинкти. Волио сам да их видим; али кад сам се нашао међу њима – и ако међу својима – лекну ми нешто и осјетих неку хладноћу и немир, кад их овакве виђех. Ови шумски становници више личе на дивље звјерове него на људе. И није чудо што их се плаше и Швабе и наши. Млади четнички вођа као да је погађао шта мислим па ће онако у разговору: - Тешко је четовати са овим људима, драги мој пријатељу. Они су више јунаци него што су људи, али која вајда од њиховог јунаштва. Вјеруј попели су ми се на врх главе, дојадило ми је са њима овако, али шта ћу. Ја сам Танкосићев ученик па развијам међу њима дружелубље, да их организујем, у чисто патриотском идеалном смислу, јер овакво четовање и индивидуална акција готово нема

смисла... али која вајда кад то не види и неће за то да чује један Радомир Вешовић, који једнако лежи у својој пећини у Васојевићима. Ти знаш наше Црногорце, сви смо ти ми за њих мали ауторитети, да би на њих могли утицати, док је један Радомир Вешовић нешто друго. Пуста навика: слушати главаре краљеве па какви били! Он је могао и до сада организовати четнике па да се поведе једна озбиљна и солидна акција. Трипут сам до сада ишао код њега, у његову пећину за ту ствар. Молио сам га да већ једанпут изађе, да се појави међу четницима, да их организује и да се стави на чело покрета. Он ме је увијек одбијао празним изговорима и обећањима. Сад чујем да хоће да се преда – и ту Ђуровић дубоко уздахну – па настави: То ми је вођа? – То ми је четник?! – То ли је јунак? – И тај је био на челу наше храбре војске – заврши млади четнички вођа дубоко резигниран.

Растао сам се са Видом Ђуровићем пред самом зором. Оставио сам га да се састане ових дана са осталим четничким вођама и да се са њима поразговара о организацији. Послије овога састанка састали смо се још два пут – прије него сам га видио и чуо приликом његовог сусрета са Радомиром Вешовићем у Косовом Лугу”...⁶⁴

О сусрету војводе Ђуровића и бригадира Вешовића Ћетковић приповиједа овако: „Приликом овог његовог „агитационог” путовања по Црној Гори – у пратњи аустријских официра – имао сам прилику да видим његов сусрет у Косовом Лугу са Видом Ђуровићем. Разлика између ове двојице четничких вођа показала се је у пуној слици на овом састанку. Радомир Вешовић познати црногорски ђенерал и последњи министар војни срео се са Видом Ђуровићем, последњим изданком јуначке куће попа Тиодора Ђуровића. Радомир Вешовић се попут његовог господара малодушно предаје заборављајући на крв објешеног брата и стотине невиних жртава, које због њега и његове политике падоше.

Видо Ђуровић, по примјеру својих предака и својих васпитача лавовски се бори за националну ствар све до краја, све док јуначки паде са високо уздигнутом крвавом заставом слободе...

Било је то крајем јануара 1918. године, кад једнога дана на Даниловом граду почеше припреме за дочек високих гостију. Улице се чисте и дотјерују, а народ се са страхом пита, шта ће да буде! Разаслате су наредбе већ по свим Бјелопавлићима са којима се позивају виђенији људи преко председника општина да се хитно дође на Данилов град. Дошло је неколико официра из подгоричке Крајскоманде. Грађанима Данилова града наређено је да се искупе пред општином јутром одређеног дана и да ту чекају даља наређења.

Сјутрадан све је распоређено - и варошани и сељаци и војска. Направљен је шпалир дуж ондашњег „Франц Јозефовог плаца”, сваки је заузео своје мјесто. Сједне стране војска, а с друге стране улице стоји заробљени јадни црногорски народ. Одједном звиждаљка даде знак и официри одмах полетјеше на своја мјеста. Већ се чује бректање аутомобила од Подгорице и мало то би, па ево једног теретног, пун је солдата. Ево и једног аутомобила са војницима. Одједном ево и један луксузни, који се заустави при улазу у варош. Сваки је сад упро поглед онамо. Види се како из луксузног аутомобила искачу официри, а међу њима и један цивил, коме ови официри чине необичне комплименте. Док ови људи протегоше ноге пред кафа-

ном, стигоше још два аутомобила од Подгорице пуни војника. То је била њихова заштита. Брзим кораком примичу се ови непознати и ненадани гости, а пред свима граби онај цивил. Он је у халбуцилиндру и црном одијелу. На бради му стрши неколико дугачких и ријетко усађених длака. Лице бакарне боје, ваљда је преплануо, те изгледа црно-жуто. Има дивљи, јогунасти поглед којим стријеља, омиче напријед и поздравља масу која га дочекује. Прође и заустави се пред котарским заповједништвом, док се шпалир без икакве команде побрка, народ нагну за њим и кад се све скупи у гомилу око њега свој говор „хајдук” Радомир Вешовић, бивши црногорски министар отпоче”.

Тетковић у свом дјелу даље детаљно описује Вешовићев говор и наставља: „Овако бјеше развезао пред свезаним робљем говор, у присуству аустроугарске војске и официра, представник наше несрећне војске. Он хоћаше сигурно још и даље говорити, и ако му из све гомиле народа само два три кукавца једва кроз зубе одобрише, у току говора са „тако је”. Вешовић хоћаше још да говори, док се маса одједном ускомеша, а кроз њу се пробијаше један сељак-коњаник, који се заустави таман пред Вешовићем и пружајући му с коња неку цедуљицу рече: - Господине министре, комитски војвода Видо Ђуровић, који се са својим четницима налази у Ђуриоцу, послао ме је и наредио да вам предам ово писмо и да вам кажем: ако не дођете у Ђурилац у року од по уре он ће вели, ударити на варош са свим његовим четницима. Пошто то изговори и салутира окрену коња и одјаха на траг трком, не питајући никога за дозволу. Сад у цијелој маси војника и народа наста неко грозничаво мицање и шапутање. Вешовић и аустријски официри одмах се повукоше на савјетовање у команду. Није много прошло док се Вешовић са свим аустријским официрима и војницима упути за Ђурилац. А маса народа опучи за њима. Одох и ја.

Кад сам стигао у Ђурилац већ се бијаху срела два четника: Радомир Вешовић и Видо Ђуровић, пред једном кућом покрај пута, а маса залегла око њих. Вудар је зимски дан. сунце припекло као у прољеће. Чим сам стигао почнем се пробијати кроз гомилу да бих што ближе дошао центру овога круга, на сред којег бијаше постављен сто, а око њега сједе: с једне стране Ђенерал Радомир Вешовић, у друштву седам осам швапских официра, а позади њих стоји неколико војника у ставу приправности; с друге стране сједи војвода Ђуровић - лијеп, млад, развијен. Он има неки орловски поглед и отмен изглед. На њему је одора српског официра, но без знакова, и док друге комите носе капе од вучје и јагњеће коже он носи капу српског сокола. Два реденика фишека укрштају му се на прсима, а о појасу му висе двије Крагујевчанке По лијевој руци је рањен па је опружио на столу, док је десном пригрлио уза се карабин. Позади њега стоје четири комите, стоје четири вука са црним брадама до појаса, и држе танке пушке у ставу приправности, па наспрам себе стријељају све пред собом и чувају својега војводу.

Пуно је народа, војске и комита - све се измијешало. Око цијеле гомиле опасео је кордон војске, па око њих опет четници који опрезно мотре на све стране.

Одједном Вешовић поче исту пјесму као на Даниловом граду. Прича, а зној га облива. Ђуровић од муке и јада зелени и врпољи се на столици, али без ријечи слуша и он и његове комите док овај не заврши. Али кад Вешовић при крају рече: „српски је барјак разбучен, пао је, и не дигосте га ви са захрђалим пушкама” – онда Ђуровић плану и као разјарени лав јекну, скочи на ноге: - Доста више! - док Вешовић сједе он отпоче: - Господо, господине ђенерале, Радомире Вешовићу, или како хоћеш! - Двије до јуче слободне српске краљевине већ двије године стеже тирјански хабзбуршки ланац. Издаја краља Николе и његових министара, довела вас је браћо Црногорци у овај положај и не слушајте више што вам они причају. Лажу вас кад кажу да је српски народ пропао. Он ће побиједити помоћу наших славних савезника. Браћо држите се јуначки, а ми ћемо с вама и уз вас бити све док извојујемо нашу побједу док долете српски бијели орлови да рашчупају гадне швапске црне гавранове. - Молим вас не вријеђајте, имајте у виду гдје се налазите и пред киме говорите - упаде Вешовић.

Ја се налазим у својој кући, у својој земљи, а драго ми је да говорим истину у брк непријатељима. Ја сам имао стрпљења да слушам ваше бљувотине и лагарије читав сат, па сад слушајте и ви мене! И он је са идеалним заносом говорио и даље - онако како српски ваља и требају. Напосљетку се ријешо и на четовање Радомира Вешовића, на њино међусобно логоровање за организовање четника, па је завршио овим ријечима: - Ти нас издаде, продаде себе за новац. Ја не жалим тебе, иди без трага ти глава! Жалим само што се преко тебе брука наш понос, жалим што тебе, жалосног министра војног Црне Горе, воде данас Аустријанци по црногорским пазарима као мечку и праве циркус с тобом. Вешовић се од јада иронично смјешка и захваљујући му на бесједи подиже шешир. На ово Ђуровић додаде, да његов плаћени говор неће упалити у Бјелопавлићима, нити ма гдје друго, ће он доспије. Послије ових оваквих „поздравних ријечи” између аустријских официра и Ђуровића поведе се ријеч о предаји комитета и о њеним условима, нашто им Ђуровић, без икаквог размишљања и одлагања скреса: - Можете ви господо, обећавати златна брда и долине, можете молити и лагати, али више нема лудих да вам вјерују. Познајем ја добро вашу швапску политику и ваше часне ријечи. Не вјерујем ја ни вашој ријечи, не вјерујем од вас ником ништа. И од наших преговора нема ништа, нити може бити говора о каквој предаји, док не видимо интерниране Црногорце повраћене кућама, док не платите сву штету коју сте причинили народу, и тек онда могли бисмо, можда разговарати; до тада мира међу нама нема - до истраге ваше или наше. Но да баталимо тај разговор, па да идемо да не замрчемо - свака на своју страну. Сад ће, мислим, приспјети и по чаша ракије, поручио сам за њу, да вас почастим - знате, српски је обичај не пуштати госта гладна и жедна из куће. Господина Вешовића не водите више да вам бесједи, јер га народ добро познаје.

Док је Ђуровић говорио један четник се узврпољио, па се пробија кроз масу напријед, види се да хоће и он нешто да каже, да се и он чује, и док се мало попримаче он изненада викну: - Погрешка је господине, што ми нијесмо давно утукли и краља Николу и све његове министре, па овога данас не би било!

- Хвала ти на бесједи - одговори му Вешовић.
- Хвала - не, ово је овако, господине Вешовићу!

Овај се састанак сврши на овом Вешовић и аустријски официри, у пратњи војске одоше у Подгорицу; а Ђуровић и четници замакоше кроз луг, па даље ка Гарчу и Прекорници. Свак на своју страну.

Овај састанак у Ђуриоцу показао је завојевачима, да се тешко може поколебати народно надање на ослобођење и да је тешко сузбити четничку акцију у Црној Гори. Уз то окупатори су осјетили да ће се још теже затрести земља под њиховим ногама, ако и даље остану у животу Видо Ђуровић и њему слични четници. Виђели су они колико је опасан по њих један овакав динамитан тип, што пршти и пали на све стране, просипљући буру и свјетлост. Млад, бујан, интеллигентан, са једном јаком енергијом загазио је овај млади предводник у крваво море, које га је на крају и прогутало. Оставио је своје другове са којима је двије године летио по Црној Гори - да се раји нађе у невољи. Оставио их је да се не замјери елити младог нараштаја, која изгибе на великој раскрсници историје, у борби за свету идеју ослобођења и уједињења.

Прогутало га је оно вучје вријеме. Нашли су га једно јутро, ускоро иза овог састанка са Вешовићем, на некој ливади у Ђуриоцу, гдје лежи усред његовог села као сломљен бор. Преко блиједог му лица утекао црвен млаз усирене крви, а угашене очи упрте ка небу. Права слика „Мртваг Срђе” од Филиповића.

Смрћу Вида Ђуровића четнички покрет на југу Црне Горе губио је из дана у дан, док је на крају изгубио смисао свога постојања. Паклени раздор, неслога и завист растргала је и упропастила ове четнике послје његове смрти. Завојевачи су преко својих повјереника имали успјеха.

Убише и Михаила Радовића, који гораше истим пламеном националних тежњи као и Ђуровић. Завојевачи су то знали, па су и њему спремили једну страшну смрт, смрт од својих. Убише и Јована Тодоровића. Млади четник Ђорђије Брајовић немаше снаге да их организује. Вуксан Минић, Коста Драговић, Јован Јововић и други истакнути четници с муком се држаху.⁶⁵ Ваља напоменути, да су војводу Вида Ђуровића мучки убиле комшије из истог села, које су радиле за аустроугарског окупатора. Њихова имена позната су аутору ове књиге, али у њој неће бити изношена, јер њихово потомство и данас живи у том селу.

Капетан црногорске војске Милинко Влаховић и професор Јован Радовић, који су били упућени у Вешовићеве припреме за дизање устанка, а послје њихових раскривања од стране аустроугарског окупатора, дошли су са групом лица у септембру 1916. године у Србију, са намјером да се пребаце у Румунију и ступе у руску војску. На Копаонику су ухватили везу са поручником србијанске војске и четничким војводом Костом Војновићем, и одустали од првобитне намјере. У Србију је тада са Влаховићем и Радовићем прешло десет лица, која су такође ступила у четничку организацију, а то су били: правник Миљан Дрљевић, студент Тошко Влаховић, Никола Влаховић, Бајо Влаховић, Саво Радовић, Милован Радовић, Крсто Новаковић, Бајо Микетић, Рашо Поповић и Бошко Ивановић.⁶⁶

Када је србијанска војска у септембру 1918. године, у садејству са савезничким армијама отпочела пробој Солунског фронта, а тиме и повратак у домовину, њена Врховна команда донијела је 30. септембра одлуку о обједињавању акције свих четничких одреда, и њиховом стављању под једну команду, било да се ради о одредима који су били под њеном директном командом, или о онима на које је могла наићи на терену који се ослобађао. Овом одлуком утврђен је посебан печат и протокол за новостворену четничку организацију. По овој одлуци, највећа четничка јединица могла је бити ранга батаљона, који је могао бројати 4-8 чета. Свака чета могла је имати неколико одреда од 10-13 четника. Циљ четничке организације није се овом одлуком промијенио. Четници су приликом наступања србијанске војске требали да се пробијају у ближу позадину непријатеља, и врше герилске акције.⁶⁷

Четничке јединице које су биле под командом војводе Косте Пећанца, а које су учествовале у ослобођењу Црне Горе, крајем октобра и почетком новембра 1918. године, биле су у овом саставу: Пиротски одред: командант Јован Радовић, јачине 200 четника, од тога 150 пјешака и 50 коњаника; Јабланички одред: командант капетан Милинко Влаховић, јачине 55 четника, 50 пјешака и 5 коњаника; четничка чета под командом наредника Новице Чаћеновића, јачине 62 четника, 58 пјешака и 4 коњаника; четничка чета Митра Ђуровића од 36 четника; четничка група од 12 четника, под командом адвоката Ђура Павићевића, која се последије сјединила са Влаховићевим одредом. Дана 24. октобра 1918. године, Коста Пећанац је у Бјелухама, у присуству команданта II југословенског пука србијанске војске, предао команду Јовану Радовићу над свим четничким јединицама којима је он командовао. Пећанац је то учинио због болести, и потом је отишао у Андријевицу на опоравак, све до ослобођења Подгорице.⁶⁸

Четнички одред Јована Радовића заједно са локалним устаницима, ослободио је 2. новембра 1918. године од аустроугарског окупатора Никшић, и у њему заробио 3505 војника, 95 подофицира, и 86 официра. Локалним устаничким одредима, који су садејствовали Радовићевом одреду, командовали су: командир црногорске војске Сава Лазаревић-Батара (који је касније у војсци Краљевине Југославије достигао чин потпуковника –обј. А. Стаматовића), Спасоје Тадић и Бошко Бојовић.⁶⁹ Сву тројицу у II свјетском рату убили су партизани. Радовић је последије ослобођења Никшића послао команданту Јадранских трупа србијанске војске овакав извјештај: „Имао сам свега 100 четника, међу којима је био као четник одушевљени мајор храбри Сава Лазаревић који је прије доласка четника из Србије ослободио Колашин, Манастир Морачу, Шавник и област од Бијелог Поља и Берана и састао се са комитама из Србије у Андријевици. Сви четници показали су се као прави Обилићи а на првом мјесту равних себи нијесу имали четовође Бошко Бојовић и Спасоје Тадић, који су извршили величанствену организацију за уједињење ових крајева са српском државом и Југославијом, извршили заклетву на укрштеним бајонетима и прогласили краља Петра за свога краља још прије неколико мјесеци. Ова два идеална Великосрбина прогласио сам за херцеговачке војводе у моменту када сам предао град Никшић г. поручнику Д. Стојићу као трофеј храбрих

српских четника.⁷⁰ У ослобођени Никшић пристигао је 6. новембра и капетан Милинко Влаховић са својим одредом, а затим је продужио да ослобађа крајеве у правцу Билеће и Дубровника. Његови четници стигли су до Стоца, који су такође ослободили.⁷¹ Капетан Влаховић је у војсци Краљевине Југославије достигао чин потпуковника.

У првим годинама послје I свјетског рата, четници су били ангажовани као помоћне јединице војске и жандармерије у вишенационалним крајевима у којима су биле несређене прилике. Они су се првенствено борили против албанских качака у Косову и Метохији и дјеловима Македоније, затим против бугарских комита, који су се из Бугарске убацивали у Македонију, као и против муслиманских разбојника у Старом Расу. Тако су четници Косте Пећанца учествовали у угушивању муслиманске побуне у новопазарском крају. Пећанчеви четници извршили су и ликвидацију муслиманског разбојника Хусеина Бошковића и његове банде, што су до тада безуспјешно покушавале војска и жандармерија. Бошковић је иначе са својом бандом харао на подручју Старог Раса и сјеверне Црне Горе, у којој је муслиманско становништво било већинско.⁷² Поједине четничке акције у неким случајевима измицале су контроли, али званична власт није стојала иза њих. Такав је на примјер био случај спаљивања варошице Шаховића код Бијелог Поља, и убиства муслимана из тог краја. Наиме, 7. новембра 1924. године, убијен је у мјесту Церу код Мојковца, бивши окружни начелник у Колашину Бошко Бошковић од стране муслимана, па је паљевина Шаховића била посљедица самоиницијативне освете четника.⁷³

Прва четничка организација, која је настала послје I Свјетског рата, основана је 1921. године, и носила је назив „Удружење четника за слободу и част отаџбине”. Руководство ове организације углавном су чинили стари четници, који су учествовали у борбама и ратовима од 1904. до 1918. године. Касније, у току 1924. године, основана су још два удружења четника, и то: „Удружење српских четника за краља и отаџбину” и „Удружење српских четника Петар Мркоњић”. Ова два удружења, већ по својим именима жељела су да истакну српску компоненту четничког покрета, и у ствари су настала отцјепљењем од удружења створеног 1921. године. О разлозима отцјепљења биће касније нешто више ријечи. Четничка удружења имала су на својим челима Главне одборе, који су бирани сваке године на Ђурђев дан. Сједиште сва три удружења било је у Београду. Удружења су поред главног одбора имала и мјесне одборе, који су могли бити основани у било ком насељу, гдје је било десет четника.⁷⁴

Једина разлика између четничког удружења основаног 1921. године, и оних из 1924. године била је та, што су ова два последња имала и обласне одборе, углавном у среским и окружним мјестима.⁷⁵ „Удружење четника за слободу и част отаџбине” имало је више категорија својих чланова. То су били: редовни чланови, чланови утемељивачи, добротворни чланови, и почасни чланови. Редовни чланови могли су бити само они, који су учествовали у четничким борбама од 1904. до 1918. године. Застава „Удружења четника за слободу и част отаџбине” била је црне боје, са мртвачком главом у средини, а на копљу је био бијели орао са натписом: „За слободу и част отаџбине”. Слава овог удружења био је датум почетка I српског

устанка. Застава оба удружења српских четника била је плаво-бијела-црвена. На обје стране био је грб удружења. Изнад грба налазио се натпис: „Са вером у Бога”, а са доње стране: „За Краља и Отаџбину”. Слава овог удружења био је Видовдан. Значке и печати удружења били су исти. То је био двоглави бијели орао са мачевима, у чијим је канџама била мртвачка глава са двије бутне кости.⁷⁶ Четници послје I свјетског рата нијесу имали неке одређеније униформе која је била прописана, „Удружење српских четника је 1929. године посебним нацртом одредило униформу. Она је била сивомаслинасте боје, а састојала се од копорана, чакшира, опанака, и јагњеће шубаре црне боје. На шубари је морала бити кићанка са државном тробојком. Униформу су четници набављали о сопственом трошку.”⁷⁷

У јуну 1925. године, дошло је до уједињења „Удружења српских четника за краља и отаџбину” и „Удружења српских четника Петар Мркоњић” у једно удружење. Најистакнутији чланови „Удружења српских четника Петар Мркоњић” били су: Пуниша Рачић, Васиљ Трбић, Драгутин Окановић, Милић Ђорђевић и Светолик Савић. Пуниша Рачић био је предсједник удружења до 1925. године. Од 1928. године, предсједник удружења био је Милован С. Гавриловић. Једно вријеме био је почасни предсједник пензионисани ђенерал Драгутин Окановић. Ово удружење издавало је неколико листова, а то су били: Четник, Српски борац, Српски четник и Борац. Сви ови листови излазили су у Београду. „Удружење српских четника за краља и отаџбину” издавало је лист „Глас српског четника”, који је излазио у Осијеку.

Предсједник „Удружења српских четника за слободу и част отаџбине” од 1929. до 1932. године до почетка II свјетског рата војвода Коста Миловановић-Пећанац. Од 1933. године, у овом удружењу дошло је постепено до оштре подјеле. На једној страни биле су војводе Илија Трифуновић-Бирчанин и Душан Димитријевић-Дуле, а на другој војвода Коста Миловановић-Пећанац. То је имало за посљедицу цијепање удружења, и формирање још једног 1936. године, са називом „Удружење старих четника. На челу овог удружења био је војвода Илија Трифуновић-Бирчанин. Поред њега истицали су се војвода Душан Димитријевић-Дуле, Милосав Јелић и Душан Илић. Ово удружење учествовало је у антивладиним демонстрацијама 1937. године, против потписивања Конкордата Краљевине Југославије са Ватиканом.⁷⁹ Такође, има индикација, да је Илија Трифуновић-Бирчанин био у најужем кругу завјереника, који су организовали пуч 27. марта 1941. године.⁷⁹ „Удружење четника за слободу и част отаџбине”, издавало је лист „Југословенска стража”, који је излазио у Београду, а „Удружење старих четника” лист „Југословенски четник”, који је излазио у Загребу.

Разлози цијепања и стварања нових четничких удружења били су вишеструки. На четничко удружење још прије балканских ратова, а нарочито послје I свјетског рата, настојале су да остваре што већи утицај неке политичке странке, у првом реду Народна радикална странка и Демократска странка. Поједини истакнути чланови четничког удружења, такође су били истакнути чланови ове двије странке. Један од њих био је Пуниша Рачић, који је био посланик Народне радикалне странке у Скупштини Краљевине СХС. Ипак сва удружења, бар по спољњој форми, хтјела су да се прикажу као надстраначка. О томе свједочи члан 38 Правила „Удружења

четника за слободу и част отаџбине”, у коме пише: „Удружење не припада ни једној политичкој партији”... Други разлог цијепања четничког удружења, био је у самом националном и државном карактеру удружења. Једна фракција у удружењу, хтјела је да удружење остане чисто српска организација, и бори се за Велику Србију, а друга фракција почела је наступати са позиција југословенства. Тако је „Удружење четника за слободу и част отаџбине”, које је било изворно и првоосновано, за читаво вријеме имало југословенски карактер, а два која се одвајају 1924. године великосрпски. Један од предсједника „Удружења четника за слободу и част отаџбине” војвода Илија Трифуновић-Бирчанин, писао је 1924. године ово: „Ја нисам задовољан границама наше државе. У име Словенства ја тражим наше крајеве у Италији, Мађарској, Грчкој и Цариграду. Ко хоће државу какву ја рекох нека иде са мном, а ко хоће од Ристовца до Београда на част му Пуниша Рачић.”⁸⁰ И Коста Пећанац је писао слично. Он тако уједном чланку 1927 године пише: „За идеју југословенства бориле су се стара Србија и Маћедонија, и то још од четничке акције. У балканском рату ова идеја је афирмисана у савезу са Бугарском. Ја сам се лично везао за југословенску идеју, када сам ступио у везу са омладином око „Словенског југа”, и када сам дошао у непосредни контакт са Љубом Јовановићем-Чупом. И у великом рату, иако су Бугари стали на страну непријатеља Србије, није идеја југословенства изгубила своју привлачну снагу, и ја сам јој остао вјеран. У мени је у том периоду било још мање колебања, када сам се по свршетку великог рата уверио да су Срби, Хрвати и Словенци један јединствен народ. Сам назив држава Срба, Хрвата и Словенаца не ваља, јер се тиме потврђује теза о Србима, Хрватима и Словенцима као трима посебним народима. Тиме је учињена судбоносна грешка, и остаје аманет будућим генерацијама да то исправе. Нисам импресиониран идејом о „Великој Србији”, јер је такву државу могуће за три дана коњем обићи. Ово исто важи за „Велику Хрватску”, јер нама треба јединствена држава, а то је Југославија.”⁸¹ Трећи разлог цијепања четничког удружења, био је у личним амбицијама и нетрпеливостима његових водећих чланова. Такав случај је отцјеpljeње групе око Илије Трифуновића-Бирчанина из „Удружења четника за слободу и част отаџбине”, и стварање „Удружења старих четника” 1936. године.

Стварањем Краљевине СХС 1. децембра 1918. године, четничка организација почиње се ширити ван граница Краљевине Србије гдје је поникла. Најбоље резултате имало је „Удружење четника за слободу и част отаџбине”, које је без обзира на одвајање појединих група од њега, које су стварале нова четничка удружења, и даље било најмасовније. Оно је 1935. године имало 430 пододбора, са око 213.210 чланова.⁸² Године 1938. ово удружење је имало хиљаду пододбора, са око пола милиона чланова.⁸³ Удружење је од 1933. године тј. од доласка на његово чело војводе Косте Пећанца, почело масовније ширити своје одборе по Босни и Херцеговини. Тако је у правој половини 1934. године, имало одборе у следећим мјестима: Семизовцу, Алипашином Мосту, Палама, Трнову, Соколцу, Осенику и Чајничу.⁸⁴ Удружење је 1937. године имало око 60 пододбора. Најмање их је било у западној Босни и Херцеговини, а највише у источној Босни и Посавини. У Херцеговини удружење је имало пододборе у: Мостару,

Требињу, Билећи и Коњицу. Мрежа одбора овог удружења била је раширена по Хрватској, Славонији и Далмацији, такође од 1933. године. Тако су постојали ови пододбори у следећим градовима и мјестима: Загребу, Сиску, Бјеловару, Брежицама, Нашицама, Вировитици, Вуковару, Вараждину, Госпићу, Доњој Реси, Дрнишу, Доњем Лапцу, Ђакову, Копривници, Крижевцима, Лудбергу, Новој Градишци, Окучанима, Осијеку, Жумберку, Книну, Кистању, Сушаку и Дубровнику.⁸⁵

У јулу 1924. године, основан је у Сарајеву одбор „Удружења српских четника Петар Мркоњић”, а следеће године и „Удружења српских четника за краља и отаџбину”. Како су се те године ова два удружења ујединила, то су створени одбори у: Горажду, Бијељини, Рогатици, Зворнику, Босанској Градишци и Ивањској код Бања Луке.⁸⁶ „Глас српског четника”, гласило „Удружења српских четника за краља и отаџбину”, које је излазило у Осијеку, писало је о ситуацији у Хрватској овако: „Улога четника у Хрватској је врло сложена, пошто кудикамо има више унутрашњих непријатеља у Славонији, него спољних. Њима данас најмилије би било када би Хрватском и Славонијом управљао Беч или Пешта.”⁸⁷

Дана 1. децембра 1921. године, у Никшићу је одржан скуп четника „Удружења четника за слободу и част отаџбине”. Скупу је присуствовало око 90 четника из читаве Црне Горе, а један број који није могао доћи, телеграфски је поздравио скуп. Скуп је у име сазивача отворио секретар Округног начелства у Никшићу Радован Томић, и предложио за председника скупа начелника среза Шавничког Бошка Бојовића, што је једногласно примљено од присутних. Потом је Бојовић узео ријеч, и у дужем говору се осврнуо на историјат комитског и четничког покрета у Црној Гори, и потреби њихове организације. Након њега своје реферате прочитали су Радован Томић, и резервни потпоручник Спасоје Тадић. Извршен је и избор управе, у коју су ушли: Радован Томић, као председник; Спасоје Тадић, као потпредседник; Грујица Ускоковић, као секретар; Божо Марковић, као благајник. У управу су као одборници ушли: Аћим Миловић, Раде Мићуновић и Милосав Павличић. За делегате удружења у Београду изабрани су: Радован Томић, Радуле Ђуричковић и Јово Лазаревић. Скуп је радио читав дан, од 7⁰⁰ до 19⁰⁰ часова, након чега је приређена свечана вечера.⁸⁸

У Подгорици је почев од 30. маја 1934. године, неколико дана боравио војвода Коста Пећанац у посјети члановима четничког удружења. Главни домаћини Пећанцу су били чланови удружења: Васо Дуловић, Љубо Златичанин, Мило Бијелић, Илија Чолаковић и Пајо Ковачевић.⁸⁹ Све то резултирало се оснивањем пододбора овог удружења у Подгорици 13. септембра. За потпредседника пододбора изабран је Нешо Стијовић, а за секретара рачунски инспектор Зетске финансијске дирекције Василије Дулегић.⁹⁰ У никшићкој „Слободној мисли” од 16. септембра 1934. године, изашао је позив пододбора из Подгорице, за пријем чланова у двије категорије, тј. за редовне чланове и подмладак. Редовни чланови могли су бити они који су учествовали у ослободилачким ратовима од 1875. до 1882. године, или у балканским и I свјетском рату. У подмладак је могао бити примљен онај који је одслужио војни рок, почев од 1920. године, или који је имао од 17. до 21. годину и био је физички развијен.⁹¹ Председник

Управног одбора „Удружења српских четника Петар Мркоњић за краља и отаџбину” Пуниша Рачић, наредио је преко листа „Црна Гора” од 13. новембра 1925. године, свим обласним, среским и мјесним организацијама овог удружења у Црној Гори да прикупе чланарину, јер се једино од ње финансирало ово удружење, те да наставе рад на пријему нових чланова и организовању нових одбора.⁹²

Четничка удружења су била ангажована од стране Врховне команде Краљевине Југославије, односно ова команда је рачунала на стварање и дјеловање четничких јединица у случају рата. У „Упуту за четничко ратовање” у издању министарства војске и морнарице од 1929. године, предвиђено је четовање као акција мањих одјељења на крилима и боковима, као и непријатељској позадини, док је знатно већа самосталност четничких јединица предвиђена у варијанти дјеловања на привремено окупираној територији од стране непријатеља. Почетком 1940. године, Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, донијело је одлуку о формирању Јуришне, односно Четничке команде и специјалних четничких батаљона.⁹³

Њемачка Полиција безбједности је у једном свом извјештају од 28. јануара 1941. године, њемачком Министарству спољних послова, саставила опширан извјештај о стању у Југославији. У извјештају се поред осталог каже: „Четничке и комитске организације током последњих неколико недеља почале су активност. Четничка команда у Београду, као и тајни одбор четника у Хрватској, издали су уочи Божића проглас с којим стављају у дужност свим својим присталицама да нападају Њемце или Италијане у леђа у случају њиховог уласка у Југославију... Изгледа да је ова пропаганда службено потпомогнута, јер већ 14 дана Радио-Београд даје емисију за народ која се увијек завршава четничком химном: „Спремите се, спремите, четници, силна ће борба да буде. По рјешењу Министарског савјета у 12. мјеста поново се формирају четничке трупе. За ту сврху одобрен је кредит од 2,5 милијарде динара, који ће равномјерно сносити Министарство војске и Министарство унутрашњих послова. У Карловцу и Новом Саду врши се обука четника у јуришним батаљонима. Изводи се такође јуришна обука у 10 пјешадијском пуку у Сарајеву... Групе четника у Банату, заједно са националистима из организације „Карађорђе”, наоружани су последњих дана пушкама и ручним бомбама. Обука у гађању се одржава у стрелачким удружењима.”⁹⁴

Министарство војске и морнарице Краљевине, је са Стр. пов. бр. 2535. од 1. априла 1941. године наредило:

1. Да се садашњи штаб Јуришне команде претвори у Штаб Четничке команде по приложеном саставу.

2. Седиште Штаба четничке команде биће у околини Краљева, у коме ће се циљу досадашњи Штаб Јуришне команде преместити из Новог Сада.

3. Као језгро за формирање четничких јединица упутити одмах у Краљево:

а) 5 јуришни (четнички) батаљон из Ниша.

б) 3 чету 1 јуришног (четничког) батаљона из Новог Сада и 3 чету 3 јуришног батаљона из Скопља.

4. Даље формирање јединица Четничке команде вршити најхитније према предлогу команданта Четничке команде.

5. За тактичку употребу четничких јединица приступити систематском извођењу обуке по принципима четничког ратовања.

6. За материјално опремање четничких јединица искористити сву протеклу мирнодопску и ратну опрему досадашњих јуришних јединица, а за осталу опрему командант Четничке команде обратиће се начелницима материјалних одељења овог Министарства.

7. Јединице Четничке команде биће на снабдевању код најближих интендантских слагалишта и сухопутних станица⁹⁵...

Пошто је примио наређења за напад на Југославију од стране своје Врховне команде, 6. априла 1941. године у 6⁰⁰ часова, командант II италијанске армије је потчињеним јединицама издао „Прву општу заповијест”, у којој је такође поменуо четнике овако: „...„За Ријечки коридор и град Ријеку важе посебна упутства која су у том погледу дата V армијском корпусу - у суштини: одбрана до последњег човјека Команде мјеста Ријека са снагама у мјесту, искључивши мобилне трупе; и заштита Ријечког коридора са осталим трупама и мобилним јединицама, које су одређене да се супротставе евентуалним упадима малих непријатељских јединица и четника”⁹⁶

Као што се из изложеног да закључити, четнички покрет настао је као посљедица историјског самоорганизовања српског народа, у оним временима када је био покорен и није имао своју државу. Четнички покрет настаје у Краљевини Србији, прво као незванична организација, а недуго затим и као организација са државном потпором. Четници су били специфична организације, која је са подршком Србије дјеловала, онамо гдје званична државна политика, као и званичне државне организације, у првом реду војска, нијесу могле, јер то своје дјеловање нијесу смјеле пренијети преко званичних државних граница. Четници се боре у балканским и I свјетском рату, раме уз раме са србијанском војском, бивши њен најелитнији и најхрабрији дио, и извршавајући у већини случајева специфичне и тешке задатке, које редовне трупе нијесу могле. Нијесу четници били никакви авантуристи, нити људи жељни славе и престижа. Живјели су скромно, па чак према њиховим заслугама, и сама држава није их наградила, нити им дала поштовање које су заслужили, у односу на официре и политичаре. У психологији и поимању српског народа, четници су практично наслиједили од хајдука, елемент нечега епског и надљудског. Послије I свјетског рата, четничка организација се шири по свим српским територијама ван Србије. Узроци цијепанја четничке организације су претходно објашњени, и они су доста допринијели смањењу њене снаге. Са четничким удружењима се као што је наведено, такође рачунало и од стране војног врха Краљевине Југославије. То је урађено на основу врло позитивног искуства и успјешне борбе четника у балканским и I свјетском рату. Како је априлски рат 1941. године био краткотрајан, то ни четничке јединице нијесу успјеле да покажу шта умију, односно како би се бориле. Укупно гледајући, четнички покрет је био врло специфичан, и имао је неспорну ослободилачку, одбрамбену и патриотску улогу.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Вук Ст. Караџић, Српски рјечник, Београд, 1935.
2. Ђуро Даничић, Рјечник хрватског или српског језика, дио II, Загреб, 1884-1886, 6.
3. Матија Бан, Правила о четничкој војни, Београд, 1848.
4. Љубомир Ивановић, Четовање или четничко ратовање, Београд, 1868.
5. Слободан Јовановић, Моји савременици, Windsor, Canada, 1962, 24.
6. Александар Апостолов, Један нов документ положаја Македоније на крају XIX и почетком XX вијека, Гласник института за националну историју бр. 1, Скопље, 1963, 247-267.
7. Македонија, бр. 32, 11. септембар 1905,3.
8. Крсте Битољски, Дјелатност пелагонијске митрополије 1878-1912, Скопље, 1968, 197, 198, 200-217.
9. Димитрије Ђорђевић, Србија и Балкан на почетку XX века (1903-1906), Југословенски народи пред први светски рат, Београд, 1967.
10. АС, фонд МУД, пов. бр. 262, извјештај начелника округа Врањског од 16. маја 1904. године министарству унутрашњих дјела.
11. исто, пов. бр. 288, од 29.маја 1904; исто, пов. бр. 289, од 29. маја 1904.
12. исто, пов. бр. 363, од 22. јуна 1904.
13. ДАМСП, фонд Српска народна организација, Записник Централног одбора Српске организације у Старој Србији и Македонији од 15. новембра 1906.
14. Македонија, бр. 2, 9. јануар 1905, 3.
15. исто, бр. 3, 16. јануар 1905, 2.
16. Јован Довезенски, Из мог писма пре 26. година, Јужни преглед, јун-јул 1930, Скопље.
17. ДАМСП, фонд Српске народне организације, док. бр. 42, Записник Централног одбора од 12. маја 1906.
18. Станислав Краков, Ђенерал Милан Недић - „Препуна чаша чемера”, Минхен, 1968, 7.
19. као нап. 17. док. бр. 40, од 23. новембра 1907.
20. исто, Записник сједница Централног одбора од 17. јануара и 5.јуна 1906.
21. Глигор Тодоровски, Српски конзули у Македонији до младотурске револуције 1908, Гласник института за националну историју, бр. 1, Скопље, 1965, 221.
22. Чедо А. Поповић, Четничка школа у Прокупљу, Нова Европа, књ. XVI, бр. 10-11, 16. новембар, Загреб, 1927, 323-327.
23. Станоје Станојевић, Народна енциклопедија, књ. IV, Београд, 1928, 770.
24. ДАМСП, фонд Српске народне организације, Кореспонденција са одборима, док. бр. 160. од 30. јануара 1907; Српска застава, бр. 85, 10. април 1907, 3.
25. исто, док. бр. 200 од 3. фебруара 1907.
26. исто. док. бр. 671 од 26. маја 1908.
27. Петар Стојанов, Македонија у вријеме балканских и првог свјетског рата (1912-1918), Скопље, 1969, 84-87.
28. као нап. 23. књ. III, 594.
29. као нап. 27, 88-89.
30. исто, 84-87.

31. исто, 109-111.
32. исто, 111.
33. Владимир Дедијер, Сарајево 1914. Београд, 1966, 471.
34. исто.
35. исто, 312.
36. као нап. 27, 147-160.
37. као нап. 23, књ. I, 110.
38. као нап. 33, 457.
39. исто, 478.
40. исто, 486.
41. исто, 633.
42. исто, 712.
43. Перо Слијепчевић, Наши добровољци у свјетском рату, Нова Европа, књ. XI, бр. 17, 11. јун, Загреб, 1935, 511-534.
44. исто, 513-516.
45. исто, 518-520.
46. као нап. 23, књ. IV, 770-771.
47. као нап. 43. 518-520.
48. АВИИ, П-4, к. 68, одред Јована Бабунског од 29. јула 1916.
49. исто.
50. АС, фонд Друштва Свети Сава, док. бр. 1532 од 9. децембра 1916.
51. исто, од 11. децембра 1916.
52. АВИИ, П-4, к. 48, одред Јована Бабунског, ред. бр. 34/9, од 25. маја 1917.
53. Коста Димитријевић, Јунаци српске трилогије говоре, Београд, 1971. чланак пуковника Светислава Крејаковића, Кајмакчалан-капија слободе, 153-154, 157-158.
54. исто, Погибија војводе Вука на Груништу, 181-182, 183-190.
55. исто, 43-45.
56. Стеван Јаковљевић, Српска трилогија, Београд, 1955, 531-532.
57. Миливоје Перовић, Устанак на југу Србије 1917 – Топлички устанак, Београд, 1954.
58. исто, 67.
59. исто, 230.
60. АВИИ, архива српске војске, к. 79, ф. 12. ред. бр. 21, од 28. јуна 1917.
61. исто, архива Главног ђенералштаба Краљевине Југославије, к. 66, попис 4/1, 1. новембар 1918.
62. АС, фонд Друштва Свети Сава, док. бр. 1561.
63. Александар Стаматовић, Положај официра, подофицира, барјактара и перјаника Краљевине Црне Горе и Србије, Дубровник, 1940.
64. Јован Тетковић, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник, 1940.
65. исто.
66. АВИИ, фонд Косте Пећанца, група 8, бр. 79, извештај четовође Миљана Дрљевића; АИИЦГ, фонд Вуксана Минића, ф. 65, бр. 248.
67. АВИИ, архива српске војске, књ. 78, ф. 3, бр. 8, од 30. септембра 1918.
68. ДАЦГ, АОП, ф. 359, извештај Пећанца од 26. октобра 1918.
69. АИИЦГ, фонд Вуксана Минића, ф. 359, бр. 116, 117. и 118.
70. АВИИ, фонд Јадранских трупа, наредба 2123, 26. октобар-7. новембар

- 1918.
71. као нап. 69. ф. 468.
  72. Српска ријеч, бр. 178, 9. септембар 1921, 2.
  73. Правда, 1925, 87-92.
  74. Балкан, бр. 160, 26. јун 1921, 3.
  75. АВИИ, архив НОР-а, к. 60, рег. бр. 1/7-1.
  76. исто.
  77. Четник, бр. 5, 18. август 1929, 2.
  78. Станислав Краков, Ђенерал Милан Недић - "Препуна чаша чемера", Минхен, 1968, 489; Југословенска стража, бр. 133, 15. август 1937, 2.
  79. АВИИ, пописник 17, к. 2, рег. бр. 36/2.
  80. Видовдан, бр. 44, 11. мај 1924, 1.
  81. исто, бр. 393, 1. мај 1927, 3.
  82. Југословенска стража, 23. јун 1935, 3.
  83. исто, 6. мај 1938, 2.
  84. АЈ, фонд Милана Стојадиновића, ф. 118.
  85. Југословенска стража, бројеви од 7. јула, 15. септембра и 20. октобра 1935.
  86. Српски борац, бр. 4, 17. децембар 1924, 3; бројеви истог листа за 1925.
  87. Глас српског четника, бр. 2, 18. октобар 1924, 2.
  88. Са збора четника, Црна Гора, бр. 94, 16. децембар 1921, 2.
  89. К. Пећанац у Подгорици, Зета, бр. 22, 3. јун 1934, 5.
  90. Ловћенски одјек, бр. 22, 16. септембар 1934, 3.
  91. Организација четника у Подгорици, Слободна мисао, бр. 34, 16. септембар 1934, 6.
  92. Црна Гора, бр. 49, 13. новембар 1925, 4.
  93. АВИИ, архива Главног ђенералштаба Краљевине Југославије, Упут за четничко ратовање; Четници и њихов рад. Војни весник, бр. 4, април 1932; АВИИ, пописник 17, к. 5, рег. бр. 18/1
  94. исто, рег. бр. Бон. - 1, рег. бр. 816-824.
  95. исто, рег. бр. 23/4-1, к. 11, а.
  96. исто, рег. бр. 1, к. 53.

СЛОМ

Други свјетски рат почео је 1. септембра 1939. године, извођењем плана „Вајс” (бијело), тј. нападом Њемачке на Пољску. Напад Њемачке на Пољску био је класичан примјер тзв. „блиц крига”, тј. муњевитог рата. Овај начин ратовања Њемачка је теоретски, а дијелом и практично развила још у I свјетском рату, а усавршила га је од доласка нациста и Хитлера на власт 1933. године, када је ова држава почела интензивне припреме за рат. „Блиц криг” подразумијевао је изненадни напад на државу - жртву, без објаве рата, обично у раним јутарњим часовима, и у данима викенда, када је већина старјешина била ван касарни. Напад је извођен снажним налетима авијације, која је бомбардовала аеродроме и важне војне и привредне објекте државе - жртве. Све ово је праћено брзим и пробојним продорима оклопно-механизованих јединица. Овај начин ратовања Њемачка ће примјенити на низу европских земаља, а међу њима и на Краљевини Југославији.

Да би заштитиле Пољску, Велика Британија и Француска су 3. септембра објавиле рат Њемачкој, чиме је ратни свјетски пожар отпочео. Под изговором заштите украјинске и бјелоруске мањине у Пољској, совјетске јединице су упале у ову државу 17. септембра. По међусобном споразуму Њемачке и СССР-а од 28. септембра у Москви, пољска територија подијелена је између ове двије државе. Пољска армија престала је да пружа отпор 6. октобра 1939. године. Била је то четврта диоба Пољске у њеној историји. Напад Њемачке на Данску и Норвешку, чији је шифровани назив био операција „Везернбунг” (вјежба на ријеци Везер), извршен је 9. априла 1940. године. Данска је капитулирала истог дана, а окупација њене територије извршена је до 11. априла. Велика Британија и Француска су упутиле неке своје јединице као помоћ норвешкој армији, но без обзира на то, Норвешка је капитулирала 10. јуна.

Дана 10. маја 1940. године, Њемачка је извршила агресију на Белгију и Холандију, а уједно отпочела и општу офанзиву на Француску. Овај напад носио је шифровани назив „Гелб” (жуто). Холандија је капитулирала 15. а маја, а Белгија 28. маја. Да би заузела што више француске територије, Италија је 10. јуна објавила рат Француској и Великој Британији. Међутим, њена војска напредовала је кроз француску територију само неколико километара. Њемачке трупе заузеле су Париз 14. јуна, а 25. јуна потписана је капитулација Француске. Истог дана генерал Шарл де Гол, је у Лондону образовао

Комитет Слободне Француске, и преко лондонског радија позвао Французе да наставе борбу. Италијанске трупе су 28. октобра 1940. године извршиле агресију на Грчку. Од 14. новембра до краја 1940. године, грчка армија је извршила контраофанзиву. У том периоду Грци су избацили 22. новембра Италијане из Корче у Албанији, а 8. децембра ослободили су Аргирокастро. Британске снаге искрцале су се у Грчку, да помогну овој држави 4. марта 1941. године, а од 9. до 25. марта услиједила је нова офанзива италијанских трупа, против грчко-британских снага у Албанији.

Још раније, 30. новембра 1939. године, СССР је извршио агресију на Финску. Послије промјенљивих ратних резултата, совјетске трупе су најзад поразиле Финску, и 12. марта 1940. године, у Москви је потписан совјетско-фински уговор о миру, по којем је Финска СССР-у уступила неке територије. Рат је бјеснио и у Африци. Италијанске трупе биле су поражене од британских у бици код Тобрука 22. јануара 1941. године, да би 9. фебруара дошло до стабилизације фронта код Ел Игејле. Крајем фебруара у Африку су се искрцале и њемачке трупе под командом генерала Ромела и поново заузеле Бенгази. Дана 27. септембра 1940. године, у Берлину је потписан тројни пакт између Њемачке, Италије и Јапана. Овом пакту приступила је 20. новембра Мађарска, 23. новембра Румунија, а 24. новембра Словачка. Бугарска је овом пакту приступила 1. марта 1941. године.¹ Обруч Тројног пакта тако се готово потпуно сужио око Југославије, а ратни пожар јој се приближио.

Све ово имало је за посљедицу, да и Југославија 25. марта 1941. године у Бечу потпише приступање Тројном пакту, које је потписао предсједник Владе Драгиша Цветковић. Поред њега од југословенске делегације, бо је присутан и министар спољних послова Александар Цинцармарковић. Судбина српског народа, била је тада препуштена двојици посрбљених Цинцара. Народ за потписивање пакта није знао. Када је ова вијест у Југославији објелодањена, у крајевима у којима је српско и словеначко становништво било већинско, дошло је до самоиницијативних народних демонстрација против пакта. Све то искористила је група пробританских официра, која је у ноћи између 26/27. марта извршила војни пуч, збацила са власти Владу Цветковић-Мачек, и прогласила пунољетним краља Петра II Карађорђевића. Нови предсједник Владе постао је организатор пуча армијски генерал ваздухопловства Душан Симовић. Чувши вијести о обарању проњемачке владе у Југославији, Винстон Черчил је изјавио ово: „Дивна вијест! Рано јутрос југословенска нација нашла је своју душу”. Иако нова влада није званично одбила приступање Тројном пакту, него је чак повела врло помиљиву политику према Њемачкој, Југославија није могла избјећи ратни замајац, који се ка њој почео усмјеравати.

У Берлину је вијест о пучу примљена са шоком и изненађењем. Тадашњи министар спољних послова Њемачке Јоаким фон Рибентроп, на сусјењу у Нирнбергу последице II свјетског рата, о овом догађају је изјавио: „Хитлер је погођен у сам живац. Добио је напад оног грчевитог бијеса услед којег се губи моћ размишљања и који је каткад њега нагонио на најужасније авантуре. Прибранији, он је мјесец дана касније у разговору са Фридрихом фон Шуленбергом рекао: „Југословенски удар дошао је изне-

нада, као гром из ведре неба. Кад су ми јавили двадесет седмог ујутру, мислио сам да је све то нека шала”² Још један Њемац, а то је био Херман Нојбахер, који је неко вријеме у II свјетском рату био њемачки опуномоћеник за Балкан, о Хитлеру и његовом ставу према Србима је констатовао ово: „Хитлер је припадао оним Аустријанцима који полако изумиру, али који од 1914. године (убиство престолонаследника у Сарајеву и избијање првог свјетског рата) носе у себи један антисрпски комплекс: то су подметачи бомби, убице краљева, атентатори, завјереници, пучисти, потпаљивачи свјетског пожара - такве су биле квалификације за Србе у широким аустро-угарским круговима”³

Чувши прве вијести о пучу у Југославији, Хитлер је још истог дана, 27. марта, у пријеподневним часовима, позвао бугарског и мађарског посланика у Њемачкој. Мађарском посланику је предао поруку за мађарског регента Миклоша Хортија, у којој је поред осталог писало: „Југославија ће бити уништена, јер је јавно одустала од политичке сарадње са Осовином. Претежан дио снага треба да прође кроз Мађарску. Међутим, главни напад неће бити извршен на мађарском сектору. На том сектору треба да интервенише мађарска армија, а као накнада за сарадњу Мађарској ће бити дата могућност да поврати територије које је некад била принуђена да уступи Југославији”⁴

На дан напада сила Осовине на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, Хитлер је већ у 6⁰⁰ часова изјутра преко радија прочитао свој „Проглас њемачком народу”, у коме је поред осталог рекао: „...У духу истинске консолидације Европе, настојао сам од дана преузимања власти да прије свега успоставим пријатељске односе са Југославијом. Ја сам намјерно заборавао све оно што се некада догодило између Њемачке и Србије. При том сам не само пружио руку њемачког народа српском народу, него сам се трудио, да као поштен посредник помогнем да се преброде све тешкоће које су постојале између југословенске државе и појединих народа који су у савезу са Њемачком... 25. марта 1941. у Бечу је извршено свечано потписивање уговора о приступању Југославије тројном пакту. Ја и цио њемачки народ били смо сретни због овога, јер је изгледало да је овим спријечено проширење рата на Балкан и уједно је постојала нада да ће се, најзад, већ постојећи конфликт ипак моћи отклонити разумним споразумом. Но, тек што су се вратили у Београд министри који су потписали овај уговор, једна војна клика, која је вјечито организовала државне ударе и састојала се од енглеских плаћеника, извела је противудар. Срушена је влада која је тежила миру с Њемачком, и то са изричито јавном изјавом да је ово било потребно због њеног држања према Њемачкој. У вези с тим, дошло је до испада, који представљају срамоту у животу народа и које Њемачки Рајх као велика сила није вољан да стрпљиво подноси. Њемачки посланик је вријеђан, њемачки војни изасланик је нападнут, помоћник војног изасланика је повријеђен, многи чиновници, заступници наших фирми итд. јавно су злостављани, просторије њемачке изложбе, радње, бирои и школе су демолирани и опустошени, многе жене и људи, нарочито наши фолксдојчери, тучени су, њихове радње и станови дијелом опљачкани, а извјестан број фолксдојчера је при томе убијен. Ове испаде инсценирале су

исте оне креатуре које су још 1914. године атентатом у Сарајеву одвукле свијет у огромну несрећу. И данас као и онда, ову злочиначку војну клику организовала је и финансирала енглеска тајна служба. Мада су садашњи испади исти као и ондашњи, ипак се нешто измијенило, сада нападнута држава није ондашња Аустрија него Њемачки Рајх. Нова српска влада наредила је општу мобилизацију, коју је већ данима потајно спроводила. Она је тиме дала на знање да мисли да умјесто мирољубивих односа према Њемачком Рајху може употријебити силу. Међутим, сила коју је она признала, сада ће је уништити. Њемачки народ нема никаквог повода да се бори противу Хрвата и Словенаца. Од ових народа он ништа не тражи. Али њемачки народ жели да се сада обрачуна са оном српском кликом издајника у Београду, која мисли да може Балкан по други пут ставити на расположење Британцима. Пошто су моја осмогодишња настојања пријатељства пропала, одлучио сам, да за поново успостављање сношљивих односа иједног поретка у овом дијелу Европе, заснованог на демократским принципима, а у сагласности са схватањима наших савезника, даље заступање њемачких интереса повјерим оној снази која је у стању да заштити право и разум. Њемачки Рајх се од данас ујутру налази у борби против београдских узурпатора и оних јединица које је Велика Британија покушала да са Балкана пошаље у борбу противу европског мира. Њемачка војска ће одложити оружје тек онда кад београдски завјеренички круг буде потпуно срушен и када последњи Британац из овог подручја буде напустио континент”⁵...

Хитлер је 6. априла издао Дневну заповијест војницима југоисточног фронта, у којој је поред осталог написао: „Војници југоисточног фронта... Ја сам увијек и стално упозоравао да ће британске трупе у циљу угрожавања Рајха покушати искрцавање на југоистоку Европе. На жалост ова опомена је била узалудна. Ја сам даље покушао увијек са истим стрпљењем, да убиједим југословенске државнике у потребу искрене сарадње на поновном успостављању мира међу заинтересованим народима у овом подручју. Кад им је најзад дошло за руком да се приступањем Југославије Тројном пакту обезбиједи основа за овакву сарадњу, а да при том од Југославије није ништа захтијевано осим учешћа на поновној изградњи једне разумне и организоване Европе, у којој су Југославија и њен народ требали да имају удјела, у Београду су приграбили власт злочиначки елементи-енглески плаћеници, исти они који су и 1914. године изазвали свјетски рат. Исто као у Пољској, противу Њемачког Рајха мобилисани су дивљи инстинкти субјекта ниже вредности. Под таквим околностима морао сам одмах позвати њемачку колонију, из Југославије, јер су свакодневно нападали чланови и официри њемачког посланства и чиновници наших конзулата, наша заступништва су разорили, њемачке школе - као у Пољској - опустошили, многобројне фолксдојчере одвукли, злостављали или убијали. Осим тога Југославија је сада наредила општу мобилизацију, док је до сада недјељама тајно позивала резервисте... Војници југоисточног фронта! Сада је дошао ваш час! Ви ћете сада узети у заштиту интересе Њемачког Рајха у Југоистоку, као што су то учинили прије годину дана ваши другови у Норвешкој и на Западу. При овоме нећете ви бити мање храбри од

војника оних њемачких дивизија које су се у јесен 1915. побједоносно бориле на истом подручју којим ви сада наступате. Тамо гдје непријатељ човјечански поступа и ви ћете поступати човјечно, али тамо гдје он покаже њему својствену бруталност, ви ћете га сломити сурово и безобзирно”⁶...

У ноћи између 27/28. марта 1941. године, Хитлер је преко њемачког посланика у Риму, упутио хитан шифрован телеграм Мусолинију, у коме је поред осталог написао:

„Дуче,

Догађаји чине да Вам, Дуче, овим хитним путем саопштим моје мишљење о ситуацији и одлуке које из тога произилазе.

1) Још од почетка сам сматрао да је Југославија најопаснији фактор у сукобу са Грчком. Доиста, са чисто војничког гледишта, успјех њемачког напада на Тракију не би био гарантован при сумњивом држању Југославије, јер би на нашем огромном фронту могао бити угрожен десни бок наступајућих колона.

2) Зато сам предузео све могуће и заиста учинио велики напор да Југославија уђе у нашу интересну сферу. На жалост, тај напор остао је узалудан и због тога што је све доцкан започето да би се правовремено осигурао успјех. Данашње власти не остављају никакву сумњу о скорој промјени југословенске спољне политике”⁷.

На ово писмо Мусолини је одговорио својим 28. марта овако:

„Фиреру,

Амбасадор фон Макензен предао ми је Ваше писмо, које се односи на ситуацију која је настала у Југославији последице државног удара. Желим да Вам кажем да сам мирно примио догађаје, јер ме они нијесу ни најмање изненадили, нарочито кад сам сазнао да је прије потписивања у Бечу Стојадиновић био предан Енглеској. Моје је увјерење да је о државном удару већ било потпуно одлучено у споразуму са Регентом прије потписа. У погледу мјера које захтијева ситуација саопштавам Вам:

1) Већ сам лично наредио генералу Кавалеру да обустави офанзиву која је требала да отпочне.

2) Пјешадијске јединице придолазе према сјеверној граници Албаније и заузимају положаје на трима правцима вјероватног југословенског напада.

3) Дата су наређења да седам дивизија избије на нашу источну границу, гдје се налазе шест дивизија којима ће се придружити, а сем тога и 15.000 људи граничне страже који су већ у приправности.

4) Све те припреме биће завршене што хитније и биће извршене у тајности.

5) У истој зони спремна је за операције друга ваздухопловна ескадра.

6) Поред бугарске, а нарочито мађарске сарадње, треба водити рачуна о хрватским сепаратистичким тежњама које представља др Павелић, који се сада налази недалеко од Рима. Хоћу такође да вам кажем, Фиреру, да ће рат у Италији, ако постане неминован, бити врло популаран. Из тога разлога дијелим потпуно Ваше увјерење да ће садашња криза довести Осовину до коначног успјеха.

7) Милим вас, Фиреру, да примите израз мог срдачног другарства и моје пријатељске поздраве.

Мусолини”⁸

Одмах послије доношења Хитлерове одлуке од 27. марта 1941. године за напад на Југославију, у Берлину је уз Хитлерово присуство одржано савјетовање са водећим војним и политичким личностима Њемачке. Поред Хитлера савјетовању су били присутни: врховни командант ваздухопловства и маршал Рајха Херман Геринг, начелник штаба Врховне команде њемачких оружаних снага генерал-пуковник Алфред Јодл, генерал-лајтнант Карл Боленациц, пуковник Рудолф Шмунд, капетан фрегате Јеско фон Карл Путкамер, потпуковник Валтер Шерф, мајори: Белов и Кристијан, начелник Генералштаба копнене војске генерал-пуковник Хадер, пуковник Адолф Хојзингер, потпуковник Сиверт, генерал-мајор Хофман фон Валдау, пуковник Паул Шмит и генерал-мајор Ено фон Ринтелен. Састанку се касније придружио њемачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп, са начелником свог Штаба послаником Хавелом. Према записнику са овог састанка, Хитлер је поред осталог рекао: „Вођа Рајха:

Описује ситуацију у Југославији послије државног удара. Констатује да је Југославија несигуран фактор с обзиром на предстојећу акцију „Марита”, а поготово на доцнији подухват „Барбароса”. Срби и Словенци никада нијесу били наклоњени Њемцима. Владе никада нијесу чврсте због националног питања и због официрске камариле увијек су расположене за државне ударе... Моменат за упознавање стварне ситуације у земљи и њеног става према нама повољан је, како из политичких тако и из војних разлога. Да је до обарања владе дошло за вријеме акције „Барбароса”, последице за нас би биле знатно теже. Вођа Рајха је ријешен да предузме све припреме да разбије Југославију и војнички и као државу, не чекајући могућу изјаву лојалности нове владе”⁹

Одмах послије завршеног савјетовања, Оперативно одјељење њемачке Врховне команде, израдио је „Директиву бр. 25”, тј. план напада на Југославију. Овај план је већ у вечерњим часовима 27. марта 1941. године поднијет Хитлеру на увид, и он га је потписао. План је потом достављен командантима копнене војске, ваздухопловства и морнарице, шефу њемачке војне мисије у Румунији генералу Хензену, и њемачком представнику при италијанској Врховној команди генералу Ену фон Ринтелену. Хитлерова „Директива бр. 25” у почетку гласи:

1. Војни пуч у Југославији измијенио је политичку ситуацију на Балкану. Југославију треба сматрати непријатељем и у случају да ускоро да изјаву лојалности, па је стога потребно разбити што прије.

2. Моја је намјера да концентричном операцијом са простора Ријека-Грац, с једне стране, и са простора око Софије, с друге стране, упаднем у Југославију општим правцем према Београду и да њену војску уништим, с тим да њен крајњи јужни дио отцијепим од остале територије и узмем у своје руке као базу за продужење њемачко-италијанске офанзиве против Грчке.

Из војноеконмског разлога је важно да се успостави саобраћај на Дунаву и посједну рудници бакра у Бору.

Покушаће се да се придобију Мађарска и Бугарска за сарадњу у операцијама, стављајући им у изглед враћање Бачке и Македоније.

Политичким обећањима у корист Хрватске биће поштрена унутрашња политичка затегнутост у Југославији¹⁰...

Врховни командант њемачког ваздухопловства Херман Геринг, наредио је у ноћи између 27/28. марта 1941. године, да се до 30. марта око Беча прикупи седам бомбардерских група, три групе бомбардера за обрушавање (штуке) и једна група двомоторних ловаца (разарачи). За команданта цјелокупног ваздухопловства за Балкан, именован је командант IV њемачке ваздухопловне флоте генерал-пуковник Александер фон Лер. Окупљање авиона имало се извршити у циљу напада на Југославију.¹¹

Њемачка XII армија добила је задатак да на дан напада на Југославију, напада преко југословенско-бугарске границе од Ђустендила до западно од Петрича, и преко грчко-бугарске границе, и разбије југословенске и грчке снаге у јужној Србији и грчкој Тракији. Циљ напада је био да се што прије продре албанске границе западно од Скопља, преко Вардара, ка линији Воден-Бер, и на сјеверну обалу Егејског мора.¹²

У току ноћи 27/28. марта у њемачкој Врховној команди израђен је „Предлог за координацију њемачких и италијанских операција против Југославије”. Овај предлог је око 3⁰⁰ часа изјутра 28 марта, одио у Рим њемачки генерал Ено фон Ринтелен на разматрање и потпис италијанској Врховној команди, која га је потписала истог дана.¹³

На дан 30.марта 1941. године, италијанска Врховна команда завршила је план напада на Југославију. Овај план је укратко узев, садржао офанзивно-дефанзивни карактер. Италијанска војска имала је бити у дефанзиви у Албанији и према Грчкој, гдје се очекивао главни удар југословенске и грчке војске. Од Истре, Италијани су требали постепено наступати правцем Сплит-Јајце. Ратна морнарица имала је задатак да неутралише југословенску и пружи подршку копненим трупима, док је ваздухопловство имало да уништи југословенске поморске базе у Боки Которској, Сплиту и Шибенику, са знаком, да стриктно пази да не угрози цивилне циљеве у Хрватској и Далмацији.¹⁴

У Мађарску је 30. марта 1941. године стигао њемачки генерал Фридрих фон Паулус, ради преговора око заједничког напада на Југославију. Мађарски предсједник владе гроф Ивез Телекис се двоумио да ли да Мађарска учествује у овом нападу, јер је са Југославијом потписао уговор о вјечитом пријатељству 12. децембра 1940. године? Међутим, начелник мађарског Генералштаба генерал Александер Верт (иначе поријеклом Њемац - обј. А. Стаматовића), се Паулусу обавезао у склопљеном споразуму, да ће Мађарска до 14. априла 1941. године, на граници према Југославији концентрисати осам пјешадијских бригада, двије моторизоване и двије коњичке бригаде.¹⁵ У нападу на Југославију учествовале су укупно 52 дивизије, и то: 24 њемачке, 23 италијанске и 5 мађарских. Што се тиче ваздухопловства, у нападу је учествовало 2.170 авиона, и то 1.500 њемачких, и 670 италијанских.¹⁶

Београд у рушевинама после бомбардовања

Њемци заробљавају југословенске војнике

Једна од најзначајнијих компоненти њемачког „блиц крига”, била је рачунање на тзв. „пету колону”. Њу су у државама на које је Њемачка напала чинили представници њемачке националне мањине, као и осталих мањина, које су обично биле нелојалне држави у којој су живјеле. Такође, ту су били народи у тим државама, који су имали сепаратистичке амбиције за стварање сопствених држава. „Пета колона” је обавјештајно радила прије почетка рата за Њемачку, а у случају рата била је задужена за извршење разних врста диверзантско-терористичких акција и саботажа, а у војсци за уношење панике, изазивање побуна, бјежања са фронта и сл. У Краљевини Југославији, непосредно пред почетак II свјетског рата, било је око пола милиона припадника њемачке мањине, сконцентрисаних у Војводини, а било их је нешто у Славонији и Словенији. За државу од око 14 милиона становника, колико је Југославија имала пред почетак II свјетског рата, то није била безначајна сума. Припадници ове мањине, као и албанске у Југославији, готово стопроцентно су се ставили у службу агресора. Од њих су за вријеме II свјетског рата формиране неколике дивизије у њемачкој служби. Припадници њемачке мањине формирали су дивизију „Принц Еуген”, а албанске „Скендербег”. И муслиманско становништво из Босне и Херцеговине и Старог Раса, формирало је „Ханцар” дивизију. Ове три дивизије биле су познате по злочинима над српским народом. Поред њих, свакако најзначајнији фактор „пете колоне” били су Хрвати, као конститутивни народ Краљевине Југославије. Они су у II свјетском рату у већини били антијугословенски настројени, и приступили су усташком покрету.

Врховна команда њемачке сувоzemне војске, издала је 28. марта 1941. године „Смјернице за пропаганду против Југославије”, у којима се поред осталог каже: „Према Хрватима и Македонцима, који су били изложени ритиску великосрпске хегемоније, треба наступати као према пријатељима, јер њемачка војска жели да их сачува од тога да их српски шовинисти баце на ратиште, гдје ће без користи гинути за енглеске интересе”.¹⁷ А у „Предлогу за координацију њемачких и италијанских операција против Југославије”, који је издала Врховна команда њемачких оружаних снага, стоји: „За унутар политичко разбијање југословенске државне територије нарочито је пожељно да се у сваком погледу изађе у сусрет хрватским тежњама за самосталношћу и да се Хрвати третирају као пријатељи Осовине. Биће за то цјелисходно да се одустане и од сваких ваздушних напада на хрватску територију, уколико се не ради о акцији против непријатељских трупа које се тамо боре”.¹⁸

Одмах на почетку априлског рата 1941. године, Хрвати су почели са својим петоколонашким радом. Ноћу 7/8. априла 1941. године, дошло је до побуне у 108 пјешадијском пуку, који је био састављен од мобилисаних Хрвата из бјеловарског краја. Пук је добио задатак од претпостављене команде, да иде ка ријеци Драви и брани границу. Међутим, пук се вратио са пола пута и кренуо ка Бјеловару, претходно побивши или заробивши официре, подофицире и војнике српске националности. У току покрета кроз хрватска села, војници и народ који је одушевљено излазио да их поздраве, клицали су: „Живјела Хрватска”, „Нећемо на фронт - хоћемо натраг за

Бјеловар”. Пјевала се усташка пјесма „Вила Велебита” итд. Побуњеницима се у току покрета придружило и људство из 40 допунског пука, и 40 пука. Команду над свим побуњеницима примио је ваздухопловни капетан I класе Иван Мрак, који ће касније бити командант злогласне усташке „Мракове легије”, познате по бројним злочинима над Србима. Број побуњених војника и сељака који су им се уз пут придруживали, нарастао је на око 8.000 људи. Побуњеници су упутили ултиматум команди војске у Бјеловару да се преда, или ће напасти град. Када је команда то одбила, дошло је до уличних борби, али је у самом Бјеловару, такође избила побуна. Побуњеницима су изашли у сусрет срески начелник Јосип Верхас, градоначелник Бјеловара др Јулије Махенац, који је припадао илегалној усташкој организацији, затим народни посланик Хрватске сељачке странке Фрањо Хегедуш, и усташа Иван Шестак. Завршном акцијом преузимања града командовао је пуковник Фрањо Николић, начелник Оперативног одјељења I групе армија југословенске војске, који је побјегао из свог штаба у Загребу, и дошао у Бјеловар. Око 18⁰⁰ часова 8. априла, градоначелник Бјеловара др Јулије Махенац је са степеништа градске вијећнице, пред окупљеним народом прогласио Независну Државу Хрватску.¹⁹

Дана 10. априла, дошло је до хрватске побуне у Сињу. Том приликом је резервни поручник Милан Леутић тешко ранио команданта пука Марка Рашовића (који је до 1918. године био поручник црногорске војске - обј. А. Стаматовића), и убио команданта II батаљона мајора Младеновића и иследника пука поручника Миленковића. У пушкарању које се потом развило између војске и побуњеника, погинуо је и командант I батаљона мајор Узелац, док је један подофицир успио да убије поручника Леутића.²⁰ Истог дана дошло је до Хрватске побуне и у Шибенику, на челу са среским начелником Антом Никшићем, и начелником Штаба команде Шибеника пуковником Отонем Елбингером. Побуњеници су ноћу 10/11. априла, предали захтјев ђенералу Павлу Павловићу да им се преда град, што је овај и учинио. Међутим, Павловић је ускоро добио вијест да му стиже помоћ из Книна, па је промијенио одлуку, те је уз помоћ војника српске националности поново преузео град у своје руке, и наредио да се скину хрватске и бијеле заставе, које су побуњеници окачили на градске зидине. Но, како му помоћ није стизала, а притисак побуњеника је био све већи, он се са преосталим људством повукао ка ријеци Крки. Сјутра дан је са нешто приспјелих снага покушао да поврати град, али у томе није успио. Његове јединице су се расуле, а он је отишао ка Дрнишу, гдје су га заробиле усташе Јуце Рукавине.²¹

Хрвати су 10. априла покушали да преузму власт и у Цриквеници. Наиме, командант Сјеверног сектора Поморске одбране капетан бојног брода Марко Плајвајс, добио је обавјештење од команданта мјеста Цриквенице о проглашењу НДХ у Загребу, и позван је да положи заклетву Анти Павелићу. Плајвајс, који је по националности био Словенац, заједно са среским начелником др Хајдином, повео је Приправни одред, и са њиме око 19⁰⁰ часова продро у зграду општине, изненадивши и заробивши побуњенике у ној. Међутим, побуњеницима је стигла помоћ и дошло је до пуцњаве, у којој је погинуо начелник др Хајдин, али је у међувремену пристигао један одред сувоzemне војске, који је завео ред и похапсио побуњенике.²² Командант Ча-

пљинског одреда, иначе Хрват, распустио је своје јединице и предао оружје усташама, које су потом запосјеле пругу Мостар-Чапљина, а затим је избила усташка побуна у Мостару, која је после вишедневних уличних борби, и пристизања појачања војсци од Требиња, угушена 15. априла.²³

Дана 10. априла 1941. године, њемачке групе ушле су у Загреб. О дочеку који су Загрепчани приредили њемачким трупима, њемачки опуномоћеник Везермајер је у телеграму њемачком министарству спољних послова од 11. априла написао: „Одушевљење је достигло врхунац приликом уласка њемачких трупа које су дочекане онако како се никада не би могло сматрати могућим, а генерал Кин ми је рекао да је једино у Линцу доживио нешто слично.”²⁴ Истог дана је у Загребу од стране бившег пуковника аустроугарске војске Славка Кватерника, једног од најближих Павелићевих сарадника, а због Павелићеве одсутности, проглашена НДХ. У „Прогласу Хрватском народу”, Кватерник је тада поред осталог написао: „Божја провидност и воља нашег Савезника, те мукотрпна вишестолетна борба хрватског народа - уз велику пожртвованост поглавника др Анте Павелића, те усташког покрета уземљи и иноземству - одредили су да данас, пред дан ускрсућа Божјега сина ускрсне и наша Независна држава Хрватска”²⁵...

Рок службе у сталном кадру југословенске војске био је 18 мјесеци (пуни рок), и 9 мјесеци (скраћени рок), док је у ваздухопловству и ратној морнарици био двије године. Пред сам рат, јула 1940. године, служење у свим родовима било је изједначено на двије године. Скраћени рок био је 18 мјесеци, а ђачки годину дана. Однос активног старјешинског кадра према резервном, био је 1:5. Активних официра било је око 10 хиљада, а приближно толико и подофицира. У војно-територијалном погледу, Краљевина Југославија била је подијељена у шест армијских области, са центрима у сљедећим градовима: I армија – у Новом Саду, II армија – у Сарајеву, III армија – у Скопљу, IV армија – у Загребу, V армија – у Нишу, VI Приморска армија – у Мостару. Краљевина Југославија имала је 17 дивизијских области, са центрима у сљедећим градовима: Дринска дивизија - у Ваљево, Дунавска дивизија - у Новом Саду, Врбаска дивизија - у Бањој Луци, Босанска дивизија - у Сарајеву, Зетска дивизија - у Цетињу, Косовска дивизија - у Приштини, Брегалничка дивизија – у Штипу, Вардарска дивизија - у Битољу, Савска дивизија - у Загребу, Осјечка дивизија - у Осјеку, Дравска дивизија - у Љубљани, Моравска дивизија – у Нишу, Шумадијска дивизија – у Крагујевцу, Тимочка дивизија – у Зајечару, Јадранска дивизија – у Мостару. Свака дивизијска област имала је у мирнодопском времену два до четири пјешадијска пука, један до два артиљеријска пука, као и друге потчињене јединице и установе.²⁶

Пред II свјетски рат Главни Генералштаб Краљевине Југославије, предвиђао је да за случај рата може мобилисати 1.700.000 војника од тога 1.200.000 оперативне војске, а пола милиона резервне. Оперативна војска састојала се од седам армија, у укупној снази: 28 пјешадијских дивизија, 3 коњичке дивизије, 2 планинска одреда, 15 здружених одреда, 1 гардијске коњичке бригаде, 2 тврђавске команде (у Боки Которској и Шибенику), Јуришне четничке команде са по једним четничким батаљоном на сваку армијску област, 4 пука тешке артиљерије, 1 моторизованог дивизијона противтенковске артиљерије, 2 тенковска батаљона, 1 батаљона за везу, и

1 хемијског батаљона. Поред ових предвиђене су и разне санитарске, железничке и судске јединице и групе. Резервна војска требала је да броји 16 дивизија, 15 посадних пукова, и 48 пјешадијских пукова.²⁷ Југословенска војска имала је у свом наоружању неколико модела митраљеза и пушкомитраљеза. То су били: „Максим” и „Шоша” (њемачки), „Сент Етјен” (француски), „Брно” и „Збројовка” (чехословачки). Неки од ових модела потицали су из I свјетског рата, а неки су били модерне производње. Отежавајући околност, чинила је чињеница, да су трошили различиту врсту муниције. Непосредно пред почетак рата, Краљевина Југославија имала је 415 ратних авиона, од којих 265 модерних. Модерни авиони били су њемачке, француске и британске производње. Аеродромске јединице биле су снабђевене модерним средствима везе. Морнарица је од модерних ратних бродова имала четири разарача, четири подморнице, и осам моторних торпиљерки. Остали бродови представљали су застарјеле моделе.²⁸

У посљедњих неколико година пред априлски рат 1941. године, Краљевина Југославија промијенила је неколико ратних планова, све у зависности од промјене војно-политичке ситуације у Европи и на Балкану, тј. сужавања обруча око ње, од стране земаља које су приступиле Тројном пакту. У току зиме 1938/39. године, армијски ђенерал Душан Симовић, који је тада био начелник Главног ђенералштаба, са својим сарадницима направио је ратни план „С” (северни фронт), за случај рата Југославије против Њемачке и Италије, са претпоставком да би Њемачка и Италија за напад користиле мађарску територију. Како је ђенерал Симовић 15. јануара 1940. године смијењен са положаја начелника Главног ђенералштаба, а на његово мјесто је дошао армијски ђенерал Петар Косић, то је у прољеће те године направљен план „П-40”, за случај рата Југославије против: Њемачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Овај план је уствари представљао проширену верзију плана „С”.

Коначно, 22. фебруара 1941. године, југословенски Ђенералштаб је наредио проширење плана „П-40”, и тако је настао нови план „П-41”. По овом плану Југославија је предвиђала овакав распоред снага: према Албанији четири дивизије и један одред; према македонско-бугарском фронту четири дивизије и један одред; према српско-бугарском фронту четири дивизије и два одреда; према Румунији три дивизије и пет одреда; према Мађарској седам дивизија и два одреда; према Аустрији и Италији четири дивизије и четири одреда; на приморско-обалском фронту једна дивизија, два одреда, и двије тврђавске команде. За резерву су предвиђене четири дивизије, концентрисане у овим градовима: Младеновцу, Старој Пазови, Модричи и Никшићу. Идејни творац плана био је ђенерал Петар Косић. План је уствари био копија одступања србијанске војске ка Солуну у I свјетском рату. У складу са тим, главна одредница плана, било је повлачење југословенске војске преко Албаније и дјелова Грчке у Грчку, формирање фронта у садејству са грчким и британским трупама, и након тога, прије или касније, офанзивни побједоносни повратак у отаџбину. Стога је план на свим фронтовима био дефанзиван, сем према Албанији и Грчкој, гдје је био офанзиван.²⁹ Влада ђенерала Симовића је 30. марта 1941 године наредила опште активирање (тј. тајну мобилизацију), с тим што се као њен први дан

рачунао 3. април. Тиме је изгубила седам дана. Њемци су за своје груписање снага имали 9 до 14 дана, а Југославија према овоме, само три дана за мобилизацију, концентрацију и стратегијски развој својих снага.³⁰

Ради лакшег сагледавања априлског рата, ево у сажетим цртама његовог кратког тока:

6. АПРИЛ

Италијански Генералштаб је наређењем бр. 7410 у 1²⁰ часова наредио да италијанска II армија отпочне ратна дејства против Краљевине Југославије, а наређењем бр. 7417, да дејство отпочну авијација и ратна морнарица. Око 2⁰⁰ часа, њемачке снаге су из Турн Северина форсирале Дунав, и препадом заузеле сипски канал на фронту V југословенске армије. У времену од 3-5⁰⁰ часова, њемачке снаге су вршиле постепене нападе ради овлађивања југословенским фронтом у Македонији, на царевоселском, струмичком и кривоपालаначком правцу. Око 5¹⁰ часова, њемачка авијација напала је југословенске војне аеродроме код Скопља, Куманова, Ниша, Загреба, Брежица и Љубљане, којим приликом је изненађена југословенска авијација изгубила 64 авиона на земљи. Снажан отпор пружила је само 36. ловачка авионска група код Куманова, оборивши четири њемачка авиона, али је и сама претрпјела губитке од 11 авиона. Послије 5⁰⁰ часова, услиједио је општи напад њемачких снага на фронту у Македонији.³¹ Иако је Београд 3. априла проглашен за отворен град (тј. град без противваздушне одбране), у периоду од 6³⁰ до 8⁰⁰ часова, њемачка авијација извршила је бомбардовање града у таласима. Концентрација бомби нарочито је била велика на ове објекте: жељезничку станицу, електричну централу, пошту, зграде Министарства војске и морнарице, Главног генералштаба, Војне Академије, Двора на Дедињу, гардијске касарне на Топчидеру, Команде жандармерије, гимназије, Учитељски дом, школе и болнице. Нарочито су били бомбардовани градски квартали: Славија, Аутокоманда, Бањица, Топчидер и Дедиње. У току дана Њемци су још три пута бомбардовали град, и то: око 11⁰⁰, 14⁰⁰ и 17⁰⁰ часова. Масу народа која је пјешке или аутомобилима кренула да бјежи из града, њемачки авиони су митраљирали. Шести ловачки пук југословенске авијације је бранио Београд колико је могао, оборивши 10 њемачких авиона, али је при том имао губитке од 15 авиона.³²

7. АПРИЛ

Настављена су бомбардовања Београда. Италијанска авијација бомбардовала је војне објекте у Боки Которској. Њемачка авијација из база у Италији, је такође бомбардовала војне објекте у Боки Которској, Црној Гори и Херцеговини. И овог дана, VI ловачки пук југословенске авијације је бранио Београд, изгубивши шест авиона. Зетска дивизија и Комски одред југословенске војске, прешли су југословенско-албанску границу потиснувши италијанске снаге. Јединице 73 њемачке дивизије заузеле су Штип. Око 17⁰⁰ часова, њемачке оклопне јединице ушле су у Скопље. Састао се Министарски савјет Краљевине Југославије у Севојну код Ужица, и донио неколико одлука. Ноћу 6/7. априла, у пристаниште у Доњем Милановцу, упловио је један њемачки моторни брод са трупима, које су овај град заузеле без борбе.³³

8. АПРИЛ

Зетска дивизија југословенске војске је опколила Скадар. Њемачке снаге су уз помоћ шиптарских устаника заузеле широки простор око Старог Качаника око 16⁰⁰ часова, а касније су ушле у Тетово. Око 16⁰⁰ часова њемачке 294 пјешадијска, и IV брдска дивизија заузеле су Пирот. Њемачке снаге су око 20⁰⁰ часова заузеле Марибор. Британска влада је упутила југословенској влади и краљу Петру II телеграме подршке.³⁴

9. АПРИЛ

Италијанска авијација је бомбардовала југословенске снаге око Бенковца. Југословенска авијација је бомбардовала Задар, који је тада био у саставу Италије. Један батаљон 47 пука југословенске војске је код Дебра заробио 200 италијанских војника, и уништио је два италијанска тенка. Њемачки 40 корпус, заузео је Урошевац и Призрен. Око 9⁰⁰ часова, XI њемачка оклопна дивизија ушла је у Ниш. Одржана је сједница Министарског савјета Краљевине Југославије у Севојну код Ужица.³⁵

10. АПРИЛ

Њемачке снаге ушле су у Загреб. Између Гурин Спинеса и Ђафа Сане, тзв. Струшка група југословенске војске заробила је 310 италијанских војника. Њемачка XI оклопна дивизија заузела је Јагодину. Њемачка VIII оклопна дивизија заузела је Дарувар и Подравску Слатину.³⁶

11. АПРИЛ

У току ноћи 10/11. априла, мађарски регент Миклош Хорти издао је прокламацију за рат против Југославије. Јединице њемачке IX оклопне дивизије заузеле су Крагујевац, а један њихов дио, изненадним упадом, заузео је Тополу, постојбину Карађорђевића. Њемачка VIII оклопна, и XVI моторизована дивизија заузеле су Нашице, Винковце и Вуковар, а у току ноћи и Сремску Митровицу. Италијанска II армија заузела је Сушак, Бакар, Јесенице и Љубљану. Министарски савјет Краљевине Југославије одржао је сједницу на Палама код Сарајева, док је његов потпредсједник др Влатко Мачек напустио Владу, и вратио се у Хрватску.³⁷

12. АПРИЛ

Око 17⁰⁰ часова њемачке снаге су из Панчева ушле су у Београд без отпора. Њемачка VIII оклопна дивизија заузела је Земун и Нови Сад. Мађарске снаге су окупирале већи дио Барање, а у Бачкој су заузеле Суботицу, и крајем дана, уз отпор југословенске војске, достигле су линију Жедник-Пачир-Сомбор. Јединице II италијанске армије заузеле су Сењ и Врбовско, и стигле су до Карловца. Једна чета италијанских берсаљера из батаљона „Диак”, сукобила се са III батаљоном 54 пјешадијског пука у селу Очестову код Книна, којом приликом су Италијани имали 180 мртвих. Јединице југословенске речне ратне флотиле, су код Београда потопиле речне бродове-мониторе: „Вардар”, „Саву”и „Мораву”, да не би пали непријатељу у руке.³⁸

13. АПРИЛ

Њемачка авијација је бомбардовала Бања Луку, Сарајево, Јајце и Зеницу. Италијанска моторизована дивизија „Торино” је заузела Госпић. Министарски савјет Краљевине Југославије је на Палама код Сарајева донио одлуку, да због ратне опасности премјести своје сједиште у Никшић. Предсједник Владе и начелник Ђенералштаба ђенерал Душан Симовић, је наредио да се образује фронт одбране на линији Бојана-Комови-Дурмитор-Прењ-Неретва, са наслонем оба крила на Јадранско море, гдје је требало сачекати помоћ Британаца. Министарски савјет је ријешио да се настави отпор, и да о предаји не може бити говора. Два хрватска министра, Бариша Смољан и др Торбар напустили су Владу и отишли кућама.³⁹

14. АПРИЛ

Њемачка XVI моторизована дивизија је заузела Зворник, изгубивши при том неколико тенкова. Италијанска II армија заузела је Книн. Југословенска Врховна команда је у 23⁴⁵ часова упутила из Сарајева, преко Краљева за Београд своје опуномоћенике, ђенерала Михаила Бодија, и ђенералштабног пуковника Радомира Тројановића, да са командантом њемачке II армије поведу преговоре о примирју.⁴⁰

15. АПРИЛ

Послије жестоких борби, које су трајале од 8⁰⁰ до 14⁰⁰ часова, њемачка 60 моторизована дивизија заузела је Краљево. Око 15⁰⁰ часова, њемачка VI-II оклопна дивизија је послије вишечасовних борби заузела Ужице. Њемачка XVI моторизована дивизија заробила је на Палама југословенску Врховну команду, и око 14⁰⁰ часова ушла је у Сарајево. Јединице II италијанске армије зазеле су Дрниш, Шибеник и Сплит. Министарски савјет Краљевине Југославије одржао је своју последњу сједницу у Никшићу, на којој је одлучено да Југославија као држава не капитулира, него да то само учини југословенска војска. Краљ Петар II и Влада су потом са аеродрома Капино Поље у Никшићу напустили земљу, и авионима прво одлетјели у Аргинон у Грчку, а одатле у Атину. У преосталих 12 авиона, укрцали су се 27. мартовски пучисти са нешто познатијих политичара, и такође одлетјели за Грчку. Бугарска је прекинула дипломатске односе са Југославијом.⁴¹

16. АПРИЛ

Њемачка VIII оклопна дивизија заузела је Прибој и Рогатицу. У Београду су у 8³⁰ часова почели преговори о примирју, али су југословенски представници одбили да потпишу капитулацију, што су Њемци захтијевали. Њемачка, Италија и Словачка признале су НДХ.⁴²

17. АПРИЛ

Њемачка XIV оклопна дивизија заузела је Дубровник, а VIII Пријепоље, Бијело Поље и Беране, док је 60 моторизована дивизија заузела Пећ. Јединице XVII италијанског армијског корпуса зазеле су Билећу, Треби-

ње, Никшић, Цетиње и Котор. Око 9⁰⁰ часова, југословенски опуномоћени представници Александар Цинцармарковић и генерал Радивоје Јанковић, су у згради бившег чехословачког посланства у Београду, приступили преговорима о безусловној капитулацији, која је коначно потписана у 21⁰⁰ час, а ступила је на снагу следећег дана у 12⁰⁰ часова по средњоевропском времену. Чину потписивања капитулације био је присутан њемачки генерал Максимилијан фон Вајкс са својим сарадницима, као и војни представници Италије, Мађарске и Бугарске. Двије ратне торпиљерке југословенске морнарице „Дурмитор” и „Кајмакчалан” са својим посадама, напустиле су Боку и Јадран, да би избегле заробљавање, и кренуле су Средоземним морем ка Александрији, гдје су се придружиле британској флоти и наставиле рат. Поручници бојног брода Милан Спасић и Сергеј Машера, минирали су разарач југословенске ратне морнарице „Загреб” у Бокототорском заливу, да не би пао непријатељу у руке, и на њему у исто вријеме извршили самоубиство. Осталу флотилу југословенске ратне морнарице, заробио је непријатељ.⁴³

Како ово поглавље није главна тематика којим се ова књига бави, то у њему није значајније ни обрађен отпор који је југословенска војска пружила агресору. Ваља ипак нагласити, да је он на појединим правцима био организован, снажан и жесток. Послератна југословенска комунистичка историографија, углавном је заташкавала тај отпор, и давала му мали значај, настојећи да прикаже брз и лак пад Краљевине Југославије као ненародне и буржоаске државе.

Приликом ислеђења на судском процесу у Београду послје II свјетског рата, командант њемачке IV ваздухопловне флоте генерал-пуковник Александер фон Лер, о југословенској авијацији рекао је ово: „Отпор југословенске авијације био је спретан и храбар и ометао је јединственост напада, тако да смо у току првог дана изгубили 10% авиона, док је још 10% било оштећено... У току следећих дана југословенски авијатичари су и надаље пружали жесток отпор. Они су били врло вјешто вођени и, упркос јакој њемачкој надмоћности, увијек су поново могли да се прикупе на помоћним аеродромима... Напади југословенске авијације на Грац, Брук на Мури, Брук на Лајти и Мистелбах у групама од 2 до 3 бомбардера јако су нас ометали, иако су штете и губици били мали”.⁴⁴ Југословенска авијација бомбардовала је у току априлског рата циљеве око Скадра и Драча у Албанији, а такође и њемачке војне аеродроме око Темишвара, Арада, Пачуја и Сегедина.⁴⁵

У априлском рату укупно је заробљено 375.000 југословенских војника, подофицира и официра. Од тог броја Италијани су заробили само 30.000. Касније су Њемци и Италијани пустили из заробљеништва већину Хрвата, Македонаца и припадника других националних мањина, као и муслимана. Пуштено је и нешто српских и словеначких заробљеника који су били теже болесни. Тако се број заробљеника послје неколико мјесеци смањило на 210.000, од којих је 10.000 било смјештено у логорима у Италији, а остали су били у логорима у Њемачкој. Око 90% заробљеника у логорима, било је српске националности. Ваља напоменути, да су још у априлском рату, Хрвати, Македонци и остале националне мањине одмах по заробљавању пуштани, тако да већ на самом старту многи од њих нијесу ни доспјели у логоре.⁴⁶

Као што је већ раније наглашено, режимски комунистички историчари су пола вијека, обрађујући априлски рат, тврдили да је тако брза капитулација Југославије била посљедица неријешеног националног и социјалног питања у њој. Тиме су они хтјели да потврде тезу, а све у служби комунистичког речима, да су та питања срећно и добро ријешена у новој комунистичкој Југославији. Колико су добро била ријешена, потврдили су догађаји почетком деведесетих година овог вијека, када се и друга Југославија распала на готово идентичан начин, само без отворене спољње агресије, што је још горе. Што се тиче социјално-економског питања, иза полувјековне владавине комуниста остао је привредни крах и незапосленост.

Већ сами догађаји приликом стварања Краљевине СХС 1918. године, као и прве године егзистирања те државе послје I свјетског рата, показали су да то неће бити нимало срећна држава. Главно питање те државе било је хрватско питање. Неспособни да сами створе своју државу готово од почетка овог миленијума кроз стотине година, Хрвати су прву Југославију изабрали само као транзитну државу, и стицај околности, јер ништа више у том времену нијесу могли добити. Када су се пропашћу Аустроугарске 1918. године, опет не својом заслугом ослободили једног ропства, они су покушали да створе своју државу преко Народног вијећа у Загребу. Тада су се нашли пред новом опасношћу. Италијани су кренули да узму Далмацију, а Мађари Славонију. Неспособни да све то одбране, Хрвати тада практично падају на кољена пред регентом Александром Карађорђевићем, а србијанске трупе враћају Италијане одакле су кренули. Хрвати тада улазе у заједничку државу. За свих 22 године постојања те државе, они су роварили против ње, да би на крају у априлском рату 1941. године, добили ту своју тзв. државну самосталност на њемачким, италијанским и мађарским бајонетима.

Регент Александар Карађорђевић и Никола Пашић, 1918. године направили су кардиналну грешку што су Хрвате и Словенце увели у своју државу, пропустивши том приликом да створе јединствену српску државу. Такав историјски моменат, тешко да ће се икада више поновити српском народу. Због тога Александра Карађорђевића не треба сматрати великим владарем, а Николу Пашића великим политичарем. Александар је био велики патриота, демократа и побједник. Све ратове је добио, али побједице на бојном пољу није знао да искористи у државном смислу. Он је опет 1929. године, пропустио прилику да изврши ампутацију хрватских и словеначких територија од своје државе, и препусти те народе својој судбини и сналажењу. Неки водећи српски политичари су му то тада предлагали, али је он то одбио. Да су се Хрвати и Словенци послје ослобођења од једног ропства 1918. године нашли у жрвњу између Италије, Аустрије и Мађарске, односно у новом ропству, тешко да би се као народи икада више придигли. Пашић је несумњиво био велики политичар, али на локалном унутрашњем нивоу. Он никада није био државник. Разлика између великог државника, и великог политичара је огромна. Пашић је могао бити побједник над својим унутрашњим политичким ривалима, али није могао побједити Хрвате и Словенце.

Краљевина Југославије је по свом људском војничком потенцијалу и наоружању спадала у ред јачих европских држава. Да у њој није било унутрашње издаје Хрвата и других мањина, она би државама Тројног пакта пружила далеко јачи отпор. Сам Хитлер је много респектовао југословенску војску, управо због тога што је идентификовао са србијанском војском из I свјетског рата, против које су се он и Тито као аустроугарски фелвобели (тј. подофицири) борили. У неком локалном рату између Италије и Југославије, а то су показале и борбе у априлском рату, исход би био врло неизвјестан, док је сасвим сигурно да је Југославија појединачно могла тући Мађарску, Румунију и Бугарску. Словенци пак, у знатном дијелу, у априлском рату показали су се лојални Југославији. Примјери Мирка Плајвајса и Сергеја Машере су само једни од многих. Априлски рат, и каснији догађаји не само у II свјетском рату, него и они са почетка деведесетих година овог вијека, јасно су и практично показали, да су југословенска идеја и држава неодрживи.

*****

НАПОМЕНЕ:

1. С. L. Sulzburger, Други свјетски рат, Загреб, 1971; Јован Марјановић, Петар Брајовић, Никола Мраовић, Милан Андрић, Милутин Марковић, Димитрије Студић, Јован Васиљевић, Стојадин Катић, Други светски рат књ. I и II, Београд, 1973.
2. Винстон Черчил, Други светски рат, књ. II, Београд, 1964, 149.
3. Herman Neubacher, Sonder Auftrag Sudost 1940-1945, Gottingen-Berlin-Frankfurt, 1957, 147
4. С. Кослов, Трагом насилника, Београд, 1954, 230.
5. A. Berndt und von Wedel Deutschland im Kampf 1941, Otto Stollberg, Berlin, 93-96.
6. исто, 96-97.
7. Велимир Терзић, Југославија у априлском рату 1941, Титоград, 1963, 211
8. исто, 212.
9. исто, 202.
10. исто, 208.
11. исто, 209-210.
12. исто, 245-255.
13. исто, 210.
14. Giuseppe Sentoro, Laeronautica italiana nella seconda guerra mondiale, volume I, Milano-Roma, 1946, 202.
15. Burhard Mueller Hillebrand, Die improvisierung einer Operation, E. Sl. Mittler Sohn G. m. b. H., Berlin; АВИИ, микрофилм, САД-Н1, 218-314.
16. као нап. 7, 253.
17. АВИИ, к. 1. рег. бр. 4/2.
18. исто, рег. бр. 5/2.
19. као нап. 7, 465-466.
20. исто, 504.
21. АВИИ, к. 9, рег. бр. 82, изјава Д. Братића; Фердо Чулиновић, Слом старе Југославије, Загреб, 1958, 236-237; Хрватски народ, бр. 73, 26. април 1941, 2.
22. Фердо Чулиновић, Слом старе Југославије, Загреб, 1958, 268-274.
23. Историја радничког покрета Југославије, Зборник, књ. 1, Београд, 1965, 95.
24. као нап. 7, 342.
25. Хрватски народ, посебно издање, 10. април 1941. 1.

26. као нап. 7, 262-263.
27. исто, 264-265.
28. исто, 279.
29. исто, 314-317.
30. исто, 204.
31. АВИИ, к.20, бр. 222/4.
32. као нап. 7, 423-424.
33. исто, 436-455.
34. исто, 455-471.
35. исто, 471-489.
36. исто, 489-507.
37. исто, 511-523.
38. исто, 525-533.
39. исто, 535-544.
40. исто 550-556.
41. исто, 560-564.
42. исто, 564-567.
43. исто, 567-571.
44. АВИИ, к. 70, рег. бр. 1/1.
45. као нап. 7, 601-602.
46. исто, 575.

КО ЈЕ ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ?

Драгољуб Михаиловић-Дража рођен је 27. априла 1893. године у Ивањици, у срезу Моравичком. Дражин отац звао се Михаило, и био је срески писар, а мајка Смиљана била је родом из села Тисовице код Нове Вароши, рођена Петровић. Дражин дједа по мајци био је управник поште у Пожаревцу. Дража је имао двије сестре, и то: Милицу, која је умрла 1905. године, и Јелицу која је преживјела II свјетски рат, и умрла је у Београду. Од остале породице Дража је имао четири стрица, од којих су тројица били официри. То су били: Тома, који је био управник телеграфа у Београду; Драгомир, који је умро 1903. године као поручник; Велимир, који је погинуо као потпуковник и командант IX пука у I свјетском рату; Владимир, који је био ветеринарски пуковник, и умро је 1929. године. Када је Дража имао двије године умро му је отац, а када је имао седам, умрла му је мајка.

По смрти родитеља, Дража се са сестрама преселио у Београд, гдје је бригу о њима преузео стриц Велимир, који је имао кућу у Студеничкој улици. Дражу и његове сестре највише је пазила баба по оцу Станица. У Београду је Дража завршио основну школу 1904. године. Шест разреда гимназије завршио је 1910. године у Трећој мушкој гимназији. Те године, 1. септембра ступио је у Нижу Школу Војне Академије у Београду, као питомац 43 класе.

У I балкански рат Дража је ступио као питомац-поднаредник, и био је ађутант I батаљона IV прекобројног пука II позива. Чин наредника добио је 13. октобра 1912. године, на дан ослобођења Скопља од Турака. На истој дужности био је и у II балканском рату против Бугара, у коме је добио своја прва одликовања, прво Сребрну, а затим и Златну медаљу за храброст. У чин потпоручника унапријеђен је 18. јула 1913. године. Послије свршетка II балканског рата, његова класа била је на дошколовавању. Међутим, како је у септембру 1913. године избила побуна Албанаца у Косову и Метохији, и дјеловима Македоније, то је Михаиловић прекинуо са школовањем, и био постављен за водника IV пјешадијског пука I позива, чији је штаб био у Новом Пазару. По угушењу побуне, поново се децембра 1913. године враћа на дошколовавање, на коме остаје све до јуна 1914. године.

У I свјетски рат Дража ступа најприје као водник III прекобројног пука, а онда као водник у Митраљеском одјељењу истог пука. Борио се у Мачви, а касније против Њемаца према Пожаревцу. У овим борбама опет је одликован Златном медаљом за храброст. Са србијанском војском одступао је пре-

**Дража Михаиловић
у цивилном одијелу**

**Дража Михаиловић
као ђенералштабни пуковник
и војни аташе Краљевине
Југославије у Чехословачкој 1937.**

**Дража Михаиловић
као вожд трећег српског устанка**

ко Албаније, и доспио до Крфа. На Крфу су III и IV прекобројни пукови спојени, и од њих је образован XXIII пјешадијски пук. Пук је био у саставу Вардарске дивизије, и Дража је у њему био такође водник у Митраљеском одјељењу. Са истим одјељењем и пуком, ушао је касније у састав I југословенске дивизије, а његов пук је преименован у I југословенски пјешадијски пук. Дража је учествовао у свим значајнијим борбама на Солунском фронту, и то: на Островском језеру, Горничеву, код Жиове, на котама 1050, и 1368, на Соколцу, Зеленом Брду, Говедарском камену и Добром Пољу. Код села Неокази и Доње Врбене, био је 24. септембра 1916. године теже рањен. Чим се опоравио вратио се у своју јединицу, и ако му је понуђена позадинска служба. Учествовао је и даље у борбама на Солунском фронту, и то: на Козјаку, Кучковом Камену, Ђуровом Камену, Црној Реци, код Новодара и на Богословцу.

Дража је у односу на своје класне другове био у заостатку у једном чину, јер су они у априлском рату имали чинове бригадних ђенерала, а он пуковника. Дража је 1914. године примио одговорност са својим командантом батаљона, због тога што Митраљеско одјељење којим је он командовао није изашло на одређени положај, према наређењу команданта пука. Аустроугарски војници су тада упали у ровове србијанске војске, и последице краће борбе били су одбијени уз веће жртве. Дража је тада био код команданта батаљона, и правдао се да су митраљези били неисправни. Поводом тога је поведена истрага, а како се она протезала, он није могао бити унапријеђен, јер је био под истрагом. Дража је у I свјетском рату два пута добијао армијску похвалу, која је по ондашњим правилима повлачила унапријеђење у већи чин. Из овог рата он је изашао са сљедећим одликовањима: Златном медаљом за храброст, орденима Белог орла V и IV степена, и Карађорђевог звездом са мачевима IV степена. Од страних одликовања добио је Енглески бојни крст, по избору претпостављене команде, која је бирала по једног официра на сваку дивизију за ово одликовање.¹

Дража Михаиловић је приликом ислеђења 1946. године, о својој војничкој биографији рекао ово: „Поручник сам постао септембра 1918. године и примио сам чету у II батаљону II југословенског пука. 1919. године премештен сам у Краљеву гарду, у којој остајем само 4 месеца и из које сам избачен јер сам Нову годину 1920. сачекао у кафани „Слобода” у друштву са гардијским поручником Стеваном Бахуњићким, који је наздравио здравицу и дотакао се болшевичке револуције, апострофирајући да наша слобода има да дође са Истока. Мој друг је продужио здравицу упућену мени, а од суседног стола дошла је претња грађанина Светозара Прибићевића. Ја сам извадио револвер, ставио га на сто и казао: „Да видим ко је бољи Србин од мене”, навукао метак у цев и пиштољ држао пред собом. Мој друг је продужио здравицу, тада интервенише са суседног стола један судски потпуковник, Рака, чије презиме не знам, који је познат као прљав човек из Солунског процеса, јер је био лажни сведок против Аписа. Због овог догађаја био сам под судским ислеђењем 40 дана, дисциплински кажњен са 15 дана затвора и прогнан у Скопље.

У Скопље сам протеран стражарно. По издржаној казни постајем ађутант пука којем сам служио у току рата и који се тада звао 28 пешадијски пук. Ту остајем кратко време, а затим ме шаљу у падобранску школу у

Скопљу за наставника и командира самосталног митраљеског вода при школи. Са наставним особљем и митраљеским водом прешао сам у Ниш, јер се школа у Скопљу расформирала, а потом у Сарајево у састав II пешадијске падобранске школе. Тада сам имао чин капетана друге класе.

Године 1921. конкурсом сам примљен на Вишу школу Војне академије, а 1922. добијам чин капетана прве класе. По завршеној Вишој школи, 1923. одлазим, као шести у рангу, на припрему у генералштабну струку и остајем до марта 1926. године, када сам преведен у генералштабну струку. Наравно, после завршеног испита будем постављен за начелника штаба пука Дунавске дивизијске области у Београду у чину мајора. За време моје припреме за генералштабну струку радио сам у Обавештајном одељењу Генералштаба у току од годину и по дана код шефа Петра Марковића. У Наставном одељењу сам радио шест месеци код Емила Белића.

По завршеној припреми, на личну интервенцију министра војске Душана Трифуновића, који ме је запазио као најбољег тактичара у школи, распоредио ме је баш у Дунавску дивизију. Ово се сматра једним од најбољих положаја у Београду. Наглашавам да на исти нисам дошао ни по молби ни по протекцији, већ по жељи мога професора из Више школе, који је постао министар војске. 1927. године преведен сам у Гарду са чином мајора. Имао сам положај начелника штаба. На том сам положају остао до 1930. године, када одлазим у Француску на учење језика и остајем 6 месеци и по повратку из Француске постајем начелник штаба Гарде, добијам чин потпуковника и у Гарди остајем све до пролећа 1935. године, истовремено са положајем начелника штаба Гарде. Био сам и годину дана командант III батаљона пешадијског пука Гарде.

Од Солунског процеса имао сам рђаво мишљење о краљу Александру, јер сам сматрао да је процес заснован потпуно на лажним основама. Овакво мишљење о њему задржао сам до његове погибије, а његовом погибијом био сам јако потресен. Био ми је увређен национални понос и жалио сам га. Ценио сам старог краља Петра као великог демократу у доба његове владавине и то доба сматрао сам као најсрећније доба српске прошлости. 1935. године из Гарде сам премештен у Министарство војске, где сам остао на раду два месеца, ту сам радио у Кредитном одсеку, а у септембру добијам чин пуковника. Пре него што сам добио чин, у јуну месецу одлазим у Софију и у својству војног аташеа остајем у Софији до маја 1936. године. Из Софије сам премештен у Праг због афере која је избила са пребацивањем Дамјана Велчева из Југославије у Бугарску, и његовог покушаја да дигне устанак у Бугарској. Ја овде нисам био умешан, већ је пребацивање организовао Ика Панић преко свог кума који је био обавештајни официр у Министарству војске и морнарице, а ја сам само знао да ће он доћи у Бугарску и о томе известио своју команду. Наравно, са симпатијама сам посматрао долазак Велчева у Бугарску, јер сам био у вези са бугарским официрима из Војне лиге који су били против династије Кобурга.

Познавао сам бивше емигранте Земљорадничке странке који су живели у нашој земљи, као што су Недељко Атанасов, о коме сам имао лоше мишљење; Ивана Костова, професора који ме је учио бугарском језику у Софији; Георгија Димитрова-Гемета; Владу Георгијева, пашенога Ки-

мона Георгијева, преко кога сам дошао у контакт и имао тајни састанак са Кимоном; зета Стамболиског, чије сам име заборавио, такође сам добро знао.

Из групе протогеровиста познавао сам Пецу Црвенковског, Нешу Тумангелова, чију сам жену помагао у Бугарској из својих личних средстава, јер се он није смео вратити у Бугарску као атентатор на Бориса. Једном речју, знао сам многе људе.

Из војних кругова: генерал-мајора Светослава-Славета Попова, помоћника начелника Генералштаба и управника Тајне генералштабне школе. С њим сам имао добре братске везе и били смо до краја интимни. Он је грмео против оба Кобурга. Једном приликом је рекао да док је Кобурга у Бугарској, нема среће за бугарски народ. Пензионисан је за време процеса Дамјану Велчеву. Познавао сам генерала Стојчева, чија је мајка Српкиња из Босне и који је 1934. године као ађутант Борисов отворио дворске капије да уђу побуњеници. Познавао сам и имао контакт са Иваном Мариновим, садашњим послаником Бугарске у Америци (1946. године – обј. А. Стаматовића), који је тада био начелник Обавештајног одељења у бугарском Генералштабу. Сматрао сам да је Борисов ађутант лош човек, и нисам имао вере у њега.

Познавао сам и био у контакту са масом официра из Војног савеза, како софијског гарнизона тако и других, где сам вршио званичне посете. Приликом једне посете Бресничком коњичком пуку питао ме је заступник команданта пука има ли какве препреке за наше зближење, но пре него што сам ја одговорио показао ми је да ће одсећи главу Борису, изражавајући то мимиком и то у присуству свих официра. Бојећи се провокације, одговорио сам да међу нама нема препрека. Приликом одласка из Софије лично, из руку краља Бориса добио сам орден Александра Невског III степена уз речи: „За ваше коректно држање као војног изасланика у Бугарској. Сматрао сам његов израз „коректно” жаоком за моје некоректно држање, како је он мислио, јер сам имао податке да су Бугари тражили да идем из Софије. Формални разлог мог одласка у Праг био је то што се мислило да сам ја организовао долазак Дамјана Велчева у Бугарску.

Маја или јуна 1936. године долазим у Праг и остајем до маја 1937. године, опет на положају аташеа. У Прагу су ме примили крајње братски и преда мном нису имали никаквих тајни. Ја сам им заиста био пријатељ. Међутим, Стојадиновић је волео другу политику и његов представник Василије Протић имао је непријатељско држање према Чесима. Разлог мога одласка из Прага био је тај што је Марић имао намеру да доведе свог зета, с тим што ће неколико месеци заступати следећег војног аташеа.

Распоређен сам у Љубљану као начелник штаба Дравске дивизије, на којем сам положају остао до пролећа 1938. године. У пролеће 1938. године примио сам команду пука у Цељу, где сам остао до пролећа 1939. године, а тада сам пошао за начелника штаба утврђивања код генерала Рупника. По тражењу клерикалаца, бана Натлачена, под изговором да сам заострио односе са Немцима, отишао сам у јесен 1939. године за наставника Више школе Војне академије, где сам предавао тактику на Генералштабној школи а стратегију на Вишој школи. На овој дужности остао сам че-

тири месеца, а 1940. године премештен сам у Врховну војну инспекцију, тада наново формирану, и добио положај начелника Општег одељења, које је имало за задатак да уведе у погледу наставе новине у војној науци и у нашој војсци.

Оснивање ове нове институције учињено је због кнеза Павла: када се он повуче у случају пунолетства краља, требало је да буде командант Врховне војне инспекције, као врховни инспектор војске, како би војску задржао у руци, као што је то радио и краљ Милан као командант активне војске за време владавине његовог сина. У овој инспекцији одмах сам дошао у сукоб, јер ми је онемогућено да проведем новине у нашој војсци. Повод је било једно предавање активним и резервним официрима у којем сам напао страховиту застарелост наше војске. То је био разлог да будем смењен. Тада одлазим у Мостар као начелник штаба Приморске армије, које је место сматрано као место за кажњене офицере.

Првог априла 1941. године добио сам ратни распоред начелника Оперативног одељења II армије. На том положају сам ушао у рат.

У лето 1940. године повезао сам се са Бором Мирковићем, јер ме је баш он позвао заједно са Жарком Поповићем, мојим нераздвојним другом и шефом Обавештајног одељења Генералштаба. Нас двојица смо с Бором одржали низ састанака. Састанцима су присуствовали и његови официри, које је он нарочито бирао. У прво време циљ састанка био је загонетан. Бора је величао Симовића, нападао Стојадиновића, кнеза Павла и званичну политику која се искристалисала и циљ састанка је био преврат за обарање режима. У то време Симовић ми показује нарочиту пажњу и одређује ме у Комисију за утврђивање Фрушке горе.

Састанци са Бором су се продужавали. Увек сам на састанке са Мирковићем одлазио у друштву Жарка Поповића и заједно смо добијали позиве. Приликом једног позива Жарко је предложио да на састанак поведем војног аташеа Енглеске Кларка и војног аташеа Фортијеа. Ја сам пристао и пошли смо скупа. Тај састанак је одржан на аеродрому, у касини.

Приликом вечере генерал Мирковић ми је рекао да ову двојицу није требало доводити. Уочио сам да се плаши да се нешто открије у вези са завером, јер је постојала забрана да се дружи са војним изасланицима. У последње време, док сам био у Београду, одлазио сам код Боре на састанке и увек са позивима. Док сам ја био у Београду, био је донесен општи план акције, који се састојао у насилном обарању режима и мењању политике. Детаљни планови нису били разрађени. Крајем октобра ја одлазим у Мостар и губим везу са Бором Мирковићем. Такође губим везу и са Жарком Поповићем. Основни узрок је моја болест - ишијас.

27. марта 1941. године, о догађајима ме је информисао телефонски мајор Живан Кнежевић, један од руководилаца пуча, јер сам тада био у Мостару.

Од војних аташеа у Београду познавао сам енглеског аташеа Кларка, чланове из посланства, америчког аташеа Фортијеа, чланове француске мисије Рикоа, Барбијеа, Бетуара, као и ранијег војног изасланика и једног генералштабног мајора, алпинца чијег се имена не сећам; бугарског ата-

шеа Добринова. Његов наследник се правио да ме не познаје на једном пријему, иако смо се знали из Софије; грчког аташеа сам знао; још из Прага познавао сам чешког аташеа Малија.

Везе сам одржавао са Кларком и Фортијеом. Обично смо се састајали у стану код Кларка и увек сам одлазио са Жарком Поповићем, сем једне вечери када сам био сам код Кларка, а то је оне вечери када је био пријем Удружења резервних подофицира код Кларка.

Предмет дискусије са Кларком и Фортијеом била је војна и политичка ситуација у Европи и моја је тежња била да дознам што више о тим стварима. Морам признати да смо доста и дознавали. Кларк је нама давао читаве елаборате о немачкој војсци. Показало се да су ти елаборати били тачни. Међу нама је владао другарски однос.

Састанци су одржавани, обично у стану код Кларка, ту негде око сенаторијума „Врачар“, или на Топчидерском брду, иза игралишта „Југославије“, код једног члана британске амбасаде. Сви смо долазили у цивилном оделу. Увек смо долазили ноћу.

Од како је Жарко дошао на рад у Обавештајно одељење, ја сам сваког дана од 7-9⁰⁰ часова често остајао у његовом Одељењу и помагао му у раду. Имао сам и конкретне задатке на терену; преводио сам агенте у Аустрију, где сам имао канал још док сам био командант у Словенији. Мој конкретни задатак бо је одржавање везе са Кларком и после Жарковог одласка у Русију као војног представника. Жарко је у Русију пошао у другој половини 1940. године.

Чини ми се да сам се у Словенији борио против клерикализма, чија је тежња била стварање једне хабзбуршке државе – по мом мишљењу Повео сам се са водећим људима које је организовала Југословенска национална странка. Доласком у Београд распламсала се борба око Конкордата. Ја сам тада ступио у везу са „дрнорукцима“ преко Стојана Стојадиновића, генералштабног пуковника у пензији, који је радио у „вагон-лију“. Мој циљ био је да видим да ли ће „Црна рука“ моћи нешто да предузме у организацији побуне против режима. Напомињем да никада нисам прекидао симпатије према „Црној руци“, а мислим да су и они у мене веровали.

Видео сам да они немају ни организацију ни снаге да се супротставе Конкордату. Тада сам тражио везу на другој страни. Преко Косте Крајшумовића, који је мој добар друг још из Софије, и на његов предлог, пошао сам на састанак са Миланом Гавриловићем. Ја мислим да је то било у кући Тупањанина, негде око позоришта. Ја сам му изложио очајно стање у војсци и питао га да ли има могућности побуне против режима. Он ми је одговорио да ме неће примити на душу, да ће моју изјаву сачувати у тајности, да је побуна могућа, али да би је требало извести за једну ноћ, у противном, Немци би ушли у земљу. Мој предлог да би требало дићи побуну, по његовом мишљењу, није био остварљив и ја сам од њега отишао незадовољан²

Што се тиче породичног живота Драже Михаиловића, ваља напоменути да се он оженио 1920. године Јелицом, кћерком пјешадијског пуковника Јеврема Бранковића. Јелица је била удовица, и из првог брака довела је кћерку. Са Јелицом је Дража имао троје дјеце, два сина и кћерку. Си-

нови су му се звали Војислав и Бранко, а кћер Гордана. Војислав је погинуо 1944. године као четник, у борби против партизана, односно био је тешко рањен и умро је на Дражиним рукама. Бранко и Гордана приступили су 1944. године партизанском покрету. Бранко је постао артиљеријски поручник ЈНА, и 1948. године био је осуђен као информбировац. По изласку из затвора завршио је правни факултет, и радио је у једном београдском предузећу све до пензије. Умро је 1995. године.³

Међу Михаиловићевим присталицама у земљи и иностранству последице II свјетског рата, кружиле су гласине да је он био добар пријатељ и школски друг са вођом ослободилачког покрета Француске генералом Шарлом де Голем. Ове информације су непотврђене, мада има основа за њихову тачност, јер је Михаиловић 1930. године, шест мјесеци боравио у Француској. У то вријеме Шарл де Гол био је потпуковник, и професор историје ратовања на Војној Академији Сен Сир у Паризу, те постоји могућност да су се њих двојица тада сусрели и упознали. И сам Шарл де Гол, као и Михаиловић, предлагао је реформе у француској војсци.⁴

*****

НАПОМЕНЕ:

1. АЈ, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 6, 30. април 1942; Родољуб, бр. 2, 24. новембар 1945; Драгослав Милосављевић, Познавао сам Дражину величину и прелеменитост карактера, Глас Равне Горе, бр. 65/66, јун-јул 1952,2.
2. АЈ, Записник са саслушања Драже Михаиловића урађен 9. априла 1946. у Београду
3. као нап. 1.
4. Philippe Mason, De Gaulle, Zagreb, 1976.

У СЛОМУ

О периоду учешћа Драже Михаиловића у априлском рату 1941. године, има врло мало извора прво реда, тј. класично документационих. Као што је познато, Дража Михаиловић је у априлски рат ушао на положају начелника Оперативног одјељења II армије. Ова армија према ратном плану имала је да изврши концентрацију на простору Осијек-Ђаково-Винковци-Вуковар-Нашице-Славонски Брод. У поглављу ове књиге о априлском рату, речено је да је југословенска војска знатно каснила у концентрисању и развијању својих снага у односу на агресора. Због тога је и II армија имала на располагању само дјелове Осјечке и Босанске дивизије. Све остале дивизије биле су у фази мобилизације, и када су неке од њих оформљене. Њемци су већ увелико разбили операцијски простор II армије.

Приликом ислеђења Драже Михаиловића 9. априла 1946. године у Београду, сам Михаиловић је о свом учешћу у априлском рату најмање причао, у односу на остале периоде свога живота и рада. О том периоду он је само ово рекао: „У данима капитулације Југославије ја нисам хтео да капитулирам и одбио сам наређење да преговарам са Немцима. Дошао сам на идеју да избијем на Дрину, и да ћу тамо наћи фронт, али сам се разочарао јер фронта није било. Одлучих се да пођем у Србију, рачунајући да тамо није све завршено бар у погледу народа. Одлучио сам да се докопам планинског масива Рудник-Суворбор-Медведник-Маљен-Повлен-Гучево. Рачунао сам да организујем народ, на првом месту у Западној Србији. Донео сам коначну одлуку да се борим против окупатора.

Рачунао сам, нарочито после напада на Совјетски Савез, да ће се рат завршити 1941. године.

Одлуку о отпору у поробљеној отаџбини донео сам када сам дошао на Дрину.¹ Једини прецизнији мемоарски запис о Михаиловићевом учешћу у априлском рату, дао је капетан I класе Мирко Станковић, у свом чланку „Са Дражом од Брчког до Равне Горе”. Станковић у свом чланку поред осталог пише: „Штаб Армије био је смештен у згради Среског начелства. Кад сам ушао у зграду, затекао сам постројено више нижих официра и подофицира из разних јединица. Чекали су да реферишу Команданту сваки о свом случају. Место Команданта, у сали се појавио пуковник Дража Михаиловић, у униформи официра планинског пука. Обрадовао сам се кад са га видео, јер сам га познавао још из 1926/27, кад сам био у Војној академији. Пришао ми је и упитао ме озбиљно, али благо, шта је било са

мног. Испричао сам му све што сам доживео са својим одредом. Кад сам му споменуо Винковце, он ми рече: „Да, да, и нама су Усташе у Винковцима заробиле цео пртљажни део, те сам и ја остао без својих ствари. Нека се ваш одред данас одмори, а поставите само патроле да крстаре по вароши. Ви пак прикупљајте војнике који су остали без својих команди. Штаб нема личне заштите, те ће ваш одред одсада да врши ту дужност; ви ћете сва наређења да примате од мене”.

Дан и ноћ прошли су на миру. Цело то време пролазиле су кроз Брчко наше јединице које су се повлачиле из Славоније.

Око 7⁰⁰ часова изјутра 12. априла отишао сам у Штаб да примим наређења за рад у току тога дана. У Штабу сам чуо да ће Начелник Штаба генерал Магдић тог дана да отпутује у Сарајево у болницу. Жалио се да га боли уво. Као Хрват није нашао другог начина да се извуче из Брчког. Дужност начелника Штаба преузео је пуковник Дража Михаиловић. Истовремено сам сазнао да Штаб нема никакве везе са Врховном командом и да се ни до данас не зна ко је управо Начелник Штаба Врховне команде.

Јавио сам се Дражи. Он ми је наредио да до 10⁰⁰ часова са својим одредом поседнем у ретком строју десну обалу реке Саве, десно и лево од самог моста. „У току дана издаваћу вам на време потребне допуне, пошто ћу бити у вашој близини!”

У 10⁰⁰ часова наша артиљерија ставила је под ватру пут Винковци-Брчко ка Жупањи. Једним противавионским топом, постављеним уза сам мост, управљао је лично Дража и сам регулисао ватру. Затим је лично отишао да на лицу места изда заповест пуковнику Фети Спајићу, Команданту Армијског коњичког, да затвори правац ка Бијељини. Ознојен и задихан, враћао се преко савског моста да се лично увери јесу ли извршене све потребне припреме за рушење овог моста. Тачно у 12⁰⁰ часова, уз огромну дотонацију, мост се повија и одмах затим руши у Саву. Настаје тајац на целом фронту. Ни пушка се не чује.

Осматрамо дурбинима. Славонска равница пуста, нигде живе душе. На путу такође никаквих покрета. Немачка авијација активна, а њихови авиони само крстаре и надлећу на све стране.

Састајемо се ту некако око моста. Посматрамо како понтонирци бацају у Саву понтонирски материјал, да не би пао непријатељу у руке. Дража, утонуо у мисли, узима лулу, поново је пуни дуваном, па ће при том: „Тешко је командовати деморалисаном војском”. Изговорио је једну оштру реч против пуковника Фете Спајића, рекавши: „Па и њега нема. И он је некуд побегао. Цео се пук распао.” Рекао сам му да сам разговарао са Митром Митровићем и да ми се он жалио како коњи три дана ништа нису јели; да су коњи и људство, посустали, и да сада пук ништа не представља.

... Да бисмо заштитили прикупљање пука с оне стране обале, отворили смо с ове стране ватру. Под заштитом наше ватре, пук почиње да се превози речном лађом и чамцима, под личним руководством пуковника Д. Михаиловића. Истог дана око 17⁰⁰ часова пук је пребачен, без икаквих губитака.

У 17³⁰ Дража упознаје Команданта Босанске дивизије са дотадашњом ситуацијом. Мени је наредио да прикупим одред и сачекам наређење за покрет.

У 19⁰⁰ часова кренули смо аутомобилима за Грачаницу, где је у току дана пребачен Штаб Армије. Преноћили смо у Грачаници. Ноћ је протекла у миру.

На први дан католичког Ускрса, 13. априла, Дража је добио наређење од Команданта армије да од мог одреда, људства 72 пешадијског пука, армијске ауто-чете, два вода противавионских митраљеза из Армијског противавионског дивизиона и получете борних кола из батаљона борних кола, формира у току дана један Брзи одред са задатком да успостави ситуацију на левом крилу Армије, на правцу: Добој-Дервента-Босански Брод...

Курири из неких јединица поднели су Дражи извештај да је Дервента већ у рукама Хрвата.

Дража наређује да се Дервента заузме по сваку цену и да се ослободи правац ка Босанском Броду. За извршење овог задатка упућује у претходницу чету пешадије са аутомобилима, вод борних кола и вод противавионских митраљеза.

Отпор се даје из кућа. Уличне борбе трају кратко. Усташе беже. Неки се крију по кућама; а једна група која се била забарикадирала у слагалишту преко пута станице, још је давала отпор. Водник дервентског жандармеријског вода, мислим да је био поручник Мирко Марушић, са жандармима и војницима из нашег одреда упада у саму зграду и кроз прозоре избацује живе Усташе.

Са правца села Плехана добијали смо опет ватру, но њу смо брзо сломили.

Дража је упутио један одред у правцу Прњавора, а један са главнином у праву Босанског Брода.

Пред Босанским Бродом опет борба. Немци су на Сави подизали понтонски мост, а Хрвати су их превозили чамцима. Ово је рађено под заштитом немачке авијације. Поједини немачки авиони спуштали су се до педесет метара изнад земље и митраљирали нас. Са околних брда Усташе су отвориле ураганску ватру на нас.

Дража је трчао са положаја на положај, наређивао, поправљао распоред, бодрио, храбрио... Посустали смо од умора, а били смо и гладни. Храна ће да нам се дотури чим падне мрак; а њега, Дражу, старог ратника, хероја и јунака, нису замарали ни глад ни борбе, нити пак напори. Пошто је наш одред свршио добијени задатак, дошле су у 21⁰⁰ час друге јединице да нас смене...

У 23⁰⁰ часа кренули смо за Добој и даље у састав Штаба Армије. У Добој смо стигли 15. априла око 7⁰⁰ часова. У Добоју и његовој околини било је пуно наше војске, можда шездесет до седамдесет хиљада људи.

На челу колоне био је Дража. Зауоставили смо се на путу Добој-Маглај. Око осам часова почела је да делује наша артиљерија; али у коме правцу ни сами не знамо. После овога чула се и јака митраљеска ватра. Истрчао сам на чело колоне да упитам Дражу шта треба радити. Наредио ми је да пренесем наређење да сви војници, а и старешине, припреме ранчеве, па за случај потребе да одмах напуштају возила...

Тачно у поноћ кренули смо вододелницом река Спрече и Криваје.

Око 8⁰⁰ часова 16. априла 1941. наишли смо на једно српско село, посу-стали од умора, неспавања и глади. Дража је наредио да се разместимо у овом селу; а да би се војницима што спремило за јело, дао је последње две хиљаде динара које је имао код себе, са речима: „Немам више. Ви официри прикупите још између себе, али од војника не тражите, јер они немају. Купите хлеба и неколико оваца, па нека се спреми ручак”.

Овде смо преданили и одморили се, а увече смо кренули у суседно село.

Седамнаестог априла дошао нам је жандармеријски капетан Милојко Узелац, са капетаном Петром Дејановићем и са још неколико жандарма, и донео три стотине хиљада динара, коју је суму предао Дражи за исхрану људства овог одреда. Капетан Узелац остао је све до краја у Штабу и прозван је Тарас, јер је личио на Тарас Буљбу.

Двадесетог априла били смо у селу Петрово Село. Ту нам је дошао капетан Игић, благајник босанске дивизије, са новцем од два милиона динара; али је сутрадан побегао од нас. У селу Горње Драпшине убили су га његови пратиоци и опљачкали новац. Дошао нам је и Фрања, марински наредник.

Наше патроле крстариле су околним брдима и доводиле наше залутале војнике из других разбацаних или већ заробљених јединица. Довели су нам и два наредника на коњима из коњичке Краљеве гарде. Саслушали смо их. Они су изјавили да је њихова бригада 15. априла разоружана код Љига, а да су они родом из Травника и сад иду својим кућама. Пустили смо их да иду пешке кућама. У њиховим бисагама нашли смо плакате о нашој безусловној капитулацији. Дали смо их Дражи. Пошто је прочитао један примерак, наредио је да се одред построји на једној ливади, а затим је одржао следећи говор:

„Јунаци! Наша је Влада, као што видимо из овог летка, срамно потписала акт о нашој безусловној капитулацији пред немачком оружаном силом. Ја ту капитулацију не признајем. Жив се Немцима нећу предати. Немачка мора да изгуби овај рат. Енглези су наши савезници. Оваква хетерогена војска каква је била наша, није била способна ни за какву борбу. О томе сам је писао и говорио, али... Ово није био рат, ово је била забуна. Ми ћемо се организовати и повести герилску борбу против окупатора, према нашим могућностима. Када наши савезници Енглези буду чули за наше постојање, они ће нас помоћи.

Малена Србија водила је Први и Други балкански рат, Први светски рат. Из ових ратова она је изашла као победница. Својим савезницима показала је пуну верност, а српски хероизам задивио је цео свет и показао како се гине и мре за слободу. Ми ћемо се и овог пута борити за своју слободу, за бољу и срећнију Југославију.

Живео Краљ! Живели наши савезници Енглези!”

Дражин говор учинио је дубок утисак на наше душе и више није било колебања. Сви смо имали поверење у нашег Дражу и били готови да сви са њим радије изгинемо, него да паднемо Немцима у руке. Дража је био симбол части и слободе. Кроз његова уста проговорио је у том тренутку цео српски народ. Где он, ту и ми. У ватру, у воду, свеједно, он је с нама.

Тог дана прикључио нам се и Добојски четнички одред са око тридесет четника, а старешина им је био војвода Митар”.²

Иако је ово једино свједочење о Михаиловићевом учешћу у априлском рату, оно је било предмет критика у посљератној четничкој штампи. У критикама је био водећи потпоручник Павле Мешковић, који је изнио читав низ датумских и теренских контрадикторности у Станковићевом чланку. Станковић и Мешковић поводом овога, имали су неколико повратних чланака у којима су један другог негирали. Разлози ових негација, вјероватно леже у чињеници, што је Станковић касније напустио Михаиловићев покрет, и постао официр у Недићевој војсци.

*****

НАПОМЕНЕ

1. А Ј. Записник са саслушања Драже Михаиловића урађен 9. априла 1946. у Београду.
2. Мирко Станковић, Са Дражом од Брчког до Равне Горе, Слога, Сиднеј, 1952, 69-70.

ВОЖД ТРЕЋЕГ СРПСКОГ УСТАНКА

Априлским поразом југословенске војске, борбе нијесу престале. Услед нередовног стања, Нџемци још увијек нијесу могли да идентификују ко се налази на челу групе која је пружала отпор? Да је било жилавог отпора, и да је сасвим сигурно да га је поред осталих организовао и Дража Михаиловић, говори наређење фелдмаршала и команданта њемачке II оклопне армије Максимилијана фон Вајкса од 28. априла 1941. године, у коме се поред осталог каже: „Повећање броја подмуклих препада на њемачке војнике изискује најоштрије противмјере. Само брза и безобзирна акција обезбједиће одржавање мира и сигурности и спријечиће формирање банди.

Из једне дивизије био је упућен одред ка српском селу са циљем да изврши разоружање. Командант одреда је са једним официром и једним наредником изјахао напријед и при томе је био нападнут од једне комитске банде у српским униформама, па је убијен, а његови пратиоци су тешко рањени. Онај ко се пронађе у српској униформи под оружјем одмах да буде стријељан, а треба стријељати и мушкарце способне за оружје који су ухваћени у близини банде. Сви стријељани има да се објесе, а њихове лешеве треба оставити да висе”¹

Један од најпознатијих четничких команданата мајор Драгутин Кесеровић, пред истражним органима у Београду 1945. године, изјавио је поред осталог ово: „...донео сам одлуку да се после повлачења из Цариброда, где сам био командант батаљона, не предајем непријатељу, него да организујем народ за отпор против окупатора, што сам и учинио. Почео сам прикупљати офицере и подофицере по срезу Крушевачком. Наишао сам на врло добар одзив”² Крајем априла и почетком маја 1941. године, на планини Голији у Србији, било је више наоружаних група, које су одлучиле да пруже отпор окупатору, а водили су их резервни капетан II класе Војислав Лукачевић, капетан II класе Радомир Цветић и поручник Вук Калаитовић. Сви су они пришли Дражи Михаиловићу, а ове податке дао је иследним органима 1945. године Војислав Лукачевић.³

Већ почетком маја 1941. године, син прослављеног војводе Живојина Мишића, мајор Александар, је из села Струганика код Ваљева, по налогу Драже Михаиловића отишао као курир у Београд, гдје се повезао са пуковником Браниславом Пантићем и потпуковником Драгославом Павло-

вићем, да би они дошли са њим у Струганик. Тако је од 14. до 16. маја одржан састанак коме су били присутни: Дража Михаиловић, пуковник Бранислав Пантић, потпуковник Драгослав Павловић, мајор Александар Мишић и мајор Миодраг Палошевић.⁴

Да су Њемци настојали да у заметку угуше сваки отпор, говори и одломак из извјештаја начелника Штаба 60 њемачке пјешадијске дивизије генерала Еберхарта, у коме стоји: „Поред ове врсте чисто разбојничких дружина, окупили су се, мјестимично, српски политички фанатици под именом четника. Они покушавају да терором покрену народ против њемачких окупационих снага... Четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница што се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај. У машти становништва четници су се окружили много претјераним ореолом, који се, прије свега, изражава у страху од њих.

У поступцима са наоружаним бандама не игра никакву улогу, да ли су у питању четници или проста разбојничка дружина. Сваки који се неправно нађе под оружјем већ је проиграо свој живот”. Иначе овај извјештај датира од 17. маја 1941. године.⁵

Све ово говори да Њемци још нијесу могли да изврше тачну идентификацију вође отпора, али и да се круг око Михаиловића постепено затварао.

У свом „Дневнику рада”, поручник Нешко Недић, такође један од најзначајнијих четничких команданата, написао је поред осталог ово: „Од пуковника Михаиловића сам добио инструкције да одмах отпочнем са организацијом југословенске војске у слободним српским планинама, што сам и продужио одмах 18 маја 1941. у општинама Крчмар, Осећаница, Рајковић, Пауне и вароши Ваљеву.”⁶ Ваља напоменути да је Штаб 60. њемачке пјешадијске дивизије, издао 19. маја 1941. године плакатирану наредбу становништву, да ће за сваког убијеног Њемца бити стријељано, односно објешено 100 Срба.⁷ Четници Драже Михаиловића су 28. маја 1941. године напали њемачку моторизовану колону у селу Љуљацима, на путу између Крагујевца и Горњег Милановца. Ова акција рачуна се као почетак III српског устанка, и прва герила у поробљеној Европи.⁸ Она је значајна по томе, што за разлику од ранијих Михаиловићевих акција, није представљала ехо борби из априлског рата. Совјетски министар спољних послова Вјечеслав Михайлович Молотов је 22. јуна 1941. године, на дан напада Њемачке на СССР, преко радио-Москве прочитао говор, у коме је поменуо да се на територији Југославије боре против окупатора само Срби. Говор је пре-нијела и московска „Правда” од 23. јуна.⁹

Капетан I класе Милош С. Глишић, је на ислеђењу 1946. године, рекао да је 3. јула 1941. године био код Драже Михаиловића на Равној Гори, и да је од њега добио задатак да изврши организацију четника на терену Ужичке Пожеге. Тако је Глишић постао први командант Пожешког четничког одреда. Крајем септембра 1941. године, за команданта овог одреда постављен је капетан I класе Вучко Игњатовић, а Глишић је постао начелник Штаба.¹⁰ О четничкој обавјештајној служби у Београду 1941. године, организованој ради праћења рада окупатора, комуниста и квислинга, члан

Централног националног комитета др Војин Андрић, је пред истражним органима 1952 године поред осталог рекао: „За околину Београда био је задужен капетан Саша Михаиловић, доцније командант Београда. Тада, августа 1941. године, је обавјештајна служба била у ембриону и углавном је црпела податке од мајора Ђосића, шефа обавештајне службе Српске државне страже, код кога је радио Саша Михаиловић. Мада је Ђосић био немачки човек, од њега су податке крали официри у служби. Када је откривен Саша Михаиловић од Ђосића, прешао у илегалу у јесен 1942. године”.¹¹ О самом организовању својих снага, у истражном поступку 1946. године, Дража Михаиловић је рекао: „Успоставио сам везу на готово читавој територији Србије. За мене је већ било чуло много официра, подофицира и грађанских лица, који су долазили к мени. Ја сам људима давао задатке да иду на терен и да организују „Југословенску војску у отаџбини”. Многе људе сам враћао и давао им налог да чекају моја наређења, јер организовати војску није било могуће, а нисам имао ни новца за њено финансијско осигурање. Главне послове организовања извели су Веселин Мисита кога је заменио Рачић; на Хомољу Пилетић и Оцокољић; у Београду Жарко Тодоровић; у Драгачеву Урош Катанић. Жандармеријски капетан Милојко Узелац путовао је по Србији, ишао по гарнизонима и тајно организовао жандармерију. Долазио је и у команду жандармерије у Београду. Први командант жандармерије из Београда, иначе мој ранији познаник, жена му је из Сарајева, долазио је к мени на Равну Гору и од мене примао задатке да тајно организује жандармерију за покрет.

Зове се Јова Тришић, ухваћен је на овом задатку и отеран у ропство.

У Македонију се нисам могао пробити, јер је Коста Пећанац држао целу Топлицу, али сам био обавештен да је тамо већ постојала моја група у области Кичева с неким потпуковником Николићем.

Најглавнији организатор за Босну био је Дангић, који је у прво време био у Недићевој служби као гранични официр, па се од Недића одметнуо и пришао мени.

Жарко Тодоровић је имао моје пуномоћје, којим сам га именовао за команданта Београда, још у мају 1941. године и овластио да формира свој штаб. Поред тога, добио је и задатак да ради у Хрватској. Додајем да је сем Дангића у Босну отишао и мајор Бошко Тодоровић.

У Црну Гору сам послао тадашњег наредника Милована Недељковића са задатком да ухвати везу са Лашићем и Бајом Станишићем, за које сам чуо да су организовали отпор у Црној Гори.

За Словенију је радио мајор Карло Новак, који је к мени долазио из Београда на Равну Гору и неколико пута одлазио из Београда за Славонију и опет се враћао к мени на Равну Гору повремено”.¹²

Један врло значајан човјек приступио је у то вријеме Михаиловићевом покрету. То је био књижевник и адвокат Драгиша Васић. Васић ће у току рата бити главни политички човјек Равногорског покрета. О томе како се одлучио да приступи Михаиловићу, Драгиша Васић је у перо испречао потпоручнику југословенске војске, који је до 1944. године био у четничкој Врховној команди, када је прешао у партизане и ускоро постао официр ОЗН-е Николи Миловановићу. Миловановић је Васићеву причу

објавио у својој књизи „Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића”. Ево шта је Васић Миловановићу испричао 1943. године: „Капитулација ме је затекла као резервног официра у Пријеполу. Био сам заједно са Млађом (односи се на Младена Жујовића). Обојица смо били потпредседници Српског културног клуба. Због нашег, добро познатог, против немачког става били смо принуђени да се кријемо од Немаца. Преко Голије упутили смо се заједно, у мој родни крај, у Горњи Милановац. После извесног времена чули смо да се на Равној Гори, на Сувору, налази група официра са пуковником Дражом Михаиловићем на челу. О величини и циљевима ове групе кружиле су разне, а често и потпуно контрадикторне вести. Најзад смо донели одлуку да Млађа оде на Равну Гору. На њој се држао неколико дана.

По повратку био је прилично расположен.

Изнео ми је право стање на Равној Гори и намере ове групе официра да створе неку четничку организацију за борбу против новостворене хрватске државе и заштиту српског живља у њој. Поред тога, пренео ми је и Михаиловићеве поздраве и позив да и ја дођем на Равну Гору. Овај позив, у први мах, нисам ни одбио ни прихватио.

Неколико дана касније Млађа је отишао у Београд, а ја сам се склонио у село Трепчу, недалеко од Милановца.

Прикупљене информације о Михаиловићу нису ме баш много одушевљавале, нарочито оне које су ми говориле о његовој склоности уживања алкохола.

Крајем јуна 1941. године код мене је дошао Војин Андрић. Он је један од истакнутих омладинаца Српског културног клуба. Саопштио ми је да је био на равној Гори и да је тамо, у име омладине клуба, водио разговоре са Михаиловићем о приступању наше омладине четничкој организацији. Исто тако, и он ми је пренео Михаиловићев позив да свакако дођем на Равну Гору.

Сама чињеница да је Андрић, без мог знања и одобрења а у име омладине клуба, доносио одлуке и правио аранжмане с Михаиловићем прилично ме је нервирала. Оштро сам реаговао, колико се сећам, овим речима:

- Шта је Вама, господине Андрићу? Бар ви то добро знате! Официри су нам сервирали 1903. затим 1914. и најзад ове године војни пуч. Зар Вам ова пропаст није класичан пример како изгледају њихове акције? Они су упропастили ову земљу. Ја са њима не желим да имам било шта заједничко, а најмање са пијаним пуковником Дражом.

У том моменту заиста сам тако мислио и осећао.

По свему судећи Андрић ову моју изјаву није испричао Михаиловићу.

Међутим, кратко време после тога, комунисти су позвали народ на устанак, а убрзо отпочели су и са масовним акцијама против окупатора и домаћих власти.

Дубоко уверен да ће ове акције изазвати тешке последице, одговарао сам многе сељаке да се не одазивају комунистичким позивима и одвраћао их од било каквих акција против Немаца.

Логично, овакав мој став представљао је озбиљну сметњу комунистичким организаторима и агитаторима овога краја, нарочито учитељу Средоју Урошевићу. Он је са неколицином партизана једне ноћи опколио

кућу у којој сам се налазио. Упао је у собу, и без икаквог претходног разговора, наредио неколицини својих људи да ме стражарно спроведу. Када сам се успротивио, један од њих ми је опалио шамар.

Било је то за мене несхватљиво и грозно понижење, какво до тада, у животу, никада нисам доживео. То понижење створило је у мени органску мржњу према партизанима.

Сутрадан ујутру, притиснут захтевима мештана са председником општине на челу, Урошевић је био принуђен да ме ослободи.

Двоумљења више није било. Да бих поред осталог, заштитио и сопствену личност, два дана касније, нашао сам се на Равној Гори у штабу Драже Михаиловића.

Са Михаиловићем сам убрзо нашао заједнички језик и свим својим бићем му се искрено ставио на расположење.

После бројних дискусија и разговора наша гледишта, по основним и разним другим питањима, била су уједначена. Он је водио војне послове, а ја политичке природе. О свему смо се обавештавали, али се један другогме у послове нисмо мешали.

Увидео сам моју ранију заблуду и од тада сам многим говорио:

- Дража! То је српско кандило!

Месец дана касније Михаиловић ме је именовоа својим помоћником и замеником¹³ Ове забиљешке Миловановића треба примити са великом резервом, јер је он послје рата могао накнадно биљезити шта је и како хтио. Удворничко писање у корист комунистичког режима, види се у наводној Васићевој тврдњи да су комунисти организовали устанак, и да је он народ спречавао да се бори против окупатора Позната је чињеница, да комунисти уопште нијесу организовали устанак, односно да су своју прву борбу са Њемцима имали тек 1. септембра 1941. године код Крупња.

О Ш српском устанку дало је неколико савременика своје мемоарске записе. Први од таквих је Мирко Станковић. Оно томе периоду пише овако: „Двадесет и првог априла седели смо тако поред ватре, све сами официри, и кували кромпир за ручак. С нама је био и Дража. Он се није одвајао до нас. Доручковали смо, ручали, вечерали и спавали, све заједно, те тако није имао потребе да нас позива; када је имао нешто да нареди, чинио је то када смо тако били окупљени. Овом приликом реко нам је: „Ми морамо да се успротивимо Немцима. Сутра ћемо да рушимо железничку пругу Завидовићи-Хан Пијесак”.

И свакоме одреди улогу у овом послу. Марински наредник Фрања примио се да на станицама демолира и скине телефонска и телеграфска постројења.

Двадесет и другог априла кренули смо из овог села и усред бела дана дошли смо до означене пруге. Извршили смо припреме на једном узвишеном обронку, одакле смо имали преглед од Завидовића па до Симиног Хана. Пропустили смо један воз од Завидовића који је био пун наших војника. После пола часа спустили смо се на пругу. Сва одељења заузела су свој одређени распоред. Прво смо пресекли телеграфско-телефонске линије. За рушење пруге нисмо имали икаквог експлозива, већ смо је поткопавали испод шина и онда шине изваљивали дирекцима из њиховог лежишта.

На разарању ове пруге радили смо два дана и две ноћи. На станицама Симин Хан, Каменско, Солун и Олово демолирали смо телеграфске и телефонске апарате и учинили их неупотребљивим.

Из села Каменско Хрвати су отворили ватру на нас, али после пола сата борбе оставили су нас на миру.

Двадесет четвртог априла разместили смо се по сеоским кућама у српском крају Солуна. Немци су из Олова послали Муслимане у борбу против нас. Идућег дана Муслимани из Олова, пошто су примили оружје од Немаца, напали су нас. Како су биле постављене заседе, и како смо се надали да ће да нас нападну (јер су нас Срби обавештавали), дочекали смо њихов напад, разбили их и натерали у бекство. Увече истог дана стигли смо, мислим у село Мислово, на путу Зворник-Сарајево.

Двадесет шестог априла извршили смо препад на једну немачку колону северно од Хан Пијеска, наоко шест километара од овог места. Ту смо се снабдели потребним стварима, а препад смо извршили успешно и без икаквих губитака по нас. Изгубили смо се кроз шумски честар и у подне стигли смо у село Кусаче. Сељаци су известили Дражу да Муслимани из села Жепче већ нападају српска села, да су неке Србе побили само зато што су Срби, а и да су почели да пале српске домове. Дража нареди да се опреми једно јаче одељење и да оде у село Жепче, са задатком да из овог села доведе два највиђенија Муслимана. Увече су довели два Муслимана и Дража их лепо прими у кући неког Ристе.

У братском разговору и благо рекао им је ово: „Ви нас Муслимани називате Четницима. Ни Четници нису наносили никаква зла своје народу, већ су падали и гинули за његову слободу. А ми смо Југословенска војска у Отаџбини, која никада неће да капитулира пред Немцима. Ви сте већ почели да правите зулуме. Кажем вам: Чувајте српска села као своја! Не заводите се немачким лажима, јер су Немци исто толико ваши непријатељи колико и српски. Они су дошли и отићи ће, а ви ћете опет остати овде. Него памет у главу, па пазите шта радите. Ако данас нестане српско село, сутра ће нестати муслиманско, и тако ћете се потаманити у овом крају”.

После овога, наше патроле опет су вратиле ова два Муслимана у њихово село.

Ту смо преноћили, а 27. априла пребацили смо се у село Сјеверско. Муслимани су нас, међутим, тужили Немцима, и Немци су из Рогатице пошли у потеру за нама. Из борних кола Немци су тукли гола брда. У току ноћи прикупили смо се на Дрини код села Стари Брод, и до сванућа 28. априла већ смо били с оне стране реке Дрине. Распоредили смо се у једном српском селу. Тога дана стигао је мајор Миодраг Палошевић, командант Петог јуришног батаљона, са капетаном Миленком Рељићем и са још око тридесет војника и подофицира. Добојски четнички одред војводе Митра остао је у Босни.

Првог маја били смо у селу Врежњу-Заовина. Овде смо остали до 3. маја, посветивши ове дане нашем уређењу: прање, шишање, бријање, оправка обуће и друго.

Трећег дана имали смо конференцију, да би се донела одлука за наш будући рад. Прво смо претресли ситуацију. Имали смо конференцију, да би се донела одлука за наш будући рад. Прво смо претресли ситуацију.

Имали смо обавештења: да за сада у Србији нема јачих илегалних одреда под оружјем; да је војвода Коста Пећанац био у манастиру Рачи; да се ђенерал Љуба Новаковић са нешто војника налази на Букуљи; да је немачки заповедник Србије ђенерал Бадер издао проглас да ће за сваког погинулог Немца стрељати сто Срба, за рањеног педесет, а за саботажу такође педесет Срба Том приликом Дража нам је рекао: „Наш задатак на првом месту биће да спроведемо своју организацију. Практично узевши, сада у Европи нема фронта. Догађаји ће се развијати временом и време ће нам рећи све”.

После се прешло на избор краја куда да се пребацимо, одакле бисмо под бољим условима могли да радимо. (Равна Гора је случајна и не унапред припремљена). Једни су предлагали да се иде на Копаоник за Костом Пећанцем, други на Златибор. Ја сам предложио да се иде на Рудник, из ког краја су већ потекла два српска устанка. Мој предлог је био примљен.

Због наговештене потере од стране Немаца из Кремне, кренули смо 3. маја у 17⁰⁰ часова да се испнемо на врх планине Таре. Водич нам је био неки Зека.

Четвртог маја мајор Палошевић ми је предложио да са још два официра одем у Бајину Башту и подигнем сав новац из Пореске управе за потребе одреда. Категорички сам одбио овај предлог, не из страха, него из других разлога.

Тог дана увече известили су нас, да Немци припремају напад на нас и да ће то бити можда још сутра. Раном зором кренули смо одавде у правцу Калуђерских Бара. Код села Шљивовца неко је припуцао на нас. Примили смо борбу, која је само кратко трајала.

На Кондору смо дочекали Ђурђевдан. Кретали смо се ка Руднику скоро неузнемиравано. Стигли смо на Рудник 15. маја. Остали смо неко време у селу Заграђе, а потом смо прешли на Равну Гору, која се налази на падинама планине Повљена. Тако је Дража дошао на Равну Гору.

Одавде почиње друго поглавље његовог мученичког и патриотског рада”¹⁴

Период организовања и отпочињања III српског устанка, мемоарски је обрадио и потпоручник Павле Мешковић. У свом чланку „Од Босне до Равне Горе” он пише: „После скоро потпуног уништења Првог јуришног батаљона од стране Немаца у Бијелини, на дан 12. априла 1941. године, Командант батаљона мајор Миодраг Палошевић и нас три официра и дванаест војника одступисмо у шуму и кренусмо у правцу Сарајева. Успут смо сазнали да је један пуковник, са већом групом официра и војника, прошао тим правцем, рушећи за собом мостове и комуникације, и да га Немци траже и гоне. Од некога сазнамо да се зове Михаиловић, а мајор Палошевић на то рече да то може бити само ђенералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић. Тек после вишедневног лутања по брдима и друмовима наиђосмо на ову групу, коју је неко назвао Брзи одред. Затекли смо је у Хан Пијеску на дан 28. априла 1941. око 4⁰⁰ часа по подне. Тада сам први пут видео и упознао Дражу Михаиловића. Од тога тренутка били смо укључени у састав његовог одреда. Одред је имао око двадесет официра, тридесет подофицира и војника и један мали четнички одред из Добоја са четовођом.

Истог дана кренусмо оданде, кроз муслиманска насеља, у правцу Дрине. Идућег дана, око 9⁰⁰ часова пре подне, били смо код Брода на Дрини и чамцима смо се пребацили на другу обалу. Тачно у пет часова по подне избили смо на границу Србије и Босне, изнад села Заовине. Тада је први пут наш одред развио југословенску заставу, узету из једне Жандармеријске станице, а затим и војничку заставу 42 пешадијског пука, коју је спасао и стално носио наредник водник I класе Перовић. Отпевали смо државну химну и „Ој Србијо!“ и сви смо одреда плакали. Биле су то сузе бола и радости, јер смо се налазили на сигурном тлу Србије, без бојазни од Усташа и усташки расположених Муслимана. У ноћ стигосмо у село Заовине и ту остадосмо до 4. маја, када нас је Председник Општине Божић пријавио Немцима у Бајиној Башти, и они су нас у току ноћи имали напасти. Око подне смо се кренули за Тару и целе ноћи били смо на мртвој стражи. Немци нису дошли, и ми 5. маја ујутру кренусмо у правцу Ужица. Успут нас је напала група жандарма; због великог одстојања, нисмо имали жртава. Када смо око 3⁰⁰ сата после подне стигли иза манастирских конака у Калуђерским Барама, извештени смо да су нас Немци опколили. Тада је уништена сва архива коју смо носили собом, коњи су отерани у шуму, а митраљеви су ношени на рукама. Захваљујући само присебности великог Чиче, који је још тада показао своју способност, извукли смо се, поред самих Немаца, без иједног изгубљеног човека. У сам сумрак спустили смо се једним усеком, којим се спуштају стабла, у реку Драчу. Око 10⁰⁰ часова увече, пребацили смо се сви преко Драче и заноћили смо у првом селу изнад манастира.

Освануо је 6. мај 1941. - Ђурђевдан! Наређен је покрет за прелаз друма Бајина Башта-Ужице. Тада је пуковник Михаиловић одвојио групу четника из добоја, дао јој правац Рудник-Островица, и одредио састанак за десет дана. Затим је наредио да се једна група, која се отворено изјаснила за напуштање одреда (из бојазни или из неког другог разлога) одмах одвоји и напусти одред. Тада је уз Чичу остало седам официра и двадесет и четири подофицира и војника, који су са њим остали до краја и били верни до смрти, изузев резервног потпоручника Владимира Ленца, који је неколико дана по доласку на Равну Гору пребегао Љотићу. То су били следећи: мајор Миодраг Палошевић, капетан I класе Милојко Узелац, капетан II класе Миленко Рељић, поручници Илија Пажина и Бора Илић, потпоручник Павле Мешковић и резервни потпоручник Владимир Ленац; наредник-водник Перовић, наредник Гојко Н, жандармеријски наредник Ђура Н, и морнар Фрања Н. (Презимена ових последњих не могу да се сетим). Међу војницима били су шесторица из Јужне Србије. Приликом одвајања групе плашљивих, пуковник Михаиловић позвао је ове Јужносрбијанце к себи, рекао им да су слободни и да могу да иду у свој крај. Али они су то сложено одбили и остали уз њега и свог Команданта Јуришног батаљона све до своје јуначке смрти.

Када смо наишли на усамљену друмску кафану, Чича је наредио одмор, тј. прославу прве четничке хајдучке славе, – Ђурђевдана. Тада је по други пут развијена војничка застава 42 пешадијског пука, стављена је на пушку са бајонетом, и одата јој је почаст од прве групе Краљевске југосло-

венске војске у Отаџбини која није капитулирала. Чича је свима честитао славу, изљубивши се са свима, и дуго је плакао, као да је предосећао трагичну судбину своје родне груде и народа. У саму ноћ, кренули смо даље, ка Суворору, јер су ка Ужицу ишле велике колоне немачке војске. Дању смо се одмарали по шумама и грмљу, а ноћу смо путовали. Прешавши Јелову гору, Гојну Гору и друм Ужице-Ваљево, изнад Косјерића, преноћисмо 11. маја у Тометином Пољу, испод Маљена, а 12. маја у сумрак спустили смо се низ обронке Маљена у прве појате села Планинице. Ту смо наишли на два брата из истог села који су нас пристали да воде, а где - то је само Чича знао. Један брат повео је Чичу и водника Перовића са заставом за Струганик, мајору Александру Мишићу, ради договора и склањања заставе. Други брат, тек кад је пала дубока ноћ, повео нас је некуд, а куда идемо - то нисмо знали.

Ноћ хладна, киша сипи без престанка, а ми мокри уморни и гладни, газимо кроз таму по беспућу, преко камења и урвина. Газимо кроз набујали планински поток, пењемо се уз оштру узбрдицу, прелазимо затим кроз шуму и ливаде, и спуштамо се поново у реку. Водич нам рече да је то речница Граб. Поново настаје пењање, док не наиђосмо на неко заграђено земљиште. Кроз таму назире се силуете трију кућица. Доцније, кад смо се приближили, видели смо да је једна од ових за становање, а остале две стаје за овце. Зауостависмо се пред кућом и водич, без речи, куца на прозор. Ускоро се чује у кући кретање и до нас допире женски глас: „Ко је? „Водич рече своје име и врата се отворише.

Појављује се средовечна жена, завијена у црну мараму. Погледала нас је са извесним неповерењем и страхом; али после дужег разговора са водичем, мења јој се израз лица и она нам се обрати: „Уђите браћо, у кућу! Кућа је мала, али се претрпите, сутра ће наја више и боље да среди. Знаш шта је војска... И мој деша, сигурно га знате, ђенерал Дамјановић, сада негде пропада и гладује као и ви, само у немачком ропству. Ово имање породице Дамјановић, као и сва околна имања на Равној Гори, сматрајте као своју кућу, а нас као своју браћу и сестре! (Тада смо први пут чули да се налазимо на Равној гори).

Свима нам лакну кад видесмо и осетисмо ову тополину према нама, навикнути на многа разочарења и понижења од нашег народа за време овог, истина кратког, али напорног, лутања и пробијања. А кад видесмо да се припрема качамак са сиром у бакрачу, својој радости дадосмо изразе песмом.

Освануо је 13. мај. У рану зору долази нам Чича и настаје саветовање за даљи рад, јер-како нам је често говорио он неће да доноси никакве одлуке док се претходно не договори са „својом фамилијом”, како нас је увек називао. Међу нама је био не само војнички дух, него још нешто дубље, топлије, искреније. Везивао нас је један исти идеал, зла судбина; везивали су нас горка и тешка садашњица и тамна сутрашњица. Жеља за слободом била је јача од свега, и она нас је повезала нераскидивим везама, давала нам снагу да све поднесемо. На састанку било је решено да се остане неколико дана овде и да се извиди ситуација у Ваљеву, Чачку, Горњем Милановцу и другим околним местима у већ поробљеној Отаџбини.

Одред је материјално био сиромашан. Новца ниоткуд, јер са нама ни су биле благајне и касе. Сав новац који смо имали при себи дали смо Чичи, који је плаћао наше трошкове око исхране.

Предвече 13. маја долази нам неколико старијих домаћина и, после дужег разговора са Чичом насамо, одлазе нечујно, као сени, у ноћ. Чича нам затим рече да су то чланови фамилије Дамјановић и други виђени домаћини са Равне Горе. Обећали су пуну братску подршку првој групи слободне Југословенске војске у Отаџбини. Захваљујући њима и околним селима, као што су Коштунићи, Брајићи, Полом, Славковица, Ба, Планиница, и друга ближа и даља села, за кратко време широм целе Србије прошао је глас да се на Равној Гори налази Краљевска југословенска војска и да се даље бори са непријатељем.

Народ је био наша предстража, и таковски сељак доказао је још једном да је слободар и да је спреман да поднесе и највеће жртве за слободу и част српског народа. Чича није у првом тренутку предвиђао задржавање на Равној Гори, јер се није знала врста окупације ни снага непријатеља у земљи. Првобитна намера била је: склањање, организовање и подизање вере у крајњи успех Савезника. Нико до нас и у народу није тада још предвиђао да ће један сразмерно млад, пријатан и очински добар пуковник кроз кратко време постати народни Вожд, великан и идол, и да ће велики Савезници и силни непријатељи озбиљно морати да рачунају с њим, прво као са једним јаким и верним савезником, а други као са опасним и огорченим непријатељем. Нико није слутио да ће шака не предате југословенске војске, од тридесет и два официра и војника, за неколико месеци нарасти на стотине хиљада људи. А то се десило. Случајност, или више Божје провиђење хтело је да дођемо на Равну Гору и наиђемо на људе који су нас од прве ноћи па све до последњег дана боравка братски прихватили, помагали, разумели ина тај начин нам повратили веру у народ, допринели да се оствари покрет отпора против моћне осовине Хитлер-Мусолини, први и јединствени покрет отпора у Другом светском рату.

Равна Гора је убрзо постала жариште националне свести, борбе и вере у слободу. О њој су се причале и причају легенде. Један мали плато на Сувобору постаје Мека Србинова, а планина Сувобор по други пут улази у историју Србије као симбол слободе. Нико то није могао да уништи, а 6. децембра 1941. са четири дивизије, авијацијом и тенковима, вршили су напад на Равну Гору. Али узалуд, јер су ударали у празно. Стогодишњи храстови и суро стење као да су се смејали немоћном бесу непријатеља. Заједно са окупатором, и Комунисти су чинили све, а чине то и данас да се уништи Равна Гора, свесни шта она значи за народ. Али узалуд и они. И Љотићевци су долазили са својим пуковима на Равну Гору, а у својим листовима и карикатурама покушавали су да исмеју и омаловаже Равну Гору. Но и њихови напори били су узалудни. Данас насилник Тито, који је помоћу Савезника успео да завлада нашом Отаџбином, даје и чини све да уништи дух Равне Горе. Али без успеха и он. Планину нико не уништи, дух њен још мање.”¹⁵

Период од доласка на Равну Гору до замаха III српског устанка, Павле Мешковић описује у чланку „На Равној гори” овако: „Нашим доласком на Равну Гору престаје период повлачења. Ни сам Чича није знао како ће се

ситуација даље развијати. У почетку, народ из околине није знао ради чега смо дошли на Равну Гору. И како је наша народна машта доста бујна, почеле су се ускоро причати о нама читаве бајке; пукови војске, те артиљерија, пуни магацини оружја и муниције, итд. То нас је можда спасло од концентричних напада најближих Жандармеријских станица, које такође нису знале зашто смо дошли овамо. Народ се плашио репресалија немачких и тешко нам се приближавао. Сам положај Равне Горе, на тремеђи Љубићког, Таковског и Колубарског среза, под Сувором, уливао је сигурност за наш боравак и кретање по околини, јер је овај крај скоро без комуникација за немачке моторизоване трупе.

Прва веза успостављена је са народом из села Планинице и Коштуница. Сви смо обилазили околна села, како би народ видео да смо југословенска војска која се није предала. Чича је ретко напуштао Равну Гору. Када је излазио, није носио униформу. Облачио је тада сељачко одело, на леђима је имао белу торбу, на глави стару шубару, а наочари су му биле обавијене белим концем. Ја сам био у цивилном оделу као „учитељ, а Палосевић у новом сељачком оделу као „Претседник Општине“. Чича је био служитељ. Али то се није могло дуго сакривати од сељака који су нас позивали себи „на чашицу ракије“. Нису нам ништа говорили, али су прећутно прво „служитеља“ служили ракијом. Чича је био мајстор душа: освајао је свакога очас. Ускоро је постао за цео народ „наш Чича“.

Али је требало код народа поставити и ауторитет, а не само стећи популарност. Убрзо нам се за то пружила прилика. Уласком Немаца био је казнени завод Забела код Пожаревца готово испражњен. Већина затвореника разбегла се по Хомољу и Шумадији. Свакодневно су се дешавале пљачке и разбојништва. Жандармерија је била немоћна. Ови робијашци су чак искоришћавали наше име, говорећи: „Ми смо Четници са Равне Горе!“ Чим смо то дознали, одмах смо предузели акцију. За кратко време похватани су сви робијашци и предати жандармерији; домаћи пљачкаши кажњавани су батинама. Тиме је народ осетио да смо једини његови заштитници. А и општинске управе, које су на-врат-на-нос биле састављене од средњих начелника и послушно, у почетку, спроводиле и најдрастичнија немачка наређења, увериле су се брзо да се са народом не сме тако поступати, јер да има некога ко га штити. Кулук је најтеже погађао породице ратних заробљеника, без мушке снаге и заштите. Чичино прво наређење било је: потпуна заштита тих незаштићених породица. Поверење према борцима са Равне Горе расло је невероватном брзином. Народ се све више приближавао и прилазио овом покрету.

Живот на Равној Гори у првим данима био је доста једноличан. Једино је Чичина духовитост, којом је умео све нас да забавља, уносила у ту монотонију ведрину и расположење. Али са растењем наше популарности и ауторитета, постало је много живље. Већ око десет сати пре подне Чича би морао почети са примањем народа. Долазили су сељаци ради савета, на жалбу, а понекад и ради личног оговарања. Чича је био необично стрпљив. Са сваком је разговарао, сваког би посаветовао, тако да је на Равној Гори ускоро прорадио и „духовни и аграрни суд“. Свако је међутим, желео да разговара са Чичом, што је њега уистину замарало. Али он није могао никога да одбије, па је радије трпео и обављао тај посао и даље.

Ми који смо путовали по терену, били смо убрзо радо примани од свих у народу. Са жандармеријом смо за кратко време успоставили везу. Први су нам пришли жандарми из села Брајића и ставили се под Чичину команду, затим они из Брежђа и Такова. Такође нам је ускоро потом пришао већи број жандарма из Мионице, Горњег Милановца и Ваљева. Од жандармеријских официра први нам се придружио капетан Вучићевић из Ваљева. Тиме је и наше обезбеђење било осигурано. Онда се ишло даље.

Глас о нама убрзо је допро и до Београда. Официри Краљевске југословенске војске који нису допали ропства, почели су да се организују и шаљу делегације на Равну Гору. Међу првима дошли су мајори Радослав Ђурић, Бошко и Жарко Тодоровић, капетан Душко Тодоровић са братом Сашом, капетан Славко Пипан, поручници Нешко Недић и Сима Узелац, који са браћом Тодоровић и другима почињу грађење радио-станице. Нико од њих није остајао на Равној Гори. После примљених упутстава, ишли су сви на терен. Велики број подофицира долазио је на Равну Гору да прими упутства за рад на терену; но и они се нису дуго задржавали. Није се желело гомилање војске на Равној Гори, како због смештаја и исхране, тако и ради лакшег извлачења у случају да нас Немци нападну, јер се овде није смела примити борба због вероватне одмазде према околном становништву.

Ускоро долазе на Равну Гору нови слободарски борци, међу којима су: Звонимир Вучковић, Драгомир Топаловић, Предраг Раковић, Радиша Чековић, капетан Петровић (родом из Ниша), пуковник Драгослав Павловић, Воја Поповић, Душан-Дуја Смиљанић, Марко Музикравић, Вучко Игњатовић, Радован Стојановић, Јован Бојовић, капетан Милош Глишић, Драгутин Кесеровић, Драгослав Рачић, Војислав Пантелић, Велимир Пилетић, Синиша Оцокољић-Пазарац, Љуба Јовановић, др Милан Шијачки, поручник Вукомановић, Драгиша Васић, Милан Бојчевић и многи други официри чија сам имена заборавио. Сваки од њих пошао је у срез који је сам изабрао и носио са собом прве легитимације са Чичиним бланко-потписом и са првим штампилем, који је гласио: „Команда Четничких одреда у слободним планинама”. Овај је назив узет на основу тога, што нас је сам народ прозвао Четницима. Прва организација по срезовима почела је у околним срезовима, а доцније се ширила све даље и даље, тако да је крајем септембра 1941 после пет месеци од доласка на Равну Гору, скоро цела Србија била организована. Мајор Јездимир Дангић из Босне поздравио је покрет и прикључио се Чичи са својим јединицама. То исто чине и борци из Црне Горе, Лике, Далмације и Херцеговине. Словенци исто тако ступају у везу са Михаиловићем и стављају се под његову команду.

Подела команди по срезовима, односно местима, извршена је најпре овако: Таковски срез узима прво Миодраг Палашевић, али га ускоро предаје Звонку Вучковићу и Драгомиру Топаловићу; Предраг Раковић и Чековић, Љубићки срез и Чачак; Марко Музикравић, а потом Дуја Смиљанић, Гружу; Колубарски срез узима Александар – Аца Мишић, син војводе Мишића, са мајором Ивом Фреглом. (Мишић је ратни друг Михаиловићев из Првог светског рата; он је на њега највише утицао да остане на Равној Гори.) Ваљевски срез узимају Нешко Недић и Воја Поповић; Ужички срез, капетан Петровић са Филипом Ајдачићем; Срез Ариље,

Милутин Јанковић; Јелички одред преузима Јован Бојовић; Пожешки срез Вучко Игњатовић и Милош Глишић; Обреновац, академац Миодраг Којић; Поцерину и Мачву, Драгослав Рачић, потпуковник Веселин-Весла Мисита и мајор Војислав Пантелић; Копаоник, Крушевац и цео тај крај, Драгутин Кесеровић; Трстеник и Врњачку Бању, ђенерал Мирослав Трифуновић; Краљево, капетан Љубиша Анђелковић; Космај, Жика Лазовић; Хомоље, Велимир Пилетић, Синиша Оцокољић-Пазарац, Крста Рончевић и Воја Јевремовић-Триброђанин; Зајечар, Љуба Јовановић; Ниш и околину, др Милан Шијачки; Соко Бању, Миле Јовановић; Рудник и околину, Слободан Нинковић. Имена осталих и њихових реона се више не сећамо. Пуковник Драгослав Павловић једно време није имао дужности, а доцније постаје Начелник Штаба. Браћа Бошко и Жарко Тодоровић, Славко Пипан, Александар-Саша Михаиловић и још једна група официра, образују Београдски штаб.

Сваки ко је одлазио на терен добијао је ова упутства: Што пре ухватити везу са бившим солунским ратницима и виђенијим домаћинима, и упознати их са циљем борбе покрета са Равне Горе; веза са Општинским управама и преко њих саботирање испорука Немцима; веза са жандармима, које треба употребити за осигурање и вршење курирске службе; веза са полицијским властима, као и прикупљање спискова свих способних за војску који нису допали ропства, тако да у даном тренутку буде све припремљено што је могуће боље за отсудну борбу против Немаца. То су биле главне инструкције за унутрашњост. За Београд и веће градове, поред наведеног, дата су још и следећа упутства: Убацити наше људе на одговорна места у разним надлештвима; пратити рад непријатељев и прикупљати податке о њему, као и организовање финансијских одбора за финансирање покрета.

Рад по срезовима био је веома олакшан националном свешћу нашег сељака. Народ је био капитулацијом тешко погођен у свом националном поносу и разочаран, али му је овај покрет за слободу вратио веру и поуздање, и он му је у својој огромној већини био одан и спреман за жртву. Убрзо по организовању покрета, народ је почео да пева песме Чичи и Равној Гори, да даје све од себе за Равногорски покрет, и да се пријављује за четничке одреде. Али због тешкоћа снабдевања, рђавих смештајних прилика, недостатка опреме и оружја и других разумљивих околности Чича није радо повећавао људство. Примао је само оне које је морао да прими, а то су били они који су бежали од Немаца. У то доба имали су Драгослав Рачић и Војислав Пантелић своје одреде. Кесеровић је прикупио већи број људи. Јанковић, Вучковић и Игњатовић имали су веће групе, а капетан Петровић и Ајдачић крстарили су са својом групом између Равне Горе и Ужица. Пилетић је већ имао јачу групу у Хомољу, а Бојовић је имао свој одред на Јелици. Већи одреди били су тада још непотребни, јер у села Немци нису залазили, а Комунисти су тада били још савезници Нациста, па нису имали потребе да беже у шуму”...¹⁶

Гардијски поручник Звонимир Вучковић-Звонко, такође је био један од првобораца Равногорског покрета. О времену пораза и припрема за III српски устанак, он је написао чланак под насловом ” Устанак у западној

Србији”. У том чланку он поред осталог пише: „Напустивши 13. априла 1941. године већ потпуно безначајан положај Начелника Штаба Друге армије, ђенералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић, од другова и пријатеља звани Дража, формира једну борбену моторизовану јединицу и код Брода на Сави успешно задржава 14. априла прелаз једне јаке немачке колоне преко реке. После више часова борбе, Михаиловић се пред много надмоћнијим непријатељем повлачи ка Добоју. Следећег дана Врховна команда издаје наредбу о обустави непријатељстава. Михаиловић одбија да наређење изврши. Напротив, он се одлучује да крене ка Србији, у нади да ће наићи на неки не разбијен фронт или организован отпор и са људством му се прикључити.

Одмах заузима потребне мере осигурања, уклањајући остатак јединица са комуникација којима су већ увелико јуриле немачке моторизоване и оклопне јединице. Командант једног дивизиона артиљерије, који је ту у близини био на положају, мајор Ђурић, ставља му се на расположење. Још један мајор, Миодраг Палошевић, са неколико официра и војника Првог јуришног батаљона (који је на бијељинском аеродрому био десеткован митраљезима из авиона у ниском лету), прикључује се Михаиловићу током кретања ка Србији и ставља му се под команду. Командант Жандармеријске чете из Винковаца, капетан Милојко Узелац, звани Тарас, који се повлачи на југ са неколико жандарма, такође је био наишао на Михаиловића и ушао у састав колоне која се кроз планине и шуме Источне Босне пробијала ка Дрини. Мање групице и појединци придлазили су дуж целог пута. Али, колона, и поред прилива, бројно није јачала. Малодушни и поколебани отпадају и беже из групе, обично ноћу или са дужих застанака. Стотинак најодлучнијих, само, прешло је, после неколико сукоба с усташком милицијом, преко Дрине у Србију. Уочи Ђурђевдана чета успева да се пузањем извуче из немачког обруча код Калуђерских Бара, да би половином маја, преко Косјерића и Тометиног Поља, избила на југозападне падине Суворора, код сточарских колиба, на полупошумљену висораван која је на секцији Војногеографског института носила назив Равна Гора.

Одмах је донесена одлука да се ту задржи и отпочне са радом који је ситуација (непостојање фронта) налагала.

Био је то први отпор освајачу не само у Југославији или на Балкану, него и у целој покореној Европи. Герила у Другом светском рату била је лансирана. Време када је отпочела само по себи је доказ, јасан као сунце, да је била уперена против нападача и освајача, за демократију и слободу.

При одлучивању да се покрет поведе са планине Суворора, пуковника Михаиловића руководиле су следеће чињенице:

- Хомогеност становништва и његов јасан национални и демократски став;

- Испресецаност и заклоњеност терена у односу на комуникације и велика насеља кроз која су се кретале окупаторске јаче снаге;

- Релативна близина важнијим центрима, нарочито престоници, и мање-више средишни положај у односу на државну целину; и

- Одлично познавање терена, на коме је још као млад потпоручник 1914. године учествовао са својим водом у победоносној Суворорској офанзиви.

Идеја о отпору родила се код Михаиловића без сумње већ у часу када је донео одлуку да се не предаје. Како је спровести у дело, о томе је размишљао и саветовао се путем од Добоја до Равне Горе; а прве одлуке о томе биле су донете чим је стигао на Равну Гору.

Да би се ма шта могло радити, требало је повратити веру разочараном народу. Тек после тога било би могућно приступити организацији, примити на себе историјску одговорност за вођење оружане акције.

Муњевити рат несумњиво је био створио велику забуну. Народ је изгледао пренеражен и ошамућен. Неповећење у официре и другу „господу” општро се испољавало. Ако се томе дода чињеница да је Михаиловић за народне масе био потпуно непозната личност, постаће свакоме јасним да се почело од ничега.

Па ипак, захваљујући традицији и духу народном, уздисању и клонулост нису дуго трајали. Безгранични такт пуковника Михаиловића, његова ретка способност да се у народ укључи и да га потпуно схвати, сигурно су много допринели да се на почетне резултате није дуго чекало.

Већ крајем маја почело се радити од Београда до Сјенице и од Лознице до Ниша. Најхрабрији и најодлучнији извлачили су пушке из скровишта и сврставали се у одреде, који су на све стране ницали. Њихова оданост Равној Гори, са малим изузецима неких Пећанчевих присталица, била је потпуна. Михаиловић, такорећи преконоћ, постаје познат; његово име иде шапатам од уста до уста. Име Равне Горе и песме које су тих дана у народу опеване, беху најбољи лек ојађеној и увређеној души Србиновој.

Одушевљење се рађало; али је ситуација изискивала и крајњу опрезност. Преурањеном акцијом и некорисним ангажовањем могли су се ови резултати зачас уништити, а повећење у покрет, које је из дана у дан расло, неповратно проћердати. Мере предострожности, с друге стране, нису се могле лако и брзо променити: дисциплина какву захтева један оружани покрет, нарочито у својој конспиративној фази, увелико је недостајала.

Читав сплет тешких околности у самом почетку скоро је уништио покрет. Уз највеће самоодрицање и с ретком одлучношћу, почетне препреке су ипак савладане. Само Провиђење спасло је тих дана Дражу од смрти којој му је припремао Војко Чвркић, ранији министар у Влади Драгише Цветковића. Иронија судбине је хтела да два Србина, извршилац атентата и стражар пред командантовом колибом, буду прве жртве сахрањене на Равној Гори...

Први оружани одреди, образовани већ крајем маја и даље у току лета, добијали су називе према крају у коме су никли. Њихова јачина, о малим изузецима, износила је педесет до двеста људи. Почетком јуна 1941. на земљишту Западне Србије било је десетак таквих одреда. Ускоро је ухваћена веза са Крајином и Хомољем, са Копаоником, Источном Босном, Санцаком и даље на западу и југу.

Организацијске припреме увелико су се развијале. Већ постојећи одреди одлазили су у крајеве где одреда још није било. На скривеним местима, по шумама изабранима, сазивани су, ноћу, зборови; ту се договарало и одлучивало шта које село или општина треба да учине. После једног та-

квог састанка обично је осниван нови одред, од двадесет до тридесет младих. Одред је онда, обилазећи села и засеоке у свом реону, из дана у дан бројно растао.

Природно је да оваква акција није могла проћи сасвим незапажена од окупатора. Одред или одредић налетео би ту и тамо на окупаторске снаге; у циљу извлачења, био би приморан да борбу прихвати. Први такав случај десио се почетком јуна на Руднику. Прве жртве немачког терора обешене су истога месеца у Пожези”...¹⁷

Један од сведока III српског устанка био је и мајор Војислав Д. Пантелић. Пантелић о том времену у свом чланку „Сећање једног команданта” пише Капитулација југословенске војске, 17. априла 1941., затекла ме је као команданта IV батаљона Другог пука Краљеве гарде у селу Дудовици код Љига. Слом без иједне уређене битке, скрхао нас је све и духовно и физички. Не сретосмо Немце нигде озбиљно. Тенкови и туке сруши[□]е Југославију такорећи без борбе, уз помоћ Усташа и немачких и мађарских мањина. Уместо да батаљон предам Немцима, како је било наређено из Врховне команде, постројим га, одржим говор о слому и распустим све кућама. Плакали смо и ја и људство. Командант дивизије, сутрадан, нареди исто: распустити људство кућама, не предаја Немцима. Генерал Јован Антић, Командант Сремске дивизије, био је сломљен и беспомоћан као и ми, као цела војска, као цео српски народ.

Мислећи да ће се Грчка држати, са капетаном Владом Јанковићем и два подофицира Словенца кренемо преко Ваљева, долином Ибра, ка Грчкој, у Ушћу сазнасмо о зверствима Арнаута и о немогућности да се пробијемо даље ка југу. Преко Крушевца и Варварина кренем за Београд, возом од Варварина. У Београд стигнем почетком маја. Одатле одем у село Драгиње, где ми је била породица. Ту сазнам да су Немци наредили да се сви војни обвезници јаве. Поново се вратим у Београд, где сам могао боље да се кријем. У заробљеништво нисам хтео ни жив ни мртав. По доласку у Београд разболим се. У болници сам остао до краја маја.

При изласку из болнице, око 30. маја, сретнем у Зориној мајора Велимира Пилетића. Он ме упита: да ли идем на конференцију код мајора Бошка П. Тодоровића, Господар Јованова бр. 10. Кажем да не, и он ми саветова да одем сутра. Сутрадан одем до Бошка. Тамо затекнем још три официра: поручници Сарановац и Николић, трећега се не сећам. Бошко нам свима рече: да је пуковник Михаиловић на Равној Гори; да се врши војничка организација Србије, како би се народ припремио са „устанак, када за то дође време”. Он, Бошко, одлази кроз три дана на Равну Гору поново.

Сутрадан, код кафане „Жагубице”, сретне ме поручник из Краљеве гарде Ж. Лазовић. Рече ми: да га је послао пуковник Михаиловић да ме нађе и каже да дођем на Равну Гору. Растасмо се нагло, јер приметих да га неко прати. Не даде ми шифру за пут на Равну Гору, ни правац пута. Чујем те вечери да ће Немци блокирати Београд, те возом одем поново у Драгиње. Ту ми поп Милош Јевтић рече да се у забрану Алексића налазе петнаест жандарма који су напустили службу и неће да служе окупатора. Састао сам се са њима и рекао да буду ту, а да ћу ја, после разговора по околним селима са виђеним људима, да одем са њима на Равну Гору. Учи-

тељ, резервни капетан Сава Илић одмах се придружи мени. Био је син попа из Владимираца. После десетак дана рада по селима, крајем јуна имао сам мали одред од 27. жандарма, са капетаном Савом Илићем.

Уочи нашег поласка за Равну Гору, 1. јула стиже у Драгиње жандармеријски наредник Бижић, да буде старешина у Драгињу и ради с Немцима. Сви ми рекоше да је „немачки шпијун”. Бижић ме позва на састанак. Рече ми да су сви његови поклани од усташа. Упитао сам га: да ли он хоће да иде са мном. На то ми он одговори: да баш тражи некога таквог. Хоће са мном „и у ватру и у воду” Сутрадан кренемо за Равну Гору и са њим.

Ишли смо правцем у току ноћи, Драгиње-Миличинци-Гола Глава-Близански висови-село Попучке. У току ноћи идућег дана прелазимо Колубару и уђемо у село Пауне, а затим у село Брежђе. Ту су већ поп и сељаци знали за Равну Гору и за „пуковника Дражу”. Из села Брежђа кретосмо 3. јула уз падине Сувобора ка Равној Гори. Ускоро наиђосмо на заседе. Оне нас упуте право у Штаб код Драже. Мој одред био је у униформама и наоружан, а ја у цивилном оделу и без оружја.

На око педесет корака од Штаба, једна проста колиба; зауставим људство, а ја уђем у колибу. Дража је седео на слами на поду. Поклоним се и поздравим се са њим. Знао сам га од раније. Нареди ми да постројим људе. После Дражиног пригодног говора, одржаног пошто сам војнички предао рапорт, дадосмо вољно. Војницима је рекао неколико речи и додао да ће вечерати „Шта је Бог дао”. Ту сам срео још и ове официре: капетана Миленка Рељића, поручнике Јована Јеловца и Симу Узелца, Павла Мешковића и маринског подофицира, мислим Фрању Сеничара.

Дража је ушао у колибу, затим изашао огрнут планинском пелерином и позвао да седнемо на једну оборену букву, тридесетак корака од колибе. Ту ми је говорио о рату који смо изгубили, о издајству већег броја хрватских јединица, о клању Срба у Хрватској, о избеглицама. Разговор је трајао око два сата.

Отишли смо затим на вечеру у један хладњак. Војници су били унаоколо. За вечером сам видео Драгишу Васића. Он се пољуби са мном, иако се нисмо познавали. Било је укупно тридесетак људи око вењака где смо вечерали. Ту је био и капетан Милојко Узелац-Тарац, са још неколико официра.

Сутрадан, на једној стази од око двеста метара, шетали смо се поново пуковник Михаиловић и ја. Том приликом ми је рекао углавном ово: Не треба да нас нападну; циљ, за сада, није борба, већ организовање. Рекао је да је његова намера да се цела земља војнички организује, тако да „кад дође време” цела земља скочи на устанак. Организацију је замислио овако: Цела ће се земља организовати за прво време у ове јединице: „Прве чете”, најстарије људство средњих година, ненаоружано, са задатком да у својим местима секу телефонске линије, кидају сувоземне комуникације, руше мостове и дижу препреке на путевима, врше саботажу на возовима; „Треће чете”, људство најмлађих годишта, наоружано, да образују стварно борачке јединице. Села су имала да образују чете, срезови батаљоне, и тако даље. Истакао је, затим, да у Босни „ври” и да тамо што пре треба „заштитити српски живаљ од Усташа”. Рекао ми је: да ја истога дана кренем с одредом у долину реке Борине, где ћу наћи потпуковника Веселина Миситу;

са њим да се договорим, образујем две чете и лично пребацим преко Дрине у Босну ради заштите Срба и борбе против Усташа; да се, затим, вратим на Равну Гору, где ћу добити „специјални задатак”.

Те вечери кренем преко села Брежђа, Рајковића и Пауна и Попучке. Ту сам преданио са људством код неког домаћина Милисава. У току ноћи 6/7. јула кренем преко Близанских Висова до Столице. На то брдо стигнемо 7. јула. Ту распустим људство, да оде кућама, одмори се три дана, па да затим сви дођу у село Каону, код манастира. Са одредом дођем на утоку реке Борине у Дрину 11. јула. Ту, у селу Батру, нађем потпуковника Миситу. Са њим је био и Риста Ђуковић, капетан. За неколико дана опремимо две чете од по 40 бораца, и ја их лично пребацим преко Дрине у току ноћи 15/16. јула: једну под командом капетана Ристе Ђуковића, а другу под командом капетана Саве Илића. Четама сам дао задатак: да у селу Козлуку и Тршићу побију усташке посаде, да се повуку на Мајевицу и да одатле нападају Усташе, штитећи српски живаљ. Јездимир Дангић се у то доба борио очајно око Зворника, на оној страни Дрине, против Усташа. Саопштио сам командирима чета да ће даља наређења добијати преко потпуковника Мисите. Пре зору чујем бомбе и пушке: то је показивало да су извршили напад на усташке јединице. На Равну Гору вратио сам се крајем јула. Тамо сам остао неколико дана и добио нов задатак од пуковника Михаиловића: да спроведем војну организацију у Рађевини”...

Неки од официра који су дали ове мемоарске записе, касније су прешли у Недићеву војску, па су били оспоравани од стране посљератне четничке емиграције. То су били Станковић и Пантелић. Као што се види, у овим мемоарским записима, јављају се опште познате бољке мемоаристике као историјског извора. Сјећања блиједе, а и разни очевици и људи исте догађаје виде различито, и имају различиту моћ запажања, да би послјије дужег времена писали о догађајима кроз које су прошли.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Наређење команданта њемачке II оклопне армије фелдмаршала Емилијана фон Вајкса од 28. априла 1941. потчињеним трупима, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 1, Београд, 1949, 329.
2. Изјава мајора Драгутина Кесеровића на ислеђењу, Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Београд, 1945, 201.
3. АМУП СРЈ, саслушање Војислава Лукачевића 1. марта 1945. у Цетињу у ОЗН-и (нерегстровано).
4. Сергије М. Живановић, Генерал Михаиловић и његово дело, Трећи српски устанак, књ. 1, Чикаго, 1962, 71
5. Извјештај начелника Штаба 60 њемачке пјешадијске дивизије генерала Еберхарта од 17. маја 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том. I Београд, 1949. док. бр. 104, 333.
6. АВИИ, ч. а. нерегстровано.
7. исто, 56/2-29а.

8. Радоје Л. Кнежевић, Југословенска војска и Дража Михаиловић, Порука, бр. 8, 1. новембар, Лондон, 1952,5.
9. Правда, 23. јун 1941.1.
10. АВИИ, Елаборат о војној организацији Драже Михаиловића.
11. исто, фонд Д. М. док. М-1977.
12. АЈ, Записник са саслушања Драже Михаиловића урађен 9. априла 1946. у Београду.
13. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 31-32.
14. Мирко Станковић, С Дражом од Брчког до Равне Горе, Слога, Сиднеј, 1952, 69-70
15. Павле Мешковић, Од Босне до Равне Горе, Књига о Дражи, књ. I Windsor, Canada, 1956.
16. исти, Равногорски борац, бр. 43-49, јул 1952 – јануар 1953. Лондон.
17. Звонимир Вучковић, Устанак у Западној Србији, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.

САРАДЊА ЧЕТНИКА И ПАРТИЗАНА

Послије напада Њемачке на СССР, 22. јуна 1941. године, и комунисти у Југославији почињу припреме за оружани устанак. Зашто они до тада нијесу били активни, и каква је била њихова активност послије овог догађаја, биће више ријечи у неком од наредних поглавља? Све у свему, њихови путеви укрстили су се са Михаиловићевим покретом.

У једном извјештају команде АБВЕР-а у Београду, од 31. јула 1941. године, комади њемачких оружаних снага за Југоисток, се поред осталог каже: „Саботере треба тражити у лагеру бивших српских официра, четника као и комуниста, којима је заједнички интерес да у земљи изазову немире и да становништво распале до температуре кључања против окупаторских власти... Против јављања војних обвезника радила су такође лица која врше врбовање за четнике. Официрима и војницима је штампана директива да се наређеном (прописаном) обавезном јављању не одазивају, већ да се прикупљају на зборна мјеста четника у провинцији”.¹

У писму ПК КПЈ за Србију, ОК за Шабац, од 12. августа 1941. године, поред осталог стоји:...

„2. Одмах прићи стварању заједничких комитета, тј. одбора народно-ослободилачког фронта, повезујући се са присталицама бивших партија које се данас изјашњавају за борбу против окупатора и његових слугу. Водите рачуна о акцији четника, разних официра и људи око њих. Сваки наш контакт са њима добро ће доћи”.² Инструктор ПК КПЈ за Србију у Шабачком округу, је 14. августа 1941. године, ПК за Србију, писао следеће: „Ступили смо у контакт са четницима, бившим активним официрима који се налазе на Церу. То је група окупљена око Драче Михаиловића и пуковника Крајаковића, који се налази у нашој близини. Имали смо два-три састанка с њима и разговарали о свему и као постигли неку сарадњу у следећем: како нам је исти циљ, тј. и борба против окупатора и национално ослобођење, те би требало да сарађујемо и да се заједно боримо. У акцијама неће бити против нас, већ ће нас помагати. Ако немамо рањене где да склонимо, рекли су да ће их они врло радо код себе склонити исл. У једном селу с једне стране општинске зграде виси црвена застава, с друге српска. Пароле на зиду су: „Живео краљ Петар”, „Живео Стаљин”, „Живела браћа комунисти”, „Устај сељо, устај роде, куцнуо је час слободе”. Пароле су писали четници”.³

У писму ПК КПЈ за Србију, упућеном за ОК за Шабац и тамошњом инструктору ПК, од 20. августа 1941. године, поред осталог се каже: „Ту и такву сарадњу нужно је одмах манифестовати и извршењем и издавањем једног заједничког прогласа народу Вашег краја који би потписали највиђенији представници партија које учествују. Треба покушати све да се за ову акцију јавног иступања пред народ придобије Дража Михаиловић и људи око њега. Огромно би значило да се ту види и његов потпис...”

1. – Ваш извештај о четницима и бившим официрима само потврђује правилност онога што смо изнели у другој тачки нашег писма. Учините све да се са њима успостави што тешњи контакт”.⁴

У „Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије” од 26. августа 1941. године, објављено је ово: „ОБАВЕШТЕЊЕ – Последњих дана реакција регрутује од љотићеваца, полицајаца, жандарма и разних пропалих типова неке наоружане банде, под шифром четника и српских официра, за „обрачун” са комунистима. Концентрација ових банди примећена је у неким местима и око неких шумарака. Оне су прилично неодлучне и у страху, али види се да чекају нека наређења. Селјацима се представљају као четници. Чим се негде појаве и чим се сигурно утврди да су баш они, а не четници, треба их сместа уништити. При томе водити рачуна да наше оружане снаге буду довољно јаке”.⁵

Инструктор ПК КПЈ за Србију, послао је ПК КПЈ за Србију из Шабачког округа извештај 30. августа 1941. године, у коме је нагласио: „У већи са вашим последњим налогом да са четницима заједнички издамо проглас у виду демантија о сукобима нас и њих, постигли смо и шаљемо Вам копију са одобрењем четника да се умножи. Пре неки дан смо упутили команданту свих четника Дражи Михаиловићу заједничко писмо”.⁶ У писму ПК КПЈ за Србију од 30. августа 1941. године, упућеном Окружним комитетима за Ниш и Лесковац, поред осталог стоји: „Ваш споразум са четницима одлична је ствар. То исто направили су и другови у Мачви и Краљевицу... Настојте да четници издају летак. Чувајте се провокација са њихове стране. Обезбедите сваки састанак са њим.

Покушајте да се што пре повежете са оним официрима и подофицирима на Сувој планини. Питати генералштабног какав је тај Ђукановић, Црногорац”.⁷

У Дрвару је 31. августа 1941. године, одржан састанак устаничких вођа из реона Велебита, Динаре и Плитвичких језера. На састанку су од каснијих четничких вођа били присутни поп Момчило Ђујић и Пајо Поповић. Информацију о овоме састанку дао је устанички лист „Герилац”.⁸ Један од комунистичких вођа у дрварском крају Љубо Бабић, је 2. септембра 1941. године, дошао у село Стрмицу код Книна, и конферисао заједно са попом Момчилом Ђујићем и њему потчињеним командантима чета, о заједничким акцијама против окупатора и усташа.⁹

У „Билтену” Главног штаба НОП одреда Југославије од 3. септембра 1941. године, изашао је чланак под називом „Још једна издајничка марионетска влада”, посвећен формирању квислиншке владе ђенерала Милана Недића. У чланку се поред Недића и Јована Аћимовића, критикује и војвода Коста Пећанац, који је потписао споразум са окупатором овако”: „Поштени српски четници, који су се некада борили против вјековног не-

пријатеља, Нијемаца, знаће дати достојан одговор издајници српства Кости Пећанцу, и са презрењем ће одбити његов издајнички позив на борбу против правих родољба-народних партизана.”¹⁰

У извјештају партизанског Штаба за сарајевску област од 5. септембра 1941. године ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, поред осталог се наглашава: „1.) Првог овог мјесеца састали се са Аћимом Бабићем који располаже са неколико батаљона, с њим претресли питања, изнијели наш став. Пристао на услове. Створили директоријум (тј. заједничку команду - обј. А. Стаматовића) ради заједничких акција. У директоријум ушла 4 његова члана и 2 односно 3 наша... Аћим сматра себе вођом устанка, а остале све потцјењује и сматра мало вриједним. Тражили смо од штаба у Власеници да нам јави какви су њихови односи са Аћимом и мајором Дангићем. Изгледа да ћемо моћи да се са њим споразумијемо и то ћемо гледати да што прије учинимо”.¹¹

У свом извјештају Врховној команди Вермахта од 8. септембра 1941. године, њемачки командант за Југоисток фелдмаршал Вилхелм Лист, је поред осталог казао: „Размјере борби са бандама, чињеница да су устаници већином добро наоружани а очигледно и умјешно вођени-допуштају закључак да националистички српски покрет - можда и четници - некако раде руку под руку са такозваним комунистима.”¹² Дана 10. септембра 1941. године, одржан је тајни састанак представника покрета Драже Михаиловића са партизанским представницима у Београду. Већ 11. септембра, секретар ПК КПЈ за Србију Александар Ранковић-Марко, упутио је извјештај Титу о овом састанку. Извјештај је заиста обиман. У његовом почетку стоји: „Одржан је састанак нас и војно-четничке организације којој на челу стоји Дража Михаиловић. Састанак је одржан у Београду у понедељак. Присутни Дражин изасланици: пуковник Пантић, мајор Пилетић, ађутант Дражин и по свој прилици четврти поп; наши представници су Доктор (конспиративни надимак за Благоја Нешковића - обј. А. Стаматовића), Ђуро Стругар и Студент” (аутор књиге А. Стаматовић није успио да идентификује ово лице)...¹³

У Изјави Штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину од 20. септембра 1941. године стоји: „Четнички одреди у дејству

Упоредно с нашом партизанском Народно-ослободилачком војском дејствују и самостални четнички одреди под командом њихових штабова. Ови одреди, у освојеним крајевима, постављају своје четничке команданте села, општина, срезова и области и организују власт. Са Костом Пећанцем и другим издајницима српског народа и њемачким плаћеницима немају ништа заједничко. Слажу се са нама да се треба борити против окупатора и њихових слугу.¹⁴ „У извјештају ОК КПЈ за Пожаревац од 21. септембра 1941. године се каже: „...13. септембра са четницима Кучева и Мајданпека направљен је споразум чију Вам садржину шаљемо у прилогу, а увече истог дана јавна манифестација у Кучеву наших, четника и народа. После тога обиласка села са једним делом четника, манифестовање јединства, борба и заједничке акције. О другом делу четника касније. Пошто су обиђена сва села скоро до пред сам Пожаревац, поставило се питање заузимања Градишта... 20. септембра у 6⁰⁰ сати ујутро наш одред је ударио на

Велико Градиште и после јаке борбе која је трајала 3⁰⁰ сата савладан је отпор. Са наше стране губици су један мртав (четник) и два теже рањена... У Хомољу (Горњак, Жагубица) постоји маса наших официра и четника. Ових дана разговарао сам са њима. Веле да осуђују Пећанца, да им је сада главни војвода неки Дража Михаиловић, официр југословенске војске, који је дошао на место Пећанца. Они говоре да је њихов Главни штаб постигао споразум са нашим Главним штабом и траже на бази тога сарадњу са нама. Ми о томе нисмо ништа чули."¹⁵

У извјештају начелника Штаба њемачке окупационе управе у Србији, генералштабног потпуковника Гравенхорста од 16. септембра 1941. године, се наводи:... 3) Насупрот овоме, на подручју устанка, између линије Обреновац-Чачак-Митровица и Дрина (закључно са луком Сава-Дрина) налазимо банде које се такође називају четничким; али које се нијесу потчиниле ни Кости Пећанцу нити влади. Борбе код Лознице и Крупња, као и поједине непријатељске акције западно од Ужица и код Митровице, јасно су показале да ове банде раде заједно са комунистичким и да поступају против нас као непријатељи, отворено с оружјем."¹⁶

И извјештају Штаба Романијског НОП батаљона од 27. септембра 1941. године се каже: „Батаљон је данас дошао у ситуацију да је бројчано и по наоружању прејак за мање операције за које нема ни тих прилика, а преслаб за веће операције, па је због тога затражио помоћ од мајора Дангића и чим стигне-наставиће се с операцијама у правцу Сарајева.

Да би се та помоћ што прије остварила и израдио план наших операција, предлаже Штаб овог батаљона да се што прије одржи конференција између представника Штаба Босанске бригаде, Штаба овог батаљона и мајора Дангића, којој би конференцији био присутан и друг Радивоје Косорић, који је командант четничког батаљона који је учествовао у борбама на Романији, а с којим је успостављен врло присан контакт и осигурана даља сарадња. Ован Штаб упућује аналоган приједлог и мајору Јездимиру Дангићу, па се моли Штаб Босанске бригаде да што прије ступи у контакт са мајором Дангићем и ову конференцију закаже у најскорије вријеме, да би се операције што прије могле да отпочну. Молимо штаб Б. Б. да ово прими као врло хитан приједлог и да га што прије оствари... Прије неколико дана добивена је помоћ, коју је омогућила сарадња са командантом Босанског четничког одреда Јездимиром Дангићем”...¹⁷

У извјештају секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину Ђура Пуцара-Старог, од септембра 1941. године, делегату ЦК КПЈ Светозару Вукмановићу-Темпу, се наглашава: „Усора је била врло лако заузета и тада је отпочео напад на Добој... Међу сељацима је било четника са прним војничким одијелом. А исто тако било је и људи и са црвеним заставама и великом петокраком звијездом ... Чули су се повици: Живјела Сов-Русија”, а понеки сељак је викао: „Живио краљ Петар!”¹⁸

О сарадњи четника и партизана, свједочи и тадашњи партизански руководиоцац, а посљератни Титов историчар и биограф Владимир Дедијер, у књизи првој свог „Дневника”. Он ту о томе пише овако: „У том је дошао Палошевић, генералштабни мајор. Причао да је био најмлађи четник у одреду војводе Вука... Дража Михаиловић је дошао са гардијским поруч-

ником Звонком Вучковићем и препорукама од Ракића и Оклобције из Милановца. Ја сам још лежао кад је Палошевић дошао у Топоницу. Разговарали смо. Палошевић је предложио блокирање Крагујевца - и себе за команданта опсаде! Пошто наш командант Раја Недељковић није био ту, одложили смо коначни споразум. Палошевић је обећао да ће убице Лазара Мићуновића бити кажњене.

Затим је дошао напад Немаца на Милановац. Видео сам се с Палошевићем још једном после тога. Отишао сам чезама у Љуљаке у четнички штаб. Успут сам се преврнуо онако из чеза рањен, али срећом на траву. Ту, међу четницима, у њиховом штабу, остао сам три дана и три ноћи. Палошевић ми је рекао да је добио већу дужност – „команданта ослобођене територије”. А на његово место дошао је неки капетан Радован Стојановић, крупна људина, генералштабац, али је, као и Палошевић, био командант јуришних батаљона за време Југославије. На наш сектор дошао је из Босне. С тим човеком сам три дана преговарао: заједничка опсада Крагујевца, заједничка мобилизација, заједнички апел за скупљање хране, али магацини посебно, ненападање на зборовима, испитивање свих досадашњих недела и кажњавање криваца.

Стојановић је пристао на све. Иначе ме је гњавио својим шпијунским успесима: како је у Паризу ухватио неку шпијунку Гестапоа, у Сплиту неку италијанску грофицу-младу и лепу. Вели да је са својим јуришним батаљоном, граничарима и жандармима, дубоко продро у Албанију у априлу, да је рањен на два места. Још ми је окинуо како је седео у Чачку док смо се ми борили, како га је појурио Гестапо и о томе су га обавестили домаћи полицијски агенти, „иначе четници”.

Спавали смо заједно у кући неког кулака-перине, у прозорима јабуке и дуње. Стојановић би пре спавања скидао бомбе, реденике, револвер, лицице, боксер и – камом гађао у врата. Заиста вешто...

Сутрадан се Палошевић опраштао од својих „јединица”. Било је скупљено око 150 четника, већином старих људи, са нешто жандарма и финансиа. Говорио им је Палошевић лепо, па је затим мене представио и дао ми реч. Нисам остао дужан. Говорио сам о братству и јединству. У знак солидарности стрељасмо тог јутра једног старог сељака (личио је на мог покојног ђеду) који је с мртвог потпоручника Мојсиловића и нашег уче покрао ствари. Стрељало га је пет четника и један партизан (Степан који ме је пратио).

Тога дана смо ишли у манастир Враћевшницу под Рудник, где смо имали састанак с четничким командантима ради коначног утврђивања одбране Милановца. Јурили смо чезама кроз попаљене Баре и Љуљаке. Нигде живе душе. Јад, пустош, блато. После окренусмо кроз шуму, уз Рудник. Идемо кроз дрворед кестенова. Богати манастирски свињци. Преко сто утовљених свиња. Дочекује нас игуманија (жена пуначка, 35-40 година), 25 калуђерица. Самоћу им разбијају два калуђера - један матор и ћопав, други млад, леп као слика. На нашим капама петокраке, по зидовима крстови. Четнички команданти су нас чекали. Свршисмо посао. За ручак, пошто је био петак, посан пасуљ, изванредан сир и неке јабуке... Те вечери смо потписали споразум (стигао је Раја) и вратили се у Топоницу”...¹⁹

У „Билтену” Врховног штаба НОП одреда Југославије, од 1. октобра 1941. године, изашао је преглед борби које су партизани водили, под називом „Са фронтних партизанских борби” У поглављу под насловом „Србија”, са поднасловом „Ослобођење Крупња” се поред осталог каже: „у ноћи између 1. и 2. септембра, један мали дио партизанских снага, у сарадњи са деловима Поцерског четничког одреда, водио је борбу са немачким трупама код места Завлака на путу Ваљево-Лозница. Снаге окупатора су и на овом месту биле разбијене и натеране у бекство. „У поднаслову „Борбе у Мачви” се каже: „Подрински партизански народноослободилачки одред, који дејствује у сарадњи са Церским четничким одредом капетана Рачића, после ослобођења Богатића и целе Мачве осим Шапца, ослободио је Лозницу и Ковиљачу и тако очистио читав свој крај до Дрине. Снаге ових одреда потпуно су опколиле град Шабац и пренеле терен битке у само место. У току једног од својих продора; народноослободилачке и четничке снаге допрле су до самог Зеленог Венца у самом граду”.²⁰ У истом броју „Билтена”, у подпоглављу „Босна и Херцеговина” пише: „У Тузланској области настављају се непрекидно жестоке борбе. Читав крај од Зворника, преко Власенице; Сребренице, Соколца, па све до Стијена на Романији ослобођен је, било од стране партизанских, било од четничких одреда мајора Дангића”.²¹

Главни штаб НОП одреда Босне и Херцеговине и команда војно-четничких одреда, издали су 1. октобра 1941. године, заједнички проглас са насловом: „Поштеност и родољубивост народу Босне. „Проглас су у име четника потписали: мајор Јездимир Дангић, капетан Сергије Михаиловић и капетан Перо Ђукановић; а у име партизана: Родољуб Чолаковић-Роћко, Слободан Принцип-Сељо и Светозар Вукмановић-Темпо”.²²

У „Билтену” Врховног штаба НОП одреда од 10. октобра 1941. године, у подпоглављу „Србија”, са насловом „Ослобођење Чачка” написано је ово: „После многих успешних акција у читавом чачанском крају, ослободилачке партизанске снаге, заједно са одредима пуковника Драже Михаиловића ушле су 1. октобра у Чачак. Непријатељ је имао велике губитке”, У наслову „Борба око Краљево” пише: „Наше партизанске чете, као и неке јединице војних четника, допрле су после вишедневне борбе са непријатељем до пред само Краљево, и према последњим вестима, тамо се воде уличне борбе”. У подпоглављу „Босна” стоји: „9. и 10. о. м. партизанске и четничке чете водиле су жестоку борбу са усташким бандама, које су у два маха покушавале да продру од Тузле према Власеници”.²³

У следећем броју истог „Билтена” од 20. октобра 1941. године, у подпоглављу „Србија”, са насловом „Борбе око Крушевца” се каже: „Крушевачка чета, у заједници са четницима пуковника Драже Михаиловића, напала је Крушевац и продрла до центра града, али пошто су немачке снаге биле јаче, партизани и четници су се повукли, и чврстим обручем опколили Крушевац. Пре напада на Крушевац, четници су порушили 1030 метара пруге, која се не може скоро поправити”.²⁴

У упутству ПК КПЈ за Србију од 8. октобра 1941. године, Окружним комитетима за Ниш и Лесковац о раду у војсци и на терену пише: „Ускоро ћете бити детаљније обавештени о „војним четницима” (Дража Михаиловић). Са њима се преговарало и треба да је дошло до споразума по

свим тачкама. То је најозбиљнија група („англофилска“) и најближа нама по борби, у већини места су у акцији, а где нису биће ускоро. Са њима треба одржавати добре односе”.²⁵

У извјештају начелника њемачке полицијске службе у Београду од 20. октобра 1941. године пише: „Четници, с изузетком оних који припадају групи Пећанца, боре се заједно са комунистима. Парола: „Борба против окупатора”. Тек касније споразум о томе да ли ће у Србији бити национална или комунистичка влада”.²⁶ Дана 24. септембра 1941. године, Штаб Ужичког партизанског одреда, издао је наредбу бр седам, да је направљен споразум са командом војно-четничких одреда у Ужичкој Пожеги. Наредбу су потписали командант одреда Душан Јерковић и политички комесар Миљинко Кушић.²⁷

У партизанском гласилу „Борби”, која је у то вријеме излазила у Ужичу, у коме је било стационирано партизанско-комунистичко вођство, написано је у броју за 28. октобар 1941. године ово: „Крушевачка чета заједно са четничким одредом пуковника Драже Михаиловића напала је Крушевац и продрла до центра града. Али пошто су немачке снаге биле јаче, партизани и четници су се повукли и чврстим обручем опколили Крушевац. Приликом упада убијено је 120 Немаца и официра Убијен је немачки командант трупа. Рањен је велики број Немаца”.²⁸

У извјештају ОК КПЈ за Крушевац ПК за Србију од октобра 1941. године поред осталог се каже: „Најважнија акција је била оружани устанак и петодневна опсада града. Мобилизацију сељака извршио је мајор Кесеровић као четник, али се није знало да ли је за борбу против партизана или Немаца. Пред напад на кратко време саопштава да их води у борбу и напад на град и истовремено тражи сарадњу нашег одреда. Ми смо прихватили сарадњу и позвали одред, али он је започео напад пре доласка одреда и ми у град нисмо имали времена да извршимо никакву припрему нити да позовемо масу. Како је сам напад објективно изгледао као провокација, ми смо кроз ватру Немаца извели људство ван града на страну, где је вршио напад наш одред. Тако је град нападнут са две стране и држан у опсади 4 дана... Партизани који су били дошли у сам центар града са четницима, у борби су одузели непријатељу 4 митраљеза, 4 пушкомитраљеза, 150 кг. експлозива и побили око 120 Немаца с командантом трупа и четири официра. Задржали су исто тако један блиндиран воз. Команданта трупа убили су четници и запленили митраљезе. Код партизана је било 2 рањена, а код четника 5-7 мртвих и 20 рањених. На ово су Немци одговорили репресалијама... После повлачења направљен је споразум са четницима, и сад се све акције изводе заједнички”.²⁹

У дијелу извјештаја 342 њемачке пјешадијске дивизије од 1. новембра 1941. године, њемачком опуномоћеном команданту у Србији, се каже: „П Реон Ваљева...”

3) Снаге Михаиловића држале су јужни фронт обруча око Ваљева. Михаиловић, који је до сада изражавао своје нерасположење против њемачког Вермахта и на њега треба гледати као на послушно оруђе југословенске емигрантске владе у Лондону, пактирао је са комунистима, и то, како се сазнаје, против изражене воље већине његових присталица”.³⁰

У наређењу Штаба Романијског НОП одреда командиру Рогатичког сектора Николи Продановићу од 8. новембра 1941. године, поред осталог пише: „У Олову је концентрисана јака снага непријатеља, а наше чете

оскудијевају у муницији. Нарочито оскудијева десна колона, коју сачињавају два четничка батаљона. Такођер су сви слаби у аутоматском оруђу. Друг Чолаковић, као и мајор Дангић, хитно траже муницију и то најмање 5-6 сандука”.³¹ Њемачки обавјештајни центар Вермахта у Београду, у свом извјештају од 1. новембра 1941. године, убацио је изјаву ђенерала Милана Недића, дату информативној агенцији: када сам преузео владу покушао сам да под својим руководством уједним све националне српске кругове за спас Србије, да би штедели српску крв и у том циљу сам преговарао како са Костом Пећанцем тако и са Михаиловићем. Коста Пећанац показао је толико љубави према својој домовини да се одмах показао спреман да удовољи мојој жељи. Напротив Дража Михаиловић је привидно показивао као да такође хоће да сарађује, па је чак добио од мене и новаца, али је затим сарађивао са комунистима, а имам чак и доказе о том да је са њима склопио и писмене споразуме. Ако се радио-Лондон залаже за Дражу Михаиловића, онда је тиме дат најбољи доказ да он ради по енглеским инструкцијама за Москву и комунисте. Немачки Вермахт му је због тога дао одговор какав такав човек и једино заслужује. За нас Србе је он због тога поступка непријатељ као и сваки комуниста”.³²

У извјештају њемачког војног заповједника у Србији од 19. новембра 1941. године, својој претпостављеној команди стоји:... „3 батаљон 697 пјешадијског пука код Радаља (4 км. сјеверо западно од Зворника) ухватио везу са јединицама 718 пјешадијске дивизије у Зворнику. 23 комуниста и 17 четника заробљено.”³³ Дана 20. новембра 1941. године у Чачку је склопљен споразум о сарадњи између четника и партизана у девет тачака. Текст споразума објавила је „Борба” од 22. новембра.³⁴

Усташки жупан у Книну др Анте Николић, је 28. новембра 1941. године послао извјештај Главном усташком стожеру у Загребу, у коме се поред осталог каже: „У околини Книна комунисти и четници угрожавају опстанак НДХ, и не дозвољавају ником долазак у Книн. Страхујем да ће комунисти и четници у првој фази изгладњети Книн, а у другој фази напасти на њ.”³⁵

Састанци Драже и Тита представљају посебно поглавље односа четника и партизана, односно свједочанства о њиховој сарадњи. Њих двојица одржали су два директна састанка. Први је био у селу Струганику код Ваљева, у кући војводе Живојина Мишића, јер је војводин син мајор Александар, био најближи сарадник Драже Михаиловића, и овом приликом домаћин. Овај састанак одржан је 19. септембра 1941. године. Састанку су са партизанске стране присуствовали: Тито, Милош Минић и Обрад Стефановић. Са четничке стране били су присутни: Дража Михаиловић, Драгиша Васић и мајор Александар Мишић. И једна и друга страна имала је по неколико пратилаца, који су били задужени за обезбјеђење. О овом састанку Тито је у својој књизи „Борба за ослобођење Југославије 1941-1945” написао ово: „Одмах по доласку на ослобођену територију, у септембру 1941. отишао сам на Равну Гору код Драже Михаиловића, који ме није примио у свом равнорском гнијезду, него у селу Струганику, у кући војводе Мишића. Састанку је присуствовао поред Драже, и познати великосрбин Драгиша Васић и мајор Мишић... Било је донесено само усмено

рјешење о лојалном понашању Михаиловићевих четника према партизанима и о томе да они неће нападати партизанае, као што су то чинили четници војводе Пећанца.

Пошто је Дража Михаиловић, не знам из којих разлога, и тада па и дуго касније држао да сам ја Рус, он је потпуно отворено говорио о Хрватима и свим осталим народима Југославије. Он је, када сам га питао шта мисли о националном питању, изјавио недвосмислено да Хрвати, муслимани и сви остали морају бити најстроже кажњени и послије извјесне одмазде потпуно потчињени Србима. Пошто сам се супротставио, рекао је да је његово гледиште сасвим правилно, јер су сви Хрвати, криви за усташке злочине, сви су усташе и издајници, који су продали Југославију Нијемцима³⁶ ... У истој књизи Тито признаје борбену сарадњу четника и партизана овако: „У септембру мјесецу наше су партизанске снаге заједно са једним одредом капетана Рачића биле опсјеле Шабац и јуришале на њ... Исто тако наше трупе, уз учешће четника Драже Михаиловића, потпуно су опколиле и град Краљево и помоћу тешке артиљерије и тенкова продрле у сам град. Као што се из овога види, већ у октобру мјесецу, у операцији код Ваљева и Краљева, заједно са нашим снагама учествовало је око 1200 четника Драже Михаиловића”.³⁷ У чланку „Зашто излази Борба”, објављеном у „Борби” која је у јесењим мјесецима 1941. године излазила у Ужицу, Тито је написао ово: „Наши партизански и неки војно-четнички одреди воде сада заједно побједоносну ослободилачку борбу против удружених окупаторских и домаћих зликоваца”.³⁸

Други састанак између Драже Михаиловића и Тита, одржан је 26. и 27. октобра 1941. године у Брајићима. На том састанку са партизанске стране били су присутни: Тито, Сретен Жујовић-Црни и Митар Бакић. Са четничке стране били су присутни: Дража Михаиловић, Драгиша Васић, потпуковник Драгослав Павловић и капетан Милорад Митић-Бруно. Оба састанка Драже и Тита, на основу казивања присутних са четничке стране описао је Бранко Лазић овако: „Почетком јула месеца партизанске групе почеле су да се појављују у пределу Равне Горе, нарочито са ваљевске стране. У селу Планиници дошло је до првог сукоба, при чему су тамошњи четници брзо разоружали партизанску групу која се била склонила у школску зграду. Затим је један од вођа ваљевских комуниста др Јовановић, дошао у име свога одреда да води разговоре на Равној Гори, па за њим Милош Минић, адвокатски приправник из Чачка, који је долазио у име Главног партизанског штаба за Србију. Он се преставио под лажним именом, али су га познали, и сам Васић му је рекао: „Како хоћете да ми имамо поверења према вама, кад ви немате ни толико смелости да кажете своје право име?” Најзад је дошло до састанка у вили војводе Мишића, у селу Струганику, 19. септембра где су четнике представљали: Дража Михаиловић, Драгиша Васић и Војводин син мајор Александар, а партизанае: Тито, Сретен Жујовић, који се појављивао под лажним именом Животић, и Митар Бакић.

Са тог састанка Васић је био забележио неколико занимљивих детаља. За време разговора о акцији против Немаца, Дража је у једном моменту упитао Тита: „А како ће се организовати одбрана у случају немачког

напада на слободну територију?” Тито је на то почео да говори како треба прокопати путеве, наслагати балване, итд. И, хтевши да покаже у једном тренутку правце евентуалног немачког напредовања, утврдило се да он уопште не уме да чита географску карту. На то је Дража узео ту географску карту, разастро је пред себе, и одржао прави час из стратегије и герилског ратовања.

За време заједничке вечере Мишић се окренуо Титу и рекао му: „Сад кад смо у овако малом кругу, можете ли нам рећи своје право име?” Тито је на то одговорио: „Чуће се!” и, нагнувши се према Васићу, који му је био сусед за столом, шапнуо му је неразговорно своје име. Оно што је највише падало у очи код Тита, био је његов руски нагласак у говору и Васић, који је боравио у Совјетском Савезу и чија је жена Русиња, није могао да се отме утиску да је посреди Рус.

Када је Тито долазио по други пут, у село Брајиће, 26. октобра, односи између четника и партизана на територији ослобођеној од Немаца већ су се били увелико погоршали. На овом другом састанку од четничке стране био је присутан и капетан Милорад Митић, који је био официр за везу са партизанским Врховним штабом. Митић је у овом својству успео да сакупи у Ужицу низ података, који су речито говорили да комунисти не поштују одредбе закљученог споразума. То се нарочито тицало испоруке оружја из ужичке фабрике. И када је Митић износио тачне бројке оружја послатог партизанима и не извршених обавеза према четницима, Тито и његови пратиоци нису могли ништа од тога да побију.

Тито је на овом састанку тражио да се Дража одрекне тројице својих команданата: Вучка Игњатовића, Филипа Ајдачића и Милутина Јанковића. Вучко Игњатовић, гардијски капетан, родом из ваљевског краја, организовао је заједно са капетаном Милошем Глишићем пожешки четнички одред. Увидевши убрзо циљеве комуниста, Игњатовић их је избацио из Ужичке Пожеге и завео чисто четничку власт. Комунисти из Црногорског среза, под вођством Мита Игумановића, ухватили су неколико Ајдачићевих четника и све их побили. Међу њима био је и Филип побратим. То је Филипа навело да изврши одмазду; он је похватао Штаб партизанског одреда и све их до једног побио.

Наравно да Дража није хтео ни да чује о смењивању ових својих команданата. С друге стране, Дража није дозволио Вучку Игњатовићу да постави заседу и побије цео Титов караван од два-три аутомобила на путу између Пожеге и Равне Горе. Када су комунисти предлагали Дражи да састанак буде у Косјерићу, где су они владали, уместо у Брајићима, Дража није на то пристао. Он је у том свом неповерењу био у праву, јер се утврдило да су му комунисти спремали заседу”...³⁹

О састанцима Драже и Тита, Драгиша Васић је јуна 1943 године у перо Николи Миловановићу испричао ово: „У току октобра, наши одреди су заједно с партизанским водили непрекидне борбе против непријатеља. Међутим, из дана у дан долазило је до све крупнијих међусобних инцидената који су се, све чешће, завршавали и убиствима. Овакво стање претило је обустављањем заједничке борбе против окупатора, коме су почела да пристижу све знатнија појачања.

У неколико писама упућених команданту, комунисти су истицали потребу новог састанка између Тита и њега, на коме би се расправили дотадашњи инциденти и донеле одлуке за предузимање мера за спречавање нових. У писму је истицана и потреба склапања новог споразума.

После краће дискусије, командант је прихватио моје мишљење да ће, с обзиром на партизанске поступке, нарочито оне око рушења старе и стварање сопствене власти, било какви споразуми остати само пука формалност. Зато је понуђени састанак одбио, а за решавање разних међусобних инцидента он је упутио у партизански штаб у Ужице свога официра за везу. Био је то капетан Митић. Преко њега, командант је захтевао од партизанског штаба да му достави формулисане предлоге за склапање понуђеног споразума.

Када је примио предлоге, командант је за вођење нових предлога с партизанским штабом овластио капетана Митића.

Очигледно незадовољан оваквим нашим ставом, израченим у моментима када се ситуација на фронтovima почела окретати у корист непријатеља, Тито се одлучио да лично дође и на други састанак са командантом. Овај поновни, уједно и последњи сусрет одржан је 26. октобра у селу Брајићима.

Дан пре састанка команданта с Титом у Брајићима у наш штаб, на Равну Гору, стигли су Остојић, Лалатовић и енглески капетан Хадзон. Долazeћи из Каира, они су нам пренели и прве поруке наше владе. Истина поруке су биле усмене и веома оскудне, али се из њих ипак могло закључити да се владини ставови не разликују од наших, нарочито у односу на комунисте...

И на овоме као и на претходним састанцима, највише времена је утрошено око међусобног оптуживања и инсистирања на смењивању појединих команданата. У извесним моментима, ја сам се толико лично нервирао да сам био принуђен да напустим собу у којој смо разговарали. Тада сам искрено зажалио што смо командант и ја спречили потпуковника Павловића у припремама атентата на комунистичку делегацију, а капетану Вучку Игњатовићу забранили извршење већ припремљеног атентата на Тита.

На крају разговора, који су трајали цело поподне, ипак је постигнут неки споразум с комунистима, али само по оним тачкама које су нама одговарале, конвенирале и ишле у прилог остварењу наших циљева” ...⁴⁰

Један од партизанских преговарача у Брајићима Митар Бакић, је у перо Николи Миловановићу рекао ово: „После разговора, који су трајали у целој другој половини дана, представници оба штаба споразумели су се:

- да обе команде мобилишу и даље на исти начин;
- да војске остану где јесу, да се избегавају сукоби, а да се акције координирају;
- да седиште Врховног партизанског штаба остане у Ужицу, а да седиште штаба ДМ буде у Пожези;
- да подела плена буде заједничка;
- да транспорт трупа и материјала буде слободан по целој ослобођеној територији;
- да се створе мешовити ратни судови за суђење пљачкашима и другим непријатељима народа;
- да се води брига за обезбеђење становништва;

да се штабу ДМ из фабрике оружја да 1.200 пушака и муниције;
да се од 55 милиона динара из ужичке банке сваком главном штабу до-
дели по 5 милиона, а да се од остатка пружи помоћ избеглицама”⁴¹

О својим састанцима са Титом, Дража Михаиловић је на исљећењу 1946. године у Београду изјавио: „Не знам временски тачно по датумима, но знам да смо у току септембра и октобра 1941. године ја и маршал Тито одржали три састанка. Два састанка одржана су у селу Брајићи и то оба у истој кући и истој соби, а један у кући војводе Мишића у Струганику. Не бих могао одвојити која су питања расправљана у првом, другом или трећем састанку. Знајем да је на свим састанцима дошло до споразума. Коначно смо се сагласили у следећем:

1. Заједничка акција четника и партизана против Немаца;
2. Општа мобилизација свих способних за оружје, с тим да се борци слободно одреде да ли ће се борити под мојом или Титовом командом, остављајући слободу мобилизирања једној и другој страни;
3. Да партизани у својим селима, на територији у селима која они ослободе, бирају народне одборе, а ја сам остао при ранијој својој организацији која је била спроведена, то јест да четовође буду старешине села.
4. Маршал Тито се обавезао да ми из ужичке фабрике да 500 пушака, извесну количину муниције и 6 милиона динара;
5. Да ратни плен делимо напола;

Поред ових тачака дискутовало се о питањима судија и њиховог постављања на терену. О томе није могло доћи до сагласности, јер је Васић стајао на становишту да судије буду стручњаци, а Црни да то треба да буду лаици. Ја и Тито се нисмо мешали. С партизанске стране, највероватније од Тита, постављено је питање јединствене команде четника и партизана, али то питање није било у категоричкој форми, тако да се преко њега прешло са прећутним одвајањем.

До првог састанка дошло је у условима пуне активности борби против немачких гарнизона на северном сектору када је, како ја мислим, и образован ваљевски фронт; други састанак и трећи падају у време када наше снаге иду у правцу Крагујевца и када се снаге устанка развијају. И једна и друга страна на ослобођеном делу територије има око 12.000 бораца и по мом мишљењу су подједнаке.

Ја на фронту према четницима нисам тада приметио домаће издајнике. Мислим да уопште нису били на фронту ни према једној страни. Међутим, познато ми је да је Марисав Петровић учествовао у хватању бораца против Немаца, и то оних који су били у граду, и предавао их Немцима. Познато ми је да су његове јединице хватале људе који су стрељани приликом масовног уништења у Крагујевцу.

Према споразуму и једна и друга страна вршиле су мобилизацију. С мобилизацијом је ишло добро. Било је кошкања између четничких и партизанских руководстава, јер је сваки гледао да прибави себи што више обвезника. Људство које смо ми мобилисали, а за које нисмо имали оружје, нисмо сврставали у војничке формације, да га држимо на окупу као једи-

нице, већ смо давали легитимације и упућивали кући с тим што је то људство сматрано мобилисаним и чекало када ће се позвати. Један велики део ненаоружаних људи пошао је у напад на Милановац.

Што се тиче пушака и муниције добио сам све, како је Тито обећао. Оснивање месне власти изведено је по споразуму. Новац нисам добио. Што тиче борбе против Немаца ја сам, обилазећи фронт према Ваљеву, приметио да тамо нема ранијих партизанских снага у оној јачини како су биле, већ су те снаге после у правцу долине Западне Мораве. Тих дана су Немци вршили испаде од правца Ваљева и Крагујевца и од правца Ваљева били су одбијени. Међутим, од Крагујевца су покушали да се пробију до Милановца, који су Немци спалили, но други дан борбом су избачени из западног Милановца. Добио сам извештај да се извесни део партизанских снага, које су опсађивале Краљево, помера у правцу Драгачева”⁴²

Занимљиво је видјети, како је видио и коментарисао сарадњу четника и партизана, односно Драже Михаиловића и Тита Димитрије Љотић. Он у вези тога пише: „Од 22. јуна та организација (Љотић овдје мисли на четнике Драже Михаиловића - обј. А. Стаматовића) отпочиње да игра своју судбински негативну улогу. Тада им прилазе и комунисти...”⁴² Од 22. јуна, уплашивши се за своју слободу и свој живот, они су одбегли у шуме и одмах покушали да ухвате везу са разним четничким, тамо већ налазећим се организацијама. Спој је био лак и могућ... у оне који су делили то мишљење спада и пуковник Михаиловић са својим присталицама. Како би после тога оним одбеглим комунистима могли сагледати право лице, - како према њима имати одређени став?...”⁴⁴

Комунисти су предложили да се не нападају, да се не би проливала „братска” крв. Комунисти су предложили и Дража Михаиловић је то прихватио... Пуковник Михаиловић је радио друкчије. Он није хтео отворене комунисте примати у своје редове, и тако су они образовали засебне одреде, али је примио њихову тезу да се не туче против комуниста. И зато смо присуствовали одиста чуду: да се одреди пуковника Михаиловића а и одреди комуниста не туку међу собом...”⁴⁵

Други разлог је у чињеници, да се комунисти код народних маса нису могли ни смели показивати у почетку у правој светлости, с правим својим лицем. Они су себе зато називали „партизанима” и објаснили народу да су то „све српске партије уједињене”. Њима је било потребно да се у својој акцији могу да огрну националним плаштом. Без тога им не би било успеха. Није било потребно да их пуковник Михаиловић огрће тим плаштом. Било је довољно да им он тај огртач не скине. И он је на то пристао.

Комунистима је то било довољно. Негдје с тробојком и краљевом сликом, негде с петокраком звездом, они су успевали да се народним масама представе као ослободиоци, јер су грдили оне које је грдио и пуковник Михаиловић. И људи пуковника Михаиловића и комунисти су били за народ „шумски људи”, и народ није видео неку разлику међу њима. Разлика је била између генерала Недића и пуковника Михаиловића, - али није било за народ у почетку разлике између комунистичких партизана и „Дражиних људи”...”⁴⁶

Трећа слабост пуковника Михаиловића била је у томе што је сматрао да потписивањем споразума с комунистима он може очувати неокрњен став официра Краљевине Југославије...”⁴⁷

Не знамо шта је мислио пуковник Михаиловић. Можда је хтео сатану да веже уговором. У време кад уговори и међу честитијим људима губе своју вредност, сатана са својим духовним породом нема чега да се стиди, већ, напротив, може гордо да укаже да је изигравање уговора управо његова традиција. Или је пак хтео сатану да надмудри? Али и ту је рђав пут изабрао. Јер „ко с ђаволом тикве сади, о главу му лупају”.

Да видимо уосталом, шта је добио српски народ, а шта пуковник Михаиловић из тог споразума.

У „ослобођеној Србији” национални људи су били по овом споразуму слободни. Разуме се, то не важи за „издајнике”. Њих тај споразум није штитио. А ко ће бити убројен у „издајнике” то се унапред споразумом не може предвидети. Отуда чујемо да је у самом Ужицу стрељано до 20. октобра око 400 људи. Управо зна се да су Цигани ископали толико рака, а колико је тамо лешева, то се сад не може знати. Али рецимо да су сви национални људи прошли добро. Замислимо да су они што су стрељани све сами „издајници”, које је оштро чуло комунистичког „родољуба” пронашло. Није важно што се националисти слободно крећу, ако се крећу (за то није требало дизати устанак, пошто је до 22. јуна та слобода била потпунија и општија него ма која друга коју ови „ослободиоци” доносе). Важно је да су комунисти добили право да могу да се слободно удружују и оружају, да се слободно крећу, да слободно окрећу точак револуције. То је главно. И то им споразум даје. А што „неко време” могу и националисти да се крећу то није важно. Кад то време прође, престаће и та слобода, па ће „у име радника и сељака” комунисти узети све слободе и дати их људима таман толико колико могу да удахну и издахну ваздуха, да попију воде, да поједу колко да одрже снагу и да читају оно што им комунисти буду написали.

Дотле, док то не дође, могу бити слободно истицане и српске заставе, поред црвених. Ко како хоће. У Богатићу, кад се ушло, пола тробојних а пола црвених је било. Исто тако, као што су се носиле Краљеве слике носиле су се и слике Стаљинове, и клицало се и Краљу и Стаљину. А да би то маси било разумљиво, објашњено је да је млади Краљ испросио Стаљинову кћер за жену!

Пуковник Михаиловић је и то могао сматрати за успех. Успех је свакако био на другој страни. Комунисти су добили могућност да под заштитом уговора са пуковником Михаиловићем могу несметано агитовати за себе, све више уништавајући власт, све више ширећи анархију, све више изазивајући ниске људске инстинкте и вукући их себи.

Ужице је од 21. септембра у рукама комуниста, и изгледа да треба већина мучеништва међу свима градовима да понесе. Оно је постало седиште српске совјетске социјалистичке републике. Председник је Др Душан Недуљковић, професор Универзитета из Скопља (онај који је у једној брошури о демократији доказивао да право већине долази од веће количине мозга која се налази на једној страни, - на шта му је одговорио инжењер Васиљевић да би по томе два служитеља универзитета вредели више у погледу умном од једног професора универзитета), али главни фактори су четири странца без чијега одобрења ништа се не ради и који се из својих соба у Паласу много не показују, али им се од стране председника по двадесет пута дневно шаљу предмети на сагледавање и сагласност.

Тамо је комунизам скинуо маску са свог лица. А како би и могао да је држи, кад је постало међународно сметлиште Ужице где је комунизам сваке нације избацио из себе све што је могао. Каквих ти све ту комуниста нема! Нема, ваљда, европске нације која ту нема свог представника. С њима је пуковник Михаиловић по сугестијама свог политичког и правног саветника Драгише Васића, подпредседника Српског културног клуба из Београда, закључивао споразуме!... Све то није видео пуковник Михаиловић. Све је то видео и осетио народ Чачка, Пожеге, Ивањице, Ариља, Ужица, Чајетине, Косјерића.

И сад долази она последња слабост пуковника Михаиловића, четврта по реду: он је веровао да преко своје официрске организације може водити српски народ по налогу из Лондона, чак и у спреси са сатанским комунизмом! А није видео да ће то моћи само неко време...

Српски официри – они коју су ишли са пуковником Михаиловићем, - показали су се исто тако слепи према несрећи у коју гурају српски народ. Они су неосетљиви на позиве које им је упућивао генерал Недић. Многи од њих су га звали издајником. Многи од њих су роварили на све стране (међу њима и несретни генерал Путниковић, кога су баш за време трајања споразума пуковника Михаиловића са комунистима, комунисти убили) и утицали на официре и подофицире да не врше своју дужност. Нека и глупа и слепа ревност, гонила је ове официре да не чују гласове разума. Нека сад бар знају да комунизам не би Србији нанео ни стоти део штете да они нису били у организацији пуковника Михаиловића, – да овај није седео, под утицајем кобног Лондона и злочиначке црвене Москве на Равној Гори и тиме подривао плаштом акцију комуниста, – да с њима заједно није вршио мобилизацију ради устанка против окупатора, - да није све то облачио у правне форме закључујући споразум са комунистима, – да с комунистима заједно није нападао окупаторску војску! Сав тај огроман вишак штете у крви, имовини и политичким односима нашег народа нека прими на себе његова организација с пуковником Дражом на челу.

На срамоту нашу то се није могло објаснити многим генералима и пуковницима, мајорима и капетанима Србима... Пожешки крај са Ариљем и Ивањицом показао је највећу отпорност према комунистима. У Пожези су комунисти били само шест дана у септембру, а одмах су били прогнати од стране националних четника и добровољаца. Они нису имали куд после тога него да се придруже пуковнику Михаиловићу, да би очували Пожегу и цео крај Моравице од комуниста. И тако, по споразуму, у Чачку остану и комунисти и Михаиловићеви људи, у Пожези само Михаиловићевци, у Ариљу и Ивањици једно време обоје, док четници не преотму маха и остану тамо, - у Ужицу пак само комунисти".⁴⁸

У свом писму краљу Петру II Карађорђевићу, Димитрије Љотић је о сарадњи четника и партизана нагласио ово: „Генерал Дража Михаиловић није везан за један пут као ми.

1941. године он је пошао са Титом. Ми смо знали да то није српски пут. Он је то увидео пошто је претходно баш Титу снагу и ауторитет дао. Јер никад Тито не би овако успео, да му у почетку нису дали потребну снагу српски националисти у Србији.

Потом се издвојио од Тита и пошао уз Лондон и Вашингтон. Ми нисмо могли, јер бисмо упропастили све што смо дотле радили, - а нисмо ни хтели, јер смо знали да ће доћи време кад ће Лондон и Вашингтон нас отворено гурнути у болшевизам. И како Тита ништа не боле српске жртве, а Дражу боле, то смо знали да ће изгубити сваку љубав Лондона и Вашингтона, који ће и иначе морати да помажу Тита, као Стаљиновог експонента у његовој интересној сфери.⁴⁹

Члан партизанског штаба у Шћебан Пољу Обрад Цицмил, је 11. децембра 1941. године, послао писмо штабу Дурмиторског НОП батаљона у Жабљаку, у коме се поред осталог каже: „Био сам у Фочи са 15 другова ради успостављања везе са четничким штабом и промјене ситуације на лицу мјеста. Поводом тога подносим следећи извјештај... Хоће, бар ми је Тодоровић тако изнио, сарадњу са партизанима да се не би на Босну пренијела братоубилачка борба из Србије... Четници уколико се Борач добровољно не разоружа (у што не вјерујем) ријешени су да га заузму са већим снагама, од Фоче, Калиновика и изворног крака Неретве, нас позивају да ударимо као помоћ са ове стране и да организујемо Гачане. Ја сам за сада не могу дати одговор до наређења моје више команде... Прилажем један примјерак уговора о измирењу Драже и Главног штаба. Исто тако Тодоровић ми је показао концепт предлога за сарадњу који су босански четници упутили ГШ. за Б. и Х. позивајући их на сарадњу. По овоме нијесмо добили још одговор надајући се повољном одговору.

Из овога излази сада потреба да:

1. Установимо на Шћебан Пољу с четничким штабом тј. привременом управом источне Босне”...⁵⁰

Главни штаб НОП одреда за Црну Гору, послао је почетком децембра 1941. године на терен Лијеве Ријеке, као своје делегате Воја Тодоровића и Јагоша Јовановића. Послије одржаних конференција у Опасаници 6. децембра, и Лопатама 7. децембра, они су одржали састанак са ђенералштабним мајором Ђорђијем Лашићем и његовим људима. Као посљедица тих преговора били су и они од 18. и 19. децембра, између команданта Зетског НОП одреда Блажа Јовановића, и четничког команданта из Лијеве Ријеке Алексе Дујовића у селу Птичу. Дујовић је као Лашићев делегат рекао Јовановићу, да он, Лашић и њихови четници, не признају Главни штаб НОП одреда због његове идеолошке комунистичке позадине. Ипак је ово значајан податак, који говори о преговорима четника и партизана.⁵¹

У писму Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку из краја 1941. године, упућеном команданту четничких оперативних јединица источне Босне мајору Бошку Тодоровићу, се поред осталог каже: „У вези са ситуацијом насталом послје одласка италијанских трупа из Фоче и преузимања исте од стране четничких јединица, као и у вези ваших тражења упућених преко команданта Планинопивског народно-ослободилачког партизанског батаљона друга Обрада Цицмила, Главни штаб народно-ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку овластио ме је, да пошто се иначе налазим на овом терену, ступим у везу са Командантом четничких одреда у циљу остварења сарадње на питању заједничке борбе против окупатора и његових слугу-усташа и петоколониша свих вјера и народности у нама граничним крајевима Босне и Херцеговине.

Преко друга Цицмила обавијестио сам се код команданта мјеста у Фочу г. Милина Кекића, да ви нијесте тј. да сте требали доћи у Фочу 23. децембра, али сте задржани важним пословима, тако да он није знао када ћете се повратити и када би наш разговор могао да буде обављен”⁵²

Дана 13. децембра 1941. године, негдје у источној Босни, дошло је до састанка привремене управе источне Босне и главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину. Састанку су и име четника, тј. привремене управе источне Босне присуствовали: мајори: Јездимир Дангић и Бошко Тодоровић; Аћим Бабић, Перо Ђукановић и Здравко Танасковић. У име партизана били су присутни: Светозар Вукмановић-Темпо, Угљеша Јовановић, Родољуб Чолаковић-Роћко, Славиша Вајнер-Чича и Добривоје Видић. У Записнику са овог састанка забиљежено је поред осталог ово: „По овим питањима сагласили смо се у следећем:

1 По питању евентуалног покушаја преласка преко Дрине њемачких и Недићевих трупа:

1) Сви присутни слажу се у томе, да је евентуални прелаз Њемаца или Недићеваца преко Дрине непријатељски акт према народу територије која је ослобођена по цијену великих жртава.

2) Сматрамо да смо дужни пружити отпор гдје то и како буде могуће, напрежући да све снаге и формације убиједимо у потребу овога отпора.

3) Према овоме питању заповијест изда мајор Јездимир Дангић, а команданту њемачке или Недићеве војске саопштити да ће корак преласка ових трупа преко Дрине, значити непријатељски акт према народу ослобођене територије и изазвали би непотребно крвопролиће и хаос, јер да ће народ бранити ову територију по сваку цијену.

Команданту наших трупа пред Вишеградом издати наређење, да организује отпор сходно тачки 2 овог записника”⁵³

У извјештају заповједништва I домобранског збора из Сиска, о борбама и акцијама од 6. до 31. просинца (децембра) 1941. године, се поред осталог каже: „Комунисти иако се не слажу са четницима ипак са истима сарађују, јер је једнима и другима за постигнуће њихових коначних циљева сада прва и највећа сметња Независна Држава Хрватска”⁵⁴

Окружни комитет КПЈ за Никшић, у свом писму упућеном партијској организацији са терена Голије од 14. јануара 1942. године, поред осталог је написао: „Случај преговора са Попом Перишићем да вас пусте на Борач показао је очигледно ваш кукавичлук и ви сте тиме одбили да кажете народу Голије и Гацка да сте пошли... Ви сте то затајили самим тим док сте са њим водили преговоре да вас пусти да прођете за Борач, да њему нећете ништа и с тим прекинути директиву партије и наређење Штаба одреда”⁵⁵

У извјештају заповједника I домобранског збора генерала Румлера. Главном стожеру домобранства НДХ од 21. вељаче (фебруара) 1942. године, поред осталог се каже: „Дјелатност комуниста јужно од Саве се не може точно одредити од оне, коју врше побуњеници и четници, јер је и једним и другима иако се идејно не слажу, циљ рушење садашњег поретка у нашој држави и Еуропи уопће”⁵⁶

Котарска област НДХ у Требињу, у свом извјештају од 9. ожујка (марта) 1942. године, о стању у Јужној Херцеговини поред осталог је навела: ... 3) Подручје општине Требиње, Беговић кула и Шумско-захумска, те реон оружничке постаје Требиње, Јасен, Добромани и Змијанац угрожава четничко-комунистичка бамда под водством Обрена Драшковића (касније стријељан од партизана - обј. А. Стаматовића) бившег начелника општине Брдске-Беговић кула уз сарадњу са Видом Крунићем, надпоручником бивше југословенске војске, Савом Братићем (стријељан од партизана у Мо-стару 1945. године – обј. А. Стаматовића) предузимачем и посједником из Требиња, родом из Главанић Брда, јачина ове банде износи 2-3.000 одметника. Он су 80% четници-Срби, а 20% комунисти и сви већином млади отпуштени и самоуправни службеници”.⁵⁷

Надпоручник Антон Посавад, крилни заповједник домобранства у Власеници, у свом извјештају претпостављеној команди од 8. рујна (септембра) 1942. године, нагласио је ово: ...,1. рујна 1942. у 16⁰⁰ сати посада оружничке постаје Кнежина у јачини 17 оружника претресајући шуму око упоришта (Доње Бабине) када су наишли на мјесто звано Пледисте 10 км. сјеверно-источно од постаје Кнежина гдје су их партизанске и четничке скупине у јачини 200 људи нападнули пушчаном и стројопушчаном ватром”...⁵⁸ У извјештају команде 718 њемачке пјешадијске дивизије, од 6. октобра 1942. године се каже:

„Реон Бијељина:

Група четника и партизана 23. 9. 1942. године упала у село Међаше (12 км. сјевероисточно од Бијељине), али је разбијена од Јагдкоманди.”⁵⁹

Командант III домобранског збора генерал Лукић, је у свом извјештају од 1. свибња (маја) 1943. године, написао ово: а) Подручје Гламоча-Ливна:

Према извијешћу V усташког здруга, непријатељ се и даље прикупља на подручју Сајковића (34 км. сјеверозападно од Ливна). Непријатељске извиднице истурене су до села Челебића (24 км сјеверозападно од Ливна). У овоме простору сурађују четници и партизани. Очекује се поновни нападај на Гламоч”.⁶⁰

У извјештају Оперативног одјељења министарства оружаних снага НДХ од 7. травња (априла) 1944. године се каже: „Дервента: Партизани и четници напали су 5. IV наше упориште (1 вод) на Почиваљци заробљен је а други дио нестао”.⁶¹ Главни стожер домобранства НДХ, у свом извјештају од 5. рујна (септембра) 1944. године, је навео: „Из заплијењеног партизанског записника накнадно се назире и сазнаје да су партизани препадом нападаја на жељезничку пругу Володер-Грачаница 15/16.VIII (код Поповаче) имали 40 мртвих. У том нападају судјеловали су и четници, који су заједно са партизанима масакрирали припаднике оружаних снага”.⁶² Такође Главни стожер домобранства, у свом извјештају од 22. рујна 1944. године, написао је ово: ...,20. IX партизани и четници порушили су жељезничку пругу између Завале и Дубровника, а четници запосјели жељезничку пругу Габела-Дубровник, између жељезничких постаја Габела и Хум. Прекинуте су све брзогласне везе.”⁶³

Као што се из изложеног да видјети, четници и партизани су у почетном периоду II свјетског рата сарађивали. Ова сарадња најинтензивнија је била у другој половини 1941. године, све до новембра у Србији. У исто ври-

јеме она се развијала и наставила да се развија све до марта 1942. године у Босни и Херцеговини. Од тада па на даље могу се биљежити само ријетки примјери сарадње четника и партизана, који су били изразито привременог карактера, у већини случајева, чак и без знања претпостављених команди једних и других. У сваком случају, избијањем грађанског рата између четника и партизана, знатно је отупљена оштрица борбе против окупатора.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Извјештај команде АБВЕР-а у Београду команди њемачких оружаних снага за Југоисток од 31. јула 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XIII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 95, 246.
2. исто, писмо ПОК КПЈ за Србију ОК за Шабац од 12. августа 1941, том I, Београд, 1949, док. бр. 3, 37.
3. исто, извјештај инструктора ПК КПЈ за Србију из Шабачког округа од 14. августа 1941. док. бр. 4, 41.
4. исто, писмо ПК КПЈ за Србију ОК за Шабац и инструктору ПК од 20. августа 1941. док. бр. 11, 64-65.
5. исто, Билтен Главног штаба НОП одреда Југославије, бр. 3, 26. август 1941. том II, Београд, 1949,33.
6. исто, извјештај инструктора ПК КПЈ из Шабачког округа од 30. августа 1941. том I, Београд, 1949, док. бр. 23, 104.
7. исто, писмо ПК КПЈ за Србију од 30. августа 1941. Окружним комитетима за Ниш и Лесковац, том I, књ. 20, Београд, 1965, док. бр. 7, 36.
8. исто, Герилац, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 66, 139-148.
9. Иван Лаћа, Книн у устанку и дјелатност комунистичке организације 1941-1942. Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 4, Сплит, 1981, 603.
10. Још једна издајничка марионетска влада, Билтен Главног штаба НОП одреда Југославије, бр. 4, 3. септембар 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том II, Београд, 1949, 38.
11. исто, извјештај Штаба Сарајевске области од 5. септембра 1941. ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 89, 200-201.
12. исто, извјештај команданта њемачких оружаних снага за Југоисток фелд-маршала Вилхелма Листа од 8. септембра 1941. Врховној команди Вермахта, том XIII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 139, 368.
13. исто, извјештај Александра Ранковића Титу од 11. септембра 1941. том I, књ. 1, Београд, 1950, 148.
14. исто, Изјава Штаба НОП одреда Босне и Херцеговине од 20. септембра 1941, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 185, 412.
15. исто, извјештај ОК КПЈ за Пожаревац од 21. септембра 1941, том I, Београд, 1949, док. бр. 32, 128-130.
16. исто, извјештај начелника Штаба њемачке окупационе управе у Србији генералштабног потпуковника Гравенхорста од 16. септембра 1941, док. бр. 160, 434.
17. исто, извјештај Штаба Романијског НОП одреда од 27. септембра 1941. Штабу Босанске бригаде у Шеховићима, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 220, 479. и 481.
18. исто, извјештај секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину Ђура Пуцара-Старог од септембра 1941. делегату ЦК Светозару Вукмановићу-Темпу, док. бр. 97, 219.

19. Владимир Дедијер, Дневник, књ. 1, Београд, 1970, 45-46.
20. Билтен Врховног штаба НОП одреда Југославије, бр. 7 и 8, 1.октобар 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том II, Београд, 1949, 74-75.
21. исто, 79.
22. исто, Поштеном и родољубивом народу Босне, том IV, књ. 2, Београд, 1951, док. бр. 1, 7-9.
23. исто, Билтен Врховног штаба НОП одреда Југославије, бр. 9, 10. октобар 1941. том II, Београд, 1949, 88-92.
24. исто, бр. 10 и 11. 20. октобар 1941,98.
25. исто, упутство ПК КПЈ за Србију Окружним комитетима за Ниш и Лесковац од 8. октобра 1941. том I, књ. 20, Београд, 1965, док. бр. 22, 101.
26. исто, извјештај шефа њемачке полицијске службе у Београду од 20.октобра 1941. том I, Београд, 1949, док. бр. 224, 544.
27. исто, Наредба бр. 7. Ужичког партизанског одреда од 24. октобра 1941, док. бр. 62, 226-227.
28. Борба, бр. 5, 28. октобар 1941.
29. Извјештај ОК КПЈ за Крушевац од октобра 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, Београд, 1949, док.бр. 39, 158-159.
30. исто, извјештај 342. њемачке дивизије од 1. новембра 1941, њемачком опуномоћеном команданту у Србији, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 221, 569.
31. исто, Наређење Штаба Романијског НОП одреда од 8. новембра 1941. командир Рогатичког сектора Николи Продановићу, том IV, књ. 2, Београд, 1951, док. бр. 47, 121.
32. исто, изјава Милана информативној агенцији „Рудник” од 12. новембра 1941, убачена у извјештај обавјештајног Вермахта, том XII, књ. 1, Београд, 1973. док. бр. 236, 632.
33. исто, извјештај њемачког војног заповједника у Србији од 19. новембра 1941. године, том I, Београд, 1949. док. бр. 261, 604.
34. Борба, 22.новембар 1941.
35. НОБ у Далмацији 1941-1945. Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 1, Сплит, 1981, 939.
36. Ј. Б. Тито, Борба народа поробљене Југославије, Борба за ослобођење Југославије 1941-1944. Београд, 1944, 195.
37. исто, 196-197.
38. исто, Зашто излази Борба? 13.
39. Branko Lazitch (псеудоним Бранислав Страњковић) Из историје Равне Горе 1941, Књига о Дражи, књ. Windsor Canada, 1956.
40. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 80-81.
41. исто, 78.
42. АЈ, Записник са саслушања Драже Михаиловића обављеног од 9. до 11. априла 1946. у Београду.
43. Димитрије Љотић, у рату и револуцији, Минхен, 1961, 307.
44. исто, 308.
45. исто, 309.
46. исто, 310,
47. исто, 312.
48. исто, 309-317.
49. исто, Писмо Краљу Петру II Карађорђевићу, 384-385.

50. ДАЦГ, АОП, бр. 278/V3-9 (41), писмо члана партизанског штаба у Шћепан-Пољу Обрада Цицмила од 11. децембра 1941. Штабу Дурмиторског НОП одреда у Жабљаку.
51. Дневник Рајка Милошевића, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 4, Београд, 1953, док. бр. 18, 89.
52. ДАЦГ АОП, бр. 9605/IV4-5 (41) писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку из краја 1941, команданту четничких оперативних јединица источне Босне мајору Бошкуну Тодоровићу.
53. исто, бр. 4222/IV4-2 (41) Записник са састанка привремене управе источне Босне и Главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину од 13. децембра 1941.
54. Извјештај заповједништва I домобранског збора у Сиску о борбама и акцијама од 6. до 31. просинца 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 156, 447.
55. ДАЦГ, АОП, бр. 551/ПЗ-4 (42), писмо ОК КПЈ за Никшић партијској организацији са терена Голије од 14. јануара 1942.
56. Извјештај заповједника НДХ од 21. вељаче 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 65, 167.
57. исто, извјештај котарске области у Требињу од 9. ожујка 1942, том IV, књ. 3, Београд, 1953, док. бр. 158, 535.
58. исто, извјештај крилног заповједника домобранства у Власеници надпоручника Антона Посавада од 8. рујна 1941, књ. 7, док. бр. 176, 363.
59. исто, извјештај команде 718. њемачке пјешадијске дивизије од 6. октобра 1942, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 158, 769.
60. исто, дневни извјештај команданта III домобранског збора генерала Лукића од 1. свибња 1943, том IV, књ. 13, Београд, 1955, док. бр. 280, 687.
61. исто, извјештај Оперативног одјељења министарства оружаних снага НДХ од 7. травња 1944, књ. 25, Београд, 1963, док. бр. 174, 580.
62. исто, извјештај заповједништва Главног стожера домобранства од 5. рујна 1944, том V, књ. 33, Београд, 1964, док. бр. 120, 628.
63. исто, извјештај Главног стожера домобранства од 22. рујна 1944. док. бр. 137, 684.

БОРБА ЧЕТНИКА ПРОТИВ ОКУПАТОРА

Начелник Управног штаба њемачке команде за Србију др Георг Кизел, је у свом извјештају Команди њемачких оружаних снага за Југоисток од 23. јула 1941. године нагласио: „У планинама Србије налазе се, богате традицијама, комитске банде, такозвани четници, који су, благодарећи познатој склоности српскога народа ка авантуристичкој романтици, у народу врло много омиљени. Они су били у мјесецима послје рата појачани одбјеглим официрима и војницима”.¹

Делегат Владе Краљевине Југославије на Средњем Истоку Јован Ђоновић, приликом боравка у Цариграду у Турској, извијестио је потпредседника владе у Цариграду у Турској, извијестио је потпредседника Владе у Лондону др Слободана Јовановића, о успостављеној вези са Дражом Михаиловићем, писмом од 22. августа 1941. године, у коме се поред осталог каже: „Центар устаничких чета налази се на Суворору. Ту је главна команда. Цео посао води један ђенералштабни пуковник. Уз њега је и син војводе Мишића, Александар. Он је доиста, прилично авантурист и невероватно дрзак. Долази чак до Београда. Из Београда су упутили човека да дође у везу са Енглезима. На тај начин сазнао сам за њих и њихове намере. Они су поручили да се по западној Србији крије од власти скоро 10.000 људи, већином војника. Траже да им се јави кад треба да почне општи напад на Немце, и да им се дотури помоћ у авијацији и другим потребама. Имају уверење да за непун месец дана могу очистити све Немце са српске територије”.²

Док су четници водили борбе са Њемцима, дотле су партизани на неким теренима били потпуно пасивни. О томе свједочи извјештај ОК КПЈ за Ниш од 22. августа 1941. године, у коме се каже:

„Драги другови

Акције против главног непријатеља (директно против окупатора) још нисмо водили. Мада немамо довољно обавештења о акцијама нашег одреда (због прекида везе), ипак колико можемо обавештаваћемо вас... Партизани с Озрена убили су злогласног полицијског начелника из Алексинца који се истакао у гоњењу комуниста. О другим акцијама немамо података сем што су Озренчани држали збор на алексиначком руднику”.³

У једном италијанском извјештају са краја августа и почетка септембра 1941. године пише: „Један наш одред на камиону напао је 50. четника наоружаних пушкомитраљезима. На нашој страни ни један губитак - Два

четника заробљена (Десило се 22.августа 1941.).”⁴ Њемачки војни заповједник у Србији генерал Франц Беме, је у свом извјештају од 21. септембра 1941. године ово: „Недићева влада није у стању да угуши устанички покрет. Српски управни апарат је парализован у великом дијелу земље. Устаници се састоје од комуниста, националних официра и четника. Вођство је без сумње у рукама српских националних официра”.⁵

Када су септембра 1941. године, четници и партизани заједничким снагама ослободили Горњи Милановац, Драгиша Васић је у њему покренуо лист „Слобода или смрт”, и био је његов главни уредник. У листу је Васић врло често истицао парољу: „Смрт окупатору, усташком зверу и политичарима”.⁶ У извјештају групе генерала Лукића и II здружене бригаде од 8. листопада (октобра) 1941. године, Главном стожеру министарства домобранства НДХ стоји:

„Карловац 8”⁵⁵

1.) 2. листопада у селу Загорје опћина Модруш котар Огулин талијанско потјерно одјелење са два тенка нашло је пилану у пламену. Даље потјере нису вршене због великог броја четника и тешког терена. Талијани су обећали ускоро организирати потјере већег обима. Препознати су четници који су запалили пилану”⁷

Заповједник II здружене домобранске бригаде, у свом извјештају Главном стожеру Министарства домобранства НДХ од 12. листопада 1941. године, је написао: „Јучер (11. листопада) у 9⁰⁰ сати прије подне један талијански частник (официр.– обј. А. Стаматовића) возио се самовозом из села Крњака у Војнићу, те је на пола пута нападнут од четника и заробљен. Самовоз нијесу узели. Талијански заповједник упутио је особу за преговоре са четницима, који су обавијестили талијанско заповједништво, да ће часника пустити само онда, ако им Талијани даду 4 стројнице (тј. митраље за - обј. А. Стаматовића) и 4.000 набоја.” (тј. метака – обј. А. Стаматовића)⁸ У телеграфском извјештају заповједника домобранског оружничког крила у Сарајеву од 31. листопада 1941. године, се каже: „Данас око 12³⁰ сати одјел Њемачке војске у селу Кланцу котара Сарајево по више куће Уроша Миховића сукобио се са четницима. Исход борбе непознат стоп одјел њемачке војске запалио кућу Уроша Миховића у Кланцу а такођер и села Клек, Тилова и Топлик.”⁹

На Дражу Михаиловића неколико пута су покушани атентати од стране Њемаца, или чланова квислиншког апарата у Србији. О томе један од четничких руководилаца Бранко Лазић пише:... „Од самог почетка акције на Равној Гори, Немци су као један од начина да се боре против Покрета узимали и извршење атентата на Дражу. Прва два покушаја падају већ у лето 1941. Први пут је дошао на Равну Гору један тип који се преста-вио као изасланик принца Ђорђа. Он је изазивао сумњу; и после првих са-слушања, утврдило се да га је послао београдски Гестапо са задатком да организује атентат на Дражу. Одмах затим изведен је пред преки суд, осу-ђен на смрт, стрељан и закопан на самој Равној Гори. У току лета десио се други покушај атентата, у који је био умешан као подстрекач бивши јере-зовски министар Војко Чвркић. Поднаредник по имену Поповић, ухваћен,

одао је имена осталих саучесника. Био је изведен пред суд и поручник Предраг Раковић; али је жири, састављен од Драже, Васића и Драгослава Павловића, донео одлуку да је он невин.

Ови покушаји атентата навели су Дражу да састави својом руком један документ, чији сам текст видео приложен уз рукопис Васићеве Историје Равне Горе. У њему је Дража приближно рекао да, ако он било којим случајем погине, вођство покрета оставља Драгиши Васићу, Драгославу Павловићу и Јездимиру Дангићу. Акт је био писан отприлике у септембру 1941.

После немачког напада на Равну Гору, почетком децембра 1941. у почетку 1942. опет Немци и њихови агенти предузели су покушаје да убију Дражу. Тако је почетком године дошао у Горњи Милановац капетан Терзић, који се хвалио да ће ухватити Дражу. У марту месецу Терзић је био убијен. Када је Дража, крајем марта 1942. прешао преко Мораве, пребацујући се из таковог краја ка Драгачеву и Голији, љотићевски вођ у Западној Србији поп Драгутин Булић, чим је чуо за тај прелаз, обавестио је немачку Команду у Чачку. И поп Булић није био боље среће. Два-три месеца доцније убила га је једна четничка тројка. Најзад, у мају 1942. Немци су, сазнавши да је Дражин Штаб примио транспорт од Енглеза, бацили на Голију један пакет на коме је стајало написано: Министру војске, морнарице и ваздухопловства Дражи Михаиловићу. Сељаци који су пакет нашли, донели су га у Штаб, где је било на окупу око десетак официра, међу којима: Остојић, Лалатовић, Калабић. Они су почели да дреше пакет; али како је то тешко ишло, Остојићу је пао у очи натпис на пошилици, који никад раније није постојао. Он је узео цео пакет и, убедивши остале да има нечег сумњивог, изашао напоље и бацио пакет у оближње стене. У истом часу одјекнула је јака детонација и велики део стене срушио се од експлозивног дејства овог немачког поклона Дражи. Наравно да ни о овим догађајима, као ни о безбројним другим, нико чак ни Михаиловић, није ни словца поменуо на суђењу које су Титови држали. Ако је Дража био сарадник окупатора, зашто се онда тај исти окупатор толико трудио да убије свога сарадника?"¹⁰

Начелник Штаба немачког опуномоћеног команданта у Србији, у свом извјештају од 1. новембра 1941. године, **написао је ово:**

„а) У почетку устанка код четника је дошло до цијепања. Један дио под командом Пећанца, чија главна област утицаја обухвата јужни дио земље (1.500-3.000 људи), ставио се на располагање влади генерала Недића и прихватио борбу са комунистима. Већина четничких састава под вођством пуковника Драже Михаиловића (5-10.000. људи), заузима према Вермахту непријатељско држање и повезује се са комунистима.

Главна област Михаиловићевих четника налази се између Западне Мораве и Колубаре до Дрине и западно од Дрине. Михаиловић, међутим има присталице и јужније од долине Западне Мораве и источно од Мораве.

Наоружање: пушке, митраљези и ручне бомбе, понегдје минобацачи и топови.

Одјећа: различита. Дјелови четничке униформе (са шубарама), дијелом униформе војске и жандармерије, дијелом сељачко одијело. Већином ознака на капи (мртвачка глава и југословенски орао).

Становништво подржава Михаиловићеве четнике у сваком погледу.
Комунистичке банде (народноослободилачки одреди):

Банде су већином састављене од сеоског олоша и робијаша.

Наоружање: пушке, митраљеци и ручне бомбе.

Уопште народ у устаницима (комите) види народне јунаке. Четници Драже Михаиловића налазе свуда подршку, док комунистичке банде дијелом стоје у супротности са становништвом”.¹¹

Њемачки војни заповједник за Балкан, је у поверљивој окружници од 4. новембра 1941. године, нагласио ово:...

„б) Носиоци устанка су:

1. Остаци бивше југословенске војске,

2. Комунистичке банде,

3. Национални одреди четника - Четници су војничка организација одметника (Чета-Schar-Kompanie), које постоје још из времена борбе за ослобођење од Турака и која је организација своју законску основу добила последице свјетског рата, оснивањем удружења четника. Ријечи које се изговарају у почетку сваке емисије преко њихове тајне радио-станице: „Овдје не говоре комунисти, већ национални четници, који су готови да се боре за ослобођење Србије и Југославије”, карактеришту политичко опредељење. Основни стубови на којима почива организација јесу: најстрожа дисциплина, конспиративност и пуно лично залагање. Војвода (вођа банде) је господар живота и смрти својих људи; влада само његова воља.

4. Мјешовите банде (четници и комунисти)”.¹²

У јеку њемачке офанзиве на Србију, против четника и партизана, а и исто тако и четничко-партизанског сукоба, почетком новембра 1941. године, дошло је до састанка Драже Михаиловића са њемачким опуномоћеним представницима. Састанак је одржан у сеоској кафани преко пута жељезничке станице Дивци 11. новембра 1941. године. Почео је у 19¹⁵ часова, а завршио се у 20³⁵ часова. Њемачка делегација дошла је на овај састанак блиндираним возом из Београда, а имала је и јака осигурања на самом мјесту састанка. Са њемачке стране састанку су присуствовали: замјеник начелника Штаба њемачке команде за Србију потпуковник Рудолф Когард; замјеник команданта њемачке управе за Србију СС мајор Георг Кизел, који је и водио записник; резервни капетан АБВЕР-а др Јозеф Матл, иначе професор Универзитета у Грацу на катедри за славистику; СС оберштумфирер Винике и СС штандртенфирер Матерн. Са четничке стране били су присутни: Дража Михаиловић и мајор Александар Мишић, обојица у потпуним униформама југословенске краљевске војске; пуковник Бранислав Ј. Пантић и капетан Голуб Митровић, обојица у цивилу. Четничке преговараче до моста на ријеци Колубари допратило је на коњима 20 четника, из личне Михаиловићеве пратње, који су на изричит захтјев њемачког обезбјеђења морали остати код моста. На мосту је четничке преговараче сачекао капетан Матл, који их је отпратио у кафану гдје су се имали одржати преговори.

На састанку је први узео ријеч потпуковник Когард, који је поред осталог рекао Михаиловићу: „Недићева влада, полазећи од правног сагледавања стања у Србији, од почетка се ставила у борбу против комунизма.

Генерал Недић је тежио да за ову борбу придобије се расположиве борце у српском подручју, али му то, упркос многим настојањима, код Вас, господине пуковниче, није пошло за руком. Ви сте се ставили на страну оних који желе да Њемце протјерају из земље и који су већ крајем септембра склопили чврст борбени савез. Борбу сте водили са оним официрима под-официрима и војницима који су се својевремено сакрили у шумама и засе-оцима и који нијесу на одговарајући начин одведени у ропство од стране њемачког Вермахта.

О вашим борбеним методама мора се, на жалост, истаћи да се Ваши људи често служе лукавствима да би остварили успјехе против мирних њемачких трупа. При том указујем на заробљавање њемачких војника код Крупња, Лознице и Горњег Милановца. Ваши четници нанијели су на тај начин штету њемачком Вермахту примјењујући средства која нијесу у регуларних трупа...

Њемачки Вермахт је почео са уништавањем свих „устаника” и у томе постигао добре резултате. Вама је, такође, познато да су у покрету прво-класне фронтоске дивизије и тенковски одреди. Ваш положај, господине пуковниче, погоршава се из дана у дан, док се наш положај, стално побољшава. Као генералштабни официр Ви свакако оцјењујете исправно положај и знате да ће се зима и наставак операција њемачких рђаво завршити по ваше борбене трупе...

Ви сте, господине пуковниче имали више прилика да се прикључите елементима реда у интересу српског народа, па ипак их нијесте искористили. Коста Пећанац је правовремено кренуо исправним путем.

У односу на вашу намјеру да поштедите српску крв и имовину овлашћен сам да вам означим једини пут, а то је:

„Обустављање борбе и безусловна предаја”.

У то спада: Предаја свог оружја као и целокупне муниције и опреме. Ослобођење њемачких заробљеника који су ухваћени од Ваших трупа или се налазе у Вашем подручју. Познато Вам је, господине пуковниче, да настављање борби на Вас ставља кривицу за даље проливање крви. То утолико више што за сваког мртвог Њемца 100, а за сваког рањеног 50 одговара својим животом Срба. Ваши људи такође знају да њемачки Вермахт мора да примјењује мјере одмазде у првој линији на породицама бораца који се налазе у шумама...

Уколико Ви, господине пуковниче, не прихватите услове које сам навео, борба против Ваших четника наставиће се у истој форми као што је против комунистичких банди већ почела. Можете бити увјерени да ће Србија по други пут, овога пута од Ваше стране, бити непотребно гурнута у несрећу, да ће у њој послије најновије офанзиве њемачког Вермахта за најкраће вријеме бити заведен мир, ред и рад”.

Дража Михаиловић му је поред осталог одговорио: „Као војник не стидим се што сам националиста. У том својству желим једино да служим народу... Наша дужност је као војника да се не предајемо догод можемо издржати. Никад нисам помишљао на то да се у вези са тим служи лукавствима... Са Костом Пећанцем нисам се могао сложити, јер је био склопљен један отворени споразум који народ не би могао да прихвати. Коста Пећанац

изгубио је сваки углед у народу. Да сам следио његов пример, остао бих такође без угледа и утицаја. Не знам да ли ћете Ви као странац разумети моју изјаву, али помислите може ли човек да ступи отворено на страну окупатора, а жели отворено да се бори против оних који су преузели примамљиво име „бораца за слободу”. Коста Пећанац је добио ознаку издајника... Не видим никаквог разлога што ми је упућен позив за овај сусрет ако се хтело да ми се ово саопшти. То ми се могло поручити и преко посредника”.¹³

Режимски комунистички историчари, овај састанак су узимали као крунски доказ сарадње Драже Михаиловића са Њемцима. Ово је био први и последњи састанак Драже Михаиловића са Њемцима. Из њега се јасно види, да су Њемци Михаиловићу понудили капитулацију и предају, што је он одбио. Ово су били чисто војнички преговори, који не представљају ништа чудно у ратовима. Чак и сами савезници, у II свјетском рату преговарали су са Њемцима неколико пута, и нијесу били издајници, а чињеница да су Њемци преговарали са Михаиловићем, значи да су га третирали као праву зараћену страну, док то са партизанима није случај. Режимски комунистички историчари оваквом оцјеном Михаиловићевог састанка са Њемцима и Дивцима, показали су да имају двоструке аршине. Михаиловић на овом састанку није склопио било какав усмени или писмени споразум са Њемцима. Он је чак одбио било какву предају. За разлику од њега, партизани су у Горњем Вакуфу 11.марта 1943. године, за вријеме битке на Неретви, са Њемцима склопили писмени споразум о ненападању, у коме су назначили четнике као своје једине противнике, а не Њемце. Режимски комунистички историчари су овај састанак третирали као чисто војничке преговоре зараћених страна.

Дана 7. новембра 1941. године, Дража Михаиловић је издао „Упутство број 3. за организацију и рад обавештајне службе”, у коме се поред осталог каже: „Вршити прибављање података о кретању непријатељских и комунистичких јединица, њиховом држању, разговорима појединаца, бројном стању и саставу.

Прибављати податке о поступку непријатељских и комунистичких јединица према становништву. Спречавати непријатеља у прибављању података о нашим јединицама и нашем раду. Хватање непријатељских шпијуна, ширење лажних вести, спречавање разних причања и препричавања наших војника који то често раде из своје наивности и необавештености.

Начин рада:

Користити уходе, децу, жене, мушкарце, испитивати заробљенике и ухваћене непријатељске шпијуне, проверавати податке добијене од непријатељских заробљеника, шпијуна и мештана.”¹⁴

Њемачки опуномоћени командант у Србији генерал Франц Беме, је у свом извјештају од 15. новембра 1941. године, Команди њемачких оружаних снага за Југоисток, поред осталог написао ово: „У случају пуковника Михаиловића, Недић је на тражено становиште, иако није знао моје намјере, сам од себе иступао за безусловну капитулацију припадника пуковника Михаиловића... Ја сам сматрао неопходним хапшење активних официра у Београду, пошто је њихово држање према њемачким мјерама и према влади Недића одбијајуће или непријатељско и очигледно из њихо-

вих редова потичу везе са пуковником Михаиловићем... Пребацивање активних српских официера у заробљеничке логоре у Њемачкој по мом убјеђењу, исто је тако важно и нужно као и свих заробљеника њихово држање према њемачким мјерама и према влади Недића одбијајуће или непријатељско и очигледно из њихових редова потичу везе са пуковником Михаиловићем... Пребацивање активних српских официера у заробљеничке логоре у Њемачкој по мом убјеђењу, исто је тако важно и нужно као и свих заробљених Срба способних за ношење оружја, нарочито припадника пуковника Михаиловића, како би се Србија, земља традиционалних бандитских борби, коначно умирила и како би се спријечило поновно оживљавање једног великог устанка на прољеће".¹⁵

Дража Михаиловић је 16. новембра 1941. године, упутио проглас Србима, Хрватима и Словенцима, у коме је поред осталог написао: „Одазивајући се вапају мог напаћеног народа и мојим националним војничким дужностима ступио сам на чело јуначких и неустрашивих бораца за слободу, част и будућност Југославије... Прве војне јединице се већ налазе у борби, нови одреди су у формирању широм наше раскомадане и поробљене Отаџбине.

У Србији моје су трупе у успешним борбама ослободиле велике пределе од насилничких власти које су биле принуђене да повуку знатна појачања са Источног фронта, где им руске армије задају смртоносне ударце. Благодарети успесима мојих трупа, ми смо већ у могућности да противнику враћамо мило за драго за оно што чини над нашим ненаоружаним становништвом те да предузмемо репресалије, ако се према регуларним трупама Краљевине Југославије не би понашао према међународним законима ратовања.

Ослободити отаџбину од суровог насилника, повратити част нашим заставама... Ево узвишених циљева наше несаломљиве борбе.”¹⁶

Четници који су били заробљени у њемачким операцијама, слати су у концентрационе логоре, ако нијесу на лицу мјеста били стријелани. О томе свједочи „Дневник” XVIII њемачког армијског корпуса, за период од 18. новембра до 8. децембра 1941. године. Тако у једном дијелу „Дневника” пише:

28. XI 1941

Капетан Schuster пита: „Шта ће бити са Михаиловићевим четницима који се налазе у логору у Ваљеву?”

Наређено пребацивање у концентрациони логор у Шапцу.”¹⁷ У прилогу „Дневника” истог корпуса, за период од 19. септембра до 6. децембра 1941. године стоји:

2. XI 1941.

1. XI извршен је напад с 2 тенка *Hotchkiss*, отетих код Милановца. Противтенковска ватра није имала успјеха, и ови су успјели да продру у град. Тенкове је пратило 50 Михаиловићевих људи који се налазе у Матарушкој Бањи и Мусиној Реци.”¹⁸

У реферату њемачког државног савјетника у Србији генерала др Харолда Турнера, од 21. новембра 1941. године се наглашава: „Моје је лично мишљење да би требало извршити потпуну евакуацију у простору западно од Шапца, у луку између Саве и Дрине. Ово стога што је, према извје-

штајима и подацима којим располажем а који се слажу, већи дио мушког становништва овог краја груписан у банде и припада Михаиловићевим бандама које се налазе јужније на планини Церу. Дјеца и жене одржавају везу, а старају се и о снабдијевању. Према томе мора искусити казну цјелокупно становништво, а не само мушкарци.”¹⁹

У једном италијанском извјештају, тј. извјештају, II италијанске армије са краја 1941. године, поред осталог пише:

7. XI 1941.

Дуж пруге Огулин-Карловац експлодирала је мина, коју су поставили четници, разнијевши 40 машина. Услед преурањене експлозије убијено је 7 атентатора”²⁰

У току прве половине децембра 1941. године, њемачке снаге су извеле офанзиву за уништење устанничког покрета у Србији. Офанзива је извођена у два правца, један је био ка Ужицу, гдје се налазило партизанско-комунистичко руководство, а други ка Равној Гори, гдје је био Дража Михаиловић са својим штабом. Режимски комунистички историчари су ове операције крстили као I непријатељску офанзиву, прешутно прелазећи преко операција које су Њемци водили за уништење Михаиловићевог покрета. Њемачки војни заповједник у Србији, артиљеријски генерал Паул Бадер, у свом извјештају од 10. децембра 1941. године, поред осталог је написао: „Михаиловићева група може да се сматра разбијеном. Михаиловић је лично само с муком избјегао да буде ухваћен од стране наших трупа и налази се у бјекству. Једним прогласом, који је објављен преко радија и путем летака српском становништву, Михаиловић је оглашен за злочиначког побуњеника, и за његову главу расписана је премија од 200.000 динара. Његов штаб је већим дијелом ликвидирао. Међу заробљенима налази се и шеф штаба мајор Мишић. Михаиловићеве присталице изгледа да су побјегле у шуме и планине”²¹

Како је текла њемачка офанзива на Равну Гору, може се дијелом стећи слика, из десетодневног извјештаја 342 њемачке пјешадијске дивизије од 10. децембра 1941. године, упућеног њемачком опуномоћеном команданту у Србији. У извјештају пише: „У 18⁰⁰ часова примљена је нова заповијест опуномоћеног командујућег генерала у Србији за уништење Михаиловићевих четника јужно од Ваљево, а на простору Бабина Глава, Козмор, Комал, Коштунићи, Грачан и Гројеница. Овај простор (око 120 км²) дивизија треба да заокружи и очисти. Дивизијско командно борбено мјесто: оперативни штаб Ужице, командни штаб Ваљево.

5. 12. 1941.

Завршава се развој дивизије ради опкољавања Михаиловићевих група. Увече се налазе:

Група Дирауф у Горњем Милановцу
Група Штраус код Горње Добруђе, Жежевица
Група Гал на висинском превоју Букови (755)
Група Рост у Ваљеву-Дивцима

6. 12. 1941.

Полазна ситуација као 5. 12. 1941. увече. Подухват Михаиловић почиње.

Група Рот, полазећи рано изјутра из Ваљева, заокружава мјесто Струганик, за које је јављено да је у њему главни стан. Михаиловић је стварно присутан у штабу свог команданта бригаде Мишића. Он је телефоном обавијештен о наступању њемачких трупа са југа. Изненађење од групе Рот успијева ипак. Мишићев штаб је заробљен после краће борбе ватром. Сам Михаиловић је успио да побјегне, благодарећи испресијецаном шумском земљишту.

Група Рот остаје те вечери у Струганику; дјелови запречавају Кадину Луку и предии око ње. У међувремену стижу групе у напорним брдским маршевима на одређене линије заокружења.

7. 12. 1941.

Концентрично наступање ради претраживања заокружене просторије, са почетком у 8⁰⁰ часова. Наступање се обавља уз савлађивање изванредно оштрих планинских конфигурација. На непријатеља се наилази само појединачно. Цијела област је готово без људи.

Брајићи (лијево крило групе Дирауф) претражује се као давијацијско мјесто и склониште Михаиловића. Велики плијен.

У Равној Гори наишла је група Штраус на прави главни стан Михаиловићев, који се састојао од 10 склоништа, снабђених многобројним телефонским уређајима. Логор је празан. Према изјавама сељака, посада овдје није временом већа од 400 људи. Сва ова постројења спаљена су од групе Штраус... Није се потврдило претпостављено присуство јаких снага у простору напада. Није успјело уништење ове групе четника, која у овом времену има још многобројне ненаоружане присталице - у националном српском становништву.

Хватањем Мишићевог штаба и ударом усред самог центра нанијет је Михаиловићевом покрету тежак ударац, без обзира што је његов руководилац успио да се спасе. Ради његовог хватања изгледа препоручљиво расписивање уцјене на његову главу и јавно саопштење протеклих догађаја.²²

Како је Дража Михаиловић успио да избјегне заробљавање, односно како је заробљен мајор Александар Мишић, свједочи потпоручник Павле Мешковић овако: „Пошто је издао последња наређења и упутства, Михаиловић са својом пратњом, у току 5. децембра, одлази за Струганик, да тамо сачека догађаје. На том отсеку мајор Александар Мишић имао је одабрано људство, с великим бројем активних подофицира. Мишићев начелник Штаба, од првих дана операције, био је ђенералштабни мајор Иво Фрегл, Словенац.

У самом почетку акције, био је ступио у Мишићев одред неки Брајевић, железнички чиновник из Диваца (код Ваљева), иначе „војвода” Косте Пећанца. Као резервни поручник, Брајевић је добијао врло деликатне задатке. Он их је решавао успехом, и на тај начин стекао неограничено Мишићево поверење. О Чичином доласку у Струганик није знао нико сем најближих Мишићевих сарадника, међу којима и Брајевић.

При сваком доласку у Струганик, пратња је остајала да ноћи у кафани; Михаиловић, са поднаредником Ђуром Станковићем, спавао је код Мишића, чија се кућа налазила испод кафане, поред самог потока. Тако је

било и ове ноћи. Михаиловић је намеравао да у тој ували сачека догађаје, па да сви заједно оду у правцу који је само он знао.

У току ноћи, поменути Брајевић скида маску; одлази у Мионицу и извештава Немце о боравку Чичином у Струганику.

У саму зору 6. децембра, Немци, вероватно вођени од Брајевића, појављују се у кафани у Струганику. Целу Чичину пратњу заробљавају без отпора. Ту им пада у руке и Р. Ковачевић, чија је једина дужност била да носи архиву и новац у куферчету на леђима. У разбијеном строју, Немци почињу да се спуштају литицом у правцу Мишићеве куће.

Нико у кући и не слути о блиској опасности. Чича је седео за сто да до-ручкује. Поднаредник Ђура, који је био изишао да види што се камење руши литицом, улетео је и викнуо: „Немци!” Чича искаче са ранцем кроз прозор. Имао је само толико времена да викне осталима у кући: „За мном!” Мајори Александар Мишић, Иво Фрегл и Захарије Остојић такође скачу кроз прозор. Поднаредник Ђура излази кроз кухињу на задња врата и хвата један пропланак. До пропланка није ни стигао: један пушкотрајески рафал обара овог младог јунака из Босне, који је од првог дана био у Чичиној пратњи.

Немци, не видевши никога, опкољавају кућу. Тако остављају бегунце кратко на миру. Аца Мишић, тешки реуматичар и срчани болесник, није могао дуго да трчи. Није помогло храбрење и преклињање Чичино да настави. После неколико стотина метара, Мишић суштаје и виче Михаиловићу: „Дражо, ја не могу даље! Ти се спасавај! Ја морам да паднем у руке непријатељу! „Преклињање Чичино нема успеха. Мајор Фрегл, иако најмлађи и најздравији, долази пред Чичу и у ставу мирно моли га за дозволу да остане са својим командантом. Чича се братски љуби са обојицом, па одлази низ поток с осталима.

Неколико минута доцније, прва група Немаца из потере наилази на Мишића и Фрегла. Видевши обојицу у официрској униформи, Немци питају није ли један од њих Дража Михаиловић. Мишић иступа, показује на своје груди и каже одлучно: „Ја сам Дража Михаиловић!”

Уверени да је тако, обрадовани, немачки војници спроводе до кафане обојицу. Ту им издајник Брајевић објашњава кобну грешку. За то време, Чича је са својим пратиоцима прилично измакао. Да би се одморили и заварали гонитеље, они лежу у један јарак и покривају се сувим лишћем. Пола сата доцније туда су прошли Немци, прескачући скривене бегунаце.

Чича ту остаје до дубоко у ноћ. Када се уверио да нема више непријатеља у близини, он се диже и креће у правцу Горњег Лајковца. Нигде живе душе; нигде светлости. Најзад, преморен од марша, наилази на једну кућу у којој се види светлост. Улази у двориште. Spreмао се да закуца на врата, кад спази да и у дворишту, из једне мале стаје, нешто светлуца. Био је у недоумици где да сврати. Реши се ипак за стају. На његово куцање, отварају се врата. Домаћин, пребледео, гледа у Чичу, не верујући својим очима. Пошто се прибрао од чуда, домаћин му рече да су у оној кући преко пута Немци који су били у потери за њим. Чича није био застрашен тим открићем: знао је да га домаћин неће предати гониоцима. Улази хладнокрвно у кућу, седа, пали лулу и моли домаћина за чашицу ракије. Домаћин је

срећан што види Чичу у својој кући, нуди га ракијом и пита шта још да му спреми. Михаиловић не жели ништа. Пола сата доцније, опрашта се од домаћина и познатим путањама одлази у правцу Маљена.²³

У извјештају Обавјештајног одјељења команданта њемачких оружаних снага за Југоисток од 12. децембра 1941. године, намијењеног потчињеним дивизијама пише ово: „Појединачне акције разбијених комунистичких дјелова могу се и даље очекивати. Акције Михаиловићевих банди су завршене. Михаиловић је побјегао са малим бројем својих присталица. За њега је расписана уцјена од 200.000 динара.”²⁴

Дана 10. децембра 1941 године, командант њемачких окупационих снага у Србији генерал Паул Бадер, преко јавних објава расписао је потјерницу за Дражом Михаиловићем. Објава је истог дана прочитана преко радио-Београда. Текст објаве гласи: „Срби, вођа одметника и бунтовника Дража Михаиловић, који носи на својој савјести проливену крв хиљада Срба и који је одговоран за бескрајне невоље и патње свог народа, пошто су му банде уништене, побјегао је и упутио се како изгледа у Босну. Зато што је одбио да преда оружје, зато што је око себе окупио одметнике, зато што се злочиначки удружио са комунистима и зато што је подигао оружани устанак против њемачких оружаних снага, ставио је свој живот на коцку. Ономе ко га ухвати биће предата награда од 200.000 динара.”²⁵ Ваља напоменути да су мајори Александар Мишић и Иво Фрегл, недуго послје заробљивања стријељани. Мајка мајора Александра Мишића, тј. супруга Живојина Мишића, војвоткиња Лујза била је Њемица. По Александровом хватању, њемачки војници су дошли пред његову кућу у Струганику, у намјери да је запале. Војвоткиња Лујза била је парализована, и није хтјела да напусти кућу, већ у њој да изгори. Знавши да је Њемица, њемачки војници су је изнијели на силу из куће, а потом су кућу запалили.

Поморско-редарствени одјел морнарице НДХ, је у свом извјештају од 10. просинца (децембра) 1941. године написао: „Око 14. студенога о. г. јавила је једна жена из Трибља талијанским војним властима да се у планини изнад тога мјеста у једној осамљеној кућици налази око 40 четника. Кренула је након спроведене организације цијела експедиција од око 200 талијанских војника, под вођством заповједника мјеста Цриквеница са стожером. Војници су подијељени у три скупине, сваки скуп под вођством једног частника, који су у јутарњем сумраку на дани знак требали са три стране напасти ону кућицу. Двије скупине добро су дошле на одређено мјесто, али трећа, под вођством једног частника залутала је, и дошла мјесто иза кућице, баш у средину првих двију скупина. Тиме је и дани знак дат са криве позиције (дао га је баш тај частник) и тиме је настало пушкарање и забуна међу самим Талијанима. Након што је забуна установљена, пошли су према четницима, који су тим пушкарањем били упозорени, и повукли се на једну косу, одакле су отворили добру нишањену ватру на Талијане. На ово је настала паника међу Талијанима. Већина их је побјегла, међу њима и наведени сатник. Талијани су се бацали на земљу и викали „мама миа”. Резултат те „битке” био је 6 мртвих и око 15 рањених Талијана. Од погинулих покопана су двојица у Цриквеници.”²⁶

Члан партизанског штаба у Шћепан Пољу Обрад Цицмил, је у свом писму Штабу Дурмиторског НОП одреда у Жабљаку од 11. децембра 1941. године, поред осталог казао: ...

5. Четници су преkjуче 9.о.м. заузели Чајниче и Талијани су из тога мјеста кренули за Пљевља. Тодоровић ми је рекао да се прикупило око 1.000 четника и да је кренуо преко Бољанића за Пљевље...

6. Калиновик (у коме су Талијани) опседају већ три дана четници.

7. Вишеград су (вели Тодоровић-веза мога ранијег извјештаја) онако подијелили са Талијанима стога што су због недисциплинованости неких чета закаснили да га узму прије него што су се тамо укрцали Талијани. Сада се нада да ће га освојити”...²⁷

У истом писму, сам Цицмил о борбеној неактивности партизана против окупатора и усташа пише: „Четници у колико се добровољно Борач не разоружа (у што не вјерујем) ријешени су да га заузму са већим снагама, од Фоче, Калиновика и изворног крака Неретве, нас позивају да урадимо као помоћ са ове стране и да организујемо Гачане. Ја сам на то одговорио да за сада не могу дати одговор до наређења моје више команде... Мишљења сам да се мора организовано учествовати у уништењу Борча. Разлог: 1. Уништење гнијезда усташа, а ту је сада збјег свију криваца из Б. и Х., разбојника и злочинаца; 2. Удржати масе уз нас јер је расположење за освету, а од нас се очекује да се боримо, а не стално преговарамо, а поготово кад муслимани не дају повода за сарадњу”...²⁸

У извјештају I домобранског збора НДХ од 12. просинца 1941. године, се каже: 11. овог мјесеца у 5⁰⁰ сати четници напали Плитвичка језера. Једна талијанска сатнија послата у помоћ и код Личког Петровог Села имала је три рањена и вратила се без успјеха. Наша оружничка постаја јачине 25 људи према последњем извјештају од јучер у 19³⁰. сати још је у борби. Талијани припремају наводно већу акцију на Плитвичка језера”...²⁹

Дана 20. децембра 1941. године, Дража Михаиловић је послао писмо команданту четничких одреда у Црној Гори ђенералштабном мајору Ђорђију Лашићу, у коме се поред осталог каже: „Наша Краљевина је у рату са гнусним непријатељем наша нације. Част и понос нашег народа и традиција светлог оружја наших предака налажу нам свету дужност борбе за слободу или смрт, како бисмо тог вековног непријатеља... (на овом мјесту документ је дијелом уништен - обј. А. Стаматовића) достојно избацили из отаџбине када га нисмо дочекали... (документ уништен) народ.

Рад наших одреда... (документ уништен) успесима признатим од васколиког народа који... (документ уништен) судбине сврстан у нашим редовима целог културног демократског... (документ уништен) Петра II.

Ја сам као постављен командант Југословенске војске у Отаџбини срећан што је ова наша дивовска борба нашла у Црногорцима тим вековним заштитницима слободе и Српског највећег добра народа, одлучне приврженике. На чему Вам у име Отаџбине захваљујем”...³⁰

У резолуцији представника општина Љеворечке и Прекобрдске, од 23. децембра 1941. године, поред осталог стоји: ...

3. ПОКРЕТ ИМА ИСКЉУЧИВИ ЗАДАТАК ПРИПРЕМЕ И ОБРАЗОВАЊА, ПУТЕМ ПОВЕЗИВАЊА НАРОДНИХ СНАГА У БОРБУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА...

6. У сврху извођења постављеног циља приступа остварењу покретних јединица, које ће стално крстарити на терену...(документ уништен) организованих батаљона, да се већ поред постављеног циља у борби против

окупатора, обезбеди унутрашњи мир и поредак од разорног рада сваке оне групе која иде против опстанка и интереса нашег народа.

Главни штаб НОП одреда за Србију, у писму Романијском НОП одреду од 30. децембра 1941. године, је нагласио ово: „После изгубљене ослобођене територије прилике су код нас доста тешке, али ћемо их пребродити. Казнена експедиција која је отишла преко Ужица вратила се на Чачак преко Равне Горе у Ваљево. На Равној Гори растерала је четнике Драже Михаиловића, заробила око три стотине четника и на челу са мајором Мишићем одвела у Ваљево. Доцније је мајор Мишић стрељан. Остали су одведени у Београд па су после неколико дана пуштени. Сам Дража као што знате, прешао је на вашу територију. За њим је отишао капетан Рачић са нешто људи”³²

Познати академски сликар и карикатуриста Сабахудин Хоџић, успио је да се децембра 1941. године, из Београда пребаци у Цариград у Турску. На основу његових исказа, генерални конзул Југословенске владе у Цариграду Љубомир Хацићорђевић, послао је Влади у Лондону низ телеграма о стању у Југославији. У једном од њих стање у Босни описује се овако: „У Босни су велике акције четничких и партизанских одреда... Чете раде заједно против Немаца и усташа.”³³

Члан четничке обавјештајне службе у Београду био је и Миодраг Стојановић, који је живио под лажним именом Пера Поповић, као службеник председника квислиншке владе Милана Недића. Приликом са слушања пред истражним органима у Београду 1952. године, о свом обавјештајном раду против Немаца, он је поред осталог рекао: „У прво време 1941. године добио сам задатак од Саше Михаиловића да пратим кретање немачких јединица по Београду и да по могућству сазнајем назив јединица, бројно стање, шта раде и колико се задржавају у Београду. Ово сам прикупљао лично обилазећи Београда и периферију града, цртајући немачке ознаке које бих запазио по униформама и таблицама које су служиле за обележавање, односно стационирање немачких јединица. Ове сам податке достављао Саше који је све убележавао на један план Београд, а говорио ми је да о овоме извештава и Врховну команду Драже Михаиловића. Касније, када су Немци почели да зидају бункере по Београду, Саша ми је наредио да достављам места бункера и то уцртавао у план Београда говорећи ми да је то потребно за напад на Немце у датом менту.”³⁴

Усташки официр за везу код немачке окупационе управе у Србији, је у једном свом извјештају са краја 1941. године написао: „Железнички промет у Србији сасвим је у прекиду. Теретни влакови се уопће не могу пуштати, јер исте нападају четници.”³⁵ У једном италијанском извјештају о значајним догађајима у току новембра и децембра 1941. године, назначено је поред осталог и ово: „Костањевица – По зидовима исписане пароле које величају Југославију, краља Александра I и краља Петра II.”³⁶

У заповијести 342 немачке пјешадијске дивизије од 6. јануара 1942. године стоји:

„1) Непријатељ

Устаници - међу њима и Михаиловићеви људи – налазе се у зимским склоништима у источном дијелу Хрватске, западно од Дрине. Сам Михаиловић вјероватно је преузео команду у рејону Рогатице...

2. Треба сматрати да су непријатељи:
- сви познати Михаиловићеви људи са или без оружја и муниције;
  - сви познати Дангићеви четници, као непријатељи Хрвата, са или без оружја и муниције;
  - сви комунисти, који се ма гдје примјете, са или без оружја и муниције;
  - сви они који приме под свој кров или снабдијевају Михаиловићеве и Дангићеве људе или комунисте”.³⁷

Заповједник II домобранског збора НДХ, у свом извјештају о борбама у сјеверној Босни, за период од 16. до 28. вељаче (фебруара), је нагласио ово: „21. вељаче стижу Нијемци до села Грбавци (8 км. југозападно од Босанске Дубице), чију околицу након доласка њемачких појачања чисте и настављају напредовање уз четничке нападаје код села Брекиња и Млијечница (9 км. јужно од Босанске Дубице).³⁸ Марта 1942. године, сачињен је елаборат Динарске четничке дивизије. Елаборат су начинили четнички команданти из Книнске Крајине и тзв. официрска четничка група из Сплита. У елаборату се у вези са Њемцима каже: „Делови Динарске дивизије имају у свим приликама и на сваком месту, да нападају све делове Немаца, на које буду наишли. Сви ухваћени Немци имају се клати зубима”.³⁹

Четнички командант у Босни мајор Јездимир Дангић, једном свом пријатељу у марту 1942. године, писао је ово: „Спавамо на отвореном пољу, покривамо се босанским маглама; засмачемо главицом усмрдјелог лука; слушамо врисак напуштене дјеце и плач уцвиљених мајки. Са кољем и сјекирама заробили смо пушке; са пушкама бацаче и митраљезе; чете нам воде редови, а батаљоне подофицири.”⁴⁰

Мајор Дангић био је из Босне. Отац му је био поп. За вријеме априлског рата 1941. године, био је командир дворске жандармеријске чете, тј. личног обезбјеђења краља Петра II и краљевске породице. Дана 10. априла 1942. године, њемачки командант за Југоисток, издао је наређење за Дангићево хапшење. Само дан касније, у квислиншком листу „Ново време”, објављена је информација да се Дангић налази у Србији и да ће бити ухапшен. У ноћи између 11. и 12. априла 1942. године, њемачке снаге су опколиле Дангићев штаб у околини Ваљева, заробиле га и спровеле у Београд. Командант СС трупа и полиције у Србији генерал Аугуст Мајснер, предлагао је да се Дангић одмах стријеља. Како је Дангић у затвору штрајковао глађу, и одбио да преговара са Миланом Недићем, по наређењу њемачког команданта за Југоисток, послат је у логор за заробљене официре држава антихитлеровске коалиције у Нирнбергу у Њемачкој 22. априла. Касније је пребачен у логор Стриј у Пољској. Из тога логора је побјегао и придружио се пољском покрету отпора. Учествовао је у Варшавском устанку 1944. године. Иако су совјетске трупе тада биле удаљене неколико десетина километара од Варшаве, оне нијесу прстом мрднуле да помогну устаницима, међу којима је било и доста Јевреја из Варшавског гета. Совјети су то урадили, јер је овај устанак организовала буржоаска Влада Пољске, која је била у егзилу у Лондону. Дангић је успио да се пробије из Варшаве и дође до совјетских трупа. Органи НКВД-а (совјетске специјалне полиције) убрзо су утврдили његов идентитет, и он је спроведен у један логор у СССР-у. Године 1947. изручен је комунистичким властима у Југославији. Суђено му је и пресуђено на смрт у Сарајеву.⁴¹

Начелник њемачке команде за Србију пуковник Кевиш, је у свом десетодневном извјештају од 20. априла 1942. године написао: „Јавља се о формирању јаког жаришта немира на простору Српског Колашина (Западно-сјеверозападно од Косовске Митровице) на италијанском окупационом подручју уз српску границу. Изгледа да на овај покрет снажно утиче Михаиловић, за кога се у последње вријеме слутило да је у југозападној Србији, али који до сада није могао бити ухваћен...

Потјере за Михаиловићем на подручју 30. км. југозападно од Краљева остале су безуспјешне. Установљено је само да се Михаиловић на том подручју краће задржао”.⁴²

Дана 28. априла 1942. године, Дража Михаиловић је упутио предсједнику Југословенске Владе у Лондону др Слободану Јовановићу, радиограм у коме се поред осталог каже: „Недић је лично потписао напад на Голију ради растурања побуњеничких чета. Напад ће извести Немци, Љотићевци и Недићеве трупе са четири стране. Напад ће водити њемачки потпуковник Фрике. Повући ћемо се и јавити доцније”.⁴³

Начелник Штаба њемачке команде за Србију генералштабни пуковник Когард, у десетодневном извјештају од 30. априла 1942. године, је поред осталог написао ово: „Личност Драже Михаиловића све више се истиче као организатора једног националног српског устанка у југозападној Србији. Веза за црногорским бандама се сасвим сигурно може претпоставити. Знаци и извјештаји говоре о томе да Михаиловић жели да привуче четнике вјерне влади. Оне који му се у простору Новог Пазара нијесу хтјели потчинити у два маха је напао и разоружао.

Противтежу овој опасности која пријети од Михаиловићевих снага треба тражити у националним тежњама муслимана и Албанаца, јер су орјентисани против свега што је српско.

23. 4. је 128 ухапшених бивших југословенских активних официра транспортовано у један њемачки логор за ратне заробљенике. Мајор Дангић, с ађутантом, упућен је у официрски логор XII Б”.⁴⁴

Крајем априла, или почетком маја 1942. године, Дража Михаиловић је примио писмо од војводе Добросава Јевђевића, који се тада налазио у илегалу у Сплиту. Описујући му рад четничких одреда у Далмацији и Книнској Крајини, Јевђевић је нагласио: „Сви ти одреди су искључиво под командом наших активних официра и спремни у сваком часу да изврше сваку вашу заповијест против Италијана или кога год желите”.⁴⁵ Начелник њемачког Штаба за Србију пуковник Когард, је у десетодневном извјештају од 10. јуна 1942. године написао: „Акција „800” за хватање Михаиловића је прекинута, пошто је он по свој прилици на вријеме побјегао за Пријепоље. Ухваћени су 1 енглески капетан и 1 важан Михаиловићев курир”.⁴⁶ У ширем смислу ова акција имала је шифровани назив „Форстат”. Хватање Михаиловића било је повјерено VII специјалној чети 800. пука „Бранденбург”, под командом капетана Милера.

Њемачки командант у Србији генерал Паул Бадер, у свом десетодневном извјештају команди њемачких оружаних снага за Југоисток од 20. јуна 1942. године, је нагласио: „По својим политичким ставовима црногор-

**Потпуковник
Драгослав Т. Павловић, први
начелник Михаиловићевог
штаба на Равној Гори**

**Мајор Бошко Тодоровић,
делегат Врховне команде за
источну Босну и Херцеговину**

Мајор Драгутин Кесеровић

**Ваздухопловни мајор
Захарије Остојић**

ски четници-националисти су поборници великосрпске идеје. Треба претпостављати да су повезани с Михаиловићем, кога широки кругови као и раније сматрају правим вођом Србије”.⁴⁷

У извјештају Заповједништва I домобранског збора НДХ, од 20. сижечња (јануара) 1942. године стоји:

„У котару Кореница

7. I четници су напали талијанске постројбе око Коренице Наводно губитака око 20 на талијанској страни, због тога су Талијани запалили села Колебавац, Градина и Вукомандово.

У котару Госпић

4. XII нападнути су код Плоче од око 300 четника 7 талијанских камиона и 1 наш самовоз. Након борбе кроз цијелу ноћ су се предали 5. XII- 30 војника и 2 талијанска частника (тј. официра - обј. А. Стаматовића) - четницима. Заробљено је око 30 пушака, нешто бомби и пиштоља и 2 стројнице и 3 самовоза.”⁴⁸

Оперативно одјељење Команде оружаних снага за Југоисток, у свом мјесечном извјештају од 30. јуна 1942. године, је навело и ово: „VII чета брдског (мотористичког) школског пука „Бранденбург”.

Командант оружаних снага на Југоистоку моли ОКВ да VII брдску чету 800 школског (мотористичког) пука „Бранденбург” за нарочиту употребу и даље остави на располагању командујућем генералу и команданту у Србији. Та чета се нарочито добро показала у борбама против банди Михаиловића у југозападној Србији и приликом њеног ангажовања на Фрушкој Гори.”⁴⁹

У Директиви команданта њемачких оружаних снага за Југоисток, од 10. јула 1942. године, потчињеном команданту у Србији се каже: „1. У Србији одржавати садашње смирење путем извођења покретних борбених дејстава. Најопаснији противник је Михаиловић. Његова организација не смије доћи до изражаја. Сопственим мјерама треба спријечити обједињавање банди.”⁵⁰

Дража Михаиловић се састао са групом потчињених команданата 13. јула 1942. године у Зимоњића Кули у Херцеговини. Међу тим командантима били су: Павле Ђуришић, Петар Баћовић, поп Радојица Перишић, Захарије Остојић, Милорад Поповић и Илија Трифуновић-Бирчанин. Михаиловић им је том приликом дао усмене и писмене директиве за рад. У писменим директивама за рад, поред осталог је написао: ”Краљевина Југославија постоји, само је прва битка изгубљена. Задаци покрета су: Организовати народ у земљи за ослободилачку борбу. Казнити у име закона све народне издајнике и злочинце.”⁵¹

Шеф Гестапоа Хајнрих Химлер, упутио је 17. јула 1942. године, свом најближем сараднику Хајнриху Милеру писмо следећег садржаја: „Ако хоћемо да имамо успеха у Србији као и у цијелој Југоисточној Европи, прва ствар је да уништимо Михаиловића и његов Главни штаб тако да бисте могли да га уништите. За тај циљ не бирајте средства. Очекујем најтјешњу сарадњу свих служби, од тајне полиције и службе за безбједност до свих осталих огранака СС-а и полиције. Шеф СС-а и полиције у Србији Мајс-

нер је већ примио упутства од мене. Молим вас да ме извијестите колико смо до сада успјели да уђемо у траг Михаиловићу. Молим да ми се недјелно шаљете извјештаји о току тог подухвата.”⁵²

У својим биљешкама од 28. августа 1942. године, начелник Оперативног одјелења њемачког командујућег генерала у Србији, је за своје реферисање команданту њемачких оружаних снага за Југоисток, написао и ово: „IX Намјере за најскорије вријеме

A. Војне

1. Активне: Чишћење Фрушке Горе.

Акција против покрета Драже Михаиловића, у садејству са полицијом, чим се спроводи реорганизација.

Појединачна ликвидација личности и њихових присталица од почетка септембра (Калабић и Корач). Ускоро затим Копаоник (висови дуж долине Ибра) и Мајевица.”⁵³

Почетком августа 1942. године, на путу Бијељина-Зворник, четници Дринског батаљона Мајевичке бригаде, напали су њемачку моторизовану колону.⁵⁴

Командант њемачких оружаних снага за Југоисток генерал Александер фон Лер, у свом извјештају њемачкој Врховној команди од 25. октобра 1942. године, је написао:

„I Политичка ситуација

1) Србија...

Расположење становништва је и даље уистински противњемачко. При том постоји затегнутост због предстојеће зиме и оскудице у животним намирницама и гориву које тада треба очекивати. Мјере против покрета Михаиловића имале су повољно дејство на становништво...

II Ситуација код непријатеља

1) Србија...

Комунистички покрет само је мало дошао до изражаја.

Разоружавање четничких одреда наклоњених Михаиловићу и хапшење одјелења за вршење саботаже на жељезницама и већег броја његових познатих припадника у Београду и сјевероисточној Србији довели су до извјесног опадања морала у покрету. Наше мјере довеле су до ометања непријатељског дотура авионима.

У току извјештајног периода дошло је само до појединачних препада, прије свега на територији коју су окупирали Бугари. Једна већа банда Михаиловићевих припадника с планине Копаоника повукла се, вјероватно, у Црну Гору, пред њемачко-бугарском акцијом чишћења. Први пут послије дужег времена извршен је препад на један индустријски објект рудник антимона Лиса.”⁵⁵

Делегат четничке Врховне команде за простор јужне Србије потпуковник Радослав Ђурић, јавио је Дражи Михаиловићу, да су од стране Немаца стријелани припадници четничке илегалне организације у Београду Ненад Митровић и његова вјереница Олгица, на овај начин: „Ненад и Олгица су стрељани. Јуначки су се држали.”⁵⁶

Одмах по формирању СС дивизије „Принц Еуген”, састављене махом од припадника њемачке националне мањине у Југославији, тј. фолксдојчера, отпочела је ова дивизија крајем октобра 1942. године операцију „Копа-

Бенералштабни мајор
Борџије Лашић командант
четничких одреда Црне Горе

Капетан I класе
Павле И. Буришић
командант Лимских
четничких одреда

Бенерал и бан
Блажо Букановић, командант
Народне војске Црне Горе и
Херцеговине

Адвокат, четнички војвода
Петар Баћовић

**Пуковник Бајо Ј. Станишић
командант четничких одреда
из долине Зете**

**Штаб пуковника Станишића у манастиру Доњем Острогу.
Стоје слијева: Радивоје Војводић, Јован Мартиновић, Бајо Станишић,
Мирко Војводић, Јово Ђукић и Никола Чановић**

Пуковник Станишић прима извјештај са положаја од поручника Николића из Никшићког одреда у мају 1942. године

**Наредник Вук П. Бећковић
командант Ровачког четничког
батаљона**

**Четник – дјечак
Миладин Станишић из околине
Даниловграда 1942 године**

оник”, против снага мајора Драгутина Кесеровића. Ова њемачка офанзива није успјела, јер су Кесеровићеви четници на неколико мјеста пробали обруч и напустили Копаоник.⁵⁷ Ваља напоменути, да је Указом Југословенске владе у Лондону од 7. децембра 1941. године, Дража Михаиловић унапријеђен у чин бригадног ђенерала, а 19. јануара 1942. године у дивизијског ђенерала, да би 22. јануара његове четничке јединице биле званично признате као Југословенска војска у отаџбини.

Команда Гестапоа у Београду, обавијестила је 20. новембра 1942. године свог шефа Хајнриха Химлера, да је открила дио Михаиловићеве организације у Београду. Том приликом Гестапо је ухапсио 23 Михаиловићева илегалца. Између њих ту је био и шеф пошта у Београду, који је био у Недићевом чиновничком апарату, и снабдијевао је Михаиловића радио материјалом. Поред њега ухапшен је финансијер четника Лука Шпартал, те шеф Михаиловићевог тајног одјељења за шифре Предраг Вејновић.⁵⁸ Гестапо је 28. новембра такође обавијестио Химлера, да је ухапсио једног од вођа тајне Михаиловићеве организације у Београду мајора Додића.⁵⁹ Њемачки командант за Југоисток генерал Александер фон Лер, у свом мјесечном извјештају њемачкој Врховној команди од 29. новембра 1942. године, констатовао је ово: „За Србију и даље остаје као најважнији задатак савлађивање Михаиловићевог покрета свим расположивим средствима”.⁶⁰

Оперативно одјељење 714 њемачке пјешадијске дивизије, у свом извјештају од новембра 1942. године, написало је и ово: „Настојања покрета Драже Михаиловића да распламса национални устанички покрет нијесу тако успјешна као у претходним мјесецима. И даље су избијале појаве кризе, што је прави узрок малих успјеха, који нијесу били ни у каквој сразмјери са обећањима Михаиловића. Хапшењем водећих личности на територији Србије нанијет је тежак ударац покрету Драже Михаиловића”.⁶¹

Четници су у околини Жагубице у Србији, 14. децембра 1942. године убили Четворицу, а ранили двојицу њемачких држављана, припадника радне организације „Тот”. За одмазду, њемачке окупационе власти објавом од 26. децембра, нагласиле су да су стријељале 250 Михаиловићевих присталица.⁶²

Један од најзначајнијих Михаиловићевих илегалца био је мајор Милан Калабић, отац Николе Калабића. Милан Калабић био је срески начелник у Недићевом квислиншком апарату, а тајно је четницима слао обавјештајне податке, оружје и муницију. Гестапо га је открио и стријељао. Дража Михаиловић је о овоме обавијестио Југословенску Владу у Лондону радиограмом бр. 1185 од 23. децембра 1942. године овако: „Немци су стрељали мајора Калабића као једног од наших присталица. Ужасно су га мучили и ваљали по стаклу. Калабића је сматрао Недић за свог најбољег пријатеља, а није предузео никакве кораке да га спасе. Уствари Калабић је био наш најоданији сарадник и учинио је велике услуге нашој ствари.”⁶³

У недатираном писму из 1942. године, командант Колашинске четничке бригаде капетан II класе Лека Вујисић, написао је команданту Ровачког четничког батаљона ово: „Њемци употребљавају сва могућа средства да открију наше људе и организацију, у коме циљу наши пресвучени агенти и издајнице крстаре по народу. Нарочито воле да се служе лажним куририма. Због овога за курире одсада употребљавати људе првенствено оне које по-

знаје старешина коме се курири шаљу. У противном употребљавати лозинку итсу за све курире, „Нова Југославија”... Хватајте непријатељске агенте и издајнике и уништавајте их по кратком поступку, тако, да им се траг не може пронаћи. При овоме пазите да невини људи не би страдали.”⁶⁴

Када су четници из Црне Горе и Старог Раса извршили офанзиву на муслимане у срезovima: Бјелополском, Чајничком и Фочанском, као одговор на покоље које су муслимани извршили над Србима сјеничког краја крајем 1942. године, Италијани су покушали да заштите муслимане. У том циљу двије италијанске чете су 7. јануара 1943. године нападе четнике, али су их четници разбили, убивши једног, а ранивши три италијанска војника.⁶⁵

Штаб I Шумадијског НОП одреда „Милан Благојевић”, је 14. јануара 1943. године, послао писмо Главном штабу НОВ и ПО Србије, у коме се поред осталог каже: „Што се тиче организације Драже Михаиловића она се у овим крајевима налази у специјалној фази, тако да за масе представља загонетку. Тактика коју сада окупатор спроводи према дражиновцима тешко се данас може убедљиво објаснити сељачким масама. Дражини одреди који су постојали на овој територији после неколико потера окупатора углавном су се распали. Мањи делови или појединци крију се у селима око Рудника, једна група око Космаја а неки у Лепеничком срезу.”⁶⁶

Њемачки фелдкомандант у Врњачкој Бањи, је у плакатираном саопштењу од 5. марта 1943. године обзнанио ово: „Ноћу између 10/11. II 1943. године извршен је један разбојнички напад на станице Бањани, Угриновци и Штавица на прузи Чачак-Лајковац, опљачкане су станична благајна и разорена станична постројења.

Пошто није утврђено из којег су среза нападачи, то је за одмазду стрелано на дан 5. марта у Крагујевцу 30 комуниста и присталица Драже Михаиловића.”⁶⁷

Делегат четничке Врховне команде у јужној Србији потпуковник Радослав Ђурић, јавио је Дражи Михаиловићу радиограмом од 11. фебруара 1943. године, поред осталог и ово: „Поред достављених извјештаја у погледу саботаже постигнути су следећи резултати: коридор за Софију у вагону бр 34.614 треће класе експлозија, било жртва војника Бугара... 27. децембра уништен цео воз ратног материјала јужно од Велеса тог дана услед експлозије паклене машине у Демир-Капији цео воз излетео из шина. Од Краљева ка Косовској Митровици експлодирао вагон пушчане муниције. Предњи појединачни систем обустављен услед појачане контроле. Прешло се на ударе одједаред на више места и у исто време.”⁶⁸

Дана 12. априла 1943. године, од Њемаца су на смрт осуђена три члана илегалне Михаиловићеве организације у Београду. Текст пресуде гласи: „Преки суд Заповедник полиције безбедности и СД-а у Београду, коме су припадали:

- 1) СС-пуковник др Шефер као председник,
- 2) СС-мајор др Веилмон као поротник,
- 3) СС-капетан Хаусдинг као поротник,
- 4) СС-поручник Милер као заступник оптужбе,
- 5) Припадник СС-а Франзес као тумач и
- 6) канцеларијска намештеница Саш као записничар.

Осудио је оптужене на смрт:

Драгомира Томашевића, рођеног 12. 11. 1900. у Петровцу, Тихомира Јакшића, рођеног 9. 10. 1919. у Славонској Пожеги, и Богољуба Зечевића, рођеног 8. 8. 1914. године у Ивањици, Томашевићу је доказано, а и признао је да је од марта 1942. играо водећу улогу у изградњи радио-мреже покрета Драже Михаиловића, да је у Београду руководио једним илегалним радио-отпремником и израдио низ других отпремника за организацију. Осим тога, отпремио је из Београда многобројне извештаје Главном штабу Драже Михаиловића.

Јакшић је од марта 1942. године руководио једним илегалним радио-отпремником покрета Драже Михаиловића и успоставио радио-везу београдске организације Драже Михаиловића са главним штабом, као и израђивао радио-пријемнике.

Зечевић је од јула 1942, до свога хапшења радио као курир за београдски штаб организације Драже Михаиловића. Пресуда се има одмах извршити.”⁶⁹

Највећа операција коју су њемачке снаге у току II свјетског рата покренуле против четника Драже Михаиловића, била је операција „Шварц” (у преводу са њемачког „црно” –обј. А. Стаматовића). Њемачким снагама у овој операцији садејствовале су у Црној Гори и Херцеговини и италијанске. Крајем 1942. и почетком 1943. године, њемачки обавјештајни органи дошли су до информација да англоамериканци припремају инвазију негде у Европи. Том инвазијом, англоамеричке снаге требале су растеретити совјетске снаге на Источном фронту. Могућа опција искрцавања била је негде на Балкану или у Италији. Због тога је Њемачка хтјела да уништи покрете отпора на Балкану, од којих су четнички и партизански били далеко најјачи. Већ крајем 1942. године, Њемци су разбили партизане сконцентрисане у ширем рејону Бихаћа, и то је била операција „Вајс 1.” (у преводу са њемачког „бијело”- обј. А. Стаматовића). Операција „Вајс 2”, биће у ствари битка на Неретви, а „Вајс 3”, битка на Сутјесци. У бици на Неретви испреплјјетаће се планови „Вајс” и „Шварц”, тј. „Вајс” за уништење партизана, и „Шварц” за уништење четника, односно интереси Њемачке, Италије, НДХ, четника и партизана. Њемци и Италијани су хтјели да имају сигурну залеђину у случају англоамеричког искрцавања. До њега је и дошло, али на Сицилију 10. јула 1943. године. Операција „Шварц” почела је у марту 1943. године, да би кулминацију имала у мају, а завршена је почетком јуна. До маја борбене операције имале су припремни карактер. Главни циљ операције „Шварц”, било је хватање Драже Михаиловића и његовог штаба, који се налазио у Црној Гори, у селу Горњем Липову код Колашина. Поред хватања Михаиловића и његовог штаба, циљ операције био је уништење четничких снага у Црној Гори, источној Херцеговини и дијелу Босне, а нарочито снага војводе Павла Ђуришића, које су спадале у најелитније четничке снаге уопште. Поред Њемаца и Италијана, на појединим правцима у источној Херцеговини и дјеловима Босне, учествовале су усташе и домобрани.

Дана 25. фебруара 1943. године, у Рим је допутовала њемачка делегација, која је са италијанским домаћинима требала да утаничи детаље о операцијама „Вајс 2.” и „Шварц”. Делегацију су предводили њемачки мини-

стар спољних послова Јоаким фон Рибентроп и генерал Валтер Варлимон. Том приликом, Рибентроп је Мусолинију предао Хитлерово писмо. Хитлер је Мусолинију поред осталог написао ово: „Ја сам озбиљно забринут ситуацијом на Балкану. Игра употребе једних против других неће успјети, јер се све те партије слажу у једном питању, у бескрајној мржњи према Њемачкој и Италији. Ако би до савезничког искрцавања дошло ма гдје на Балкану, Дуче, комунисти, Михаиловићеве присталице и све друге комитације одмах би се удружили да нашим непријатељима помогну у нападу на њемачке и италијанске трупе... Независно од операција које се сада врше против комуниста, ја увиђам, Дуче, посебну опасност у дугорочним плановима које граде Михаиловићеве присталице ради уништења и разоружања ваших снага у Црној Гори и Херцеговини, као и све успјешнијем англосаксонском настојању да дође до сарадње уперене против нас између комуниста и Михаиловићевих присталица.

С погледом на опасности које крије у себи Михаиловићев покрет, ја сам наредио да се униште све његове присталице на подручјима окупираним од мојих трупа. Било би жељети да и ваша Друга армија сматра Михаиловића и његове официре као заклете непријатеље Осовине, те вас молим, Дуче, да у том смислу издате упутства својим командантима. У сваком случају, ликвидирање Михаиловићевог покрета неће бити више лак посао, с обзиром на снаге којима он располаже, и на велики број наоружаних четника”.⁷⁰

На ово писмо Хитлера, Мусолини му је одговорио 9. марта 1943. године својим писмом, у коме се поред осталог каже: „Потпуно се слажемо да су четници и партизани непријатељи Осовине и да ће сјутра, у случају англоамеричког искрцавања отворити заједнички фронт против нас... Армијском генералу Пирцио Биролију повјерено је да се са њемачком Врховном командом споразумије о заједничким корацима које треба предузети убудуће увези са покретом генерала Михаиловића који је, без обзира што га преко емисија партизанског радија називају издајником, у сваком случају наш непријатељ већ самим тим што заузима положај министра војног у југословенској влади у Лондону.”⁷¹

Шеф њемачке војне обавјештајне службе генерал Рајнхард Гален, је у свом меморандуму њемачкој Врховној команди од 9. марта 1943. године, нагласио ово: „Међу разним покретима отпора који нам све више задају муке на територији бивше југословенске државе, покрет генерала Михаиловића заузима прво мјесто по вођству, наоружању, организацији и предузимљивости... Следбеници Драже Михаиловића потичу из свих друштвених слојева и за сада представљају 80% српског народа. У нади да ће се ослободити „туђинског јарма” и створити бољи поредак и бољу друштвену и економску равнотежу, њихов број све више расте.”⁷²

Трећи домобрански збор НДХ, је у свом дневном извјештају од 5. априла 1943. године написао:...”б) Област Рогатица:

Дне 4. о.м. око 200 четника напало је један вод Нијемаца са 4. наша оружника код села Ушњаци (11 км. сјеверно сјеверозападно од Рогатице) и у борби која је трајала од 12⁰⁰ до 14⁰⁰, сати погинуо је 1 легионар, 2 рањена и 1 оружник рањен. Услијед надмоћности непријатеља, који је имао 10. стројопушака Ниемци и оружници су се повукли.”⁷³

Дана 21. априла 1943. године, при Вишој команди италијанских снага „Словенија-Далмација”, одржан је састанак италијанских команданата. Састанку су били присутни: генерали: Гамбара, Спиго, Глориа, Пјаћини, Примиери, Аморосо, Вакари, Пићини и Гиглио; пуковници: Лућини, Запино, и Карла; капетан бојног брода „Сита”; команданти V, VI, IX и XVIII италијанског корпуса; комплетан штаб италијанске вишеродовске борбене групе „Суперслода” и начелник италијанске морнарице у Далмацији. У Записнику са овог састанка, констатовано је поред осталог ово: „2.-Четници:

Пуковник Карла подноси кратак извјештај о ситуацији код четника и чита телеграм енглеског Министарства спољних послова упућен Михаиловићу, из кога јасно произилазе намјере четника: најприје потући комунисте, а онда Италијане и Њемце.

Затим чита одговор Михаиловића Лондону Четници траже фонд од 70 милиона лира и 200.000 долара. Први фондови су већ наводно стигли на Балкан авионом.

По тој тачки генерал Пићини тражи да му се достави више вијести о мјесту атерирања авиона, изјавивши да не треба искључити могућност да се улове, заробе или униште други авиони који би требали да дођу.⁷⁴

Њемачки генерал Рудолф Литерс, је са својим војницима пред почетак операције „Шварц” поручио у својој наредби: „Све више и више четнички одреди генерала Михаиловића нападају њемачку војску; све више и више позивају своје присталице да буду спремне за општи устанак против њемачке војске. Час је дошао да се униште четници прије него што би могли у савезу са Британијом, да нанесу штете Њемцима.”⁷⁵

Њемачки штаб за везу при Вишој команди италијанских снага „Словенија-Далмација”, је у свом дневном извјештају за 14. мај 1943. године написао: „СС дивизија: четници растурају летке у којима четнички извршни одбор позива српски народ да ступа у велику ослободилачку борбу против Њемаца, Италијана и Хрвата. Италијани су додуше за српски народ учинили много добра, али ће га сада издати и предати Њемцима.

1. брдска дивизија: главнина стигла на простор Андријевица-Беране-Мурина (14 км југоисточно од Андријевице).

Четници су припремали напад на њемачка упоришта западно од Андријевице. План је осујећен јаким борбеним извиђањем. По изјавама заробљеника четници воде преговоре са комунистима. Четнички вођа Ђуришић заробљен. Италијански захтјев да се исти њима преда сходно Римским споразумима и заповијести Дучеа одбијен је.”⁷⁶

Кад се већ помиње заробљавање војводе Павла Ђуришића, ваља напоменути да су се његове снаге нашле опкољене у безизлазном положају у Колашину. Из правца Андријевице и Мојковца нападали су га Њемци, из правца Подгорице Италијани, а из правца Жабљака партизани. Он се свакако могао пробити у неком од ових праваца, али је знајући бруталност Њемаца према цивилном становништву, тј. масовном стријељању талаца, опробаном у Србији, одлучио да се преда. Војвода Павле Ђуришић рођен је у Подгорици 9. јула 1907. године, гдје је завршио основну школу и нижу гимназију. Рано је остао без оца, па је бригу о њему преузео његов ујак, судија Петар Радовић, иначе некада четник у одреду војводе Војина Поповића-Вука. Павле је почео учитељску школу у Беранама, а при крају друге године прешао је у гимназију. По свр-

шетку седмог разреда гимназије, уписао се у војну академију 1927. године, у 55 класи. Године 1930. произведен је у чин пјешадијског потпоручника. Када су Италијани ушли у Албанију 7. априла 1939. године, и отпочели са њеном окупацијом, Ђуришић је са четом прекомандован у Плав. Од тада до почетка априлског рата 1941. године, он је био највише ангажован као обавјештајни официр.⁷⁷

Командант VI италијанског армијског корпуса генерал Пјациони, је у свом дневном извјештају од 15. маја 1943. године, навео и ово:

„Сектор Метковић

Јутрос у 5⁰⁰ часова Њемачка колона долазећи из Љубушког (Мостар НК-АП), састављена од 20 тенкова, 2 пјешадијска батаљона, 3 артиљеријске батерије, 2 противтенковске чете, са претходницом од извиђачких дјелова, коњице и аутотранспортних јединица прошла је кроз Чапљину (БН-АИ) на путу према Тасовчићима (ПИ-АИ).

Стигавши у ово последње мјесто, чело колоне било је нападнуто пушчаном ватром и ручним бомбама од групе четника батаљона Приболовци. Четници су били одбијени оставивши на терену три мртва. Команданта поменутог четничког батаљона Благогу Бошковића Њемци су ухапсили.⁷⁸

Командант њемачке СС дивизије „Принц Еуген” генерал Аугуст Флепс, је у свом писму команданту италијанске дивизије „Марке” генералу Ђузепе Амику, од 16. маја 1943. године назначио:

„1. - Чувати од четника базу за снабдијевање Мостар, која је од највеће важности као пролазни центар и за своју околину-нарочито Бијело Поље – да се укаже помоћ дјеловима мојих снага, које су тамо остале по мом наређењу...

5. - Сарадњу у разоружавању преосталих или новформираних четничких и партизанских банди у позадини ми потчињених трупа.⁷⁹

Командант II италијанске армије генерал Марио Роботи, је у свом писму од 15. маја 1943. године италијанском Генералштабу, у вези са напредовањем њемачких трупа кроз Херцеговину цитирао писмо њемачког генерала Рудолфа Литерса, а онда дао свој коментар овако:

„1) У девет часова достављен ми је сљедећи шифровани радиограм од О.Б.С.О. 14-ог тек у 18¹⁴ часова. Почине: „Испади које су учинили четници ових посљедњих дана против војника СС дивизије у зони Мостар и непријатељски став четничких формација према трупама I алпијске дивизије, која је ту дошла по жељи Гувернатора Црне Горе, навели су ме, такође и усљед рапидног погоршања ситуације у читавој Црној Гори, да њемачким трупама, размјештеним у Црној Гори и Херцеговини, наредим одмах-без обзира на њихов још недовршен период одмора-да наставе свој марш ради разоружања и, ако је потребно уништења четничких снага Црне Горе и Херцеговине, које треба сматрати непријатељима Осовине”....

потписао генерал Лер.

... Очекујем наређења Генералштаба како бих приступио запречавању дуж линије Столац-Билећа, са циљем да се спријечи повлачење четника према мору. Према вијестима пристиглим из Црне Горе, тамо се њемачке операције развијају на сличан начин и изгледа да се већ приступило хапшењу Ђуришића.

Генерал Роботи.⁸⁰

У дневном извјештају њемачког штаба за везу при Вишој италијанској команди „Словенија-Далмација” од 17. маја 1943. године, се каже:

„Операција „Шварц”

Вријеме: киша са провалом облака.

Радио емисија Драже Михаиловића у Црној Гори обустављена. Дража Михаиловић по италијанском схватању побјегао у Србију. Акција трагања отпочела.⁸¹

Члан италијанске мисије у Хрватској генерал Ђанкарло Ре, је о одржаном састанку са њемачким опуномоћеним генералом у НДХ Глезом фон Хорстенауом, обавијестио своју команду 18. маја 1943. године овако: „2522 проток. Извјештавам шта сам сазнао данас из повјерљивог разговора са генералом Глезом:

Прво: Споменути генерал да је позван да се интересује за операције које изводе њемачке трупе против црногорских националиста и херцеговачких четника, пошто се ради о искључивој надлежности ОБСО-а”...⁸²

Њемачки штаб за везу при италијанској Вишој команди „Словенија-Далмација”, у свом дневном извјештају за 21. мај 1943. године је писао: „Операција „Шварц”: вријеме сунчано и ведро.

Јаче комунистичке и четничке снаге под притиском главнине СС дивизије одступиле ка Пиви и Шавнику. Уосталом стање код непријатеља као и у подневном извјештају од 21. маја. Сопствени источни фронт углавном повезан и без прекида.⁸³

Исти штаб у свом допису од 26. маја 1943. године италијанским јединицама, ја нагласио: „Њемачка Врховна команда оружане силе доставља, преко команданта Југоистока, следећу Дучеову заповијест издату 23. маја гувернеру Црне Горе армијском генералу Пирцију Биролију:

„Из ваших извјештаја излази да њемачки и италијански батаљони већ неколико дана заједнички воде борбу у Црној Гори да би потукли устаничке и Михаиловићеве банде. Потребно је издати заповијест да се на лицу мјеста склопе потребни споразуми у циљу ефикаснијег рашчишћавања ситуације са свима онима који су били или би могли постати наши непријатељи”⁸⁴

Такође, њемачки штаб за везу при Вишој италијанској команди „Словенија-Далмација”, у свом дневном извјештају за 29. мај 1943. године је написао: „Дивизија „Венеција” јавља о акцији чишћења ради хватања Раде Корде. 26. 5. похапшени су једновремено у свим сједиштима сви четнички команданти, организатори и пропагатори. Укупно 90 ухапшених. Италијани поставили чишћења на простору Подгорице; заплијењено је оружје и муниција као и прибор...”⁸⁵ „Исти штаб, истог дана, у још једном дневном извјештају је написао: „Дивизија „Венеција”: јавља почетак чишћења на простору Баре (9 км југоисточно од Бродарског) ради хватања Раде Корде. Ухапшено 11 четничких вођа.”⁸⁶ У свом дневном извјештају од 1. јуна 1943. године, 369 и 373 њемачке дивизије констатовале су ово: „Извођачки одјел на сјеверним падинама Ђеотине испразнио је Честин и Петине. – Код Зборка пуцали су четници на извидницу.”⁸⁷

Као Што је раније назначено, 14. маја 1943. године, четници су заробили војводу Павла Ђуришића, и његова два замјеника, капетана Радомира Поповића-Раја и поручника Митра Букумиру. Они су интернирани у ло-

гор Стриј у Пољској. Ђуришић је из тог логора са групом од 20 заробљеника побјегао 27. августа 1943. године. Група се потом разбила, и он се са једним бјегунцем пробио преко Мађарске и Војводине на Дунав. Приликом преласка Дунава ухватила га је патрола Недићеве Српске државне страже. Њемци су га потом узели од недићеваца, и затворили у ратничком дому у Београду, гдје је држан око 40 дана. Ђуришић је приликом заробљавања био потпуно исцрпљен, и имао је само око 45 кг. На личну интервенцију Недића је ослобођен и враћен у Црну Гору. Недић то свакако није учинио без разлога. Већ се назирао пораз Њемачке, и он је знао да ће послје рата одговорати за сарадњу са окупатором.⁸⁸

Приликом заробљавања војводе Павла Ђуришића у Колашину, заробљен је већи број четника који су се налазили под његовом директном командом. Извори о броју заробљених четника су контрадикторни једни другима. Глобално узето, број заробљених четника кретао се од 1.200 до 1.500. Поред ових четника, у Црној Гори и Херцеговини, од стране Њемаца и Италијана, заробљено их је још неколико стотина. У земљи, заробљени четници су били заточени у логорима у Земуну, Подгорици и Бару. Ван земље, четници су депортовани у логоре у Италији, Грчкој и Њемачкој. Од четничких политичких првака, у операцији „Шварц“, били су заробљени или похапшени поред осталих и ови: др Вукота Дедовић, инжињер Глигорије Вукчевић, Благота Радовић, Божидар Томовић, Нешо Шћепановић, Мило Беговић, Ристо Бошковић, Крсто Љумовић, Радоје Шћекић. Од официра су заробљени или ухапшени ови: пуковник Зарија Вуксановић; мајори: Реља Пилетић, Михаило Кековић и Радуле Кујовић; поручник бојног брода Јаков Јововић; капетани: Радојица Рончевић, Саво Бакочевић, Гаврило Радовић, Бранко Куклић итд. У Италији четници су били заточени у логорима „Алтамура“ код Барија, и у Перуђи. Од њих су предњачили: мајор Радосав Јоксимовић, Милија и Миомир Јоксимовићи, Миличко Зоњић, професор Ђорђевић Лазаревић и Милија Бајов Влаховић. У Грчкој су четници били заточени у логору „Павло Мелас“ код Солуна, и у Хармакију. У логору „Павло Мелас“ водећи четници су били: Душан Џемовић и Петар Драгишин Ракочевић. Четници су били заточени и у логорима у Њемачкој, и то у: Оснабрику, Бохолту, Елзеборну (у коме предњаче: Богдан Томовић и његов синовац питомац Војне Академије Ацо, и Вукашин Драговић), Панденборну (у коме предњаче: Симо Делетић, Милош Вујовић и Васо Поповић), у Дизелдорфву (у коме предњаче: браћа Киковићи и Вукић Ђуришић). Сви ови подаци могу се наћи у зборнику радова и свједочанстава, под називом „Колашински четнички затвор“, штампаном у Титограду 1987. године. У овом зборнику, сами режимски комунистички историчари и бивши комунисти, робијашки затвора у Колашину, пратећи своју судбину послје укидања овог затвора, и њиховог пресељавања у друге затворе и логоре, признају да су са њима робовали и четници заробљени у операцији „Шварц“. Мањи дио четника, који су робовали у логорима у Црној Гори и Италији, пуштени су послје капитулације Италије септембра 1943. године, и вратили су се у Црну Гору. Већина оних који су били заточени у осталим страним логорима, остала је у њима до свршетка II свјетског рата. Због побједи комуниста нијесу се враћали у земљу, већ су се разишли по западноевропским и ваневропским државама.⁸⁹

Операцијом „Шварц” Њемци и Италијани нанијели су осјетне губитке четничком покрету у Црној Гори и Херцеговини. Заробљен је војвода Павле Ђуришић, један од најспособнијих Михаиловићевих официра, а са њим око 1.200 четника-јуришлија, који су спадали у једне од најелитнијих четничких јединица уопште. Међутим, главни циљ операције „Шварц”, а то је био хватање Драже Михаиловића и његовог штаба није остварен. Дража Михаиловић је са Драгишом Васићем и осталим члановима свог Штаба, успио да се пробије преко планине Златара у Србију. Остали значајни четнички команданти из Црне Горе и Херцеговине, успјели су такође са језгром својих снага да се пробију и наставе борбу.

У дневном извјештају за 18. јун 1943. године, њемачки командант за Србију, написао је поред осталог и ово:...

„3) У подручју Пожеге бугарско ловачко одјељење убило једног припадника ДМ (под овом скраћеницом Њемци су подразумијевали четнике Драже Михаиловића - обј. А. Стаматовића) и вођена је борба између СДК (Њемци су користили ову скраћеницу за Српски добровољачки корпус тј. Љотићеве јединице –обј. А. Стаматовића) и група ДМ.

4)... за убиство једног припадника Руског заштитног корпуса-стријелано је 50 талаца ДМ.⁹⁰ Ваља напоменути, да су Руски заштитни корпус чинили руски бјелогардејци који су се ставили у службу Њемаца. Њемачке 369 и 373 пјешадијске дивизије, у свом дневном извјештају од 15. јуна 1943. године, навеле су:

„Подручје Завидовићи:

Четнички напади на Подкале (2 км јужно од Завидовића) у 02⁰⁰ сата одбијени.

Подручје Зеница:

За одмазду четничких напада била је Бјела Вода (14 км југоисточно од Зенице) бомбардована.⁹¹

Њемачки опуномоћени генерал у НДХ Глез фон Хорстенау, у свом дневном извјештају од 21. јуна 1943. године, забиљежио је поред осталог и ово:

118. ловачка дивизија:

Упућена потјерна одјељења. Борба против четника код Брезоваче (југозападно од Илиће) Гонимо непријатеља. 738 пук је на простору Горажде-Осјечани. 750 пук на простору Устиколина-Модрани-Осаница. Сопствени губици: дио штаба у Кисељаку: 2 мртва, 9 рањених. Непријатељ: 5 четника мртвих, 2 заробљена и 1 лаки митраљез заплијењен.⁹²

Командант њемачких трупа у Србији генерал Паул Бадер, расписао је и име њемачких окупационих власти у Србији уцјену од 100.000 рајсхмарака у злату за Дражу Михаиловића. Уцјена је објављена у београдском квислиншком листу „Ново време” од 21. јула 1943. године, под насловом „Нове мере против бандитизма”. У уцјени за Михаиловића се каже: „100.000 рајсхмарака у злату добиће онај који доведе жива или мртва вођу банди Дражу Михаиловића. Овај злочинац бацио је земљу у највећу несрећу. Отупивши од развратног живота уобразио је да је он позван да „ослободи” народ. Као енглески плаћеник, овај смешни хвалисавац није ништа друго радио већ утирао пут болшевизму и тиме помагао да се униште сва

национална добра која су народу од вајкада била висока и света. Он је тиме пореметио мир сељака и грађанина упропастио имање добра па и живот хиљадама људи а земљу бацио у неописиву беду и невољу. Стога је овај бандит у земљи уцењен са 100.000 рајсхмарака узлату. Онај који докаже да је овог злочинца учинио безопасним или га преда најближој њемачкој власти не само што ће добити награду од 100.000 рајсхмарака у злату, него ће тиме извршити и једно национално дело, јер ће ослободити народ и отаџбину од бича нечувеног и крвавог терора.”⁹³

Командант XIV пјешачке домобранске пуковније НДХ у Требињу пуковник Месић, у свом извјештају од 12. коловоза (августа) 1943. године, написао је ово: „Четничког вођу мајора Баћевића траже Италијани и наводно би га имали ухитити. Према поузданим вијестима се је исти из подручја око Билеће са већом групом својих људи преко Ластве пребацио на југ према Грабу.

- Данас прије подне био је упућен пуковник Луиђи Скоти, заповједник 55. пјешачке пуковније у Граб, гдје је требало ухитити једног четничког вођу, који је јутрос из Дубровника преко Требиња отпутовао самовозом у Граб. Пуковник Скоти га није могао пронаћи, нити дознати гдје се налази. Који је то четнички вођа није ми хтио рећи.”⁹⁴

Када је почетком септембра 1943. године Италија капитулирала, мајор Ђорђије Лашић је послао наређење 10. септембра ђенералу Блажу Букановићу и пуковнику Бају Станишићу, у коме се поред осталог каже: „Наређујем најхитнију мобилизацију национално исправног људства на територији Црне Горе, да би се спријечио улазак Њемаца у Црну Гору.”⁹⁵ Лашић је такође 12. септембра, издао наређење капетану Ивану Ружићу из Дробњака, следећег садржаја: „Спријечите сваки покушај упада Њемаца у Црну Гору, и у том циљу припремите рушење објеката на комуникацијам. Захтијевајте од Италијана да одмах пусте на слободу похапшене и интерниране четнике, и спријечите им повлачење. Уколико је могуће приволите их на сарадњу да се боре заједно са нама против Њемаца.”⁹⁶

Мајор Ђорђије Лашић рођен је 5. маја 1906. године у Лијевој ријеци. Војну Академију завршио је у 52 класи. Касније је завршио Вишу школу Војне Академије и ђенералштабну припрему. У чин ђенералштабног мајора унапријеђен је 1940. године. У априлски рат 1941. године, ушао је као начелник Штаба Дравске дивизије.⁹⁷ Пуковник Бајо Станишић рођен је 16. маја 1891. године у Виноћима код Манастира Острога. Завршио је официрску школу у Цетињу у 4 класи 1912. године. У чин поручника унапријеђен је 16. новембра 1913. године. Непосредно по свршетку I свјетског рата, у тзв. Божићној побуни у Црној Гори, приступио је бјелашком покрету. По угушењу Божићне побуне наставио је да се бави официрским позивом у војсци Краљевине СХС, и редовним путем напредовао је до чина пуковника. Између два свјетска рата, једно вријеме службовао је у Петроварадину код Новог Сада, а послије је био и начелник Подофицирске школе у Билећи. У априлском рату 1941. године, учествовао је као командант пука на фронту према Скадру.⁹⁸

Штаб II пролетерске бригаде, у свом обавјештајном извјештају од 25. октобра 1943. године, упућеном Штабу II ударног корпуса НОВЈ, написао је ово: „Највећа група четника налази се у Горњаку. Њих има око 2000 око

Ваљева, има их око 700 на Златибору и у долини Лима. У Горњаку је највећи број официра и подофицира. 10. 11. и 12.о.м. су водили борбе четници и Њемци у околини Чајетине. Чајетину нису одузели. Том приликом су четници заробили 8 Њемаца. Њемци су им поставили услове да им врате заробљенике, или ће сваког дана убијати по 23 таоца. Ови нису вратили Њемце и Њемци су почели са убијањем.”⁹⁹

Командант њемачког XV армијског брдског корпуса генерал Еглсер је 28. септембра 1943. године, издао наређење о хватању четничког војводе Момчила Ђујића и његовог начелника штаба капетана Давида Шошкића. Овај генерал у извјештају команди њемачких оружаних снага за Југоисток је написао: „Ђујић је од Драже Михаиловића добио наређење да настави борбу против бандита, али истодобно да не прекида борбу против Њемаца и да, првенствено изводи саботаже.”¹⁰⁰ Војвода поп Момчило Ђујић је 30. септембра 1943. године, радиограмом обавијестио Дражу Михаиловића о акцијама овако: „Јединице су разориле велики мост на ријеци Зрмањи, преко којег води главна саобраћајница између Лике и Далмације. Овим путем се одвија њемачко наступање ка Јадрану. На сектору Лике с успјехом се нападају двије њемачке колоне. На путу Дрниш-Шибеник уништено двеје њемачких оклопних кола.”¹⁰¹ Приликом капитулације Италије почетком септембра 1943. године, италијанске снаге су бјежале правцем Крлић-Врлика. Један дио италијанских снага који је дошао у Врлику, покушао је да побјегне код партизана. Четници војводе Момчила Ђујића су тринаесторицу ухватили и стријељали.¹⁰²

Једна од најспектакуларнијих четничких акција, била је ослобођење Пријепоља 12. септембра 1943. године. Ову акцију извела је Нововарошка четничка бригада. Том приликом четници су заплијенили неколико њемачких камиона, аутомобила и мотоцикла.¹⁰³ О овој акцији и онима на подручју Старог Раса у то вријеме, четнички командант Војислав Лукачевић је пред истражним органима 1945. године у Београду испричао: „Ми смо заузели Пријепоље и две стотине четника остало је на бојном пољу. Расположење против окупатора било је велико, нарочито кад је пукла прва пушка и први топови кад су се чули. Борба се развијала и даље. Била је код Штабла, заузета је Нова Варош, Рудо и Миоче. Немачке дивизије су се повлачиле у нeredу ка Пљевљима. Заплењен је велики број топова и много муниције. Извршавајући тако свој задатак, од заплењених немачких аутомобила и камиона код Пријепоља, организовао сам моторну колону и кренуо за Бијело Поље, које су Италијани евакуисали и дошли у Беране.”¹⁰⁴ Војислав Лукачевић прије рата био је чиновник Грађанског друштва „Батињол”, а поред тога имао је чин резервног капетана II класе. За вријеме II свјетског рата, на предлог Драже Михаиловића, прво је унапријеђен у чин капетана I класе 6. септембра 1942. године, а касније и у чин мајора. Такође одликован је Карађорђевоом звездом V степена са мачевима. Све ово добио је од Југословенске Владе у Лондону. Са војводом и мајором Петром Баћовићем, био је делегат Југословенске војске у отаџбини, на вјенчању краља Петра II са грчком принцезом Александром у Лондону, 20. марта 1944. године. Почетком децембра 1944. године, партизани су га заробили, суђено му је од стране комунистичког суда, и пресуђено на смрт. Стријељан је 14. августа 1945. године у Београду.¹⁰⁵

Командант њемачких снага у НДХ генерал Рудолф Литерс, у свом извјештају од 23. октобра 1943. године, написао је поред осталог и ово:

Команди 15. брдског армијског корпуса

Источно од Сарајева 1 резервни ловачки пук својим нападом потиснуо четнике у назад и том приликом спалио куће удешене за одбрану и многобројна скровишта за муницију.

Код непријатеља избројано 7 мртвих.

Непријатељ је слабијим вођним нападом разбио 1 чету 6 хрватског брдско пука која није пружила нарочит отпор. Тако је скоро цио пук расформиран. Источно од Соколца воде се наводно борбе између четника и комуниста. Констатована су непријатељска окупљања у близини Лашве и Кирана. Тамо су четници и комунисти у савезу. Сјеверозападно од Сарајева извршени су препади на колону моторних возила, жељезничке станице и пругу. У циљу одмазде стријелоано је 27 четника који су држани као таоци.¹⁰⁶

Штаб II пролетерске дивизије, је у свом обавештајном извјештају упућеном II ударном корпусу од 25. октобра 1943. године, поред осталог написао: „Према извјештају Обавјештајног центра 4 батаљона II Пролетерске бригаде виде се велике ватре у правцу Златибора и говори се да Њемци пале сва она села где им четници дају отпор.“¹⁰⁷

Дража Михаиловић је 13. новембра 1943. године послао радиограм каријерској SOE (британској служби за изузетне задатке - обј. А. Стаматовића), у коме се каже: „Немци и Љотић шире гласове о некаквом споразуму између Недића и мене. Циљ тога је да се створи забуна у нашим редовима у тренутку када се Немци осећају угрожени и када ми треба да смо најчвршћи. Ја најодлучније одбијам ту лаж. Ја нисам никада и нигде покушао нити сад покушавам нити ћу икада покушавати да се споразумем било с Недићем било са Немцима. Обавештен сам да су ти гласови продрли у иностранство. Молим вас побијте ту провидну лаж. Колико ће се времена још те непотребне лажи, које потичу или од окупатора или од комуниста или од наших квислинга, ширити по иностранству. Није довољно што морам да се браним од Немаца, усташа и комуниста већ сад треба изгледа да се браним и од наших савезника. Молим вас постарајте се да се то прекине једном за свагда.“¹⁰⁸

Шеф Гестапоа за Београд др Карл Краус, у свом извјештају од 10. јануара 1944. године, написао је ово: „Михаиловићева организација данас је једини стварни фактор о одлучивању судбине српског народа. Није важно шта се мисли у Београду, већ је важно шта се мисли у унутрашњости у најширим народним слојевима, и да не постоји једна кућа која није изгубила неког рођака у борби за идеју Михаиловићеве организације. То је један покрет који има сву стварну снагу народу и ако Њемци желе мир морају узети у обзир ове чињенице. Недић не представља ништа, а љотићевци представљају снагу све дотле док их Њемци подржавају.“¹⁰⁹

Војноуправни командант њемачких оружаних снага за Југоисток потпуковник фон Гојтнер, у свом извјештају Врховној команди Вермахта од 13. маја 1944. године је написао: „10. 5. четници су код Кремне извукли из воза три цивила који су радили за њемачке оружане снаге, једног убили, а остале ишибали.“¹¹⁰ Прочелник Оперативног одјела заповједништва Глав-

ног стожера домобранства НДХ потпуковник Хелбик, у свом извјештају од 10. липња (јуна) 1944. године је нагласио: „Једна четничка скупина од око 30 људи напала је код Јабучког седла (9 км. југозападно од Рогатице) 1 њемачки теретни самовоз. Погинула су 2 Ниемца, 2 су рањена.”¹¹¹

Послије тромјесечног боравка у савезничким командама у Италији, Египту и Лондону, крајем маја 1944. године, у Југославију су се вратили четнички команданти Војислав Лукачевић и Петар Баћовић. Лукачевић се по Михаиловићевом наређењу вратио у Стари Рас, и преузео команду над тамошњим четницима. Сазнавши за његов повратак, Њемци су организовали потјере за њим, са намјером да га ухвате или убију, али у томе нијесу успјели.¹¹² Крајем јуна 1944. године, по наређењу војводе Павла Ђуришића формиране су четничке црне тројке. Оне су имале задатак да ликвидирају окупаторске официре и агенте, као и шпијуне и агенте окупатора, по селима и градовима који су били под њемачком контролом. Тако је у Котору почетком јула 1944. године од ових тројки ликвидираан члан Привременог вођства Црногорске странке др Божо Кривокапић, за кога се знало да одржава тијесне везе са усташама преко Дубровника, као и агентом АБВЕР-а Бруном Возаком, чије је конспиративно име било др Болмар. У Подгорици су ликвидирани Василије Радичевић и Иван Тијан, који су били агенти њемачког обавјештајног официра Јозефа Цвилингера.¹¹³

Командант њемачких оружаних снага за Југоисток генерал-пуковник Александер фон Лер, у свом дневном извјештају од 1. септембра 1944. године Врховној команди Вермахта, написао је ово: „Четнички одреди, који су приликом разоружања бугарских јединица заплијенили 8 митраљеза, 24 пушкомитраљеза, 8 минобацача и 540 пушака, заузели су на дунавском јужном предјелу рејон.”¹¹⁴ Дража Михаиловић је 1. септембра 1944. године, издао наређење за општу мобилизацију које гласи: „У име Петра II, у споразуму са нашом великом коалицијом и на основу власти која ми је повјерена, проглашавам, на дан 1. септембра у нула часова општу мобилизацију целог народа против свих непријатеља. Наређујем да се та мобилизација има извршити по директиви Главног штаба Југословенске војске у отаџбини под претњом смртне казне (за оне који се не би одазвали или је омели).”

Треће зборно подручје домобранства је у свом извјештају од 16. рујна (септембра) 1944. године, навело ово: „Због убиства 15 Њемаца 13. IX у подручју Месића (6 км јужно од Рогатице) од стране четника, по налогу Њемаца извршене су одмазде над четничким селима Феризовићи-Враголови (2-5 км западно од Рогатице), те у подручју око Горажде и Месића.”¹¹⁵ Оберштумбанфирер СС-а Херман, из њемачке полиције и службе безбједности у НДХ, у свом дневном извјештају од 28. септембра 1944. године је написао поред осталог: ...од 22. 9... четничке јединице у рејону Требиње-Хум-Ускопље налазе се у борби с њемачком и хрватском војском.

У Дубровнику је хрватска полиција ухапсила 72 присталице четника као таоце.”¹¹⁶

Дана 14. октобра 1944. године, четничка делегација у саставу: Јеврем Шаулић, мајор Бошко Павић, капетан Дабовић, капетан Душан Арсовић, Никола Вукчевић и потпоручник Цуцић, тајно је отпловила из Бококоторског залива према Италији и савезницима. Овој мисији били су придодати

власник бродића којим су кренули Марко Ђерковић, и амерички пилот Деберт Артур Петрсон, који је у мају био оборен код Даниловграда, али су га четници спасили. Бродић којим је отпловила ова четничка мисија био је потопљен од стране њемачке обалске артиљерије, која га је гађала. Шеф мисије Јеврем Шаулић, мајор Бошко Павић, капетан Дабовић, потпоручник Цуцић и бродовласник Марко Ђерковић су погинули, а капетан Душан Арсовић и Никола Вукчевић су рањени.¹¹⁷ Четнички војвода Ђоко Марић, у својој књизи „Ђенерал Дража Михаиловић - 25-годишњица његове погибје 1946-1971.“, која је објављена у Чикагу 1981. године, о смрти четничког војводе Манета Роквића пише: „Војвода Мане Роквић није веровао колико је Немцима стало да дођу до наших глава, поверовао је њиховим официрима и отишао на тобожње преговоре, где је ухапшен, спроведен у Загреб и предат Павелићу жив. Његову пратњу, 24 четника, јунака и прегаоца, предали су у злогласни усташки логор у Јасеновцу, где су поклани.“¹¹⁸

Четнички покрет Драже Михаиловића био је антихитлеровски и ослободилачки покрет. По времену и околностима у којима се појавио, он је прва герила у Европи, односно први организовани војнички покрет, који је у државама поробљене Европе повео отпор против окупатора. Поред низа мањих офанзива, које су против њега покретали окупатори и квислинзи, могу се издвојити двије. Прва офанзива била је у новембру и првој половини децембра 1941. године. Ова офанзива била је уствари усмјерена на уништење устанка у Србији, и била је двојног карактера, против четника и партизана. Друга офанзива била је „Шварц“, и кулминирала је у првој половини маја 1943. године. Ова офанзива била је уперена директно против четника. У обје офанзиве циљ окупатора није остварен, мада су у њима нанијети осјетни губици четницима, односно у првој је заробљен па стријељан мајор Александар Мишић, а у другој је заробљен војвода Павле Ђуришић. Од организовања своје гериле, па до њеног краја, ђенерал Михаиловић је исту водио смишљено и спретно у војничком смислу, увијек бивши свјестан колику тренутну има снагу, и колике су му могућности дјеловања. Он је као професионални војник, тј. ђенералштабни официр, добро знао колико герила може, односно не може нанијети штете окупатору, и под којим околностима. Михаиловић је као официр био свјестан, да се II свјетски рат неће ријешити у Југославији и на Балкану, нити да ће га ријешити било која герила у Европи, па чак и битније утицати на његов исход. Он је знао поучен искуством из I свјетског рата, да ће и II свјетски рат ријешити велике силе и велики народи, на главним фронтима. Добро је знао докле се у герили може ићи у акцијама, а да те акције буду контрапродуктивне, односно да окупатор својим репресалијама према српском народу не направи геноцид. Њемци су имали прецизну математичку рачуницу репресалија, сто Срба за једног мртвог Њемца, односно педесет за рањеног. На српском народу је било хоће ли или неће остати миран. Тито није знао за ту границу, или је можда боље рећи да је знао, али га није било брига. Српски народ је био уништаван, његове куће паљене, и његова добра ништавна, а не његов хрватски.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Извјештај начелника Управног штаба њемачке команде за Србију др Георга Кизела од 23. јула 1941. Команди њемачких оружаних снага за Југоисток, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XIII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 87, 226.
2. АВИИ, фонд ДМ, док. УК-У-5.
3. Извјештај ОК КПЈ за Ниш од 22. августа 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, Београд, 1949, док. бр. 13, 70.
4. исто, извјештај јединица и установа потчињених команди II италијанске армије о значајним догађајима од 31. августа до 5. септембра 1941., том XI II, књ. 1, Београд, 1969, док. бр. 172, 581.
5. исто, извјештај војног заповједника у Србији генерала Франца Бемеа од 21. септембра 1941. том I, Београд, 1949, док. бр. 166, 443.
6. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 3.
7. Извјештај групе генерала Лукића и II здружене бригаде од 8. листопада 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 34, 94-95.
8. исто, извјештај заповједника II здружене домобранске бригаде од 12. листопада 1941. Главном стожеру министарства домобранства НДХ, док. бр. 325, 96.
9. исто, телефонски извјештај заповједника оружанског домобранског крила у Сарајеву од 31. листопада 1941. том IV, књ. 3, Београд, 1952, док. бр. 32, 94.
10. Vranko Lazitch (псеудоним Бранислав Страњковић), Из историје Равне Горе 1941, Књига о Дражи, кд. I, Windsour, Canada, 1956.
11. Извјештај начелника Штаба њемачког опуномоћеног команданта у Србији од 1. новембра 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XIII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 220, 564-566.
12. исто, повјерљива окружница њемачког војног заповједника на Балкану од 4. новембра 1941 том I, Београд, 1949, док. бр. 248, 587.
13. Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941-1944. Архивски преглед, Београд, 1976. (документ је превод са њемачког језика).
14. АВИИ, фонд ДМ, ВК-П-3.
15. Извјештај њемачког опуномоћеног команданта у Србији генерала Франца Бемеа од 15. новембра 1941. Команди њемачких оружаних снага за Југоисток, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 237, 636-637.
16. АВИИ, ч. а., к. 12, рег. бр. 6/1.
17. Дневник Штаба XVIII њемачког армијског корпуса од 18. новембра до 8. децембра 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, Београд, 1949, док. бр. 278, 628.
18. исто, Прилог Дневника Штаба XVIII њемачког армијског корпуса од 19. септембра до 6. децембра 1941. док. бр. 279, 634.
19. исто, реферат њемачког државног савјетника у Србији генерала др Харолда Турнера од 21. новембра 1941. док. бр. 167, 447.
20. исто, извјештај јединица и установа потчињених команди II италијанске армије о значајним догађајима у току новембра и децембра 1941. том XIII, књ. 1, Београд, 1969, док. бр. 205, 729.
21. исто, извјештај њемачког војног заповједника у Србији артиљеријског генерала Паула Бадера од 10. децембра 1941. том I, Београд, 1949, док. бр. 280, 637.

22. исто, Десетодневни извјештај 342, њемачке пјешадијске дивизије од 10. децембра 1941. опуномоћеном команданту у Србији, том XII, књ. I, Београд, 1973, док. бр. 270, 737.
23. Павле Мешковић, На Равној Гори, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
24. Извјештај обавјештајног одјељења команданта њемачких оружаних снага за Југоисток од 12. децембра 1941. потчињеним дивизијама, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 275, 753.
25. исто, Објава, том I, Београд, 1949, 636.
26. исто, Извјештај поморско-редарственог одјела морнарице НДХ од 10. просинца 1941. том V, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 138, 372-373.
27. ДАЦГ, АОП, бр. 278/V3-9 (41), писмо члана партизанског штаба у Шћепан Пољу Обрада Цицмила од 11. децембра 1941. Штабу Дурмиторског НОП одреда у Жабљаку.
28. исто.
29. Извјештај I домобранског збора од 12. просинца 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 139, 376.
30. ДАЦГ, АОП, бр. 2205/XI 1a-13 (41), писмо Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. команданту четничких одреда Југословенске војске у Црној Гори мајору Ђорђију Лашићу.
31. исто, бр. 427/XI 1a-16 (41) Резолуција представника општина Љеворечке и Прекобрдске од 23. децембра 1941.
32. Писмо Главног штаба НОП одреда за Србију Штабу Романијског НОП одреда од 30. децембра 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, Београд, 1949. док. бр. 97, 313.
33. АВИИ, фонд ДМ, ВК-Ц-26.
34. исто, док. -БК-П-3-док.- М-1977.
35. Извјештај усташког официра за везу код њемачке окупационе управе у Србији, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, Београд, 1949, док. бр. 153, 4 20.
36. исто, Извјештај јединица и установа II италијанске армије о значајним догађајима у току новембра и децембра 1941, том XIII, књ. 1, Београд, 1969, док. бр. 205, 787.
37. исто, Заповијест 342, њемачке пјешадијске дивизије од 6. јануара 1942. том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 3, 14, и 26.
38. исто, извјештај заповједника II домобранског збора НДХ о борбама на подручју сјеверне Босне од 16. до 28. вељаче 1942, том IV, књ. 3, Београд, 1952, док. бр. 153, 518.
39. АВИИ, ч. а., 151, 5/3-7.
40. Станислав Краков, Генерал Милан Недиш-Препуна чаша чемера, Минхен, 1968, 147.
41. Сви подаци су скуп парцијалних истраживања; Ново време, 11. април 1942, 2.
42. Десетодневни извјештај начелника штаба њемачког команданта за Србију пуковника Кевиша од 20. априла 1942., Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 57, 306-308.
43. АВИИ, фонд ДМ, к. 302, рег. бр. 2/1.
44. Десетодневни извјештај начелника штаба њемачког команданта за Србију генералштабног пуковника Когарда од 30. априла 1942. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 64, 348. и 352.

45. АВИИ, ч. а. 4/5, 18.
46. Десетодневни извјештај начелника штаба њемачког команданта за Србију генералштабног пуковника Когарда од 10. јуна 1942. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 89, 480.
47. исто, Десетодневни извјештај њемачког команданта у Србији генерала Паула Бадера од 20. јуна 1942. док. бр. 93, 494.
48. исто, Извјештај Заповједништва I домобранског збора НДХ, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 58, 139-140.
49. исто, Мјесечни извјештај Оперативног одјељења Команде њемачких оружаних снага за Југоисток од 30. јуна 1942, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 101, 530.
50. исто, Директива команданта њемачких оружаних снага за Југоисток потчињеном њемачком команданту у Србији од 10. јула 1942. док бр. 107, 555-530.
51. АВИИ, фонд ДМ, ВК-П-684.
52. NAW, Records of Headquarters, German Armed Forces High Comand (Obercomando der Wemacht), T-175-140-2668302.
53. Биљешке са реферисања начелника Оперативног одјељења командуюћег генерала и команданта у Србији од 28. августа 1942. команданту њемачких оружаних снага за Југоисток, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 137, 676.
54. АВИИ, ч. а., 35/2, 210.
55. Извјештај команданта њемачких оружаних снага за Југоисток генерала Александра фон Лера од 28. октобра 1942. упућен Врховној команди Вермахта. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 168, 815. и 817.
56. АВИИ, фонд ДМ, Д-XXI-2165.
57. NAW, mikrofilm T-354, рола 145, 3785997
58. исто, микрофилм T-175, рола 124, 598993-94.
59. исто, 598496.
60. Мјесечни извјештај команданта њемачких оружаних снага за Југоисток генерала Александера фон Лера од 29. новембра 1942. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 186, 897.
61. исто, Мјесечни извјештај Оперативног одјељења 714, њемачке пјешадијске дивизије за новембар 1942, док. бр. 188,906-907.
62. NAW, микрофилм T-501, рола 352,668-669.
63. Радоје Л. Кнежевић, Књига о Дражи, књ. I Windsor, Canada, 1956.
64. ДАЦГ, АОП, бр. 8272/IX 1а-246 (42), писмо команданта Колашинске четничке бригаде капетана II класе Леке Вујисића команданту Ровачког четничког батаљона (недатирано из 1942).
65. АВИИ, ч. а.. одјељак за Црну Гору, В-65, извјештај Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу од 10. јануара 1943. строго повјерљиво.
66. Извјештај Штаба I Шумадијског НОП одреда „Милан Благојевић” од 14. јануара 1943. Главном штабу НОВ и ПО Србије, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 5, Београд, 1954, док. бр. 4, 20.
67. исто, Саопштење њемачког фелд команданта из Врњачке Бање од 5. марта 1943. док. бр. 164,445.
68. АВИИ, фонд ДМ, D-XXXII-114.

69. Немачка обавештајна служба, књ. 8, Београд, 1956.
70. Hitler e Musolini, Letere e Documenti, Milan-Rizoli, 1946,141.
71. Walter Roberts, Tito, Mihailovich, and Allies, 1941-1945, New Brunswik, 1973,104; NAW, mikrofilm T-120, rola 615, 245-66.
72. NAW, Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals, vol. XI, bp. 1016.
73. Дневни извјештај III домобранског збора од 5. априла 1943. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 12, Београд, 1955, док. бр. 294, 602.
74. исто. Записник са састанка одржаног 21. априла 1943. при Вишој команди „Словенија-Далмација”, док. бр. 255.526.
75. као нап. 71, 123.
76. Дневни извјештај њемачког штаба за везу при Вишој команди „Словенија-Далмација” од 14. маја 1943. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 13, Београд, 1955, док. бр. 194, 455.
77. Милорад Јоксимовић, Павле Ђуришић, Гласник СИКД „Његош”, св. 5, Chicago, 1960, 85.
78. Дневни извјештај команданта VI италијанског армијског корпуса генерала Пјацинија од 15. маја 1943. о напредовању Њемаца кроз Херцеговину, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 13, Београд, 1955, док. бр. 202, 467-468.
79. исто, писмо команданта СС дивизије „Принц Еуген” генерала Аугуста Флепса команданту италијанске дивизије „Марке” генералу Ђузепе Амику од 16. маја 1943. док. бр. 215, 499.
80. исто, Извјештај команданта II италијанске армије генерала Марија Роботија италијанском Генералштабу од 15. маја 1943. док. бр. 199, 461-463.
81. исто, Дневни извјештај њемачког штаба за везу при италијанској Вишој команди „Словенија-Далмација” од 17. маја 1943. док. бр. 219, 510.
82. исто, Извјештај члана италијанске мисије генерала Банкарла Реа од 18. маја 1943, о одржаном састанку са њемачким опуномоћеним генералом у НДХ Глезом фон Хорстенауом, док. бр. 227, 555.
83. исто, Дневни извјештај за 21. мај 1943. њемачког штаба за везу при Вишој команди „Словенија-Далмација”, док. бр. 243, 589.
84. исто, Допис њемачког штаба за везу при Вишој команди „Словенија-Далмација” од 26. маја 1943. док. бр. 261, 643.
85. исто, Дневни извјештај њемачког штаба при Вишој команди „Словенија-Далмација” од 29. маја 1943. док. бр. 271, 669.
86. исто, док. бр. 272, 672.
87. исто, Дневни извјештај 369. и 373. њемачких пјешадијских дивизија од 1. јуна 1943. књ. 14, Београд, 1956, док. бр. 115, 267.
88. Милорад Јокимовић, Павле Ђуришић, Гласник СИКД „Његош”, св. 5, Chicago, 1960, 85; Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, Cleveland, 1958, 312.
89. Колашински четнички затвор, Титоград, 1987; ДАЦГ, АОП, IX 1а-154/43. и IX 16-96 (43), писмо Суда за заштиту народа њемачком команданту мјеста Подгорица од 29. и 30. новембра 1943.
90. Дневни извјештај њемачког команданта за Србију од 18. јуна 1943. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 5, Београд, 1954, 461, 181.
91. исто, Дневни извјештај 269. и 373. њемачких пјешадијских дивизија од 15. јуна 1943. том IV, књ. 14, Београд, 1956, док. бр. 167, 368.

92. исто, Дневни извјештај њемачког опуномоћеног генерала у НДХ Глеза - фон Хорстенауа од 21. јуна 1943, док. бр. 183, 400.
93. Нове мере против бандитизма, Ново време, 21. јул 1943.
94. Извјештај команданта XIV пјешачке домобранске пуковније НДХ у Требињу пуковника Месића од 12. коловоза 1943. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 16, Београд, 1956, док. бр. 191, 490.
95. АВИИ, ч. а., одјељак за Црну Гору, В-987.
96. исто, В-995.
97. Радомир Поповић-Рајо, Ђорђе М. Лашић, Гласник СИКД „Његош”, св. 2, *Chicago* 1959, 99-100.
98. Глас Црногораца, бр. 53,16. новембар 1913,1; остали подаци прикупљени су парцијалним истраживањима и од Станишићеве ближе родбине и познаника.
99. Обавјештајни извјештај Штаба II пролетерске бригаде од 24. септембра 1943. Штабу II ударног корпуса НОВЈ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 16, Београд, 1958, док. бр. 36, 101.
100. НОБ у Далмацији 1941-1945, Зборник докумената и података Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 8, Сплит, 1981, 890.
101. АВИИ, 314, 566/330.
102. као нап. 100, 191.
103. АВИИ, ч. а., Књига примљених депеша, распис Драже Михаиловића од 15. септембра 1943; исто, ЦГ-В-103, обавјештење Горског штаба (Команда Старог Раса) бр. 148 од 17. септембра 1943.
104. Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Београд, 1945.
105. исто, Подаци су сакупљени фрагментарним истраживањем.
106. Извјештај команданта њемачких снага у НДХ генерала Рудолфа Литерса од 23. октобра 1943, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 18, Beograd, 1958, dok. br. 175, 438.
107. исто, Обавјештајни извјештај Штаба II пролетерске дивизије од 25. октобра 1943. Штабу II ударног корпуса, том I, књ. 16, Београд, 1958, док. бр. 50, 137.
108. PRO, FO, 371/37591.
109. АВИИ, фонд ДМ, БК-Њ-88.
110. Извјештај војноуправног команданта њемачких оружаних снага за Југоисток потпуковника фон Гојтнера од 13. маја 1944. Врховној команди Вермахта, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 4, Београд, 1979, док. бр. 57, 247.
111. исто, Извјештај прочелника Оперативног одјела заповједништва Главног стожера домобранства НДХ потпуковника Хелбика од 10. липња 1944, том V, књ. 28, Београд, 1963, док. бр. 124,655.
112. АВИИ, ч. а., одјељак за Црну Гору, рег. бр. 6605, писмо Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу (недатирано).
113. Архив МУП-а Црне Горе, Sword Party.
114. Дневни извјештај команданта њемачких оружаних снага за Југоисток генерал-пуковника Александра фон Лера од 1. септембра 1944. Врховној команди Вермахта, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 4, Београд, 1979, док. бр. 121, 556.
115. исто, Извјештај III зборног подручја домобранства НДХ од 16. рујна 1944, том IV, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 139, 376.
116. исто, Дневни извјештај СС оберштумбанфирера Хермана из њемачке полиције и службе безбједности у НДХ од 28. септембра 1944, том IV, књ. 29, Београд, 1968, док. бр. 152, 647.

117. АВИИ, накнадна четничка архива, одјелак за Црну Гору, В-2363, саопштење Националног руководства Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса.
118. Боко Марић, Генерал Дража Михаиловић-25. година његове погибије 1946-1971, Чикаго, 1981, 117.

САВЕЗНИЦИ О ЧЕТНИЦИМА И МИХАИЛОВИЋУ

Нападом сила Тројног пакта на Југославију, ова држава се самим тим сврстала у табор антихитлеровске коалиције, која је у II свјетском рату бројала неколико десетина држава предвођених САД, Великом Британијом и СССР-ом и Француском. Влада Краљевине Југославије, и сам краљ Петар II Карађорђевић са краљевском породицом, убрзо последије одласка из Југославије 15. априла 1941. године, нашли су се у Лондону. У овом граду било је низ влада држава које су силе Тројног пакта на челу са Њемачком окупирале. Вијести о покрету отпора којег је организовао пуковник Дража Михаиловић, убрзо су процуреле по цијелој Европи и свијету. Водеће савезничке државе, исправа су Михаиловићу пружале моралну, а затим и материјалну помоћ. Ова материјална помоћ била је доста скромна.

Британски краљ Џорџ VI је 15. јуна 1942. године, подигао британско посланство код Југословенске владе на ранг амбасаде. Британски амбасадор Џорџ Рендел, је предајући акредитивна писма краљу Петру II Карађорђевићу поред осталог рекао: „Подизање представништва Његовог Величанства на степен амбасаде симболички је гест којим се жели изразити најдубље дивљење које Британија и цела Британска Империја осећају-као и све слободне земље света – према јуначком отпору против бруталних нападачких сила народа Вашег Величанства и југословенске родољубиве војске, која се и даље бори на тлу Југославије под командом Вашег министра војске генерала Драже Михаиловића”...¹

У Југословенском дому у Лондону, на Видовдан 28. јуна 1942. године, организована је свечана академија. Британски министар за Индију Леполд Емери, том приликом одржао је присутнима подужи пригодан говор, у коме је зашао и у даљу прошлост српског народа. У свом говору он је поред осталог рекао:

„Јуначки народе Југославије!

Срби, Хрвати и Словенци!

Непобједиви ратници, који се борите на бојном пољу са Дражом Михаиловићем!

Грађани и грађанке, сељаци и сељанке Југославије, ви који никада нијесте клонули духом и који с вјером у побједу чекате час ослобођења од ваших угњетача!... Само ће историја моћи да каже колико је за нас био спашен овај временски период од неколико недеља у току кога је прво-

битни југословенски отпор одложио њемачки напад на Русију, или, у ствари, колико је и сада за нас спасоносна чињеница да се на руском фронту не налазе све оне непријатељске дивизије које непобједни герилци Драже Михаиловића држе данас приковане на, у ствари, другом фронту који у Европи постоји”...²

Британски команданти на Средњем Истоку Клауд Окинлек, Артур Тедер и Херни Харвуд, послали су 16. августа 1942. године радиограм Дражи Михаиловићу, у коме се каже: „Са дивљењем пратимо од вас вођене операције, које су од неоцјењиве вриједности за нашу савезничку ствар. Материјална помоћ коју можемо да дајемо вашим трупамa није можда тренутно велика колико бисмо ми жељели, али вас увјеравамо да ће се предузети све да и вама упути свака могућа помоћ.”³ Дана 24. септембра 1942. године, британски министар спољних послова Ентони Идн, у свом говору на отварању Југословенског дома у Лондону, поред осталог је рекао:... „Добро уређене југословенске војске воде борбу против непријатеља на сопственом тлу, под необично храбрим вођством генерала Михаиловића. То је једна важна војничка чињеница. У овом часу непријатељске дивизије које су пријекно потребне на руском бојишту, или потребне на египатском војишту, задржаване су борбом у Југославији.”⁴

Командант француских снага у Сјеверној Африци генерал Анри Жиро, је 11. новембра 1942. године послао радиограм Дражи Михаиловићу, у коме је казао: „Поново сам ступио у борбу против наших заједничких непријатеља. Вама лично и херојској југословенској војсци желим у овом тренутку да изразим и подвучем традиционално братство по оружју које влада између француске војске и ваше војске. Изражавам вам своје најдубље дивљење. Ваш херојски отпор и ваши успјеси пробудили су и покренули националну свијест свих оних који се боре против нападача. Ваш отпор и ваш примјер воде ка побједи, која почиње да се рађа.”⁵

Начелник британског Генералштаба генерал Алан Брук, је 1. децембра 1942. године, послао радиограм Дражи Михаиловићу поводом уједињења оваквог садржаја: „У име Царског Генералштаба не могу да пропусти двадесет четврту годишњицу од уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, а да не изразим честитање за дивне подухвате југословенске војске на Средњем истоку у овом побједоносном часу, него и на ваше непобједиве четнике, под вашом командом, који се боре дан и ноћ под најтежим ратним околностима. Увјерен сам, Господине Министре, да ће ускоро доћи дан када ће и све ваше снаге моћи да буду уједињене у једној слободној и побједоносној Југославији; дан када ће непријатељ, против кога се заједнички боримо раме уз раме, бити сатрвен заувјек.”⁶

Државни подсекретар САД Самнер Велс, је у радиограму Дражи Михаиловићу од 4. јануара 1943. године казао: „Влада САД има потпуно повјерење у патриотизам генерала Михаиловића и велико дивљење за вјештину, истрајност и храброст са којом он и југословенски патриоти око њега настављају борбу за ослобођење своје земље. Ми сматрамо да војна акција на коју се позивате представља чињеницу у орјентисању вођства рата од стране Уједињених народа против Осовине.”⁷ Командант англоамеричких трупа у Сјеверној Африци генерал Двајт Ајзенхауер, у радио-

граму Дражи Михаиловићу од 13. јануара 1943. године, је казао: „Америчке оружане снаге у Европи и Африци поздрављају своју браћу по оружју, одличне и храбре војне јединице под вашом одлучном командом. Ти јуначки људи који су приступили вашим редовима, у свом завичају, да би непријатеље изгнали из Отаџбине, боре се с пуном оданошћу и самопреговором за заједничку ствар Уједињених народа. Нека би им та борба донијела потпун успјех.”⁸

Вођа ослободилачког покрета Француске генерал Шарл де Гол, одликовао је Дражу Михаиловића Ратним крстом 2. фебруара 1943. године. У похвалној наредби поводом тога је написао ово: „Легендарни јунак, симбол најчистијега родољуба и највиших југословенских војних врлина, тај генерал није престао водити борбу на окупираном националном тлу. Уз помоћ родољуба, он без суштајања не да мира окупаторској војсци, тако припремајући онај коначни јуриш који ће довести до ослобођења његове Отаџбине и цијелог свијета, раме уз раме с онима који никад нијесу сматрали да се једна велика земља може да покори суровом завојевачу.”⁹

Британски министар блокаде лорд Селборн, је 5. фебруара 1943. године, у разговору са југословенским помоћником министра спољних послова В. Милоновићем рекао: „Бриљантно је оно што је генерал Михаиловић учинио и још увијек чини. Имате разлога да будете горди на њега. Черчил је сад у Каиру начинио анкету код војних власти о акцији генерала Михаиловића, и извјештаји које нам је о томе послао ласкави су за генерала.”¹⁰ Исти министар је у разговору са председником Југословенске владе др Слободаном Јовановићем, од 16. марта 1943. године, изјавио ово: „Пуковник Бејли доставља сјајне податке о генералу Михаиловићу и његовој војсци у окупираној Југославији... Лорд Гленконер, председник у Каиру, исто тако шаље депеше и моли што већи број авиона за дотур оружја генерала Михаиловића. Тражење Југословенске владе, да се преко 30 официра убаци Михаиловићу парашитима, представља јединствен примјер пожртвовања и родољубља. Он ће учинити све да тај предлог оствари.”¹¹

Дана 19. марта 1948. године, председник САД Хари Труман, одликовао је посмртно Дражу Михаиловића Легијом за заслуге. Ово одликовање својим степеном одговара чину главних команданата савезничких армија. Пропратно образложење уз акт одликовања гласи: „Генерал Драгољуб Михаиловић истакао се на изузетан начин као Главкомандујући југословенских оружаных снага и доцније као министар војни, тиме што је организовао и повео значајне снаге отпора против непријатеља који је Југославију држао под окупацијом од децембра 1941. до децембра 1944. Захваљујући неустрашивом напору његових трупа многи су амерички авијатичари спашени и враћени у своје базе. Генерал Михаиловић и његове снаге, иако оскудни у ратном материјалу, борећи се под најтежим околностима, допринијели су знатно савезничкој ствари и дали свој удио крајњој побједи савезника.”¹²

У чланку лондонског часописа „Time and Tide” (У добар час) од 15. маја 1942. године, посвећеном Дражи Михаиловићу, је писало: „Грабећи стијену згрченим канџама... осматра са својих планинских зидина и погађа као гром.

Ове ријечи писане о орлу данас боље приличе једном, међу свим командантима свјетског рата, највише вредном дивљења. То је југословенски Дража Михаиловић, до прије годину дана је Адолф Хитлер надмено објавио да је покорио Југославију. Дража Михаиловић са својих 150.000 герилаца по планинама југозападно од Београда баца му ту лаж у лице. То је ваљда највећа герилска акција у историји... Прошле јесени седам нацистичких дивизија морале су га гонити по шумадијским планинама.¹³

У свом радиограму од 21. јануара 1943. године, шеф британске мисије при Михаиловићевом штабу пуковник Вилијем Бејли је јавио: „Видио оригиналне њемачке објаве донијете из Београда, следеће садржине: (1) Као одмазду за уништење жељезничког моста између Петровца и Пожаревца, 13. новембра 1942. стријељано 50 талаца. (2) Њемци приписују ту саботажу Михаиловићевој организацији и за све стријељане се каже да су били Михаиловићеве присталице. „Бејли је такође 25. маја послао радиограм, у коме се поред осталог каже: „150 талаца стријељано 25. маја у Краљеву као последица Кесеровићевог напада.“¹⁴

Амерички потпуковник Алберт Сајц био је једно вријеме шеф америчке мисије при штабу Драже Михаиловића, и прокрстарио је Србију децембра 1943. године. У својој књизи „Mihailovic: Noah of Hero?“ (Михаиловић: шарлатан или херој?), објављеној у Колумбији у Охају 1953. године, потпуковник Сајц је о Николи Калабићу написао ово: „У својој црној, добро скројеној униформи и увијек чистом рубљу дјеловао је као импозантан господин и војник. Његово јунаштво постало је већ легендарно. Због његовог утицаја на народ и због беспомоћности партизана да се увуку у његову организацију да би привукли отпаднике, постао је њиховим непријатељем број 1, као што ми рече генерал Дапчевић, партизански командант с којим сам се касније срео у Црној Гори. Партизани су, разумије се тврдили да је заклао многе њихове људе и познајући Калабића и његов начин мишљења да сви морају заједно сарађивати као цјелина да би уништили омрзнутог Швабу, могу замислити да комунисти, у жељи да га скрену са његовог циља и да доведу до политичког расцјепка на његовој територији, код њега наилазе на лош пријем и да се за кратко нађу у плиткој раки...“

Оружје му је било у одличном стању, захваљујући, како сам установио, једном систему оружарских радионица у којима су се могле вршити потребне оправке. Процент њемачког оружја, заплијењеног у препадима био је велики...

Када су Њемци напали Равну Гору великим снагама у децембру, пошао је он кроз Србију и Шумадију југоисточно од Београда. Када је пролазио кроз срез гдје му је отац начелник, који се био одлучио да остане у служби и да пристане од Недића, Калабић и његови људи били су у биједном стању – без муниције, полумртви од глади, а једино што их је одржавало била је њихова воља да преживе и да се боре. Отац се побринуо за то да му син и његове присталице буду потпуно наново опремљене.

У децембру 1942. године, Гестапо је открио да је старац потајно помагао не само свога сина већ и друге Михаиловићеве снаге. Био је ухапшен и осуђен на смрт. Начин извршења ове смртне казне био је ужасан. Повлачили су га преко разбијеног стакла док није умро, али из његових уста није се чула ни једна ријеч.

Кад сам касније преко руског радија чуо да Калабић сарађује са Њемцима, могао сам само да држим пред очима слику крваве измрцварене лешине овог старца, вољеног од свог сина, и у чуду се питам какви то морају бити људи који могу Американце сматрати тако лаковјерним...

Са Калабићем сам се растао у Страгарима. Страгари су мртав градић, његове изгореле и порушене зграде представљају опоруку за мржњу против Њемаца, његови становници, осим оних малобројних који су успјели да се спасу у светиште високих планина, лежали су у заједничким гробницама, њихова измучена тијела умирена у покоју смрти...

Калабић је говорио о агонији Страгара и о ријешености народа да радије умре него да буде роб. Говорио је о борби против Њемаца која је изазивала ову одмазду; ову одмазду коју су Њемци појачали до сатанских размјера да би сузбили саботажу и герилске активности Југословена. Међутим, он је нарочито нагласио чињеницу да је народ био вољан и спреман да прихвати крвопролиће, ако би само постигнути резултат био висок... Бајка о колаборацији није се могла схватити озбиљно; био сам с превише четничких вођа у вријеме кад их је сигурно лоше обавијештени и лажљиви Радио-Тиблси оптуживао за колаборацију.”¹⁵

Позната америчка новинарка Рут Мичел, која је три и по године провела на Балкану, учествовала је на конгресу Српске народне одбране, одржаном 26. и 27. јуна 1943. године, са титулом почасног потпредседника ове организације. Она је послала писмо шефу америчког Ратног информационог бироа Емилу Девису од 19. јуна, у коме је поред осталог написала: „Потпуно прихватам позиције „Америчког Србобрана” у односу на Дражу Михаиловића. Оптужујем Вас за издају према америчкој части и вишим интересима Америке на Балкану. Нападање Вашег бироа на овај лист је срамни блеф, јер овај лист пише у одбрану наших савезника Срба против хрватских и комунистичких клевета. Хрватски народ је германофилски, он је извршио издају у априлском рату и геноцид над Србима. Хрвати су највјештији интриганци у Европи, а кампања против Михаиловића је саставни дио њихове игре да би избјегли српску освету. Ваш центар је крив што је помагао одржавање конгреса америчких Хрвата, чија је једина сврха била да координирају рад како би задали ударце нашим савезницима Србима, док сте у исто вријеме спријечили одржавање конгреса америчких Срба, наших јединих савезника на европском континенту западно од Русије. Не постоји ни један хрватски Американац који нема рођаке који се боре пуним срцем против нас. Хрвати су вођени од Мачека на тјерали Југославију да потпише трипартитни пакт, а ни један Хрват у САД није устао против тога, за разлику од стотине Срба који су послали телеграме и одбацили пакт заједно са својим саплеменицима у земљи. Пропаганда која истиче хрватско југословенство лажна је, јер су Хрвати предвођени Мачеком, и у Југославији и у САД годинама водили акцију за отцјељење од Југославије. Хрвати су као раса увијек били германофили, и у овом рату су добровољно оруђе и играчака у непријатељским рукама. Михаиловић је уцијењен од Њемаца, и он је одлучујући фактор за либијски фронт, партизани су само хрватска обмана, који се боре искључиво против наших савезника Срба. Михаиловићев покрет има огроман потенци-

јал од 250.000 људи. Неука пропаганда квалификује Недића као квислинга, а прескаче Мачека, који се једини може сврстати у ту категорију, јер је у ствари попут квислинга у Норвешкој олакшао улазак Њемаца у Југославију. Ако наши савезници изгубе вјеру у америчке добре намјере, тада ће се створити пакао на Балкану који ће трајати годинама.”¹⁶

Посебну групу свједочанстава о Дражи Михаиловићу и четницима, представљају она, која су дали амерички официри и војници пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу у мају 1946. године. То су били чланови америчких мисија при четничким и партизанским штабовима, или пак амерички пилоти оборени над Југославијом, које су спасили четници. Члан америчке мисије при Михаиловићевом штабу капетан Валтер Менсфилд, је пред именованим Комитетом, под заклетвом, поред осталог 15. маја 1946. године изјавио ово: „То је био прилично значајан подухват и за то је генерал Михаиловић покупио из околине Вишеграда јужно и југозападно војску од око 2.500 људи. Зборно мјесто је било у планинама баш изнад Вишеграда; и тако у зору, чини ми се 3. октобра, кренули смо у напад. У том случају почели смо напад бацачима, заплијењеним бацачима који нијесу вриједели ништа, без нишана, циљајући отприлике на њемачке бункере који су опкољавали варош и њемачки гарнизон. Српски артиљерци и четници морали су да се успужу наврх бријега да би видјели гдје падају гранате па да се врате натраг да кажу људима који су управљали бацачима како да поправе правац. На тај начин, са сталним исправкама, успјели су да униште неколико бункера; најзад је пала наредба за јуриш и варош је пала. Не могу тачно да утврдим, али мислим да је убијено рецимо, од 150 до 200 Њемаца... А тада смо у року од три сата поставили мине, мајор Џек, британски пионирски официр је примио на себе да уништи мост и одредио гдје да се поставе мине на оба краја моста и мост се сручио у ријеку... У току поподнева ми смо били растурени по разним колибама у планини, кад је над нас налетио један њемачки авион, описао круг око нас, па се устремио и осуо митраљеску паљбу на нас. Затим је дошао још један па су заједнички напали засипајући нас ватром митраљеза. У току од пола сата, њемачке снаге, продирући са запада ка Руду, отпочеле су напад. Баш ми паде на памет даје том приликом сам Михаиловић обишао утврђене линије и испитао могућност да наше залихе пребацимо преко планине и да наше линије одржимо. Њемци су употребљавали ракете да означе своје положаје а напали су лаким оружјем и бацачима... Ми смо имали налог да оне Италијане који би нам се предали и пристали да се са нама боре против Њемаца, прихватимо. То је често било неизводљиво јер они просто физички нијесу могли да издрже живот у шуми. Али изгледа да је било случајева гдје су бар неко вријеме покушавали. То је била редовна гарнизонска војска, научена на гарнизонски живот, који су, пошто је земља била окупирана, били распоређени на најважнија мјеста просто да одржавају ред. Нијесу знали како да живе у шуми... Често сам наилазио на згаришта села која су Њемци попалили после четничког напада на њих. Видио сам на примјер, Страгаре гдје сам лично избројао 150 кућа које су Њемци баш неколико дана прије него што је главна команда стигла у тај крај, попалили као казну за напад капетана Калабића на њих... тала-

ца је било као мува. Увијек су одводили велики број талаца. Наилазили смо повремено на жељезничким станицама објаве, у којима су Њемци наводили број стријељаних за ту недјељу као одмазду за неки напад...

На објави је с десне стране био текст на српском а с лијеве стране на њемачком и скоро би увијек почињао ријечима: „Због злочиначких дјела тог разбојника Михаиловића били смо приморани да лишимо живота”... затим су навели листу од око 30 до 40 у томе крају добро познатих људи а тада би додали 122 или тако неки број, не наводећи имена, а на крају је био потпис: „Улм, обер командант.”¹⁷

Капетан Џорџ Мусулин, такође члан америчке мисије при Михаиловићевом штабу, пред истом комисијом је 15. маја 1946. године свједочио овако: „Примили су ме са великим одушевљењем; а када су сазнали да сам Американца још више, јер су Американце вољели и скоро вјеровали у њих као у Бога. Били су увјерени да ће се доласком Американаца, њихова борба против нациста ускоро привести крају, сматрали су да је долазак Американаца у тај крај знак да ће сад и Американци учествовати у борби коју су они водили против непријатеља... тражили су нам да одржимо говоре пред разним члановима Михаиловићевог штаба, локалног штаба и дошли смо у додир са народом који нам је постављао хиљаде питања, највише у вези са ратом, америчким удијелом у рату итд.

Приликом те инспекције видјели смо хиљаде четника, од којих је већина била биједно одјевена, многи од њих били су босоноги, оружје им је било примитивно а муниције такорећи нијесу ни имали, били су обољели због хрђаве хране, лако се могло приметијети да су због нехигијенских услова под којима су живјели, многи патили од кожних болести; те да је војска изгледала биједно, заиста биједно; али ако су у опреми били слаби, духом су били јаки.”¹⁸ Официр ваздухопловства САД Џон П. Девлин, који је био оборен над Југославијом и спашен од четника, изјавио је 16. маја 1946. године, пре Комитетом поред осталог ово: „Чуо сам из врло поузданих извора два тумачења а капетан Вучковић из Другог равногорског корпуса рекао ми је да је до оружја долазио на два начина, прво, пљачкајући возове, што је била омиљена саботажа јер није захтијевала дуго времена, требало је само муњевитом брзином напасти и покушати шта се може; уз пут, једанаест чланова наше посаде који су били са чином и имали су прилике да виде један такав чин саботаже. Други је начин био куповина од Њемаца. Кад сам најзад приспио код партизана, они су пријеко им потребно оружје набављали на исти начин.”¹⁹

Капетан Елсфорт Р. Крамер, члан америчке мисије при четничком штабу мајора Драгутина Кесеровића, о завршним акцијама за ослобођење Србије септембра 1944. године, пред Комитетом је 17. маја 1946. године испричао ово: „Тако су четници напали њемце, савладали их, и пуловник Кесеровић (чин пуковника Кесеровић је добио од Југословенске Владе у Лондону, а до априлског рата 1941. године био је мајор – обај. А. Стаматовића), руски мајор и ја ушли смо у варош праћени руским трупима. Пуковник Кесеровић и руски мајор су одржали говоре народу са једног балкона, док су руске трупе улазиле у град. На моје велико чуђење

пуковник је узвикнуо на крају свог говора: „Живео краљ Петар”. На завршетку свога говора руски мајор је поновио исту реченицу. Како ја наравно нисам добро познавао језик, један преводилац је пренио неколико мојих ријечи.

Док се сав тај сукоб дешавао један њемачки пуковник, шеф локалног штаба, потпуковник Фон Шевалери, и његов пилот, поручник Хајнеман, спустили су се на аеродром, били разоружани од четника и предати мени.

Кад смо се срели рекао ми је да је дошао из Букурешта да би на неки начин удесио предају њемачких трупа у три вароши као што сам ја био захтијевао.

У року од једног часа последије заузимања Крушевца дошао је један руски генерал и ухапсио ме заједно са моја два њемачка заробљеника.

Тада ми се њемачки пуковник обратио: „Мој драги поручниче, мени се чини да сте у тешкој ситуацији. „На што сам му одговорио: „Да, тако и мени изгледа”.

С прва је тај руски бригадни генерал покушао да ме разоружа, односно да ми одузме мој пиштољ. Ја сам му рекао преко тумача да не мислим да је обичај да савезнички официри разоружавају један другог, нашта ми је он дозволио да задржим пиштољ све док није дошао један руски генерал високог чина. Тог пута су ме стварно разоружали. Испитивали су ме ко сам и шта ту радим; између осталог хтјели су да знају да ли је комунистима било познато да се ја налазим у том крају и зашто моје присуство није пријављено руској војсци.”²⁰

Пуковник Роберт Х. Мекдауел, био је у мирнодопско вријеме професор историје Балкана на Универзитету у Мичигену у САД. По избијању рата, послат је на Блиски Исток као стручњак за тамошње прилике и Балкан. У другој половини 1944. године, он је био шеф америчке мисије при Михаиловићевом штабу. И он је такође сведочио пред Комитетом, али у писменој форми, јер није могао доћи у Њујорк. Његово писмено свједочење датира од 10. јула 1946. године. О акцији Михаиловићевих четника за ослобођење Србије септембра 1944. године, Мекдауел је написао: „Када је доле потписани августа 1944. године приспио у Михаиловићев Главни штаб, општа мобилизација националистичких снага је била почела. Доле потписани је видио планове и наређења за општи напад на осовинске снаге и са осталим америчким официрима, прегледао распоред трупа пред офанзиву. Нема никакве сумње да је генерал Михаиловић тај распоред подесио према потребама снажних напада на њемачке гарнизоне, стоваришта и саобраћајну мрежу, али је тиме био приморан да изложи позадину и лијеви бок својих трупа нападима великих партизанских концентрација које су тек од скоро почеле нападати националисте.”²¹

У исто вријеме кад је радио Комитет за праведно суђење Дражи Михаиловићу у Њујорку маја 1946. године, група британских официра, који су били чланови мисије при Михаиловићевом штабу, поднијела је Комитету исказ о четничким акцијама против окупатора. Овај исказ потписали су: генерал Армстронг, пуковник Вилијам Бејли, и официри: Џаспер Рутам, Ерик Гринвуд и Кенет Гринлиз. Исказ је прослијеђен Комитету преко Форин офиса. У њему пише:

ИСКАЗ

С обзиром на предстојеће суђење генералу Дражи Михаиловићу у Југославији, ми доље потписани активни и бивши официри британске војске, који смо сви у разво вријеме од децембра 1942. до јуна 1944. били да дужности код снага генерала Михаиловића, желимо да се у судски Записник унесу примјери који показују на који начин генерал Михаиловић и лично и у својству Главног команданта Краљевске југословенске војске у Отаџбини, давао значајан и непрекидан допринос савезничкој ствари.

Свим операцијама које наводимо, био је свједок бар један од нас потписника и по захтјеву, спремни смо да сваку наведену тачку разрадио у појединости: исто тако можемо додати и њихов број. Познато је да су и у другим крајевима Југославије британски официри били свједоци сличних акција, али у овоме тренутку нијесмо могли доћи до њих да њихове исказе додамо нашем.

Све сљедеће акције извршиле су јединице или одреди снага и трупа генерала Михаиловића:

1.) 8. јун 1943. Извршен напад на једну мјешовиту њемачко-бугарску јединицу код Жагубице у Хомољу, неки од непријатеља погинули, неки заробљени.

2.) 13.-15. јул 1943. Успјешан напад на осовинске трупе у циљу обезбјеђивања простора око Прањана близу Чачка, одређеног за спуштање пошљаци из авиона; тиме омогућена британској мисији хитно потребна веза и достављање војних потреба.

3.) 30-31. јул 1943. Нападнути јаки бугарски одреди код Мучња јужно од Ужица, нанети велики губици.

4.) август 1943. током овог месеца, осовинске снаге нападнуте у више махова у простору Ужице-Чачак-Ивањица.

5.) 6. септембар Осовинске и српске трупе генерала Недића нападнуте код Чемернице близу Ивањице, нанијети губици и нешто војника заробљено.

6.) 11. септембар 1943. Један одред генерала Михаиловића, стављен на расположење британским официрима за помоћ приликом спровођења уговора о примирју са Италијанима, односећи се у овом случају на италијанске снаге у долини Лима, напао је и заузео варош Пријепоље коју је 9. септембра био посио јак одред њемачких снага. Њемцима су нанијети тежки губици а заплијењено је много материјала и моторних возила. Да тај подухват није успио, британски официри би били у немогућности да изврше наређења.

7.) 29. септембар 1943. По личном наређењу генерала Михаиловића и уз помоћ трупа његовог Главног штаба, уништена су четири важна жељезничка моста и покидане шине између Мокре Горе и Вишеграда на прузи Сарајево-Ужице. Бугарске трупе које су покушале да се умијешају, одбијене су уз губитке.

8.) 8. октобар 1943. Варош Вишеград нападнута је и освојена од јаког гарнизона Њемаца и хрватских усташа којима су нанијети велики губици.

9.) 11. октобар 1943. Њемачки реморкер са шлеповима на Дунаву код Бољетина нападнут и општећен.

10.) 5. јануар - 14. фебруар Британском и америчком војном особљу додијелена је пратња од Ваљева до једног мјеста јужно од Дубровника и њихово укрцавање у брод за Италију, успјешно прикривено. Приликом тога било је два оружана сукоба са осовинским трупима.

Осим тих чисто војних операција, снаге генерала Михаиловића притекле су упомоћ у времену од 1941. до 1944. бар једанаесторици британских и скоро стотини одбјеглих савезничких ратних заробљеника и спасиле скоро 40 савезничких авијатичара који су били приморани да се спусте у разне крајеве Југославије. Уз то, генерал Михаиловић је маја и јуна 1944. омогућио многим тим официрима и војницима као и цјелокупној британској војној мисији која је била придодата његовим снагама, да са узлетишта које су чувале његове трупе, буду евакуисани у Италију.

Доље потписани са повјерењем очекују да ће на суђењу генералу Михаиловићу подаци у овој свечаној декларацији бити узети у обзир и да ће се југословенске власти постарати да се овај исказ изнесе пред суд у случају да буду поднијете оптужбе за сарадњу са непријатељем или за предавање талаца непријатељу.

Не сумњају да ће поступак бити праведан.²²

Двадесетогодишњи члан посаде америчког бомбардера, који је оборен над Југославијом, и спашен од четника Ален Карико, је у свом чланку у листу „Ocland Post Enquirerer” (Подносилац захтјева окландске поште), од 27. марта 1946. године, написао поред осталог и ово: „Пуцати у Њемце ја не бих назвао „сарадњом” са њима! Једном сам пошао у „провод” са четницима и помагао да униште један њемачки воз! Они су били у грађанском рату са партизанима, у реду али свакако нијесу сарађивали са Њемцима.”²³ Амерички поручник Ричард Фелман из Бруклина, је дописнику листа „New York Journal American” (Њујоршки амерички журнал), од 31. марта 1946. године рекао: „Кад смо се спустили на земљу сви смо се бојали истога. Речено нам је било да се чувамо Михаиловићевих четника. Исте опомене од наше обавјештајне службе. Нажалост, они су црпили своја обавјештења од Титових комуниста. Није чудо што смо се плашили.

Послије неколико недјеља увидјели смо истину. Генерал Михаиловић није био издајник већ родољуб-једини који нијесу мислили тако били су комунисти... Људи око мене обожавали су Михаиловића. О њему су говорили са пуно осјећања и толико пута ми поновили да је он прави ратни вођа Југославије. Оданост са којом су извршавали његове наредбе била је толико дирљива.”²⁴

Истог дана када је у САД објављена вијест да су комунисти ухапсили Дражу Михаиловића, наредник Мајк Маккул из Даласа у Тексасу, који је био оборен над Југославијом, и спашен од четника, упутио је писмо предсједнику САД Харију Труману. У писму он је поред осталог написао:...”⁴ јула 1944. године, моја посада је била приморана да се спусти у „Југо”. Четници су спасили мене и моју посаду од Њемаца. Када Њемци нијесу могли да ухвате ни једног од нас Американаца, покупили су међу сељацима тога краја двадесет талаца који су сви били за четнике. Десеторицу су Њемци

стријељали кад од њих нијесу могли да сазнају куда смо побјегли –а вјероватно нијесу ни знали. Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?

За 38 дана које сам провео са четницима прошао сам неких 500 миља тако да сам имао прилике да сретнем многе од њих. Врло често успут, сретали бисмо жене-старе, жене –које би, пошто би сазнале да смо Американци љубиле нам руке и отварале срца. Причале су скоро увијек исто – Њемци су јој побили синове или силом одвели кћерке, или јој послали синове у концентрационе логоре или на принудни рад, или јој спалили кућу... Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?

Једном сам прошао кроз варошицу која се зове Горњи Милановац а која је у мирно вријеме бројала око 3.000 становника. Али кад сам ја кроз њу прошао, цијела варош изузев једне цркве, била је згариште-бацачима пламена била је уништена до темеља. Узрок? Близу те варошице четници су из засједе напали и побили једну чету њемачких војника. Њемцу су послали јак одред и осветили се побивши све становнике које су затекли и бацачима пламена попалили варош. Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?

Док су се о нама старали, четници су нам давали све што су имали да нам буде угодно иако су заиста имали мало шта да понуде. Често су нам давали последњи гутљај „ракије” (виски од шљива), последњи комад хлеба, последње парче сира итд. Кад год смо имали срећу да одсједнемо у некој кући, уступали су нам своје постеље а они спавали на поду. Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?

Могу поуздано рећи да никад нисам наишао ни на кога четника, војника или присталицу, који у срцу није гајио дубоку мржњу према Њемцима који су прегазили његову земљу и окупирани је. Да ли је могуће да су ти четници и њихове присталице помагали Њемце и сарађивали са њима?²⁵

*****

НАПОМЕНЕ

1. Службене новине Краљевине Југославије, бр. 7, 18. јун 1942.
2. Исто, бр. 8, 8. август 1942.
3. PRO, телеграм команданта југословенских трупа на Блиском Истоку, бр. 1231. од 16. августа 1942.
4. Службене новине Краљевине Југославије, бр. 10,24. новембар 1942.
5. PRO, радиограм Жироа Михаиловићу од 11. новембра 1942.
6. исто, радиограм Брука Михаиловићу од 1. децембра 1942.
7. исто, радиограм Велса Михаиловићу од 4. јануара 1943.
8. исто, радиограм Ајзенхауера Михаиловићу од 13. јануара 1943.
9. исто, похвална Наредба Де Гола за све француске сувоземне, поморске и ваздухопловне јединице од 2. фебруара 1943.
10. исто, стр. пов. 37. од 9. фебруара 1943.
11. исто, стр. пов. 55. од 16. марта 1943.
12. State Department Admits Award to World War II yugoslav Hero General Mihailovich.

13. Time and Tide, 15 Mey 1942, 2.
14. PRO, FO 371/37587, bp. 52.
15. Albert Seitz, Mihailovi}: Hoax or Hero?, Columbs, 1953, 128.
16. NAW, SD, RG 226, 38328.
17. Comittete for a Fair Trial for Draja Mihailovich, Report of Commisi-
on of Inqiry, New York, 1946,the record from hearing of Walter Mansfield
from 15. May.
18. исто, the rceord from hearing of George Musilin from 16. May.
19. исто, the record from heraing of John P.Devlin from 16. May.
20. исто, the record from hearing of Ellswort Kramer from 17. May.
21. исто, the writing statement given on July, 10 th, Robert H. McDowell.
22. New York Herald Tribune, May, 14, 1946, 2.
23. Ocland Post Enquirerer, March 27, 1946, 3.
24. New York Journal-American, March 31, 1946, 2.
25. Congressional Record, May 2, 1946, remarks of Senator W. Lee O'Daniel
bp. 4320

БОРБА ЧЕТНИКА СА УСТАШАМА И ДОМОБРАНИМА

Одмах по формирању НДХ, 10. априла 1941. године, њено усташко руководство отпочело је припреме за ликвидацију или расељавање Срба ван своје државне територије. Чим је успоставила мрежу својих жандармеријских и усташких посада, и организовала хрватску војску тзв. домобране, НДХ је приступила ликвидацији Срба. Ове ликвидације су почеле, у току друге половине маја, и имале су појединачан карактер, или су биле сведене на мање групе Срба, углавном угледнијих, и то: интелектуалаца, официра, трговаца, свештеника и чланова предратне четничке организације, тј. потенцијалних предводника Срба у евентуалном устанку. Међутим, у току јуна, долази до експлозије масовних усташких злочина, нарочито у Херцеговини и дјеловима Далмације. Српски народ на то одговара оружаним устанком. Злочини усташа били су толико бројни и брутални, да су и Њемци и Италијани, касније оптуживали понекад усташе, као узрочнике и кривце масовног устанка Срба. У појединим случајевима Њемци и Италијани, а нарочито Италијани, узимали су у заштиту српски живаљ, видећи у злочинима усташа опасност за себе, тј. када се устанак разбуктао, усташки државни апарат није могао да га угуши, па је њих позвао у помоћ. Све те акције Њемци и Италијани гледали су као беспотребно трошење снага, које би биле много корисније на Источном фронту или фронту у Африци. Устаничке формације које су се формирале, биле су шаролике, и на брзину организоване. Већи дио устаничких одреда био је безлична маса, а само мањи дио могао се идентификовати са чисто четничким или партизанским одредима. Касније у устаничким редовима долази до подјеле, и у ствари њиховог прерастања у четничке или партизанске.

Чим су формирале свој државни апарат, усташе су у Книнској Крајини отпочеле са појединачним ликвидацијама угледних Срба. Тако је специјална усташка група из Босанског Грахова под командом Ноне Шарића, послата да ликвидира попа Момчила Ђујића ис села Стрмице, али је овај, будући да је био наоружан, успио да се пробије преко Орловице и Плевна у Кистање. Ђујић је иначе од 1937. године био члан четничке организације.¹

Поглавник НДХ др Анте Павелић, у својој изванредној Законској Одредби о надлежности пријекних судова од 26. липња (јуна) 1941. године, је поред осталог написао: „Исто тако гдје год би се појавили на подручју Независне Државе Хрватске под оружјем било појединце било у групи тзв.

**Усташки кољач међу лешевима тек побијених Срба
у Јасеновцу 1942.**

**Усташки кољачи спремају се да убију једног Србина
у Јасеновцу 1942.**

четници или остатци српске војске или било какве особе, које немају овлашћење наступати у постројби било у усташком или војничком одијелу, дужне су власти одмах против њих употријебити мрзло (тј. хладно - обј. А. Стаматовића) или вруће (тј. ватрено - обје. А. Стаматовића) оружје средством оружништва”...²

Заповједник X походног батаљона НДХ потпуковник Јулије Реш је у свом извјештају од 30. липња 1941. године написао: „Дошавши са аутомобилима јужно од Градине (745) источно од села Моско које се налази на друму Требиње-Билећа отворена је на тај одред јака пушчана ватра са поменутог брда и околних висова. – Домобрани су поскакали из аутомобила и отворили ватру на четнике, али услед опасности да буду опкољени и спуштању мрака, а исти су се полако под ватром повлачили напуштајући два аутомобила са којима су се довели.

Према изјави поручника г. Ферјанчића Ивана било је око 100 побуњеника - четника наоружаних са пушкама који су се спуштали ка крилима и ка аутомобилима. Како је домобранима био непознат терен и много шумарака дозвољавало да се привуку четници то је наредио повлачење ка станици Јасен.”³

У свом чланку са насловом „Устанак у западној Србији”, четнички командант Звонимир Вучковић-Звонко је о организацији четника Драже Михаиловића и њиховој борби против усташа написао: „Међутим, догађаји у тзв. независној Држави Хрватској наметнули су герили одмах један веома важан задатак: заштиту српског живља, западно од Дрине, од усташких покоља; развој међународне ситуације утицао је исто тако, сасвим разумљиво, на одступање од основног плана. У року од непуне четири месеца, од маја до септембра 1941. године, догађаји су првобитни план из основа изменили.”⁴

Поглавар котарске области НДХ у Невесињу, у свом извјештају од 11. српња (јула) 1941. године великом жупану жупе Хум у Мостару, је написао: „Савезно налогу бр. 1129/41. примјећујем, да су сви Срби у градском подручју овог котара, а који су били ма и мало уочљиви, по усташким органима још раније притворени и у концентрационе логоре спроведени.

Осим градског подручја српска села нијесу у домашају услјед четничких акција, па ради овог и смиривања и да би војне власти извршиле своју дужност, потписати није могао са села вршити никаква хапшења.”⁵

Усташко равнатељство у Сарајеву, упутило је осам лица 12. српња 1941. године у концентрациони логор у Госпићу, ради како је у упутници речено „четниковања”. У логор су упућени: Ђуковић Михаило, стар 37 година, приватник; Ђуковић Велимир, стар 25 година, трговац; Марушић Мирослав, стар 36 година, жељезнички чиновник; Пандуровић Божо, стар 43 године, кројач; Бочић Миладин, стар 22 године, радник; Јанковић Слободан, стар 21 годину, радник, Живковић Миле, стар 23 године, радник; Танасиловић Спасоје, стар 24 године, жељезнички чиновник.⁶ У једном извјештају италијанске команде у Книну од 30. јула 1941. године се каже: „Четничке колоне, које достижу око 2000 људи долазећи из брдовитих зона Грачаца, Дрвара и Лике, упутиле су се према Книну.”⁷

Оружничка постаја НДХ у Добрљину, у свом извјештају од 6. колотова (августа) 1941. године, је написала: „Дне 30. српња 1941. у 20,15 сати је од стране четника нападно мјесто Добрљин у толикој мјери са пуцња-

вом из пушака, револвера и митраљеза са много јачим снагама него што је била наша снага од оружника и неколико ненаоружаних грађана из овог мјеста, услијед чега је мјесто Добрљин морало да се напусти и четници да га узму под своју власт.

Борба са четницима је почела истог дана око 19 сати и трајала је све до 31. српња т. г. до 8-9 сати, све док није достигла помоћ из Босанске Коштајнице од стране усташа и домобрана, када је Добрљин повраћен у наше руке и у њему успостављен ред.⁸

Заповједник копнене војске НДХ и генерал пјешаштва Штанцер, је у Наредби потчињеним јединицама од 31. српња 1941. године нагласио: „Установљујем, да су попустили живци код пучанства у инсургираним крајевима, ради прецјењивања броја инсургената, који би ако се вијести уваже, изнашли пола милијуна четника.

Заповједници имаду запријечити становништву ширење панике и непотребног узрујавања и бодрити их на чување живаца и на борбу против четника.”⁹

У извјештају заповједника оружничке постаје НДХ у Босанској Коштајници од 6. коловоза 1941. године стоји: „Дне 31. српња 1941. у 5³⁰ сати ујутру четничка скупина од око 1000-15000, напала је са оружјем на ову постају. Потписати је са још 8 оружника ове постаје одмах примио борбу и супротставио се четничком нападају. Четници су навалили од села Товије, Мракодола и Петриње, све са подручја ове постаје. Четници су били наоружани војничким и грађанским пушкама, те са сјекирама и гвозденим вилама. Навала је била жестока и јединствена, па овој великој навали одговорено је највећом ватреном мјером од стране оружника ове постаје.”¹⁰

Један од вођа устанка у Книњској Крајини поп Момчило Ђујић, је у свом прогласу народу јула 1941. године, поред осталог написао: „Срби и Српкиње! Пођите у свету борбу за част и слободу своје отаџбине, против хрватских тирана, талијанских слугу”...¹¹ На питање ислѣдника, приликом саслушања од 9. до 11. априла 1946. године у Београду, Дража Михаиловић је о својим сусретима са партизанским руководиоцима током јула и августа 1941. године испричао: „Сретали смо се врло често. Предлагао сам да идемо у Босну и заједно се боримо против усташа, али се партизанског става по овом питању не сећам, но претпостављам да је њихов став по овом питању био одобравајући. Разлог за поход у Босну био је тај што је тамо народ морао да се бије за свој опстанак.”¹²

Редарствено равнатељство НДХ у Сарајеву, у свој обавјештењу од 2. коловоза (августа) 1941. године великој жупи Врхбосна у Сарајеву, о упућивању лица у концентрациони логор у Госпићу, навело је четири Јевреја, једног комунисту и девет четника. Од четника на списку су били: Вукадин Марко, стар 58 година, тежак; Ћосовић Неђо, стар 33 године, тежак; Ћосовић Дамјан, стар 34 године, тежак; Гранић Војислав, стар 45 година, кафеџија; Пикула Никола, стар 34 године, трговац; Пикула Ђорђе, стар 50 година, гостионичар; Продановић Петар, стар 64 године, пензионер; Гујић Илија, стар 38 година, гостионичар; Јегдић Драго, стар 30 година, тежак.¹³

Начелник котарске области НДХ у Власеници, у свом извјештају великом жупану у Сарајеву од 7. коловоза 1941. године, је написао поред осталог ово:... „Ја сам отворено извјештавао и у правој слици приказивао

право стање ствари, те упозоравао на опасност која пријети ако се не предузме хитна енергична акција против четника али на жалост мој глас је остао готово глас вапајућег у пустињи. Ја сам тражио хитну помоћ и наглашавао да би касна помоћ могла бити доцкан.

Изгледа да је ово дало потицаја четницима, да своју акцију развију пуном паром и да на све стране почну вршити нападе на оружане постаје, на железничке мостове, на телеграфска и телефонска постројења и на сва насељена мјеста. Мени је са свих страна долазио вапај за помоћ, али ја сам могао дати него сам само обећавао и куражио да се истраје у борби...

Према до сада приспјелим извјештајима и то врло слабим, Срби-четници су завладали многим крајевима и опћинама, у опћини Шејковићи порушили су оружану постају, неке оружане побили, а неке са усташама заробили. За сада смо ми господари најужег реона опћине Власеница.

Сада се више не ради о некој малој и незнатној акцији четника, него се ради о опћем народном устанку. Сада су се дигли сви Срби мушкарци и одбјегли у шуме, те формирали организоване групе које онда врше нападе и испаде. Они су ово учинили *volens nolens* (хоћеш нећеш-превод А. Стаматовића) јер су наоружани четници ишли од куће до куће и све мушкарце потјерали.¹⁴

Крилни оружански заповједник домобранства у Тузли, у свом извјештају од 7. колхоза 1941. године, упућеном великом жупану Усоре и Соли у Тузли је написао: „Заповједник оружанске постаје Калесија извјештава да је данас по други пут нападнута и заузета од стране четника оружанска постаја Папрача а заповједник постаје наредник Мујо Ајановић заробљен, док су два оружанска у бјегству дошли на постају Калесија. Становништво око Папраче-муслимани-напустило је своје домове и побјегло према селу Цапардама и Калесији.”¹⁵ Котарски предстојник у Сарајеву у свом извјештају од 8. колхоза 1941. године је нагласио: „Ноћас око 3 сата јавила је станица Пале-службујући чиновник, да су четници напали оружанску постају Мокро и исту заузели те посјекли неке стубове и прекинули телефонску везу, и да се чује пушкарање.”¹⁶

Оружанска постаја НДХ у Илици код Сарајева, је у свој извјештају од 10. колхоза 1941. године написала: „Дне 9. колхоза о. г. у 21⁰⁰ сат на вечер у близини Раковице (Шанин гај), четници су сачекали усташки камион из Травника и убили 3 усташе, док их је 6 траже рањено. Мртви се налазе у камиону на лицу мјеста, док су рањени превезени у државну болницу у Сарајеву.”¹⁷ Секретар Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину Ђуро Пупар-Стари, је у свом извјештају ПК за Босну и Херцеговину од 12 августа 1941. године написао: „Сански мост и околина. Наш утицај у томе крају је веома мали, усљед тога је и био тај покољ са усташама и хрватском војском на чисто четничкој основи.”¹⁸

Заповједник оружанског крила НДХ у Тузли, је у свом извјештају од 12. колхоза 1941. године министарству домобранства јавио ово:

„Оружанско крило Тузла јавља:

Пет дана водила се борба око Власенице, а јучер 10. колхоза око 15⁰⁰ сати ушли су четници у Власеницу, затим су исти навалили на постају, ту се борило и освојили је око 21⁰⁰ сат навечер.”¹⁹

Усташки жупан у Книну др Анте Мандић, послао је извјештај Главном усташком стожеру 16. коловоза 1941. године, у коме се поред осталог каже: „Знамо да су вође четника-побуњеника у Бискупији Пајо Поповић и Момир Пријић, који воде побуњенике у Врбнику, Косову, Бискупији и Полачи, Дочим вођа побуњеника у Ковачићу и Топољу јест Тодор Новаковић. Са сјеверне стране на подручју Стрмице и Голубића четнике води познати четник поп Ђујић. Он држи све до Шеготина Врела у Голубићу, удаљеног 4 км од Книна а сједиште му је у Голубићу. Са сјеверозападне стране четнике води Шево Лука из Црних Потока. Он се сматра главним вођом и држи подручје од Шевине Пољане до Горњег Тишковца. Са западне стране на подручју Мокрог Поља, Паћена, Жгеровића и Очестова води четнике познати четник Владо Новаковић из Книна.”²⁰

Заповједник I хрватске домобранске оружничке пуковније, у свом извјештају од 22. коловоза 1941. године равнатељству за јавни ред и сигурност НДХ је написао: „Данас у 16⁰⁰ сати био сам позван од заповједника 2 италијанске пјешачке пуковније са сједиштем у Госпићу, пуковника г. Саду, који ме је извјестио да он има информације, да би ноћас, тј. 20. на 21. овог мјесеца четници требали напасти влак, са којим заробљени четници и комунисти одлазе из сабирног логора из Госпића, па је исти самном у договору предузео осигурање жељезничке пруге Госпић-Врховине-до границе њиховог подручја, а на подручју овог крила.”²¹

Оперативно одјељење Главног стожера министарства домобранства НДХ, у извјештају од 30. коловоза 1941. године, навело је ово: „Кијево од четири 5 хиљада становника Хрвата опкољено четницима са свих страна уз помоћ наше војске храбро се бранило тридесет дана, стоп. Ваша војска по заповјести напустила је положај а заштиту Кијева преузео савезник, стоп и поред те заштите Кијево се напада пушчаном ватром и то на очи савезника, стоп. Јучер и данас непријатељ је упао у село и запљенио блага у вриједности четрдесет хиљада куна, стоп.”²²

Заповједништво IV оружничке пуковније домобранства НДХ, је у свом извјештају о догађајима од 30. српња до 6. коловоза 1941. године, поред осталог написало:...

ц) 30. српња 1941. на путу Билећа-Плана напали су четници једну војничку опходњу и убили домобрана Ивана Капрића из 14. пјешачке пуковније, а како се то десило у близини села Бодашића, котара Билећа, то је један дио ових села уништен од наше војске.

д) Ноћу 31. српња на 1. коловоза 1941. између мјеста Равне и Пољица, котара Љубиње четници су оштетили на више мјеста жељезничку пругу и брзогласну жељезничко-поштанску линију на путу према Љубињу. 1. коловоза пруга и брзогласна линија поправљене, а за четницима упућене потјере.

е) Ноћу 31. српња на 1. коловоза 1941. четници су напали постају Жљобови крилне Сарајево, али су одбијени, а на подручју постаје Соколац, истог крила оштетили брзогласну линију, која је следећи дан поправљена.”²³

Богдан Рашковић је 2. септембра 1941. године, писао ђенералу Милану Недићу о злочинима усташа у НДХ над Србима у логорима и затвори-ма, а посебно у логору Јадовно. Иначе Недићев режим примао је и збри-

њавао Србе ван Србије, који су побјегли у Србију пред злочинима усташа и балиста. Тако је и Рашковић био један од таквих избјеглица. Он у свом писму поред осталог пише: „После устанка у Кочићевој Крајини зверства усташа су још појачана масовним убијањем Срба Наводим само неколико карактеристичних примера: 1) Приликом напада четника на Госпић, убијена су у току једног дана сва лица у логору Јадовно (у знак одмазде). Број ових лица је износио 5670”...²⁴

Заповједништво IV оружничке пуковније у Сарајеву у свом извјештају од 8. рујна (септембра) 1941. године, о борбама у источној Босни и Херцеговини у времену од 2. до 6. рујна је извјестило:... „2) Четничка акција и преузете мјере:

Четничке акције у последње вријеме све више узимају мах. Четници иду тако далеко, да проводе мобилизацију на подручјима, који су од истих заузета. Гркоисточно становништво листом приступа четницима-побуњеницима и заједнички врше нападе на војску и оружничтво, кваре б.б. линије, сијеку стубове, кваре комуникације, заузимају поједина села и насеља, пљачкају стоку и животне намирнице, нарочито на подручју котара Сарајево, тако да се због тога појављују потешкоће око исхране пучанства града и котара Сарајево.

Четници су завладали до сада цијелим котаром Сребреница и Бласеница и већим дијелом котара Рогатица и Зворник. У котарима Равно, Гацко, Билећа, Требиње и Невесиње још увијек држе у својим рукама планинске и доминирајуће положаје и један дио документација.

На подручју котара Сарајево четничка акција још је већа од последњег извјештаја гдје четници држе у својим рукама планинске и доминирајуће положаје и готово све комуникације, Последњих дана угрожено је и остало подручје ове пуковније нарочито котари: Тузла, Бијељина и Кладањ, као и подручје котара Невесиње.

Четничка акција се из дана у дан повећава, јер им приступају сељаци гркоисточне вјере, а они који нису приступили директно у редове четника они их помажу храном и осталим потребама.”²⁵

Шеф УНС-а (Унутрашње надзорне службе тј. усташке специјалне полиције - обј. А. Стаматовића) Еуген Кватерник-Дидо, у свом телеграму од 11. рујна 1941. године, упућеном Главном стожеру домобранства НДХ је јавио: „Умољава се доставити точан попис 50 комуниста и четника из Бијељине са свим персоналијама и материјалом за јавни ред и сигурност Загреб, а потом људе отпремити у сабирни логор Јасеновац и то само у овом случају.”²⁶ Заповједник I хрватске оружничке пуковније, је у свом извјештају равнатељству за јавни ред и сигурност НДХ од 14 рујна 1941. године извјестио: Чишћење четника у шуми Шамарици предузето је данас по јачим усташким одјелима, под вођством пуковника г. Олфа из Загреба, у смјеру Костајнице и Рујевце, а пред истом шумом налазе се појачане усташке страже из Петриње, тако да спријече бјегство четника у насељена мјеста према Петрињи и Глини.”²⁷

У извјештају јединица потчињених II италијанској армији, за период од 5. септембра до 31. октобра, се поред осталог наводи ово: „Банда од око 20 наоружаних четника напала је и одвела Хрвата католика Пиберник Ивана, 34 год., и ранила Румунку католичке вјере Бауник Ангелу-која је живјела са Пиберником. Патрола 8 чете 73 пјешачког пука приликом па-

тролирања нашла је у шуми Пиберников леш. Посреди је освета, пошто Пиберник био усташки обавјештајац. (Десило се 22. X 1941. у 03⁰⁰ ч.).²⁸ Када су почетком септембра 1941. године четници и партизани ослободили Горњи Милановац, у том граду је Драгиша Васић покренуо лист „Слобода или смрт”. У листу је често истицана ова његова девиза: „Смрт окупатору, усташком зверу и свим политичарима.”²⁹

Заповједник II здружене домобранске бригаде, у свом извјештају од 26. рујна 1941. године, Главном стожеру министарства домобранства НДХ је написао:

„Карловац 11”³⁰

Пуковник Томашевић јавља: Јучер око 13⁰⁰ сати напали су четници Плитвичка јачине око 300 људи. Заузели оружничку постају, шумарију и жељезничку постају и све запалили. Оружници и око 20 домобрана давали су отпор али услед надмоћности четника повукли су се ка селу Брезовици. Четници и даље напредују према Дрежнику и Раковици. Исто тако четници су запосјели село Перјасицу и забранили сељацима да иду у Карловац на сајам. Из свега се види да четници све више притискују Карловац. За борбу против четника у том крају потребне су двије сатније.

Карловац 16”³¹

Пуковник Томашевић јавља да су четници заузели Перјасицу и да се вјеројатно пребацују преко Полојске косе ка селу Доњим Дубравама.³⁰

Заповједник IV домобранске оружничке пуковније, у свом извјештају од 2. листопада (октобра) 1941. године, о борбама у источној Босни у времену од 21. до 30. рујна је поред осталог написао: „Дана 25. рујна о.г. четници су напали жељезничку постају Тарчин, на прузи Сарајево-Мостар. Постају су демолирали и опљачкали, а два складишта запалили. Три брзогласна стуба четници су срушили, а једног домобрана разоружали.

Дана 27. рујна 1941. група четника из засједе напала је обходњу оружничке постаје Криваја, котара Жепче. У борби један оружник је рањен, а на страни четника непознато.

Ноћу између 30. рујна на 1. листопада о. г. четници порушили жељезничку пругу између жељезничке постаје Брезе и Вареша, котара Високо, у дужини од 50 м. Промет и брзогласна веза између Подлугова и Вареша прекинути.”³¹

Прва хрватска оружничка пуковника, у свом извјештају од 13. листопада 1941. године равнатељству за јавни ред и сигурност НДХ је извијестила ово: „Дне 5. листопада т. г. нападнута је по четницима жељезничка постаја Доња Дубрава. Четника је било око 30 наоружаних са пушкама и пушкомитраљезима, одјевени у војничко и грађанско одијело са црним шајкачама.

Четници су одмах бацили једну бомбу и почели пуцати, те позвали домобрана на стражи да се преда. Домобран на стражи као и остали почели су пуцати, али како је стражар рањен одмах се срушио, позвани су сви домобрани на предају, чему се ови нијесу опирали. Одмах су их четници до гола скинули, покупили пушке, бомбе и стрелјиво, те се изгубили према шуми Машник.

За вријеме ове пуцњаве у згради се налазио прометник Антун Абрамовић, којег су присилили да отвори касу из које су узели 230 куна, поцијепали жељезничке карте и слику Поглавника.”³²

Друга домобранска здружена бригада и група генерала Лукића, у свом извјештају од 8. листопада 1941. године Главном стожеру министарства домобранства НДХ је изјавила:

„Врховно оружничко заповједништво јавља:

Цетинград: данас од 11-12 сати заузели су четници Крстињу, котара Војнић. Заузели опћину, разлупали касу и из ње изнијели 65.000 куна и око 200.000 у папирима. Молим појачање, јер Цетинграду од навале четника по добивеним податцима пријети опасност.”³³ У извјештају заповједништва IV оружничке домобранске пуковније од 26. листопада 1941. године стоји: „Дана 21. листопада 1941. године четници су поново напали Касидол, на мјесту званом „Велики криж” код Клека. дошло је до огорчене борбе између четника с једне те оружника и усташа с друге стране, У борби је рањен један усташа који је приликом превоза у Сарајево умро.”³⁴ Усташко редарство у Бања Луци, у свом допису од 4. студеног (новембра) 1941. године, упућеном заповједништву концентрационог логора Јасеновац је написао: „У вези са налогом Равнатељства за јавни ред и сигурност упућују Вам се ниже наведене особе, које су учествовале у комунистичко-четничкој организацији у котарима Босанска Градишка и Бања Лука, а које изволите задржати до даљње одредбе.”³⁵

Окружно крило у Огулину, у свом извјештају Врховном оружничком заповједништву НДХ од 10. студеног 1941. године је извијестило: „Оружничко крило Огулин јавља: 9. овог мјесеца у 5³⁰ сати око 200 четника напао је жељезничку постају Скакавац и разоружало 20 домобрана. – водник убијен, 1 домобран рањен, а остали свучени. – Исте ноћи око 2⁰⁰ сата покушали су четници напад на оружничку постају Вуксанић. – Напад одбијен.”³⁶ Жупска редарствена област у Сарајеву, у свом акту од 15 студеног 1941. године, обавијестила је велику жупу НДХ Врхбосна у Сарајеву ово: „На Ваш налог од 12. овог мјесеца Бр. 1165 част ми је извјестити, да је Бољевић Милан, дна 8/8 ове године, ради четниковања упућен у сабирни логор Говспић.”³⁷ Први домобрански збор, у свом извјештају од 18. студеног 1941. године, министарству домобранства НДХ је написао: „1. – Јутрос око 7³⁰ изашао је усташки припремни сат из Маје (југоисточно од Глине) у правцу Класнића да тражи једног одведеног усташу. Код Бијелих Вода наишао је на јак отпор од око 100 до 150 четника и у борби је имао три мртва и 6 рањених.”³⁸

Четнички командант Мајевице капетан Сава Дамјановић, упутио је Дражи Михаиловићу извјештај од 12. јула 1942. године, у коме поред осталог пише:... „Око 20. новембра 1941. године извршен је покољ Срба (око 50 на броју, већином жена и деце): у селу Пушковцу и Тутњеvcу. Бижић на то није реаговао. Тада сам упутио писмо Бижићу и комунистима и предложио им да се Корај казни због тога покоља над Србима. Пристали су. Скупио сам сву трупу на окуп, издао сам план за напад и 27. новембра 1941. Корај је нападнут. Том приликом Корај је заузет за 20 минута и побијено је 700 муслиманског живља. Ту је народ највише са хладним оружјем поубијао, као реванш за Тутњевац и Пушковац. Тада смо имали борбу са две хрватске сатније, које су нас напаале од Челича...

Док смо нападали Корај сутрадан муслиманско село Теочак са оближњим муслиманским селима напаали су наша села Прибој и Паљаве. Као

одмазду за то 3. децембра 1941. спаљено је муслиманско село Сијешница и жестоко нападнут Теочак. Док смо ми нападали Теочак и Сијешницу, сатније из Челича убиле су преко стотину Срба у селу Миросалџима”...³⁹

Члан партизанског штаба у Шћепан Пољу Обрад Цицмил, је у свом писму од 11. децембра 1941. године, упућеном Штабу Дурмиторског НОП одреда у Жабљаку навео:

1. У Фочу су дошли четници под вођством мајора Тодоровића (Београђанин),

2. Четници иду под геслом „за краља и отаџбину” а сматрају се борцима за слободу и српским осветницима. Тврде да је у БиХ од усташа било 384.000 жртава и ставили су у задатак да то освете...

Четници уколико се Борач не разоружа (у што ни ја не вјерујем) ријешени су да га заузму са већим снагама, од Фоче Калиновика и изворног крака Неретве, нас позивају да ударимо као помоћ са ове стрне и да организујемо Гачане. Ја сам на то одговорио да за сада не могу дати одговор до наређења моје више команде.

Дајте по овоме директиву. Ради се о учествовању у истребљењу муслимана, и то борбених и прилично бројних (усташе око 1.200 и Борчана 1.500 пушака). Око 30 митраљеза и 70 пушкомитраљеза... Народ је сигуран сам за уништење овог легла разбојништва и реакције.”⁴⁰

У телефонском извјештају домобранског пуковника Паића из Карловца од 22 просинца (децембра) 1941. године је казано: „22 XII заузета је од четника жељезничка постаја Војнић, а 21/XII жељезничка постаја Утиња. Постајне страже у станицама савладане су послјије кратког отпора, разоружане и заробљене.”⁴¹ Усташки функционер у Сарајеву Иван Тољ, упутио је 22. просинца 1941. године Равнатељству усташког редарства - Жидовски одсјек сљедећи радиограм: „Данас отпремам у сабирни логор Јасеновац 70 четника, комуниста и комунисткиња и 55 Жидова.”⁴² (тј. Јевреја - обј. А. Стаматовића). Поједини усташки органи су замјерили Тољу, да је поједине старе Јевреје послао у логоре, а за њих је утврђено да су пријатељи усташког режима. Тољ је телеграмски 24. просинца 1941. године одговорио на ове оптужбе овако: Жидове сам интернирао по својој најбољој савјести, а након прикупљања доказа да они издашно помажу четничко-комунистичку акцију која је усмерена на рушење Босне и Херцеговине и истргнуће истих из осталих дјелова Независне Државе Хрватске.”⁴³ Један од команданата концентрационог логора Јасеновац – Љубо Милош, на саслушању послјије II свјетског рата је изјавио поред осталог ово: „На Божић 1941. године стигла је једна група четника из Пакраца или из Бијелине, те ме је Матковић обавијестио да су врло опасни, те сам ја из групе издвојио двојицу и ликвидирао их пред заповједништвом.”⁴⁴

Министарство правосуђа и богоштовља НДХ, у својој Окужници упућеној свим судовима и тужилаштвима од 16. сибјечња (јануара) 1942. године је написало: Догађа се а стижу у том правцу и пријаве редарствених области, да поједине особе, оптужене ради комунистичко-четничке дјелатности и ослобођене оптужбе пред судом, одмах након пуштања на слободу побјегну четничко-комунистичким бандама или на други начин наставе свој разорни рад, па су успијед помањкања доказа ослобођени оптужбе.

Да се томе предусретне у будуће, наређује се, да сви у наслову наведени судови сваку особу оптужену због комунистичко четничке дјелатности безувјетно придрже у притвору до стигнућа одлуке министарства правосудја и богоштовља у смислу члана 1. законске одредбе од 18. септембра (јула) 1941. године”...⁴⁵ Равнатељство жупске редарствене области у Петрињи, у свом извјештају од 19. септембра 1942. године, Главном стојеру министарства домобранства НДХ је написало: „Оружничка постаја Бијелник (цеста Петриња-Костајница) заузета је од четника. То су четници који су до сада били у Шамарици али су услјед акције која се тамо проводи повлаче се према сусједним хрватским селима па су том приликом ноћас заузели село Сутовари, Мађари и Комарево. Налазе се готово уз саму пругу тако да пријети непосредна опасност за жељезнички промет. Ноћас су четници запалили жељезничко стајалиште Храстовац (пруга Суња-Бања Лука). У помоћ су отишли усташе и оружници из Суње у јакости 40 људи али су се морали повући јер је четника било око 400, исти располажу са 5-6 стројница. Приликом борбе рањено је 9 усташа и 2 мртва.”⁴⁶ Заповједништво Војне Крајине НДХ у свој извјештају од 31. септембра 1942. године поглавничком Војном уреду је извјестило:... 4) У Заповједништву мјеста се још налазе повраћена из заробљеништва четника 3 наша частника (тј. официра - обј. А. Стаматовића), 11 домобрана”...⁴⁷

Заповједништво II домобранског збора, је у свом извјештају о борбама у Босни и Херцеговини у времену од 16. до 31. септембра 1942. године, поред осталог написало:... „2. - Четничка акција и подузете мјере.

Четничка акција, која се у другој половини мјесеца септембра особито испољила у околини Прњавора, Бања Луке те у котару Бијељина, остала је непромијењена у погледу активности од последњег извјешћа.

Главни центри побуњеника и њихове вође остају и надаље они наведени у ранијим извјешћима, а као нове поред оних достављених овд. бр. 481 тајно од 20. септембра т. г. навођају се још и слиједећи:

а) Зворнички одред четника био је под заповједништвом причувног поручника Љубомира Антића. У котару Зворничком налазио се је раније и четнички одред бившег главностожерног капетана Стевана Дамјановића.

б) У Дрињачи се је налазио прије подузете акције одред бившег оружничког наредника Андрије Раствојића са око 60 четника. Ту је био и Гутеша Андрија, бивши учитељ, као и водник Јаков Петковић, као заповједник мјеста.

е) Котарска област у Добоју дописом својим Бр. 692/42 међу осталим извјестила је и слиједеће:

Сазнаје се, да четници из Озрена намјеравају образовати нову команду на подручју оружничке постаје Осјечани под називом „Требавски одред”. За сада је сједиште овог одреда у селу Палежници, котара Грачаничког, овај одред сада броји 70 чланова, али се свакодневно појачава новацима.”

Усташки покретни Пријеки суд у Бања Луци, је издао Налог од 19. вељаче (фебруара) 1942. године, жупској редарственој области у Бања Луци. да се седам лица против којих је обустављен судски поступак спроведу у концентрациони логор Јасеновац, са сљедећим образложењем:... „јер су према наводима оружничке пријаве Адолфстал односно исказу окружног

водника Томца Ивана, сумњиви да су сјекли брзогласне жице, те знали гдје се четници налазе, а нису о томе хтјели извјестити оружничку постају док на дјелу није један ухваћен.”⁴⁹ Исти суд је 25. вељаче 1942. године дао налог, да се шест лица спроведе у концентрациони логор Јасеновац, међу њима и ова лица:... „3) Босиљка Трбојевић, умрлог Ђура и мајке Миље, грчко-источне вјере, родом из Сводне,... а сумњива да је одржавала везу са четницима и у ту сврху више пута долазила у Добрљин да би извидила јачину хрватске војске... 6) Милка Чудић, жена Млађенова, кћер Миле Гвера и мајке покојне Јоке, рођене Вукојевић, грчко-источне вјере, родом из Мозића а боравиштем у Прусцима... а која је сумњива, да је дошла из села прусаца у Добрљин да извиди колико има у Добрљину војске и усташа, осим тога да је куповала намирнице за четнике.”⁵⁰

Први домобрански збор је у свом извјештају од 25. вељаче 1942. године Главном стојеру министарства домобранства НДХ написао ово:...”Ш Ноћу 24/25 овог мјесеца око 200 до 300 четника напало жељезничко осигурање код мјеста Стрижна. Једна стража код коте 132 сјеверно од моста јачине 20 људи заробљена, једна шина минирана, а друга се поправља.”⁵¹ Заповједник истог збора, Генерал Румлер, у извјештају од сљедећег дана је назначио: 20. XII 1941-Петрињска докнада бројна 1 сат-предузета акција ради ослобођења оружничке постаје у Обљају, која је била опкољена од четника и пријетила је опасност да падне у четничке руке.”⁵²

Војислав Прњатовић је у свом извјештају од 11. марта 1942. године, упућеном Комесаријату за избјеглице и пресељенике владе ђенерала Милана Недића, поред осталог написао: „Како су диљем Хрватске буне и оружани покрети, то усташе одлазе у борбу против четника, партизана и својих одметника. на том свом походу пљачкају српске домове и имања.”⁵³ У току марта 1942. године, сачињен је елаборат Динарске четничке дивизије. Њега су сачинили четнички команданти из Книнске Крајине и тзв. сплитска четничка група официра. У елаборату карактеристичан је овај детаљ: „Против усташа и хрватске војске треба водити рат без сажалења, милости и скрупула.”⁵⁴ Тајник велики жупе НДХ Брибир и Сидрага Анте Ватавук, у свом извјештају од 14. ожујка (марта) 1942. године, је цитирао ухваћени проглас, који је народу упутио војвода поп Момчило Ђујић. У прогласу се каже: „У крвавој усташкој држави Хрватској Српски народ и Српска црква заједно са циганима, Јеврејима и псима стављени су изван закона.

На тај начин дошла је до правога изражаја Хрватска хиљадугодишња култура. Комунисти не признају Бога, они му се не обраћају и не моле. Следствено томе, а по правилу хиљадугодишње културе хрватске са каквим правом Хрватска крволочна држава може да се обраћа на адресу Срба или њихових парохијских управа. Ми не признајемо хрватску државу те према томе одбијамо сваку службену преписку са истом.

**Момчило Р. Ђујић, с. р.
бивши парох стрмички.”⁵⁵**

Главни стојер министарства домобранства НДХ, у свом извјештају од 27. свибња (маја) 1942. године, поред осталог је написао:...”7. – Оружничка постаја Глина јавља: 3. V о.г. напало је око 400 четника и бандита

на оружничку постају Обљај која се налази у селу Доње Селиште (2 км југозападно од Глине). У борби два рањена и два оружника пала. Заробљена два оружника и један домобран. Након довршене борбе бандити су се повукли у југозападном правцу од Селишта, а са собом однјели двије стројопушке и четири војне пушке. У исто вријеме нападнут је мост на Глини, али нападај је сузбијен без губитака. 14. V о.г. напало је око 400 четника и бандита који су дошли из шуме Подгледих (1 км јужно од Глине) на домобранске страже жељезничке постаје Глина, затим жељезнички мост преко ријеке Маје (3 км југоисточно од глине); напада је одбијен.⁵⁶

Ибрахим Тудоровац из Бронзаног Мајдана је на саслушању у концентрационом логору Стара Градишка, поред осталог рекао: „За вријеме зиме никада нисам ишао у шуму по дрва. Није истина да сам ја становитим људима причао да смијем ићи у шуму, гдје се састајем са четницима и комунистима, и да су то добри људи, који ми неће ништа на жао направити. Ја сам дрва сјекао у туђем шљивику, јер сам био приморан ради болести моје супруге.”⁵⁷ У једном писму Штаба Пљеваљске четничке бригаде Дражи Михаиловићу од 29. јуна 1942. године, поред осталог се каже: „Резервни пешадијски поднаредник Радојица Бабић, необично вредан поуздан сељачки син, показао се збиља као храбар борац у више наврата против усташа на територији Мељачке и Челебићке општине, у борбама око Витог Граба, Забранице и на Солицама, и успео да спали усташко насеље у Солицама, а којом приликом су усташе разбијене и најурене у дивље бегство у правцу Прибоја.”⁵⁸

Защтитно редарство за град Сарајево, у свом дневном извјештају од 7. коловоза (августа 1942. године), надзорној служби жупе НДХ Врхобосна у Сарајеву, је навело и ово: „Војна ситуација на подручју Велике Жупе Врхобосна била је такођер нормална осим оне код Козлука, гдје су четници из села Јасенице, које се налази 8 км сјеверно-западно од Козлука кренули према селима Сколићу и Козлуку. Посада из села Сколића, која сеастојала од двије сатније домобрана са десет стројница повукла се. Четници су упали у Сколиће и запалили га. Других података за сада нема. Гледе нападају на путнички самовоз код Кисељака дне. 5. о.мј. накнадно се извјештајује да су нападај извршили четници а не партизани, како је то погрешно извјешћено.”⁵⁹

Заповједништво II домобранског збора у Босанском Броду, у свом извјештају од 19. рујна (септембра) 1942. године је написао: „У 14⁰⁰ сати, четници са Озрена напали су наше људство које изграђује бункере на прузи између жељезничких постаја Сухо Поље и Бољанић. Одвели собом 38 обкопара, од којих 24 са оружјем. Домобране су по разоружању вратили, а подузете су мјере за повраћај одузетог оружја.”⁶⁰ Командант 718 њемачке пјешадијске дивизије, у свом извјештају од 13. октобра 1942. године, поред осталог је написао: „Четници уопште нијесу узимали за озбиљне противнике хрватске домобране, него су их чак дјелимично трпјели на својој територији. Насупрот томе, настављали су свим средствима огорчену борбу против усташа... Тако се, на примјер, догодило да су четници одреда Добросав Јевђевића 19. августа 1942. године напали и разбили усташку посаду у Фочи наочиглед Италијана.”⁶¹

Југословенска Влада у Лондону, је Дражи Михаиловићу поставила питање у вези са колањем гласина, да његова два потчињена командант у Херцеговини и Далмацији Добросав Јевђевић и Илија Трифуновић-Бирчанин сарађују са Италијанима. Дража Михаиловић је у вези са тим послао свој радиограмски одговор 22. децембра 1942. године, у коме се поред осталог каже. „Моји сарадници Бирчанин и Јевђевић не раде никада за Италијане, али сада у овом моменту први ми је циљ уништење усташа и њихове творевине Павелићеве Хрватске... Рушењем Павелићеве Хрватске ударамо на животне артерије наших највећих непријатеља Немаца... Исто тако Крњевић и Шутеј (односи се на хрватске министре у Југословенској влади у Лондону – обј. А. Стаматовића) треба да се изјасне против усташких зверстава и да их осуде. Тиме ће они допринети да не страдају невини Хрвати.”⁶²

Заповједништво IV оружничке домобранске пуковније у Мостару, у свом извјештају од 30. сijeчња (јануара) 1943. године, је поред осталог јавило:... „10. сijeчња једна већа руља до зуба наоружаних четника из села Баћевићи и Ортијеша, котара Мостар, дошла је у село Слипчиће, котар Мостар и том су пјевали: „Убили смо Францетића, скоро ћемо Павелића”, „Павелићу ј... ти оца, гдје су наши Срби око Стоца”, „Четничке се пјесме оре, а усташке куће горе” итд.”⁶³. Заповједништво I оружничке домобранске пуковније, у свом извјештају за период од 5. сјеачња до 24. вељаче 1942. године је навело: „18. сijeчња о. г. око 18³⁰ сати око 30 четника напали су војничку стражу на жељезничкој постаји Храстовац, котара Петриња, 5 домобрана заробили, 1 домобран рањен побјегао, одузели 7 пушака, 1 стројницу, 2 сандука набоја, неколико бомби, гуњева, шаторска крила и шљемове, а затим зграду спалили.

18. сјеачња о.г. у селу Бијелник, котара Петриња, четници су напали оружничку постају. Том приликом погинула су три оружника и три домобрана, док су на противничковој страни убијена 4 четника а 4 јатака ухваћена. Четници су од убијених одузели све оружје и стреливо и свукли им одору.

Ноћ 26 на 27. сјеачња о.г. код села Блатуше, котара Вргин мост, четници су разоружали жељезничку пругу у дуљини 300 м порушили 50 брзогласних стубова и жице испрекидали. Одмах иза тога сукобио се 1 одјел усташа и талијанске војске са четницима. У овој борби погинуо је 1 усташа, 2 су рањени, док је погинуло више четника и 1 жив ухваћен.

22. сijeчња о. г. у близини села Хрватска Благаја, котар Слуњ, око 250 четника наоружани са 4 стројне пушке напали су наш одјел од 35 оружника и домобрана, па је том приликом погинуло на нашој страни 5, а рањено 5 домобрана. Том приликом четницима је доша у руке једна стројница, 12 пушака и 40.005 набоја.”⁶⁴

Шеста оружничка домобранска пуковнија, у свом извјештају од 28. ожујка (марта) 1943. године, поред осталог је навела и ово: „23. II у Врлику и њену околину (36 км сјеверозападно од Сиња) стигли су омањи одјели четника из котара Книн и оближњих села око Врлике. Врше застрашивање нашег живља, убојства и пљачку имовине. Врше промицбу растурањем летака у којима позивају православне на борбу до коначног истребљења усташа. Права су напаст за пучанство овог краја.

28. II stiglo је у Врлику појачање четницима од око 800 момака, наоружаних поврх осталог и са два минобацача, под водством поручника неког „Николе”. Овај заповједник позвао је заповједника усташког сата на преговоре. Преговори су вођени на једном брду поврх Врлике. Четнички заповједник тражио је да усташе напусте Врлику, али поручник Иштаковић је то одбио. Док су вођени преговори четници су извршили напад на усташе и развила се борба, која је тога дана вођена од 09⁰⁰-18⁰⁰ сати. Усташе су се повукли на положаје око села Винолића и Горјака (5 км сјевероисточно од Врлике). Наши губитници 6 усташа мртвих, 2 рањена и 2 нестала.’⁶⁶

У општој релацији V пјешачне домобранске дивизије у Сарајеву, за травња (април) 1943. године написано је:

„Травањ:

Ноћу 10/11 о. мј. - четници порушили жељезничку пругу између жељезничке постаје Немила-Врандук. – Теретни влак бр. 159 изочио. – Стројовођа мртав, лојач теже рањен. На овом влаку четници запалили сиено и опљачкали храну.

13. травањ:

- Четници напали жељезничку постају Доња Враца – 4 домобрана погинула, а један рањен – (Исти ниесу у саставу постројби подређених овог стојеру). –Брзогласна веза Зеница-Давидовићи прекинута.

- Жељезничка постаја Враца запаљена.

19. травањ:

- Ноћу 19/га четници прекинули пругу између Немиле и Бегов Хана. – Упућен оклопни влак из Зенице. Квар поправљен.

- I бојна 15 пјешачке пуковније и II бојна 15 пјешачке пуковније са 13 сати повратиле се у своја посадна мјеста - Жепче и Завидовиће, из потхвата противу четника, којег су водили Ниемци.

21. травањ:

- Четници на простору између Бегов хана и Немиле на десној обали риеке Босне запосјели висове, те пуцају на пролазеће влакове, као и на радништво које оправља пругу.

Тражено од Ниемаца из Зенице, да на овај дио цесте упуте неколико панцира, који би са својом ватром омели и разтјерали ову банду.

24. травањ:

- Примљени податци да се избјегли четници, са планине Озрен, после потхвата на истој од стране Ниемаца, прикупљају поново у области Какња.’⁶⁶

Трећи домобрански збор, у свом извјештају од 24 липња (јуна) 1943. године, је јавио: „Дне 1. о.м. око 10 четника са стројницом напали су самовоз у коме се возио заповједник I здруга усташки пуковник Стипковић, код Хан Обојдаша (6 км сјевероисточно од Мокрог). Самовоз погођен са неколико набоја. Напад је одбијен, нитко није рањен.’⁶⁷ У дневном извјештају њемачког опуномоћеног генерала у НДХ Глеза фон Хорстенауа за 1. јул 1943. године, је наведено и ово:...”од Сокоца четници извршили препад на усташку чету. Губитци код усташа: 1 мртав и 1 рањен.’⁶⁸ Њемачке 369 и 373 пјешадијске дивизије, у свом дневном извјештају за 14. јун 1943. године, су

написале ово: „Подручје Рогатица: Ноћ 11/12 VI четници непознате јачине заузели су Стари Брод (18 км источно од Рогатице). 6 усташа бијегом се спасило, судбина осталих непозната.”⁶⁹

У општој бојној релацији, на територији III усташко-домобранског зборног подручја од коловоза (августа) 1943. године, је наведено поред осталог:...

„III) Подручје 2 Горског здруга б. коловоза: Одбијен је нападај четника на Међеђу. Евакуирана је Фоча и избјеглице стигле у Горажде.

14. коловоза

Јача четничка скупина напала је на жељезничку постају Месићи. Напад уз помоћ оклопног влака одбијен.

26. коловоза

Око 100 наоружаних четника са Игман планине извршили су напад на стражу 2 зрачне луке код Блажуја и собом одвели 12 оружника са 3 ручне стројнице и 9 пушака.”⁷⁰

„Подручје Метковића: Према извијешћу заповједништва б. пјешачке дивизије наша полубојна у Хутову (18 км југоисточно од Метховића) је угрожена од четника”, наведено је у извјештају прочелника Главног одјела генерала Драгојлова, из заповједништва Главног стожера домобранства НДХ од 12. рујна (септембра) 1943. године.⁷¹ У бојној релацији заповједног скупа Горског здруга од 27. рујна 1943. године, заповједништву II зборног подручја у Сарајеву, написано је ово:

6. коловоз

Група од око 30 четника с десне стране ријеке Дрине напала село Међеђу – Обходње II бојне б горске пуковније борбом су четнике потиснуле.

У току ноћи 6/7. ов. мј. четници с оближњих висова напали Горажде. – губитака није било.

Ноћу 14/15 ов.мј. четници непознате јачине са свих страна напали жељезничку постају Месићи. – Напад трајао од 04⁰⁰ до 05⁰⁰ сати ујутро, - када је уз помоћ оклопног влака одбијен. – Властитих губитака нема.”⁷²

Трећи домобрански збор је у свом дневном извјештају од 24. липња 1943. године јавио: „Према извјешћу усташа из Сребренице (преко Тузле), дне 23. о.м. упало је око 200 наоружаних четника у Жепу (21 км југоисточно од Хан Пијеска). Из Жепе се спасило 2 оружника и 2 усташе, а за судбину осталих се не зна. Због бојазни од четника из Србије, пучанство из Сребренице бјежи према Зворнику.”⁷³ У општој бојној релацији III усташко-домобранског подручја за рујан 1943. године је написано:

3. рујна

Код Букове Главе (3 км јужно од Хан Пијеска) нападнут је самовоз заповједника овог здруга усташког бојника Шулентића Милана од стране 15 четника, који су убили заповједника здруга и 1 пратиоца ранили а самовоз спалили. Накнадно на лицу мјеста нађена су још 2 усташе мртве.

9. рујна

4 непријатељска зракоплова бомбардирала су наше поставе и мост код Месића. Везе између Вишеграда и Рогатице прекинуте. Четнички нападај на Вишеград одбијен.

10. рујна

Домобранска обходња код Понора (6 км сјевероисточно од Праче) нападнут од четника, којом приликом је нестало 1 дочастник и 10 домобрана, а 3 домобрана вратила се без оружја.

13. рујна

Теретни самовоз четници напали и запалили код Јабучког Седња (9 км јужно од Рогатице) а 6. домобрана заробили.

17. рујна

Четници у околини Вишеграда побили Муслимане и угрозили Вишеград.

19. рујна

Одбијен нападај на Брадину. Одбијен нападај једне четничке бригаде на Међеђу.

22. рујна

Одбијен нападај четника на Стамбулчић.

26-27. рујна

Одбијен четнички нападај на Вишеград, Рогатицу и Мост на Лиму.⁷⁴

Жупско редарствена област НДХ за Сарајево, у свом извјештају од 4. листопада (октобра) 1943. године, навела је и ово: „Четници напали Међеђу, спалили жељезничку постају, ложиону, складиште и разрушили 60 км пруге између постаје Међеђа и Ључево.“⁷⁵

Министарство оружаних снага НДХ, у свом извјештају од 1. студеног (новембра) 1943. године је јавило ово:

Подручје Теслић-Добој:

29. X код села Ирице (3 км југозападно од Теслића) четници су напали наш развијачки одјел. Властити губитци: 2 мртва, а за судбину осталих се не зна.⁷⁶

Треће зборно подручје НДХ, у својој општој релацији за листопад 1943. године, навело је ово:

II) Подручје I дјелатног сталног здруга

13. листопада: код Хан Стјенице (13. км југоисточно од Соколца) четници су напали на усташке самовозе. 2 самовоза изгубљена, 1. усташа мртав и 1 милиционер мртав.

Јаке четничке снаге почеле су нападати Рогатицу топничком, Бацачком и стројничком ватром. Услијед надмоћнијих снага, заповијеђено је повлачење наше посаде из Рогатице на одбрамбену црту: Соколац-Мокро-Пале.

III) Подручје II горског здруга

26. листопада

Око 200 четника напада на Међеђу и разбија 1 вод домобрана. Пруга између Месића и Устипраче у дужини од 60 м разорена. у борби Међеђа повраћена 1 дочастник и 2 домобрана мртви.

27. 5. листопада

Јаке четничке снаге врше нападај на Вишеград и мост на Лиму. Вишеград је обкољен са свију страна. Милиција се разбежала.

28. листопада

Пучанство напушта град.

29. 6. листопада

Вишеград пао у руке четника. Војник Продојевић Берислав заповједник II бојне горске пуковније, надпоручник Смиљанић Момир и Полић Марјан заробљени од четника. У борби са четницима у Вишеграду наши губитци: 2 дочастника и 14 домобрана мртви, 1 частник, 7 дочастника и 31 домобран рањени и 3 частника, 3 дочастника и 37 домобрана нестало или заробљено, а остатак III бојне од Вишеграда.

Код пучанства око 1000 мртвих и рањених.

Од наоружања изгубљено: 142 пушке, 3 стројопушке, 6 стројнице, 1 бацач, 1 п.о. топ, 9, брзогласа и 46 коња, те друга разна опрема и твориво.

7 листопада

Око 1000 четника напада и заузима мост на Лиму. У борби рањен 1 частник и 15 домобрана и 18 домобрана нестало. Изгубљено 52 пушке 5 стројопушача и 2 стројнице. Из Вишеграда од III/6 горске пуковније прикупило се свега у Рогатици 117 људи, од тога 37 рањено.

Стигла свега 2 частника.

13. листопада

Четници са ових страна врше напад на Рогатицу. Наша посада у повлачењу из Рогатице. У борбама приликом повлачења из Рогатице 6. горска пуковнија има следеће губитке: 1 частник, 1 дочастник и 10 домобрана мртви, 3 дочастника и 16 домобрана рањених, 1 частник, 13 дочастника и 185 домобрана заробљено и нестало.

Изгубљено много оружја, стрелјива, опреме и намирница, а што се види из посебног извијешћа 2 горског здруга ОП. бр. 1024/тајно од 27. X 1943.

14-15. листопада

Четници успјевају да овладају читавим подручјем Рогатице.⁷⁷

Савић Марковић-Штедимлија је у свом чланку објављеном у листу „Хрватски народ“, који је излазио у Загребу, у броју од 7. просинца (децембра) 1943. године, написао поред осталог и ово: „У односу према Хрватској и према хрватском народу нема никакве разлике између четника Драже Михаиловића и оних одметника, који себе називају партизанима, јер се према Хрватима односе и једни и други на исти начин.“⁷⁸

У телефонској депеши ОЗН-е за Хрватску од 27. јула 1944. године, упућеној Главном штабу НОВ и ПО за Хрватску је јављено: „Од ОЗН-е Хрватске: 20. 8. 1944. усташе похапсили 70 четника у Живаји и отпремили у Јасеновац. Истовремено похапсили све мушкарце.“⁷⁹ Треће зборно подручје НДХ, у свом извјештају од 16. рујна 1944. године, је нагласио: „14. IX код Месића у сукобу са четницима 2 усташе рањене и 8 четника мртвих.“⁸⁰

Окружни комитет КПЈ за Нову Градишку, у свом писму од 19. септембра 1944. године, упућеном повјереништву ЦК КП Хрватске за сјеверну Хрватску, је извјестио: „У Јасеновцу постоји Мјесни комитет логора јасеновац (точан број чланова комитета не знамо) као и партијска организација. Партијска организација се је прије два до три мјесеца очистила од разних четничких и антипартијских типова и сада према извјештају МКЈ се

учврстила.⁸¹ И на основу овог документа, може се видјети, не само да су четници били заточени у Јасеновцу, него да су комунисти, чак и у логорским условима, изводили своју партијску пропаганду, и разбијали са идеолошких основа општи фронт против усташа.

Оперативни одјел Министарства оружаних снага НДХ, је у свом извјештају од 23. рујна 1944. године, јавио и ово:

„Источна Босна:

Јаке четничке снаге нападају упориште Прача (20 км југозападно од Рогатице) уз подршку бацача. Предузете су протумјере и упућена једна наша борбена јединица из Горажда у леђа непријатељу⁸² Заповједништво Главног стожера домобранства НДХ, у свом извјештају од истог датума, написало је ово: „Продор и нападаји четника у источној Босни и Херцеговини. Четници нападају Дубровник.

Дубровник

Јаке четничке снаге, које су надолле из подручја Билеће и Требиња, појачане четницима из Црне Горе запосјеле су 21. IX жељезничку пругу између Пољица и Хума (21 км сјеверозападно и 14 км сјевероисточно од Дубровника). У Хуму разоружана је сатнија посебног здруга.

Одпочео је нападај четника на Дубровник. У току су жестоке борбе⁸³ Исти орган, у свом извјештају од 25. рујна 1944. године, је јавио ово: „У подручју Требиња воде се борбе са четницима. Упоришта су појачана снагама пребаченим из Дубровника.

Четници врше јак притисак с обих страна Дубровника према мору.⁸⁴

У извјештај Оперативног одјела министарства оружаних снага НДХ од 29. рујна 1944. године, написано је поред осталог и ово:

„Калиновик:

Одбијен нападај четника на Љусиће (22 км југозападно од Калиновика). Непријатељски губитци нису установљени, док су 2 усташе рањени.⁸⁵ Стожер I усташког стајаћег здруга, у својој бојној релацији од 4 студеног (новембра) 1944. године, навео је поред осталог и ово:

„1. рујан:

Четници су напали припаднике Посадне бојне на путу између Хаџића и Лепенице, код села Дозгометве (4 км сјеверозападно од Хаџића). Властити губитци: 1 мртав.

...25. рујан:

На путу за Месиће код Кукавица нападнут је један рој II бојне од стране четника. Властити губитци: један војничар рањен, непријатељски: 2 четника рањена.⁸⁶ Исти стожер је у својој бојној релацији од 23. просинца (децембра) 1944. године поред осталог написао:

Развијачки одјел у јачини 26 људи Доканаде бојне упућен у смјеру Пале-Селиште-Оградице-Пале. Одјел нападнут од стране четника из села Оградице. Услед надмоћности непријатеља одјел се морао повући у правцу Пала без губитака. Губитци непријатеља непознати. Утрошено 250 набоја.⁸⁷

Приликом ислеђења фра Мирослава Мајсторовића-Филиповића, католичког попа, које је обављено 25 јуна 1945. године, направљен је и записник. Мајсторовић је иначе једно вријеме био командант концентрацио-

ног логора Јасеновац. У записнику са исљеђења, записане су и ове његове ријечи: „Затим је био премјештен за заповједника Козарског подручја и остао до сијечња (јануара) 1945. године. Затим му је додијељена специјална дужност да води обавјештајну службу у Источној Босни о кретању и прелазу четника у НДХ из Србије и Црне Горе. Тко вас је суспендирао са свештеничке дужности? (питање иследника) – Док сам 1942. године био душебрижник (тј. усташки свештеник - обј. А. Стаматовића) П.Т.С-а у Бања Луци усташка бојна П.Т.С-а ишла је у четничко село Дракулић и ја сам као душебрижник по дужности пратио бојну не знајући што ће се десити. Ова бојна извршила је потпуну ликвидацију тог села... Отпочело је ликвидирање Срба... Покушали смо мирним тоном неколико пута протестирати код др Виктора Гутића, али без успјеха. Но када се појавише четници и почеше узвраћати мило за драго, тада смо и ми шутке одобравали. Ја сам одмах био ангажиран за душебрижника, док је З. Бркало био већ у VIII бојни војнице у Бања Луци. VIII бојна се углавном борила против четника, који су се у јаким групама појављивали, клали и палили до чега су дошли хрватског. Тако је половином или почетком вељаче (фебруара) 1942. дочекана код Челница у аутобусима једна сатнија VIII бојне, те је било рањених и 9 изнакажених. У селу Дракулићу 5-6 км од Бања Луке је већ прије било организирано четништво. Морам споменути да смо пар дана прије разговарали о опасности од те групе четника и да би нешто требало предузети и омести потпуно формирање те групе.”⁸⁸

Четнички покрет у току II свјетског рата борио се против усташа и НДХ уопште. НДХ као држава, никако није могла одговарати интересима српског народа, јер је у свом саставу имала територије које су етнички и историјски припадале српском народу, а које је она преко усташког покрета покушала да насилно етнички очисти, и да им хрватски карактер. Позната максима усташких вођа, била је да једну трећину Срба треба физички уништити, другу раселити, а трећу, превођењем у католичанство похрватити. И заиста, усташе и НДХ су то почели спроводити. Злочини усташа били су толико брутални, да су се њима понекад згражавали, и осуђивали их Њемци и Италијани. У току другог свјетског рата, усташе су на територији НДХ побиле 219 православних свјештеника, од тога три епископа.⁸⁹ Српски народ оговорио је на усташке злочине оружаним устанком. У већем дијелу српских крајева који подпали под НДХ, устанак против усташког режима, у ствари представља предфазу устанка против окупатора. Четници су од првог дана повели бескомпромисну бобу против усташа, домобрана, и НДХ уопште. Многи од њих у борбама са усташама били су фанатични, што је била посљедица личне мржње и освете, јер су им усташе побиле фамилије. Једна група четничких команданата, скончала је своје животе од усташких руку. У такве спадају: Павле Ђуришић, Захарије Остојић, Петар Баћовић, поп Радојица Перишић и Мане Роквић, као и четнички идеолог Драгиша Васић. О самој смрти војводе Павла Ђуришића има неколико верзија. Свака од њих је застрашујућа. По једној усташе су га живог бациле у један бунар, по другој су га живог одерале, а по трећој, полиле бензином, и живог запалиле. Но, све те верзије имају извориште у мемоарским, а не чисто документованим чињеницама, па овдје

неће бити ни разматране. Четници су колико су могли, а могли су доста, спашавали и бранили српски народ од усташа, и допринијели да остане у животу десетине хиљада Срба, који би да четника није било, били ликвидирани.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Лука Тањага, Догађаји у Очестову 1941. Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 3, Сплит, 1981, 573.
2. АВИИ, одјељак за ХДХ, к. 180, рег. бр. 1/1.
3. Извештај заповједника Х походног батаљона НДХ потпуковника Јулија Рема од 30. липња 1941. Зборник докумената и податка о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 232, 518.
4. Звонимир Вучковић, Устанак у западној Србији, Књига о Дражи, Њиндсор, Canada, 1956.
5. Антун Милетић, Концентрациони логор Јасеновац, књ. III, Загреб, 1984, 29, Окружни суд-Загреб, архива НДХ, к. 189, рег. бр. 21/9.
6. исто, 30, к. 160, рег. бр. 911/2.
7. Извештај италијанске команде у Книну од 30. јула 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XIII, књ. 1, Београд, 1969, 217.
8. исто, извјештај оружничке посаде Добрњин од 6. коловоза 1941, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 246, 548.
9. исто, Наредба Заповједника копнене војске НДХ генерала пјешаштва Штенцера од 31. септембра 1941, док. бр. 239, 532-533.
10. исто, извјештај заповједника окружничке постаје НДХ Босанска Костајница од 6. коловоза 1941, док. бр. 247, 550.
11. АВИИ, копије из четничке архиве Архива Хрватске у Загребу, 5.
12. АЈ, Записник са саслушања Драже Михајловића у Београду од 9. до 11. априла 1946.
13. као нап. 5, 34, к. 177, рег. бр. 31/1.
14. Извјештај заповједника котарске области Власеница од 7. коловоза 1941. великом жупану у Сарајеву, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд, 1951, 553-554.
15. исто, извјештај крилног оружничког заповједника домобранства у Тузли од 7. коловоза 1941. великом жупану Усоре и Соли у Тузли, док. бр. 248, 552.
16. исто, извјештај котарског претстојништва у Сарајеву од 8. коловоза 1941, док. бр. 251, 564.
17. исто, извештај оружничке постаје ХДЗ Илица од 10. коловоза 1941, док. бр. 239, 556.
18. исто, извјештај секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину Ђура Пупара-Старог од 12. августа 1941. ПК за Босну и Херцеговину, док. бр. 7, 27.
19. исто, извјештај заповједника оружничког крила Тузла од 12. коловоза 1941. министарству хрватског домобранства, док. бр. 255, 268.
20. НОБ у Далмацији 1941-1945. Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, Сплит, 1981, 849.
21. као нап. 5, к. 152, рег. бр. 24/4.
22. Извјештај Оперативног одјељења Главног стожера министарства домобранства НДХ од 30. коловоза 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 19, 65.
23. исто, извјештај заповједништва IV окружничке пуковније од 30. септембра до

- б.коловоза 1941, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 243, 541.
24. АВИИ, одјељак за НДХ, к. 1-а, рег. бр. 3/1.
  25. Извјештај заповједништва IV окружничке пуковније у Сарајеву од 8. рујна 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 2, Београд, 1951, док. бр. 104, 267-268.
  26. АВИИ, одјељак за НДХ, к. 2, рег. бр. 12/1.
  27. Извјештај заповједника I hrvatske оружничке пуковније од 14. рујна 1941.,равнатељству за јавни ред и сигурност НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 23, 71.
  28. исто, извјештај потчињених јединица II италијанској армији о догађајима од 5. септембра до 31. октобра 1941, том XIII, књ. 1, Београд, 1969, док. бр. 172, 581.
  29. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 33.
  30. Извјештај заповједника II здружене бригаде од 26. рујна 1941. Главном стожеру министарства домобранства НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 26, 76-77
  31. исто, извјештај заповједника IV окружничке пуковније од 2. листопада 1941, том IV, књ. 2, Београд, 1951, док. бр. 96, 242.
  32. исто, извјештај I хрватске оружничке пуковније од 13.листопада 1941.равнатељству за јавни рад и сигурност НДХ, том, V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 36, 97.
  33. исто, извјештај групе генерала Лукића и II здружене домобранске бригаде од 8.листопада 1941, док. бр. 34, 94-95.
  34. исто, извјештај заповједништва IV окружничке пуковније од 26. листопада 1941, том, IV, књ. 2, Београд, 1951, док. бр. 127, 373.
  35. АВИИ, одјељење за НДХ, к. 162, рег. бр. 25/1.
  36. Извјештај оружничког крила у Огулину од 10.студеног 1941. Врховном оружничком заповједништву НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 42, 105.
  37. као нап. 5 68, к. 179, рег. бр. 1/7-1.
  38. Извјештај I домобранског збора од 18.студеног 1941.министарству домобранства НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 45,108.
  39. АВИИ, фонд ДМ, БХ-V-10957.
  40. ДАЦГ, АОП, бр. 278/V3-9(41), писмо члана штаба у Шћепан Пољу Обрада Цицимила од 11. децембра 1941.Штабу Дурмиторског НОП
  41. Телефонски извјештај домобранског пуковника Паића из Карловаца од 22.посинца 1941,Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 2, Београд, 1952. док. бр. 148, 414.
  42. као нап. 5, књ. I, 108.
  43. исто, књ. III, 74, к. 180, рег. бр. 51/3-3.
  44. исто, књ. II, 1019.
  45. АВИИ, одјељак за НДХ, к. 87, рег. бр. 5/38.
  46. Извјештај равнатељства жупске редарствене области у Петрињи од 19.сечња 1942.Главном стожеру министарства домобранства НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 57, 133.
  47. АВИИ, одјељак за НДХ, к. 178, рег. бр. 43-5.
  48. Извјештај заповједништва II домобранског збора о борбама у Босни у времену од 16.до 31.сијечња 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 7, Београд, 1953, док. бр. 182, 396.
  49. АВИИ, к. 163, рег. бр. 48/1-1.
  50. исто, одјељак за НДХ, к. 173, рег. бр. 54/8.

51. Извјештај I домобранског збора од 25.вељаче 1942 Главном стожеру министарства домобранства НДХ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 67, 184.
52. исто, док. бр. 68, 188.
53. као нап. 5, 114, к. рег. бр. 6/1.
54. АВИИ, ч а, к. 151, 5/3-7.
55. Извјештај тајничке велике жупе НДХ Брибир и Сидрага Анта Ватавука од 14.ожујка 1942,Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 70, 195.
56. исто, извјештај Главног стожера министарства домобранства НДХ од 27. свибња 1942, док. бр. 102, 273.
57. АВИИ, одјељак за НДХ, к. 196, рег. бр. 17/3.
58. ДАЦГ, АОП, бр. 8462/IX1а-221(42), писмо Штаба Пљеваљске четничке бригаде од 29.јуна 1942.Дражи Михајловићу.
59. као нап. 5, 194, к. 172-а, рег. бр. 29/2-1.
60. Извјештај заповједништва II домобранског збора у Босанском Броду од 19. рујна 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 7, Београд, 1953, док. бр. 182,396.
61. исто, извјештај команданта 718.њемачке пјешадијске дивизије од 13. октобра 1942, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 162, 788.
62. АВИИ, фонд ДМ, D/9-1181.
63. Извјештај заповједништва VI оружничке пуковније у Мостару од 30.сијечња 1943, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 9, Београд, 1954, док. бр. 20, 458.
64. исто, извјештај I хрватске оружничке пуковније за период од 5. сијечња до 24. вељаче, том V, књ. 3, Београд, 1952, док. бр. 153, 502-505.
65. исто, извјештај VI оружничке домобранске пуковније од 28. ожујка 1943, том IV, књ. 11, Београд, 1956, док. бр. 111, 261.
66. исто, општа релација V пјешачке домобранске дивизије у Сарајеву за травањ 1943, књ. 13, док. бр. 289, 718-719.
67. исто, дневни извјештај III домобранског збора од 24. липња 1943, књ. 14, док. бр. 205, 443.
68. исто, дневни извјештај њемачког опуномоћеног генерала у НДХ Глеза фон Хорстенауа, док. бр. 111, 261.
69. исто, дневни извјештај 369. и 373. њемачких пјешадијских дивизија за 14.јун 1943, док. бр. 164, 360.
70. исто, општа бојна релација на територији III усташко-домобранског зборног подручја за коловоз 1943, књ. 16, док. бр. 211, 530.
71. исто, извјештај прочелника Главног одјела генерала Драгојлова из заповједништва Главног стожера домобранства НДХ од 12.рујна 1943, том V, књ. 19, Београд, 1957, док. бр. 213, 642.
72. исто, бојна релација заповједног скупа горског здуга од 27. рујна 1943.заповједништву зборног подручја у Сарајеву, том IV, књ. 35, Београд, 1974, док. бр. 199, 844-845.
73. исто, дневни извјештај III домобранског збора од 24. липња 1943, књ. 14, Београд, 1956, док. бр. 236, 514.
74. исто, општа бојна релација III усташко-домобранског подручја за рујан 1943, књ. 17, Београд, 1958, док. бр. 225, 546.
75. исто, извјештај жупске редарствене области НДХ у Сарајеву од 4. листопада 1943, књ. 18, док. бр. 182, 459.
76. исто, дневни извештај министарства оружаних снага НДХ од 1. студеног

- 1943, књ. 19, Београд, 1959, док. бр. 147, 469.
77. исто, општа релација III зборног подручја за листопад 1943, књ. 18, Београд, 1958, док. бр. 214, 551-553.
78. Савић Марковић-Штедимлија, Борба до циља, Хрватски народ, бр. 716, 7.просинац 1943, 3.
79. АВИИ, одјељак за НОР, к. 119/1, рег. бр. 7/2.
80. Извјештај III зборног подручја од 16. рујна 1944,Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 29, Београд, 1968, док. бр. 167, 711.
81. АВИИ, одјељак за НОР, микротека ЦК КПХ, фиока 44,сигнатура 271.
82. Извјештај Оперативног одјела министарства оружних снага НДХ од 23.рујна 1944.године,Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 29, Београд, 1968, док. бр. 174, 730.
83. исто, извјештај заповједништва Главног стожера домобранства НДХ од 23.рујна 1944, том V, књ. 33, Београд, 1964, док. бр. 138, 686.
84. исто, извјештај заповједништва Главног стожера домобранства НДХ од 25. рујна 1944, док. бр. 140, 693.
85. исто, извјештај Оперативног одјела министарства оружаних снага НДХ од 29. рујна 1944, том IV, књ. 29, Београд, 1968, док. бр. 179, 742.
86. исто, бројна релација стожера I усташког стајаћег здруга од 4. студеног 1944, књ. 30, док. бр. 160, 877. и 882.
87. исто, бојна релација стожера I усташког стајаћег здруга од 23. просинца 1944, књ. 31, док. бр. 175, 854.
88. као нап. 5, 1021.
89. Душан Кашић, Српска црква у тзв. Независној држави Хрватској, Српска православна црква 1920-1970, Београд, 1971, 191.

БОРБА ЧЕТНИКА СА СРПСКИМ КВИСЛИНЗИМА

Капитулација југословенске војске 17.априла 1941. године, и окупација Краљевина Југославије од стране држава Тројног пакта, отворила је простор за стварање квислиншког режима у служби окупатора. Такав случај био је и са српским територијама. У њима се прије или касније, стварају квислиншке државне организације и покрети. Они су били различите снаге, и у територијалном и у бројчаном смислу, тј. колику су територију покривали, и колики су имали број присталица. Међу овакве режиме, односно покрете, тј. људе који су их водили треба убројати: Милана Недића, Димитрија Љотића, Косту Пећанца, Драгог Јовановића, Крста Поповића итд.

Свакако најпознатији од њих, био је армијски ђенерал Милан Недић. Он је рођен 20. августа 1877. године у Гроцкој у Србији, Пошто је завршио шест разреда гимназије, ступио је у Војну Академију 1895. године. Исту је завршио 1898. године, и био произведен у пјешадијског потпоручника србијанске војске. Од 1905. до 1908. године, био је на припреми за ђенералштабну струку. Године 1908/09. био је ордонанс официр краља Пета I Карађорђевића, да би 1910/11. године био на војном усавршавању у Француској. Активно је учествовао у оба балканска и I свјетском рату. У чин ђенералштабног пуковника унапријеђен је 1915, а у чин дивизијског ђенерала 1923. године. Послије I свјетског рата, имао је ове функције у назначеним годинама: начелник Организационог одјељења II армијске области (1919), начелник Штаба IV армијске области (1919-1921), у исто вријеме обављао је дужност начелника Саобраћајног одјељења Ђенералштаба (1920-1924), командант Тимочке дивизијске области (1924/25), од 30. новембра 1925. године био је члан Савјета земаљске одбране, хонорарни професор Војне Академије за предмете стратегија и историја војне вјештине (1920/24). Године 1927, био је унапријеђен у чин армијског ђенерала. Министар војке и морнарице Краљевине Југославије, био је од 21. децембра 1938. до 7. новембра 1940. године, када је поднио оставку због успостављања дипломатских односа Краљевине Југославије са СССР-ом. У априлском рату 1941. године, био је командант III групе армија са центром у Скопљу.¹

По капитулацији југословенске војске 17. априла 1941. године, од стране њемачких власти стављен је у кућни притвор. У мају је доживио породичну трагедију. Наиме, у Смедереву су нехатом експлодирали њемачки

магацини муниције. Та експлозија изазвала је велика разанања у Смедереву, и смрт неколико хиљада грађана. Међу њима били су и његов син, снаха и унук. Комесарска управа у Србији, на чијем челу је био Милан Аћимовић, убрзо по избијању устанка, није могла да заведе ред у Србији. У Србију пристижу хиљаде избјеглица из НДХ, Косова и Македоније. Устанак букти. Њемци почињу са бруталним репресалијама, а уједно и траже ауторитативну личност, која би стала на чело управе у Србији. Оставши без породице, а бивши ђенерал војске која је капитулирала, грађанин земље која се распала, а припадник народа који је покорен, Милан Недић 29. августа 1941. године прихвата понуду Њемаца за образовање Владе, и тако креће на свој пут без повратка.

Дана 13. децембра 1941. године, негдје у источној Босни, састали су се представници Главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину и привремене управе источне Босне. Са партизанске стране били су присутни: Светозар Вукмановић-Темпо, Угљеша Јовановић, Родољуб Чолаковић-Роћко, Славиша Вајнер-Чича и Добривоје Видић. Са четничке стране присутни су били: мајори: Бошко Тодоровић и Јездимир Дангић, Аћим Бабић, Перо Вукановић и Здравко Танасковић. На састанку је вођен и записник. У њему је поред осталог забиљежено и ово:

„По овим питањима сагласили су се у следећем:

I По питању евентуалног покушаја преласка преко Дрине њемачких или Недићевих трупа:

1) Сви присутни се слажу у томе, да је евентуални прелаз Њемаца или Недићеваца преко Дрине, непријатељски акт према народу територије која је ослобођена по цијену великих жртава.

2) Сматрамо да смо дужни пужити отпор гдје то и када буде могуће, напрежући све сила да ове наше формације убиједимо у потребу овога отпора.

3) Према томе, по питању заповијести која треба да се изда четама на Лијески, сви се слажемо у томе, да ову заповијест изда мајор Јездимир Дангић, а команданту њемачке или Недићеве војске саопштити да ће корак преласка ових трупа преко Дрине значити непријатељски акт према народу ослобођене територије и изазвати ново непотребно крвопролиће и хаос, јер да ће народ бранити ову територију по сваку цијену.

Команданту наших трупа пред Вишеградом издати наређење, да организује отпор сходно тачки 2 овог записника.”²

Дана 28. априла 1942. године, Дража Михајловић је послао телеграм Југословенској Влади у Лондону овог садржаја: „Недић је лично потписао наредбу за напад на Голију ради растурања побуњеничких чета. Напад ће извршити Немци, Љотићеве и Недићеве трупе са четири стране. Напад ће водити немачки потпуковник Фрике. Повући ћемо се и јавити доцније. Молим баците памфлете у округу Рашка, Ивањица, Чачак нападајући издајнички рад Недића и бомбардујте Голију и Нови Пазар следећих ноћи.”³ На захтјев председника Југословенске Владе у Лондону др Слободана Јовановића, министар Момчило Нинчић је 30. априла 1942. године, послао телеграм амбасадору Југословенске Владе у Кујбишеву у СССР-у у коме

Генерал Милан Недић

Димитрије Љотић

**Војвода
Коста Миловановић-Пећанац**

се поред осталог каже: „Трупе Недићеве нападају и партизане и Михаиловића.”⁴ Осмог и 11. маја 1942. године у 20⁴⁵ часова, *ВВС* је емитовао следеће вијести: „Браћо Срби, Хрвати и Словенци! Отпочео је, како смо обавијештени, напад на Дражу, са свих страна: и Њемаца и усташа и Недићеве војске. Дигли су се сви, и наши мучитељи и њихови послушници и сарадници да угуше одреде који се боре за нашу заједничку слободу”...⁵

Партизанско руководство клеветало је код Совјетске Владе Дражу Михаиловића и његове четнике да сарађују са Недићем. У вези са тим клеветамма, председник Југословенске Владе др Слободан Јовановић, послао је 12. августа 1942. године телеграм југословенском амбасадору у СССР, који је овај требао да преда Совјетској влади. У поглављу VI телеграма се каже: „Из истих разлога, наиме стварања раздора, наоколо се шире гласине о сарадњи ђенерала Михаиловића са Недићем. Те гласине шире Њемци и Недићевци и Љотићевци агенти. Међутим, из поруке ђенерала Михаиловића се јасно види да таква сарадња не постоји, а исто тако и из његових одлучних тражења да сви официри који су сарадници Недића и Љотића, буду деградирани и осуђени на смрт. Краљевска Влада је на захтев ђенерала Михаиловића дал дне 2, 8. и 26. јуна стриктни деманти, у коме Михаиловић негира чак и помисао на сарадњу са националним издајницима Недићем и Љотићем; дне 30. VII опет на тражење ђенерала Михаиловића, Лондонски радио је емитовао један дужи коментар, у коме су огорчено нападнути „издајник Недић и злочинац Љотић”. Добро је позната чињеница да је Влада обећавала велику новчану награду свакоме, ко убије ђенерала Михаиловића.”

У поруци бр. 352 до 5. августа ђенерал Михаиловић је јавио да је Недић прогласио све његове јединице комунистичким, како би пред народом могао оправдати њихово прогањање. Ђенерал Михаиловић је затражио да то буде осуђено преко радија.”⁶

Дана 29. августа 1942. године, дошло је до састанка команданта њемачких оружаних снага за Југоисток генерал-пуковника Александера фон Лера и Милана Недића. Састанак је одржан у Београду. Том приликом вођен је и записник од стране њемачког мајора Колмара. У њему је поред осталог констатовано: „Председник Владе Недић је говорио и о Дражи Михаиловићу, који је својевремено побјегао у планине са око 2.000 људи и 100 официра од остатака српске војске која се није била предала Њемцима. Затим су Дражи Михаиловићу прилазили незадовољни елементи, који су дјелимично пактирала и са комунистима. Председник Владе Недић се жалио да се при гоњењу Драже Михаиловића владиним органима није су остављале слободне руке, пошто су они били у стању да преко своје обавјештајне службе, открију мјесто боравка Драже Михаиловића и да га униште, односно ухвате. То је било онемогућено самосталном акцијом њемачких трупа-без обавјештења Владе. Напомиње посебан случај када се Дража Михаиловић са својим присталицама повукао у непроходну планину Голију. Њега су готово окружиле српске оружане јединице, па су њемачке трупе саме даље продирале, и Дражи Михаиловићу је пошло за руком да се склони у Санџак и даље у Црну Гору. Не може се порећи да Дража Михаиловић има данас извјестан ореол у српском народу и може се говорити, да тако назовемо о „дражизму”.⁷

Лист „Црногорски вјесник”, који је излазио у Цетињу, у броју од 25. децембра 1943. године, пренио је говор Милана Недића преко радио-Београда. У Недићевом говору се поред осталог оптужују Британци као Михаиловићеви покровитељи овако:.... „1942. године измислили су легендарног јунака, команданта цјелокупне војске Дражу Михаиловића, и гурнули га у грађански рат. Дали су и њему обећање, да ће се искрцати на Јадрану, да ће доћи на Балкан и помоћи његову ослободилачку акцију. Дража их је послушао и као резултат тога ми смо искрвавили Мачву, Цер, Рудник, имали смо страшне жртве у Крагујевцу, Краљеву и другим мјестима. Крв се пушила на све стране, димила су се згаришта од наших многих села и вароши, а Дража Михаиловић је морао да бежи у Црну Гору.”⁸

У једном недатираном прогласу Недићевог државног апарата с краја 1943. године стоји:

КОМЕ ОН СЛУЖИ?

На прагу пете годишњице рата, када је Немачка јача него икада, постављамо ова питања Дражи Михаиловићу, вазалу Енглеске, занешењаку, злочинцу и крвнику српског народа, на чијој грешној души лежи терет хиљада невиних жртава, непотребних српских жртава.

1. Пре две године ставио си се у службу Енглеске под изговором да водиш борбу за ослобођење српског народа. Да ли си свестан тога да српски народ треба да захвали само теби, Михаиловићу, што је Србијом потекла река крви, српске крви?

2. Ти кажеш, Михаиловићу, а то си рекао још и пре две године да ће ускоро доћи ослобођење и да ће Енглеска сигурно победити. Питамо те, ако ће Енглеска по твом убеђењу, сигурно победити зар је онда потребно да у Србији устаје брат на брата, зар је потребно све оно крволоштво које си по Србији починио, не разликујући се ни мало од комуниста? „Зар велика” Енглеска није у стању да и без малог српског народа извојује ту „сигурну” победу?

3. Ти, Михаиловићу, кажеш српском народу, да ће Енглеска сигурно победити и да према томе српски народ треба да стане на страну Енглеске. Другим речима, српски народ треба да стане на страну победника, без обзира на то што је тај „победник” труо, реакциониран, противевропски, без обзира на то што је тај енглески „победник” сав у рукама међународног јеврејства. За тебе је, дакле, главно да тај јеврејски међународни олош победи, па да се српски народ поклати пред вечитим јеврејином.

4. Да ли ти је то познато, Михаиловићу, да је неки Србин упитао једног Енглеца, зашто је потребно да Срби врше дела саботаже, када Енглези могу из ваздуха да бомбардују железничке пруге и да му је тај Енглец одговорио: „Енглески авиони су скупи.” Дакле, српска крв је јефтинија од енглеских авиона!

5. Да ли ти је познато, Михаиловићу, да Енглези, који су одавно тебе издали и предали бољшевицима, са Србима које си ти завео, поступају као са својим колонијалним робљем. Да ли ти је познато, да они више не желе да буду изједначени са црнцима, зулукаферима и бушманима.

6. Да ли ти је познато, Михаиловићу, да овај напаћени српски народ жели само мир; да ли ти је познато, да си постао зао дух српског народа; да

Капетан црногорске војске
Крсто Поповић, командант
зеленашких одреда у II
свјетском рату

Црногорски усташа,
др Секула Дрљевић,
одговоран за смрт хиљаде
црногорских четника

ли ти је познато да стотине хиљада српских мајки због тебе плачу за својим синовима; да ли ти је познато да ће ужасна клетва због твојих недела пасти на твоју главу?

7. Да ли ти је познато, Михаиловићу, да си ти жртва јеврејске међународне пропаганде? Зар не знаш да Немачка улази у пету годину рата јача него икада? Да ли ти је познато, да српски народ хоће да буде члан европске породице народа, а не енглеска колонија; да ли ти је познато да српски народ зна да Европа без Немачке не може да опстане и да само јака Немачка значи и јаку Европу, па и јаку Србију?

Узми ову поруку на знање, кукавицо и издајицо, Михаиловићу, и учини оно, што би сваки честити и поштени Србин учинио, обрачунај се са самим собом, да не би српски народ после морао с тобом да се обрачуна!”⁹

Поручник Миодраг Стојановић је био припадник обавјештајно-терористичког четничког пункта у Београду, под именом „Штаб бр. 2” Стојановић је поред осталог, пред комунистичким истражним органима 1946. године, изјавио ово: „Поред рада који сам обављао све до јануара 1944. године, добијао сам и повремене специјалне задатке, као на пример организовање атентата на мајора Ђорђа Ђосића, шефа недићевско-гестаповске обавештајне службе. Мој рад састојао се у томе да пратим кретање мајора Ђосића и после извесног времена доставио сам Сашу (односи се на капетана Александра Михаиловића-Сашу, команданта четничке обавештајно-терористичке организације у Београду) моје предлоге за извршење атентата. После тога учествовао сам у припремању атентата на Недићевог министра Масаловића са задатком да пошто утврдим кретање Масаловића и по извршеном атентату, који је извршила тројка састављена од Саше, имао сам задатак да атентаторе прикријем у једном селу у околини Београда. Они су међутим напустили то село на своју руку и дошли у Београд, где су касније пали у руке Гестапоа. Исто тако имао сам задатак да организујем атентат на Цеку Ђорђевића и тај сам атентат у потпуности извршио са својим људима.”¹⁰

Командант њемачких оружаних снага за Југоисток генерал-пуковник Александер фон Лер, је у свом извјештају од 5. јуна 1944. године, поред осталог написао ово: „НЕДИЋ-Акције регрутовања за Српски добровољачки корпус, које су расписане у Недићево име, нијесу успеле, с једне стране због страха од репресалија Драже Михаиловића против сродника, а с друге стране због неспособности Недићевих органа.”¹¹

Димитрије Љотић-Мита рођен је 12. августа 1891. године у Београду. Његов отац Владимир, био је генерални конзул Краљевине Србије у Солуну. Основну школу и нижу гимназију Димитрије је завршио у Смедереву, а вишу гимназију у Солуну. Правни факултет у Београду, завршио је 1912. године. У балканским ратовима био је болничар, прво у војној болници у Београду, а затим у колеричној болници у Куманову. Учествовао је такође и у I свјетском рату. Прво је био поднаредник. Прешао је Албанију, а затим се борио на Солунском фронту. Учествовао је и у његовом пробоју 1918. године, као командир чете и резервни поручник. Између два свјетска рата бавио се адвокатуром у Смедереву. Почетком 1931. године,

био је постављен за министра правде. На ову функцију даје оставку септембра исте године. Године 1934, покреће лист „Отаџбина”, а крајем исте организује Југословенски народни покрет „Збор”, са којим учествује у свим изборима у Краљевини Југославији до почетка II свјетског рата, но без икаквих значајнијих резултата. У краткотрајном априлском рату 1941. године, као резервни потпуковник, био је командант пука у Сремској дивизији. За вријеме II свјетског рата уско је сарађивао са њемачким окупатором, уз чију помоћ је формирао и своје оружане одреде. Погинуо је 23. априла 1945. године приликом одласка из Југославије пред партизанским снагама, у Горици у Словенији, у саобраћајној несрећи.¹²

Од уласка у Србију њемачког окупатора априла 1941. године, Љотић се ставио у службу истог, и формирао своје оружане одреде, под командом инжињеријског пуковника југословенске војске Косте Мушицког. Да би се схватио однос Љотића према четничком покрету Драже Михаиловића, најбоље је најпре видјети шта је сам Љотић написао о овом проблему. Љотић је овако писао: „Сад овде хоћу само да изнесем низ чињеница које ће показати слепило једног вишег генералштабног официра наше војске, слепило којим је он успео да зарази знатан број нижих официра, - а које је за последицу имало и Мачву, и Краљево, и Крагујевац и многа друга места чије је мучеништво још у тами.

Ради се о генералштабном пуковнику Дражи Михаиловићу.

Није мој обичај да пређем у грдње.

Говорићу језиком јасних чињеница. Ту ће се најбоље показати опет оно исто слепило које нас је довело до 27. марта и 6. и 18. априла.

Кад је наш војнички слом одзвонио нашој држави пропаст, генералштабни пуковник Дража Михаиловић није хтео да оде ни својој кући ни у заробљенички логор. Он се повукао на Равну Гору, огранак Суворора, и ту са неколико војника и официра образовао језгро једне војничке организације, која је себе представљала као језгро остатка некапитулиране војске.

Разуме се, да правно ова претензија не може стојати на ногама, јер је јасно да је југословенска војска по свим правилима и у потпуно исправној форми капитулирала, наложивши свима члановима да имају положити оружје пред непријатељем и да се више не смеју борити против њега. Правно је дакле и пуковник Михаиловић био ратни заробљеник, баш као и они у заробљеничким логорима – и то по вољи југословенске Врховне команде. Ако пак он то не признаје, онда је правно он обичан одметник.

Прва слабост овог официра јесте у томе што ту јасну ситуацију није хтео да види, или хтео да види, или није имао смелости да прими. Није хтео да се призна заробљеником, али није хтео да буде одметник. Он је просто изнео једну немогућу правну теорију: да је он представник још недемобилисана војске, која је у ратном стању са Немачком, мада му је било познато да је та недемобилисана војска, у ствари и у праву, предата од стране Врховне команде у ропство окупатору”...¹³

Иако је пуковник Михаиловић тешко скривио српском народу због десетина хиљада мртвих, због многих милијарди имовинске штете, због анархије и пустоши којој су његови понајбољи делови били изложени пуна четири месеца, не бих његовој личности посветио оволико времена, - да није било потребно у његовом случају од слепила не чува ни генералски,

ни пуковнички чин, ни генералштабна струка, ни патентирани политички саветници, ни добра ни јака организација. Јер, ето, пуковник Михаиловић је све то имао, па је био опет слеп од чудног слепила, - које му није дало да види ни прст пред оком.

Слеп он се на челу своје организације наметнуо да води знатан део Србије.

Резултат је био поразан: хиљаде порушених кућа, десетине хиљада упропашћених домаћинстава, милијарде штете и огромна, нова непроцењива ненадокнадива политичка штета српског народа...¹⁴

Покушао сам од почетка јула па све до почетка септембра, писмено и усмено, да пуковнику Михаиловићу и његовим људима укажем на грех који чине против свих народа, према Србији, чинећи ово што чине. Ови су с презрењем на уснама и презривим осмехом слушали све те молбе и опомене, и уколико су све биле топлије и упорније, осећао сам, да њихова слепоћа постаје гушћа и тврђа. То је за њих био знак да су у праву, да су на добром путу...¹⁵

Сутрашњица је показала. Заједничка акција комуниста и „Дражиних људи” почела је код Крупања, Лознице и Богатића да пређе одатле на целу земљу...¹⁶

У писму краљу Петру II Карађорђевићу, Димитрије Љотић је навео поред осталог:... „Није ту било никакве конкуренције, а нема је ни сад. Ради се о истинској служби и ношењу претешког крста, а не о сласти и чисти. Зато и не може бити много навале. Генерал Недић је увек био готов, а и данас је то, да се повуче и преда власт другоме који себе сматра достојнијим и способнијим од њега. Он је десетинама пута покушавао то и Дража Михаиловићу, кад је видео да власт коју он успоставља и организује овај руши, и нудио му да именује лице које ће примити српску владу, а он ће се повући, те нека не прави двовлашће, односно да не убија ауторитет српске власти, јер тиме прештетно чини и, у ствари, помаже појаве растуће анархије и большевизма. Како је једновлашће насушна потреба народа у Србији, а ова се не може организовати из шуме, већ из Београда, то је Недић нудио или да је он организује, а Дража Михаиловић да је руши, или нека је Дража Михаиловић, односно људи у које он верује организују, па је сигурно тада неће ни рушити. Бољу понуду нико није могао учинити. Она и сад стоји, али друга страна до сада је није примила, а није ни променила своје држање, већ сматра, сасвим погрешно, сваки свој потез којим руши стварно или морално постављену српску власт својим успехом...¹⁷

У нашим стварима прва потреба је што веће зближење између генерала Недића и генерала Михаиловића. Борба између њих је извор снаге за Тита и узрок анархије...¹⁸

Србија треба да буде у стању и својој браћи изван Србије да пружи помоћ, а то може само ако у њој буде власт чврста, а сад то није и не може бити. Ту мора доћи Ваше категорично наређење, било да генерал Михаиловић прими сву власт, и генерал Недић да се повуче, - или да генерал Михаиловић поштује власт којој на челу стоји генерал Недић. Трећег излаза нема, односно трећи излаз је – Тито...¹⁹

У београдском квислиншком листу „Ново време” од 31. јула 1942. године, објављена је ова вијест:

„Чачак, 30. јула

Данас у 12. и 30. часова нападнут је на улици професор и познати национални радник Драгутин Булић од стране непознатих лица, која су на њега испалила неколико револверских хитаца и побегла у непознатом правцу. За убицама су упућене потере.”²⁰ Булић је иначе био познати љотићевац у Чачку, и убијен је од четника. Врховна четничка команда је радио – Лондону послала списак неколико десетина српских квислинга, чија су имена прочитана преко овог радија, и том приликом је назначено да су стављени под слово „З”. На том списку био је и Булић. Његов некролог објавио је и љотићевски лист „Наша борба”. Штаб Расинског НОП одреда је у свом извјештају од 8. фебруара 1943. године Главном штабу НОВ и ПО Србије констатовао поред осталог и ово:..... „Љотићевци гоне дражиновце заједно са Немцима и хватају их и предају Немцима (Рибарска Бања).”²¹

Командант Стишке чете Пожаревачког НОП одреда, је у свом извјештају Штабу Пожаревачког НОП одреда од 15. фебруара 1943. године написала ово: „У Божевцу је било 300 љотићеваца који су похапсили доста сељака који су помагали дражиновцима. Жандарми које су Дражини били разоружали и примили у своје редове па су их љотићевци одробили, показали су све људе код којих су били на ставу и које су знали као чланове Дражине организације Жандарми су и према дражиновцима показали исти став као и према нама.”²²

Штаб II пролетерске бригаде, у свом обавјештајном извјештају Штабу II ударног корпуса НОВЈ од 24. септембра 1943. године, је поред осталог навео: „Љотић има око 10.000 људи наоружаних већином немачким оружјем. Они се врло често сукобљавају са четницима, и међу њима је огромна мржња. У једној битци код Крушевца четници мајора Кесеровића убили су око 170 љотићеваца.”²³

Четнички обавештајно-терористички пункт у Ужицу под називом „Антикварница 2”, односно његов шеф са псеудонимом „Кондор”, послао је марта 1944. године радиограм четничкој Врховној команди, о хватању Љотићевих обавјештајаца, који су покушали да се инфилтрирају у четничке редове. О њиховим задатцима „Кондор” је под тачком три јавио ово:”3. да прикупљају податке о месту становања четника, о њиховом бројном стању и наоружању, као и о евентуалним намерама. „У тачки пет се каже: „5. да прикупљају имена свих људи по селима који су одани четницима и равногорском покрету.”²⁴

Дража Михаиловић је 21. априла 1944. године, упутио радиограмски распис својим почињеним командантима, у коме се поред осталог каже: „Пропао је немачко-љотићевски покушај разбијања наших снага у области Београда, Аранђеловца, Смедерева и у Западној Србији. Сада окупаторска активност оживљује јаче у Источној Србији. Локални напади на наше штабове и поједине групе свуда разбијени. Нашом забраном потпуно је осујећен Љотићев покушај насилне мобилизације за стварање јаче квислиншке армије у Србији, која је требала да се као немачка авангарда бори против нас.”²⁵

Познати квислинг и полицајац у њемачкој служби био је и Драги Јовановић. У првом броју четничког листа „Гардист” од 1. новембра 1942. године, о њему је поред осталог написао ово: „Драги Јовановић, име од кога

Командант Динарске четничке дивизије војвода Момчило Ђујић
и владика Николај Велимировић

се рогуши коса на глави сваком поштенем Србину. Служио је све и свакога, и у том послушном полицијском кучету свако је нашао доброга помагача само ако га је добро плаћао, пошто је дрчан на пару. Склон је крађи и свим људским пороцима. Нема премца у Србији у погледу издаје Срба Немцима. Зна се да је увек давао дупли број глава Немцима за стреланье од оног броја који су Немци захтевали. Иначе, ово претешко српско доба за њега је низ медених месеци, пошто се оженио и добио толику власт од Немаца, какву ни у најинтимнијим сновима није могао сањати. Целог живота служио је власти у улози пандура или шпијуна.²⁶

Поред Недића и Љотића, најзначајнији српски квислинг био је четнички војвода Коста Миловановић-Пећанац. Он је рођен 1871. године у селу Ђураковцу, код Истока у Метохији. Године 1882, његова породица је због шиптарског и турског зулума пребјегла у Рачу код Куршумлије. Пећанац је касније завршио подофицирску школу, а 1904. године приступио је четничкој организацији. Четовао је углавном у скопској области, а његова најпознатија четничка борба, била је дан послјије Васкрса 1905. године у селу Вуксану, у Скопској Црној Гори. Учествовао је као четник у балканским и I свјетском рату. Дана 16. септембра 1916. године, долетио је француским авионом са Солунског фронта из Виртекопа, и искрцао се у топличком крају, а Француз који га је возио наставио је пут за Румунију. О његовом учешћу у Топличком устанку, и раду између два свјетска рата, више је писано у једном од претходних поглавља. Ваља још напоменути, да је послјије слома Топличког устанка отишао на Копаник, и одатле наставио акцију све до пробоја Солунског фронта, када се у Пећи сусрео са француским трупама, а послјије и са србијанском војском. Одмах послјије I свјетског рата унапријеђен је у чин резервног капетана. Био је и носилац Карађорђевог звезде са мачевима IV степена.²⁷

Коста Пећанац је у контактима са извјесним бројем људи, показивао наређења министра војске и морнарице Краљевина Југославије, и команданта V армијске области, да му је стављено у задатак, односно дато пуномоћје, да може организовати четничке одреде, и са њима водити борбу против непријатеља. Ово наређење је подразумијевало, да он са тим одредима може упадати у позадину непријатеља, тј. ван граница Југославије. То је посвједочио на исљеђењу пред комунистичким судом 1945. године мајор Драгутин Кесеровић, један од најпознатијих Михаиловићу потчињених команданата, који је прво био уз Косту Пећанца. Ово наређење помиње и Пећанчев војвода пољаначки Милорад Величковић. Сам Дража Михаиловић такође је поменуо ово наређење, у писму Кости Пећанцу од 15. августа 1941. године.²⁸

Карактер ових докумената је контрадикторан, јер оригинали нијесу пронађени. Тако рецимо, Кесеровић и Величковић као бројеве ових докумената помињу: строго повјерљиво 36/41. (наређење министра војске и морнарице), и строго повјерљиво 1816/41. (наређење команданта V армијске области). Дража Михаиловић наводи у свом писму Пећанцу, да је Пећанцу по овим наређењима дат простор за оперисање само на југу Србије, Косову, Метохији, Македонији и Албанији. Значи само дио Југославије и њеног окружења. Бивши предсједник Југословенске Владе ђенерал Душан Симовић, је 1959. године у неким својим изјавама, рекао да се не сјећа да је

наређење и овлаштење таквог типа Пећанцу икада дато. Поред овог наређења, као извор за евентуалну подршку војних органа Краљевине Југославије Кости Пећанцу и његовој активности у априлском рату 1941. године, узима се и писмо војводе Милорада Величковића, упућено команданту Недићеве жандармерије ђенералу Стеви Радовановићу, од 30. јануара 1942. године. У овом писму Величковић говори, како му је Пећанац у писму од 4. априла 1941. године, заказао састанак за 6. април у Нишу. До састанка је дошло 7. априла. На састанак је Пећанац донио наређење министра војске и морнарице стр. пов. 3645. Потом су њих двојица отишли код команданта V армије, који им је на основу овог наређења издао комплетну ратну опрему за 600. људи, који су они потом превезли у Белољин, да би 8. априла увече, све то раздали четницима, и подијелили их у три групе. Прва група упућена је ка старој Српско-турској граници ка Преполцу, друга ка Блажеву, а трећа, у којој су били Пећанац и Величковић ка Копаонику. Све три групе, отишле су из Куршумлије у раним јутарњим часовима 9. априла.²⁹

Ако се пажљиво проуче правци ка којима су била усмјерене све три Пећанчеве групе, види се да су упућене ка пограничним крајевима ка албанском становништву, што би вјероватно требало да значи да је Пећанац за почетак своје акције изабрао заштиту српског живља од Албанаца, тим прије, што су у првим данима априлског рата, из Косова и Метохије и Македоније почеле пристизати масе српских избјеглица пред албанским терором. О томе свједочи и писмо ђенерала Љуба Новаковића од 12. септембра 1941. године Пећанцу, у коме се поред осталог каже: „Кад пођемо на срећан пут, знам шта Пећанцу мислиш и какве планове кројиш за наш Југ, верујем да у Санџаку, Метохији и Косову пољу неће остати ни једног феса за семе”.³⁰

Ђенерал Љубо Новаковић био је из Црне Горе, односно до 1918. године био је капетан црногорске војске. У тзв. Божићној побуни крајем 1918. године приступио је бјелашком покрету, а по њеном угушењу наставио је са војничком службом, и достигао чин дивизијског артиљеријског ђенерала. У априлском рату 1941. године, био је командант дивизије на фронту према Албанији. У јуну 1941. године обрео се на Равној Гори код Драже Михаиловића, али је са њим дошао у конфликт, па је одатле отишао, и придружио се Кости Пећанцу, који га је поставио за војводу шумадијског. Но, Новаковић је имао веће амбиције, па је постепено створио неколико својих одреда. Међутим, ти његови одреди су се с јесени распршили, и придружили Дражи Михаиловићу или Кости Пећанцу. Не хтјевши да се потчини ни Михајловићу а ни Кости Пећанцу, а дошавши са њима у конфликт, он се у зиму 1941/42. године пребацио преко старог Раса ка Фочи, у којој су били партизани, и тамо ступио у конфликт са Титом, да би на крају побјегао и од њега. На крају су га октобра 1943. године убили партизани у Црној Гори.

У првим данима капитулације Краљевине Југославије, Кости Пећанцу је приступио један број официра и подофицира који се нијесу хтјели предати окупатору, и који су хтјели да наставе борбу, као нпр. мајор Кесеровић. О тадашњој снази Пећанчеве организације, постоји као извор списак за 16 одреда, и то начињен априла 1942. године. Према слободној процјени, Пећанац је у првим мјесецима послје капитулације имао неколико стотина четника под својом командом.³¹

**Четнички војвода
Добросав Јевђевић, бивши
народни посланик**

**Учитељ, четнички војвода
из Босне Урош Дреновић**

**Припадници мисије САД при Штабу
Драже Михаиловића у друштву четника**

У својој књизи „Црни дани”, српски књижевник Раде Драинац, наводи да су Њемци у Јанковој клисури стављали табле да мртвачким главама, као опомену да тамо има четника.³² До 28. јуна 1941. године, Коста Пећанац је био са релативно малом групом четника под његовом непосредном командом, која је бројала неколико десетина људи. Вријеме је проводио на источним обронцима Копаоника, на Соколовини и Косаоници. За то вријеме он је имао неколико ситних чарки са Албанцима, а према окупатору је заузео пасиван став. О тим данима Раде Драинац у поменутој књизи пише: „Поред свега тога у Топлици је настао процес врења, и у првим данима свет је у већини био наклоњен Кости Пећанцу, које је (барем тако се веровало) био на граници код Преполца, да одатле штити Топлицу од арнаутских пљачкашких банди. Другу страну коју су просто називали „комунистима” народ је у прво време са неповерењем гледао, па чак и од тих људи отворено зазирао. Барем ту, у колевци комитлука, чинило се да сунце Косте Пећанца не може ништа замрачити.”³⁴

На Видов дан 28. јуна 1941. године, Коста Пећанац је наредио својим четницима да положе заклетву. Полагање заклетви вршено је на старим историјским мјестима, која су имала епски карактер, као на планинама Соколовици и Видојевици, на старом граду Каљаји, у селу Планинку итд. Истог дана Пећанац је својим четницима издао наредбу у својству „председника Главног одбора и команданта свих четничких одреда.” У овој наредби Пећанац је назначио, да се њемачки и италијански војници не смију нападати док год се пристojно понашају према српском народу, а да ће свака онај који прекрши његову наредбу бити кажњен смрћу. Међутим, у тачки петој ове наредбе се каже: „Лица која се ухвате у служби непријатеља и против свог народа и државе биће кажњена смрћу. Казниће се смрћу и свако сумњиво лице, које ради против нашег народа и отаџбине а то потврде под заклетвом најмање 2 до 3 лица.”³⁵

Овог дана Пећанац је додијелио реоне дјеловања и издао овлаштења за рад својим људима које је произвео у војводе. Неки од њих били су четничке војводе у I свјетском рату, као нпр. Мешан Ђуровић, војвода ибарски, који ће бити Пећанчев најзначајнији војвода и сарадник, и кога ће, као и Косту Пећанца, ликвидирати четници Драже Михаиловића као сараднике окупатора. Уз Ђуровића, као старе војводе појављују се: војвода врњачки Стојан, војвода космајски Никчевић итд.

И Коста Пећанац је као и комунисти, био увјерен послје 22. јуна 1941. године, тј. када је Њемачка напала на СССР, да ће се рат брзо завршити, односно да ће СССР брзо поразити Њемачку. Због тога Пећанац у почетку заузима благонаклон став према комунистима. Раде Драинац у својој књизи тврди, да је приликом доласка у Пећанчев штаб на планини Соколовици, на буквама поред пута примјетио урезане натписе „живео Стаљин”. Пећанчеве војводе су уверавале Драинца, да је Пећанац „сто процентно са победом Русије”, а и сам Драинац, је једном био присутан, да у Пећанчеви четници, послје је једног Пећанчевог говора клицали Русији, а сам Пећанац са својим војводама у писмима обраћао се „драги моји Стаљинци”. Такав случај је био у писмима војводама: Марку Килибарди, Нику Кушриминовићу и Љумовићу.³⁶

Коста Пећанац у писму 26. августа 1941. године, као своје војводе у топличком крају помиње: Николу –топличког, Марка – добричког, Јована – соколовског, и Ника-видојевичког. Поред њих ту су биле и војводе: Почек, Неранчић, Косанчић, Љумовић итд. У свом писму Титу од 14. августа 1941. године, Александар Ранковић је указао на могућност да се Пећанчеве снаге укључе у борбу против окупатора. Ранковић је у свом писму наговијестио и конкретнију сарадњу са Костом Пећанцем.

Коста Пећанац добио је писмо од Драже Михаиловића 15. августа 1941. године. У писму се каже:

„У вези наређења које сте добили из Министарства војске и морнарице пред почетак ратних операција, обзиром на садашњу ситуацију, а сходно члану 8 Уредбе о четничкој команди, част ми је доставити Вам следећа упутства за рад:

1. Целокупан ваш рад упутите на област наше Краљевине јужно од линије: долине реке Нишаве-долине реке Топлице до Куршумлије-Нови Сад-Пећ-Скадар.

2. Рад у јужној Србији и Албанији је од пресудне и војне и политичке важности за ослобођење наше земље, те се стога овај рад Вама, као старом борцу, и поверава, тим пре што Вам је ово било додељено од стране Министарства војске и морнарице пред рат.

3. Северно од наведене линије је сам већ извршио организацију и припреме. Овај рад је извођен у току од пуна три месеца, тако да се ова подела зона рада природно намеће. Ваша улога је утолико значајнија што ћете поред ослобођења наших јужних области штитити наш рад на северу и запречити извлачење непријатеља из Грчке долином Вардара и Јужне Мораве, а делом и из Бугарске на најважнијем правцу у долини Нишаве.

4. Молим да повучете Ваше људе, које сте упутили недавно од поманутих линије, на терен јужно, или да се пак повинују мојим наређењима.

5. Као најстарији командант Оперативних југословенских снага у Отаџбини милим Вас да енергично сузбијате све гласове, као и сваки рад, који би штетио опште интересе, јер нас Отаџбина зове на слогу. Уверавам вас да ћете од моје стране наићи само на потпору, па стога то и од вас с пуним правом очекујем.”³⁷

Ово писмо у име Драже Михаиловића Кости Пећанцу однио је потпоручник Павле Мешковић. О свему томе Мешковић пише овако: „Дуго времена нико ништа није знао о Пећанцу. С појавом поручника Аце Поповића, бившег ађутанта мајора Палошевића а тадашњег Пећанчевог ађутанта, који је дошао на Равну Гору приватно, дознали смо да се Коста налази у близини Прокупља и само са малим бројем предратних присталица. Крајем мјесеца јуна Пећанац почиње са организацијом по варошицама. Почео је постављати „војводе” за поједине срезове. Сам избор „војвода” Пећанчеву организацију срозава потпуно у очима народа. Најгори олош, људи сумњиве прошлости, већином бивши официри лишени чина због прљавих дела, то су биле војводе Косте Пећанца. Био је познат број идеалиста међу „војводама”; ти су се брзо трезнили и прилазили Равногорском покрету. Чича је покушавао да дође у везу са Пећанцем: али нико ни-

је знао његово место боравка, а наша организација у том крају још није почела. Никола Калабић, тадашњи шеф катастарске управе у Ваљевоу, који је био такође „војвода” Косте Пећанца, убрзо ступа у везу са нашом организацијом. Преко њега Чича добија канал до Пећанца. Требало је да ме води Калабић; али због изненадне блокаде Ваљева, није могао изаћи из вароши и био сам приморан да сам одем за Куршумлију.

У село Барлово код Куршумлије стигао сам 17. августа 1941. и јавио се учитељу. После два сата, Пећанчеви повереници ставили су ме у кућни затвор, јер им нисам хтео рећи циљ доласка. Сутрадан увече одвели су ме у кућу једног домаћина, недалеко од школе. Ту сам затекао Пећанца са око двадесет „војвода”, лепо обучених и обријаних. Они су ме примили врло хладно. Пећанца сам видео први пут. После вечере питао ме је од кога долазим. Тада сам извадио скривено писмо, чију је копију Чича задржао за себе. Писмо је читано наглас... По завршеном читању, настало је подругивање на рачун ове понуде. Ја сам ћутао и чекао одговор. Одговор је био следећи: „Поручите ви своје пуковнику, да једини ја могу да образујем одреде у земљи и да једино ја могу бити командант тих одреда. Ако бих ја хтео, ја бих могао да узем тог Пуковника за свог Начелника Штаба. Али то све отпада. Растурајте се ви са Равне Горе и дођите мени, јер ја сад идем на један историјски пут, који ће спасти наш народ. „Захтевао сам потврду пријема. Пећанац је својеручно написао на коверти: „Пријем у 9⁰⁰ сати увече 1941. г. 18. августа.” После тога настао је оштар разговор између појединаца и мене. Они су Чичу и Палошевића безобзирно нападали. Ја сам тада показао на Ацу Поповића и изнео извесне појединости његовог издајства за време борбе у Бијељини, и око тога је настао лом. Пећанац је то умирио. На крају, запитао ме је одакле сам родом. Када је чуо да сам из Охрида, запитао ме је зашто се ја не би примио да будем „војвода” охридски. Ја сам тада рекао: „Па ви, Војводо, делите војводске титуле као што ми делимо цигарете војницима!” То је био тренутак где умало нисам страдао од „војвода”, међу којима сам препознао неколико робијаша из Забеле. Тражио сам да ме сматрају као изасланика и да ме као таквог спроведу до станице у Барлову. То су и учинили.

До 24. августа обишао сам Власотинце, Грделицу и Лесковац. При повратку, навратио сам у село Дољевац. Око 2⁰⁰ сата по подне 24. августа, домаћин је, сав уплахирен, ушао у собу и саопштио како су Немци „ухватили” Пећанца и тог тренутка одвели аутомобилом за Ниш. Он је био у малим колима у пратњи немачких официра, а његова пратња „војвода” у пратњи Немаца у камионима. Мени је одмах било јасно да није одведен, него је у питању историјски састанак.

Пожурио сам на Равну Гору. При проласку кроз Горњи Милановац, 26. августа, наш повереник Павле Сретеновић дао ми је изванредан број прогласа са насловом „Драгом народу”, а који је потписао Коста Пећанац. У тим прогласима Пећанац истиче како је он позван да спасава народ и позива Србе да му приђу; Немци нису окупатори, они су наши пријатељи итд. Ја сам истог дана стигао на Равну Гору. Чича ми није дао ни да се одморим, већ је одмах тражио резултат моје мисије. Као одговор, предао сам потврду пријема и испричао му цео ток разговора. Нико ми није веровао. Капетан

Михаило Узелац први ме је напао: ја сам својим поступком све упропастио, итд.; Коста не може никада са Немцима; потребно је да неко други све извиди и поправи. Кад су сви изrekli осуде, сем Чиче који је ћутао, поделио сам прогласе Косте Пећанца, датиране тог дана, 26. августа (овдје је Мешковић вјероватно направио омашком грешку, јер је Пећанац проглас издао 27. августа – обј. А. Стаматовића). Сви су били као поливени. Нико није знао шта да каже. Чича је дуго и по неколико пута читао сваку реч Прогласа. Настало је потпуно мртвило. Чича је, наслоњен на појату, са лулом у устима, замишљено и тужно гледао неодређено, преко контура Маљена које је сумрак полако заклапао. И на крају, кроз дубок уздах, рекао ове речи: „Усташе су били и остали наши непријатељи. Љотићевци су васпитавани у нацистичком духу, и такви остају. Али да један Пећанац иде путем Усташа и Љотићеваца, томе се нисам надао! Ова потврда са копијом остаје и архиви; и једног дана, када сваки буде у могућности да изнесе свој рад, биће довољан да се донесе праведна пресуда”. После тога Чича, Палошевић, Узелац и ја пошли смо колиби Чича-Михаила, где смо до дубоко у ноћ разговарали о томе, и ја неколико пута понављао оно што сам преживео. Шта се догодило доцније? Када је мајмун завршио представу у циркусу, затворен је у кавез. Пећанац је са најужом пратњом одбачен у додељено место боравка. Народ га је плувао на сваком кораку. Дошао је најзад да искаже свој грех. У близини Соко-Бање, 1944. Пећанац завршава свој живот како му је судбина доделила, као сваки издајница народа.³⁸

Упоредно са преговорима са партизанима и Дражом Михаиловићем, Коста Пећанац је отпочео преговоре и са Њемцима. По свој прилици, посредник између Пећанца и Њемаца били су љотићевци. У њемачкој рацији од 22. јуна 1941. године, на дан напада Њемачке на СССР, ухапшено је више стотина предратних четника, комуниста, и људи за које се претпостављало да су у вези са Михаиловићевом организацијом. Тако је био ухапшен и Пећанчев блиски сарадник врњачки војвода Стојан. Одмах по његовом пуштању из затвора у Београду, са њиме се повезао љотићевац Васиљевић, који је преко њега тражио везу са Пећанцем, што му је Стојан и омогућио.³⁹ Други извори говоре, да се са Пећанцем повезао љотићевац Зоран Вучковић.⁴⁰ И Раде Драинац у својој књизи говори, да је видио неке љотићевце на планини Соколовици, и чуо да у дошли да преговарају са Пећанцем.⁴¹ Споразуму са Њемцима асистирали су људи блиски Гестапоу, попут првог начелника Пећанчевог штаба др Радомира Арсенијевића, и недићевца ђенерала Путниковића.⁴²

И извори КПЈ имали су податке да Пећанац контактира са љотићевцима, што се види из извештаја ОК за Ниш, упућеног 22. августа 1941. године ПК КП за Србију, у коме се каже да су од самих Пећанчевих четника добили информације о његовом контакту са љотићевцима. Главни преговарач са Пећанцем у име Њемаца, био је шеф Гестапоа за Србију мајор Карл Краус. Главни преговори између Пећанца и Крауса, обављени су од 24. до 27. августа 1941. године на Букуљи. Поред Пећанца, овим преговорима је присуствовало двадесетак његових војвода, и око 200 четника као обезбјеђење. По склопљеном уговору, Пећанац и Краус су измењали своје пиштоље у знак пријатељства.⁴³

И у Штаб Драже Михаиловића стигле су информације од његових обавјештајних органа, да је Пећанац виђен са једним бројем својих сарадника и неким Њемцима, на путу од Топлице према Нишу.⁴⁴

По свршетку преговора, Пећанац је 27. августа 1941. године, издао проглас у виду летка, у коме је написао:

„ПРОГЛАС ДРАГОМ НАРОДУ”

Из свих крајева наше намучене земље, свакодневно добијам тужне вести. Неодговорни елементи руше и пале наше домове, убијају и оно мало Срба што нам у животу још остаде. Пљачка на све стране. Силују нам жене и мале кћери. Све то чине под светим именом српских четника на чијем челу ја стојим. Каљају нам и образ и часно име живих и мртвих четника, који ни у прошлости ни у садашњости никада нису имали везе са пљачкашима и разбојницима.

Својим ауторитетом успео сам, а по жељи целог нашег народа примио сам се свете дужности да у нашој земљи заведем ред то јест да браним животе нашег народа, његову имовину, слободу рада, како у пољу тако и у вароши, уједно и нашу свету традиционалну четничку част.

БРАЋО И СЕСТРЕ

Моја прошлост и рад на националном пољу познати су вам. Одговорност коју ја у овим претешким данима примам на себе велика је, те и поред моје старости ја тај тешки терет примам на своја старачка леђа, свестан да ће тек будућа Историја дати свој суд о том тешком раду.

Да би овај ташки посао на време могао да свршим, да Вас све позовем под свету четничку заставу и да наше животе приложимо заштити нашег народа. Да бих ово постигао,

НАРЕЂУЈЕМ

1. Сви они који се налазе скривени у шумама, а нису под мојом командом, имају се у року од 8 дана од дана прокламације вратити својим кућама и своје реалном послу. За њихову безбедност јамчим ја, уколико нису извршили злочиначка дела.

2. Од данас, када ја примам одговорност према нашим народом, казниће се смрћу сваки ко буде покушао Државне и самоуправне објекте, железнице, мостове, путеве, Државне зграде и приватну имовину штетити и уништавати, као и све што припада окупаторским властима.

Ја сам свестан да наш поштени народ зна да је побеђен и да зна како се треба држати према победницима. Али сам исто тако свестан да одбегли робијаши, разбојници, нерадници и пљачкаши и олош не мисле на опште добро напаћеног народа, него у овој општој нашој тешкој несрећи раде само за своју личну корист и задовољство.

Поштеност и национално исправном нашем народу кажем: Бог је са нама.

Скитницама и пљачкашима као и олошу поручујем: да ћу им за сваки њихов злочиначки рад судити ја.

3. У погледу хитне заштите нашег напаћеног народа, рок ми је кратак. Времена за препричавање немам, те стога позивам све родољубе из свих крајева, који мисле искрено и поштено, да листом одмах ступе у наше редове четничке чији сам командант ја. У свим местима образоваће се чете на челу којих ће бити четовођа.

4. Извесне, без мога одобрења образоване чете, позивам да одмах и до одређеног рока ступе у наше редове и под моју команду. Они који не желе приступити значи да хоће братоубилачки рат и пролевање братске крви. За такве, несрећа у којој смо, још је мала; проливање крви, губљење живота наше браће, паљење наших домова, пљачкање и уцене још нису довољне. Они хоће, да нам и дете у колевци униште, да затру род Србина.

Ужасима, који нам од тих и таквих предстоје, стаћу ја на пут са мојим четницима, заштитићу животе и домове нашег народа и бићу немилосрдан према сваком изазивачу несрећа, а моје је име довољна гаранција да ће све бити тако.

На посао браћо! Требите губу из торине! Браните животе и имовину своју. Уништавајмо своје злотворе, који хоће да под светим четничким именом руше, пале, пљачкају, силују и убијају наш народ.

Четници ће и даље остати будни чувари својих традиција и кандило наше слободе, зато не верујте злонамерним и лажним обавештењима, које ће појединци покушати да протуре, већ са пуним поверењем приступите спасилачком раду нашег народа.

Свако лице, које буде ширило овакве гласове, противник је народа, треба га доставити најближем реонском четничком војводи који ће са њима поступати по нашим правилима. Сви збртимљени и загрљени помогнимо се у овим тешким и судбоносним данима па ће нам и Бог помоћи.⁴⁵

Из овога прогласа да се видјети, да Пећанац није ни један пут поменуо посредно или непосредно партизане и комунисте, док је направио готово отворену асоцијацију на четнике Драже Михаиловића. Вјероватно да их није непосредно поменуо из сопствене сурењивости, и тиме хтио да им даје значај пред народом.

Послије овог прогласа Косте Пећанца, знатан дио његових четника и војвода га је напустио, и ступио у организацију Драже Михаиловића. У такве спадају мајор Драгутин Кесеровић и геодет и резервни поручник Никола Калабић, који ће потом постати значајни команданти у Михаиловићевој организацији. Преостале Пећанчеве снаге, које су тада бројале неколико хиљада четника, први пут су у некој значајнијој акцији учествовале и садејствовале њемачкој војсци, у операцији коју је ова извела од 24. септембра до 9. октобра 1941. године, названој: „Чишћење лука Саве.” Пећанчеви четници су у овој акцији ишли позади Њемаца, и чистили терен од преосталих партизана и четника Драже Михаиловића. Поред тога они су обезбјеђивали важније саобраћајнице и објекте, и учествовали у хапшењу партизанских и Михаиловићевих присталица по селима.

Коста Пећанац издао је још један проглас у виду летка 14. децембра 1941. године. У њему је он написао ово:

**„НАРЕДБА КОМАНДАНТА СВИХ ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА
ОД 14. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ**

Из извјештаја, које сам добио из Санцака и околине, види се да је четни народ Старога Српског Раса остао доследан својих старих предака.

Окупаторска Италијанска војска поступа са народом пријатељски па чак народ материјално помаже.

Нажалост нашли су се изроди-анархисти болесних мозгова, који раде на згариштима наших домова, костима наших отаца, мајки и сестара и праве себи каријеру и правдају се за своја ранија недела.

Браћо, били сте у Југословенској војсци и чули сте шта су вам ти анархисти говорили, када смо имали своју војску добро опремљену: бацајте пушке, немојте се борити против Немаца и Италијана. Данас ти анархисти подижу голоруки народ против Италијана и Немаца. Ти народни злотвори осуђени су од сила савезничких што су својим радом смањили отпорну моћ Чехословачке, Пољске, Белгије, Холандије, Француске, и неоштећене силе Осовине бацили на Совјетску Русију.

Данас ти анархисти желе да оправдају према Москви своју ранију погрешку због које су осуђени и од Москве и од Лондона.

Верне својој традицији чете мога Горског штаба прешле су ових дана у Санцак и осигуравају линију и имовну безбедност, целог нашег народа. Тај задатак је тежак и никад није био тежи него данас због тога што се та народна олош баца блатом у очи часним људима називајући их петоколонашима. За овај задатак спремни смо да пролијемо крв и неће нам препрека бити никаква мука на свету. Уклонићемо с пушком у руци без милости свакога онога, који ради на упропашћавању нашега народа.

Народе, лажу вас они који вам трубе Јерихонским трубама да је потребна великим силама једна мала помоћ нашег народа, који броји два до три милиона душа.

Браћо, нема јефтине јунаштва него што ти наши анархисти раде. Припуцају на окупаторску војску, па се склоне под јорганом мрака и шуме, и оставе голоруки народ за одмазду, која следи по међународном праву.

Не мешајмо се у туђе рачуне. Гледајмо своје послове и радимо на реду и миру, јер је наша нација дала доста живота и жртава. Погледајте нам лепу и питому Шумадију, која је била цвет а данас је претворена у згариште. Погледајте на ломну Гору Црну која је опустела. Они Златопери, који трубе преко Лондона о стању у Југославији, уопште нису живели у њој већ по европским престоницама вукли масне дневнице и проводили се.

Браћо, свима онима који из иностранства и из прикрајка заслепљују и воде народ у пропаст онемогућиће им се повратак за навек у Отаџбину.

Својим јесењим прогласом позвао сам анархисте да се разиђу. Они то нису учинили и сада су остали да народу појачавају глад, беду и невољу.

Апелујем на богатије људе да у домену своје могућности помогну невољнике, помогну народну сиротињу у овим тешким данима.

Апелујем на све људе у Санцаку да поведу рачуна о самом себи.

Апелујем на лекарско особље да поведе рачуна о хигијенским мерама, јер је народ почео да коси пегавац.

Апелујем на моје старе ратне другове: војводе, четовође, воднике, четнике, комите, активне и резервне официре и подофицире, старе војнике, свештенике, учитеље и садању омладину да пође једним правцем где нам је циљ у чувању народа и Отаџбине.

То вам је моја порука. Ускоро ћу вас и ја посетити са мојим Горским штабом!

ВИДЕЋЕМО КО ЈЕ ВЕРА, А КО ЛИ НЕВЕРА.

Командант свих четничких одреда-војвода

КОСТА ПЕЋАНАЦ, с.р.⁴⁶

Дана 18. марта 1942. године, Коста Пећанац је имао разговоре са представником њемачког команданта у Србији пуковником Кевишом. У билешкама које су Њемци направили са тог састанка, евидентирано је и ово: „Коста Пећанац је војводу Ђуровића приказао као свог најбољег човјека. Он је, истина, нешколован, али је у изванредној мјери овладао тактиком герилског ратовања. Он је то најбоље доказао приликом својих борби против комуниста и људи Драже Михаиловића.”⁴⁷ Начелник штаба њемачког команданта за Србију пуковник Кевиш, у свом извјештају од 20. априла 1942. године, констатовао је поред осталог и ово: „На подручју Горњег Милановца опажа се јака активност Михаиловића, гдје он, наводно, врбује у Остатији (20 км сјеверозападно од Рашке). Једна Михаиловићева група јачине од око 150 људи, под командом официра, напала је четнички одред вјеран влади.”⁴⁸

У току 1942. године, Пећанчеви одреди су били нека врста жандармерије под њемачком командом. Почев од оног прогласа од 27. августа 1941. године, па идући даље, значај Косте Пећанца био је све мањи, тако да је он крајем 1942. и почетком 1943. године, постао чак и за прилике у Србији потпуно минорна личност. Са временом, у његове одреде инфилтрирали су се четници Драже Михаиловића, који су на тај начин обавјештајно радили за Михаиловићев покрет, и набављали оружје и муницију. Њемци су то постепено открили, па су последње Пећанчеве одреде разоружали и расформирали марта 1943. године. Од марта 1943. године, па све до његове ликвидације од стране Михаиловићевих четника, у близини Соко Бање јуна 1944. године, Пећанац је био окружен са свега неколико десетина присталица, и потпуно је зависио од подршке Њемаца, и недићевско-љотићевског управног апарата.

Не само у Србији, него и у Црној Гори, од окупације априла 1941. године, почиње се појављивати квислиншка организација. Идејни основ јој је био у зеленашком покрету са краја 1918. и почетка 1919. године, који је поражен у тзв. Божићној побуни, и Црногорској федералистичкој странци, која је у периоду између два свјетска рата дјеловала у Црној Гори. Послије вишемесјечних припрема, под патронатом италијанског окупатора, у Цетињу је на Петров дан 12. јула 1941. године, проглашена независна Црна Гора. Водећи актери овог догађаја, били су бивши зеленаши из 1918. године, и чланови Црногорске федералистичке странке: др Секула Дрљевић, Михаило Ивановић, Петар Ломпар, др Иво Јовићевић итд. Но, већ сљедећег дана, тј. 13. јула, народ Црне Горе масовним устанком против италијанског окупатора и ове групе сепаратиста, одговорио је колико се слаже са том „независношћу” Црне Горе. Послије угушења устанка крајем јула, и дола-

ском на функцију гувернера Црне Горе армијског генерала Алесандра Пирција Биролија, и сами Италијани потпуно одбацују опцију васпоставе Црне Горе као независне државе, пошто су увидјели да та опција у њој нема већег броја присталица. Интересантно је напоменути, да је унук краља Николе – принц Михаило Петровић, одбио понуду сепаратиста и Италије да прими црногорску круну.

Међутим, крајем 1941. и почетком 1942. године, оружане формације за борбу против партизана са италијанском потпором почиње формирати Крсто Поповић. Поповић је био из племена Цуца код Цетиња, и био је капетан црногорске војске. У Божиној побуни крајем 1918. године, активно је учествовао као зеленаш, а по њеном угушењу отишао је у Гаету у Италију, гдје је био војни логор присталица Црногорске Владе краља Николе у емиграцији. Јула 1919. године, искрцао се у близини Бара са групом од стотинак људи, повео комитску акцију, да би се неколико мјесеци касније опет вратио у Гаету. Тамо је од стране црногорске емигрантске Владе прво унапријеђен у чин командира (што је у црногорској војсци одговарало чину мајора - обј. А. Стаматовића), а затим и у чин бригадира (што је у црногорској војсци одговарало чину пуковника или бригадног генерала - обј. А. Стаматовића). По пропасти црногорске емигрантске владе у Италији 1922. године, боравио је у неколико западноевропских земаља, а највише у Белгији, да би се тридесетих година вратио у Југославију, и добио одговарајућу официрску пензију.⁴⁹

Непосредно пред почетак Петровданске Скупштине од 12. јула 1941. године у Цетињу, на којој је проглашена независност Црне Горе, Поповић се пасивизирао, јер се није слагао са некима од њених одлука које су припремане. Своје оружане одреде прозвао је зеленашима, а себе прогласио генералом, и Италијани су га у кореспонденцији са њим тако и ословљавали. Поповићев покрет био је ограничен на четири нахије Старе Црне Горе, и два брђанска племена, Пипера и Ровце, гдје је и 1918. године био развијен зеленашки покрет. Ван тих територија, Поповић није имао значајнијег броја присталица. Његови одреди имали су неколико значајнијих акција до јуна 1942. године, када су партизани протјерани из Црне Горе, а од тада су представљали неку врсту милиције у италијанској служби у назначеним подручјима. Између Поповића и неких четничких команданата старијих годишта у Црној Гори, попут ђенерала Блажа Ђукановића и пуковника Баја Станишића, постојали су знатан ривалитет и нетрпељивост, који су датирани још из 1918. године, када су Ђукановић и Станишић били бјелаши, а Поповић зеленаш. По капитулацији Италије у септембру 1943. године, Поповићеве оружане формације, које су и онако покривале један ужи терен, почињу још више слабити, тако да од почетка 1944. године, његов покрет није бројао више од неколико стотина присталица. Узрок томе били су Њемци, који су били поучени дијелом италијанским, а дијелом и својим искуством, о врло слабој борбеној вриједности Поповићевих војних формација. У ове формације, једним дијелом улазили су људи, који нијесу хтјели ступити ни у четнике, а ни у партизанае, и ризиковати да погину. Све ово било је због тога, што су Поповићеве формације од јуна 1942. године, биле скоро потпуно пасивне, а и примале су обилато следовање од Италијана у храни и осталим животним на-

мирницама и потрепштинама. Без обзира на то, четници су у току рата организовали неколико десетина убистава и атентата на Поповићеве присталице, или уопште сепаратисте у Црној Гори. Са временом, у Поповићеве формације инфилтрирао се један број комуниста и њихових присталица, јер су из њих безбједно дјеловали, и били ван домашаја четника. Сам Поповић, будући да је тада био већ у старачким годинама, уз то по личном карактеру врло отмен и хуман човјек, спашавао је од Италијана и четника многе комунисте, по рођачким, кумовским, племенским или пријатељским везама. Поповићев син, предратни студент технике, био је комуниста и партизански командант, а по свршетку другог свјетског рата постао је генерал ЈНА. Иначе, Крсто Поповић ликвидан је 1947. године од ОЗН-е у одметништву.

Војвода Павле Ђуришић је у свом прогласу народу, са насловом „Национални борци Црне Горе, Боке и Старог Раса”, датираном 24. септембра 1944. године, поред осталог написао и ово:... „Крсто Поповић, чији су зеленаши били непрекидно у служби окупатора као шпијуни и потказивачи... Тито, Павелић, Поповић, то ће бити имена која ће се добро запамтити и уписати у ред српских злотвора и издајника, док ће млађе генерације тражили у реченицама, објашњење тих појмова.”⁵⁰

По капитулацији Италије, и доласка Њемаца у Црну Гору крајем септембра 1943. године, постепено се образовала тзв. Народна управа на челу са Љубом Вуксановићем. Ова Народна управа, у ствари је представљала копију Недићевог режима у Србији, а сами људи који су били на њеном челу били су Недићеве присталице. Неки њемачки кругови, на челу са њемачким опуномоћеником за Балкан Херманом Нојбахером, озбиљно су разматрали могућност обједињења Србије и Црне Горе под Недићевом управом, али је то Хитлер као стари сrbомрзац одбио.

Челник Народне управе Црне Горе Љубо Вуксановић, у свом говору преко радио-Цетиња, поред осталог је рекао: „Јер по свом цјелокупном дјеловању, Дража Михаиловић одговараће пред српском историјом, српским народом и пред Богом, а напосљетку пред својом отупјелом савјешћу... онога који слуша Дражу, Тита и Дапчевића, наравно сваког у свом правцу, и кроз њих гледа на српски опстанак, српски народ не треба само да слуша, него ни до свог уха не ваља да допусти њихове кобне гласове и позиве, који су издајнички или потпуно лудачки”. Овај говор објавио је цетињски лист „Црногорски вјесник” од 8. децембра 1943. године.⁵¹

Група цетињских грађана, у свом писму војводи Павлу Ђуришићу од 28. августа 1944. године, је поред осталог написала: „Још једно такво крупно и важно питање било би: установљење солидне домаће администрације, не колико народне власти, јер смо се сви освједочили колико је огавна и непопуларна, без дејства и потпоре у народу, власт коју, ради очигледног примјера не наводимо, персонифицира „власт” „Народне управе”.”⁵²

Посебну област борбе четника Драже Михаиловића против српских квислинга, представља тзв. слово „З”. Режимски комунистички историчари послје II свјетског рата, односно Титови пропагатори у кампањи против Михаиловића 1945. и 1946. године, тврдили су да је ово слово значило скраћеницу од ријечи „заклати”, и да је по овом шифрованом слову наводно заклано хиљаде партизанских присталица. О свему овоме

најбоље говори чланак др Слободана Јовановића у лондонском листу „The Times”, од 15. августа 1946. године, у коме пише:... „У оптужници против ђенерала Михаиловића, нарочито су, изгледа, истакнута убиства извршена под тзв. словом З. Јавни тужилац у Београду тврди да је југословенска Влада у Лондону, поступајући по предлозима ђенерала Михаиловића, оглашавала преко лондонског Радија имена оних које је требало побити. Према оптужници, та оглашавања преко радија представљала су наређење за убијање Титових присталица и симпатизера.

На једној конференцији за штампу, одржаној са страним дописницима у Београду 1. октобра 1945. др Недељковић, Претседник југословенске комисије за утврђивање ратних злочина, изјавио је да је број оних на које је примењено слово „изванредно велики. По нашим подацима о жртвама, покупљених на терену, цифра закланих прелази десет хиљада... Никада ниједан Немац и ниједан колаборациониста нису били стављени под словом З”.

Као заступник Министра војске од јануара 1942. до јуна 1943. имам да изјавим следеће:

1. З је прво слово речи застрашити. Лицима стављеним под слово З дано је упозорење да се за њихова недела зна и изван земље и да ће их после рата сустићи казна.

2. Објављивање имена лица стављених под слово З вршено је преко Радија Лондон, по предлозима које је ђенерал Михаиловић достављао југословенској Влади преко британских власти.

3. Укупно је 75 особа стављено под слово З.

4. Из списка лица стављених под словом З, који се може наћи у архиви Радија Лондон, јасно излази да је слово З примењивано само на квислиншке елементе познате по својој служби непријатељу. Тако је било примењено на Претседника тзв. Српске Владе, Милана Недића, и на најважније колабораторе.

5. Супротно тврђењима др Недељковића, на списку лица стављених под слово З нема ни једног јединог члана из Титовог покрета.”³³

Квислиншки лист „Ново време” од 2. августа 1942. године, цитирајући радио-Лондон, у вези са списком „З” је написао: „До сада је ђенерал Михаиловић наредио да се ставе под слово „З” следећи немачки сарадници:

1) Помоћник Аћимовићев-Цека Ђорђевић, гори и од самог Аћимовића.

2) Негован Папић из Мионице, Богдан Рајовић, шеф станице Иверак и Јован Шкава, Пећанчев војвода, издали су покојног Мишића, сина славног војводе Мишића.

3) Божа Митић из Ваљева, Љубивоје Матић из Попучака код Ваљева, Милован Грбић (написано је погрешно Кркић - обј. А. Стаматовића), претседник општине Попучке, Милован Петровић, претседник општине Бранковића, Анђелко Михаиловић, бивши народни посланик из Ваљева и Рајко Тешић, капетан из Милановца.

4) Миљко (погрешно написано Мирко - обј. А. Стаматовића) Марјановић, претседник општине из Пожеге, професор Булић из Чачка, љотићевац, који је са Немцима побегао авионом из Чачка-народни издајници.

5) Милан Поповић, бивши сенатор, сада га Хорти наименовао за посланика среза Шајкашког; Бата Којадиновић, срески начелник из Љубовије; Ђидо Вуковић, Хорти га наименовао за народног посланика; Таса Динић, бивши пуковник, сада комесар за персонална питања; Ђорђе Перић, новинар-Недићев Гебелс; Александар Стојановић, бивши ђенерал, сада војни стручњак „Новог Времена” под потписом Вегетијус.

6) Веселиновић из Дириса, стара се да Немцима да што више хране, Ђорђевић (погрешно написано Чоројевић - обј. А. Стаматовића) Буда, инспектор Министарства финансија, др Велмар Јанковић, помоћник Министарства просвете, највећи шпијун и борац за укидање закона аутономије Универзитета.

За све ове народне издајнице шеф Тројки у Југославији наредио да се узму у евиденцију и да се на њих примени слово „З” и то је објављено 2. и 8. јуна преко лондонског радиа.

У емисијама на дан 3. и 8. јула (ова друга емисија емитована је 9. јуна - обј. А. Стаматовића) дата су следећа саопштења:

1) Капетан Продановић из Кнића и Тадија Пантић из села Претока у Грузи служи Немцима против српског народа. Шеф тројки у Југославији наредио је да се на њих примени слово „З”.

2) Потпуковник Драги Радић обећао је Немцима да ће помоћи ухватити нашег Министра војске, армијског ђенерала Дражу Михаиловића. Пешадиски капетан I класе Свеншек Ф. Рудолф (погрешно уписано Свелог - обј. А. Стаматовића) пуштен из ропства да би као немачки шпијун служио у Солуну. И на ове издајнике применити слово „З”.

У емисијама преко лондонског радиа 13. августа издато је следеће саопштење: „Шеф тројки у Југославији наредио је да се отпочне са радом против народних издајника и свих оних који су се својим радом истакли у борби против српског народа. Наш народ зна те издајнике и ми смо више пута споменули њихова имена. Запамтите данас име издајника Машана Ђуровића из Рашке, тобожњег војводе Косте Пећанца. Он је најинтимнији сарадник познатих издајника и злочинаца Аћимовића и злогласног Цеке Ђорђевића. Шеф тројки у Југославији наредио је да се и на овог издајника примени слово „З”.

У последњих пет дана примљена су наређења од ђенерала Михаиловића да се ставе под слово „З” извесна нова лица.”⁵⁴

У списку од 75 људи који су прочитани преко радио-Лондона, да су стављени под слово „З”, били су и ови српски квислинзи: ђенерал Милан Недић, и његови министри: Милан Аћимовић, ђенерал Ђура Докић, Душан Ђорђевић, Велибор Јонић, ђенерал Јосиф Костић, Огњен Кузмановић, Богољуб Кујунџић, др Чедомир Марјановић, др Јован Мијушковић и Михаило Олћан; Пећанчеве војводе: Столе Врњачки (Стојановић) и Јован Шкава итд. У списку од 25 квислинга, који је послан радио-Лондону, а није прочитан, били су и квислинзи из Црне Горе: др Секула Дрљевић, Милосав Анђелић, Душан Вучинић, Петар Ломпар, Данило Перовић-Тунгуз, Петар Пламенац, Богдан Бурић, Арсо Јакшић и Јован Белов Вујовић.

Покрети колаборације са њемачким и италијанским окупатором код српског народа у II свјетском рату, нијесу били једини ни у Југославији, а ни у Европи. Као што су Срби имали своје покрете колаборације, тако су их

имали Хрвати, Словенци, и Албанци у Косову и Метохији. У Европи ови покрети су били највише изражени у Норвешкој и Француској. Говорећи директно о српским покретима колаборације, односно квислинзима, ваља напоменути да је од свих тих покрета, по територији коју је покривао, и војничкој снази коју је имао био највећи Недићев покрет. Он је у ствари био више од покрета, и био је државна организација, без обзира на услове у којима је дјеловао. Љотићев покрет био је политички и војни, а Пећанчев и Поповићев чисто војни. По броју снага које је имао, и територији коју је покривао, Поповићев покрет био је најслабији. За разлику од остала три покрета, који нијесу имали изразитијих идеолошких форми, сем антикомунистичких, Љотићев покрет је био идеолошко-политички, односно партијски, јер је већ прије рата био формиран као политичка организација, и дјеловао је са профашистичких позиција. Иако су сви покрети сматрали да имају перспективу по одласку окупатора из земље, они су се самим тим што су били уз њега, конфронтирали са антихитлеровском коалицијом, односно везали су своју судбину за пораз или побједу сила Тројног пакта.

Они у значи морали подијелити пораз тих сила, са својим поразом. За разлику од њих, четнички покрет као антихитлеровски и ослободилачки, као покрет који је представљао организацију владе, која је била међународно призната као савезник и члан антихитлеровске коалиције, доживио је да буде поражен не од свог противника-окупатора, односно идеолошког противника комуниста, него од својих савезника, који су комунисте довели на власт у Југославији.

*****

НАПОМЕНА

1. Станоје Станојевић, Народна енциклопедија, књ. III, Београд, 1928. 41; Федеро Чулиновић, Југославија између два свјетска рата, књ. II, Загреб, 1958 320/
2. ДАЦГ, АОП, бр. 422/IV4-2 (41), записник са састанка привремене управе источне Босне и Главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину од 13. децембра 1941.
3. АВИИ, фонд ДМ, ке. 302, рег. бр. 2/1.
4. исто, ВК-У-107.
5. исто, ВК-У120/1
6. исто, ВК-У-220/2.
7. Записник са састанка Милана Недића и генерала Александра фон Лера у Београду од 29. августа 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2. Београд, 1976, док. бр. 138, 679-680
8. говор г. Милана Недића, Црногорски вјесник, бр. 7, 25. децембар 1943, 2.
9. ДАЦГ, АОП, 4537/IX1-а-5 (43), Ко ме он служи?
10. АВИИ, фонд ДМ, изјава Милорада Стојановића пред истражним органима 1946. (М-2251).
11. Извјештај команданта њемачких оружаних снага за Југоисток генерала Александра фон Лера од 5. јуна 1944, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 4, Београд, 1979, док. бр. 87, 393.
12. Димитрије Љотић, У револуцији и рату, Munchen, 1961, 8.

13. исто, Дража Михаиловић и комунисти, 306-307.
14. исто, 318-319.
15. исто, 310.
16. исто, 311.
17. исто, 383.
18. исто, 390.
19. исто, 390-391.
20. Убиство професора Булића, Ново време, 31. јул 1942,3.
21. Извјештај Штаба Расинског НОП одреда од 8. фебруара 1943. Главном штабу НОВ и ПО Србије, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. 5, Београд, 1954, док. бр. 13, 48.
22. исто, извештај команде Стишке чете Пожаревачког НОП одреда од 15. фебруара 1943. Штабу Пожаревачког НОП одреда, док. бр. 21,72.
23. исто, обавјештајни извјештај Штаба II пролетерске бригаде од 24. септембра 1943. Штабу II ударног корпуса НОВЈ, књ. 16, Београд, 1958, док. бр. 36, 101.
24. АВИИ, фонд ДМ, S-W-373.
25. исто, Елаборат о војној организацији Драже Михаиловића, I део.
26. исто, фонд ДМ, S-II-79
27. Станоје Станојевић, Народна енциклопедија, књ. III, Загреб, 1928, 380-381.
28. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 20, ф.2, рег. бр. 35; исто, к. 33, ф. 14, рег. бр. 23; исто, фонд Комисије за ратне злочине, док. бр. 12557, досије Косте Пећанца; Суђење члановима војног и политичког руководства организације Драже Михаиловића, Београд, 1945,203.
29. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 20, ф. 2, рег. бр. 35.
30. исто, к. 33. ф. 11. рег. бр. 15
31. исто.к.33.ф.12.
32. Раде Драинац, Црни дани, Београд, 1963, 77.
33. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 20, ф. 2, рег. бр. 35.
34. као нап. 32,90
35. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 33. ф. 13, рег. бр. 3.
36. као нап. 32, 93, 95, 98.
37. АВИИ, досије Косте Пећанца, док. бр. 12557.
38. Павле Мешковић, На Равној Гори, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
39. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 33, ф. 14, рег. бр. 27
40. исто.
41. као нап. 32, 99-102.
42. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 33, ф. 11, рег. бр. 16.
43. исто, Ф. 13, рег. бр. 7
44. Радоје Л. Кнежевић, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956, 66
45. АВИИ, фонд Милана Недића, к. 33, ф. 11, рег. бр. 5.
46. ДАЦГ, АОП, (41).
47. Биљешке из разговора Косте Пећанца са пуковником Кевићом у Београду 18. марта 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 43,22.
48. исто, док. бр. 57, 306-308.
49. Александар Стаматовић, Положај официра, подофицира, барјактара и перјаника Краљевине Црне Горе између два свјетска рата, Подгорица, 1995.

50. ДАЦГ, АОП, бр. 6179/Х1д-12(44), војвода Павле Ђуришић, Национални борци Црне Горе, Боке и Старог Раса, 23. септембар 1944.
51. Да сачувамо Црну Гору, Црногорски вјесник, бр. 12, 8. децембар 1943, 1-2.
52. ДАЦГ, АОП, бр. 7129/16-88(44), писмо групе цетињских грађана од 28. августа 1944. војводи Павлу Ђуришићу.
53. Slobodan Jovanovic, The Times, 15 avgust 1946.
54. Ново време, 2. август 1942, 3.

ЈУГОСЛОВЕНСТВО ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА

Комунистичке вође, односно режимски комунистички историчари, после II свјетског рата, приказивали су четнички покрет као великосрпски, антијугословенски, шовинистички и геноцидан. Замјеном теза, борбу четника против хрватских и муслиманских усташа, те шиптарских балиста, нијесу представљали у правом свијетлу, него као борбу против Хрвата, муслимана, Албанаца и других несрба. Већина Хрвата и Албанаца били су за НДХ, односно за велику Албанију. Хрвати и Албанци, а са њима и знатан број муслимана, били су изразито антисрпски настројени, и геноцидни према српском народу. То је комунистички режим прешуткивао, и опет замјеном теза, објашњавао да су коријени србомржења Хрвата, Албанаца и муслимана не у њима самима, него у Србима, односно да они за то нијесу криви, него тзв. „великосрпски хегемонизам”. Историја и живот, прије, а и после II свјетског рата, више него јасно су то негирали. Да четнички покрет није био онакав, каквим су га приказивали комунисти, односно њихови режимски историчари, показује низ чињеница.

Још у првим мјесецима после априлске катастрофе 1941. године, један од каснијих четничких идеолога Стеван Мољевић, увидио је реалност. Мољевић је рођен у Рудом 1888. године. Између два свјетска рата био је адвокат у Бањој Луци, и председник локалне секције Српског културног клуба. Бања Луку је напустио 10. априла 1941. године, на дан проглашења НДХ. Мољевић је касније у четничкој организацији Драже Михаиловића био члан Националног комитета, и његовог Извршног одбора. Он се у јуну 1941. године обрео у Црној Гори и ту написао један Меморандум, који је врло интересантан. У њему је поред осталог написао ово:... „да створе и организују хомогену Србију која има да обухвати цело етничко подручје на коме Срби живе, и да јој осигурају потребне стратешке и саобраћајне линије и чворове, те привредна подручја како би јој био омогућен и обезбеђен слободни привредни, политички и културни живот и развитак за сва времена.

Те стратешке и саобраћајне линије и чворови потребни за сигурност, живот и опстанак Србије, иако гдје данас не би имали српску већину, имају да послуже Србима напосе чим им се пружи прилика.

Преселавање и измене житељства, нарочито Хрвата са српског и Срба са хрватског подручја, једини је пут да се изврши разграничење и створе бољи услови и односи између њих, а тиме отклони могућност да се по-

нове страшни злочини који су се дешавали и у прошлом рату, а наочито у овом садањем, на свему подручју на коме су Срби и Хрвати били измешани, и где су Хрвати и муслимани с планом ишли за истребљење Срба.”¹

У свом прогласу Србима, Хрватима и Словенцима, од 16. новембра 1941. године, Дража Михаиловић је поред осталог написао: „Одазивајући се вапају мог напаћеног народа и мојим националним и војничким дужностима ступио сам на чело јуначких и неустрашивих бораца за слободу, част и будућност Југославије.... У Хрватској Павелићеве издајнице већ стрепе пред онима који дижу оружје да оперу срамоту са имена Хрватскога.

Словенија, уједињена у отпору против насилника, да освети насилно протеривање наше браће из родне груди и да понесе народну тробојку на Сочу и Госпу Свету.”²

Дана 30. новембра 1941. године, судија Батрић Ракочевећ, капетан Лека Вујисић и мајор бивше црногорске војске Иван Булатовић, издали су проглас Прекобрђанима и Ровчанима, у коме се поред осталог каже: „Тражимо слободну и нејдељиву Југославију. Напријед браћо и сестре у четничке редове за слободу и побједу Југословенске мисли у свим правцима”...³

Дража Михаиловић је послао 20. децембра 1941, инструкције за рад мајору Ђорђију Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу. У тачки другој ових инструкција је написао: „стварање велике Југославије и у њој велике Србије етнички чисте у границама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Срема, Баната и Бачке.” У тачки трећој се каже: „Борба за прикључење у југословенску државу још неослобођених словеначких територија под Италијанима и Немцима (Трст, Горица, Истра, Корушка), као и Бугарске и сјеверне Албаније са Скадром.” У тачки петој се каже:... „створити непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе, као и између Србије и Словеначке, чишћењем Санџака од албанског и муслиманског живља.”⁴

Љеворечки четнички батаљон на челу са мајором Ђорђијем Лашићем, предузео је 10. јануара 1942. године покрет у правцу Матешева и Краља, са југословенском заставом на челу. На Јабуци га је дочекала четничка чета из Прекобрђа, на челу са капетаном Леком Вујисићем. Приликом сусрета, љеворечки и прекобрдски четници су се узајамно поздравили југословенским заставама уз овације краљу и новој великој Југославији.⁵ У свом наређењу од 18. јануара 1942. године, командант четничког Љеворечког батаљона мајор Ђорђије Лашић каже: „Треба се борити за четири основна елемента: за слободу, за добро народа, за краља и велику Југославију.”⁶

Приликом одржавања састанка са четничким командантима из Црне Горе и Херцеговине 13. јула 1942. године, у Кули Зимонића у Херцеговини, Дража Михаиловић је истима дао усмена упутства за рад, а војводама Илији Трифуновићу-Бирчанину и Петру Баћовићу писмена. У поглављу „Полазно становиште” пише: „Краљевина Југославија постоји, само је прва битка изгубљена... Сви Југословени су дужни ставити се на располагање Врховној команди у иностранству, односно њеном представнику у земљи.

Задатци покрета су... Ослободити југословенске крајеве који су остали под туђином.”⁷

Од 30. новембра до 2. децембра 1942. године, одржана је конференција четничких команданата из Црне Горе и Старог Раса, уз присуство Па-

вла Ђуришића и Захарија Остојића. На тој конференцији, донијети су поред осталих и ови закључци:...

„2) Границе будуће Југославије морају обухватити, поред досадашњих и све оне покрајине на које имамо хисториско право, а које су нам биле неправедно одузете. Поред хисториских морају се узети у обзир етнички, политички, економски и стратегијски разлози.

3) Будућа држава треба да буде унитарна и у њој ће Срби, Хрвати и Словенци живети у својим областима на принципу широких самоуправа. Између свих области има се успоставити непосредна теренска веза, како би идеја југословенске заједнице била што потпунија.”⁸

У новембру 1942. године, основана је Југословенска равногорска омладина, тј. скраћено ЈУРАО. Дана 24. августа 1943. године, Дража Михаиловић је упутио радиограм предсједнику Југословенске Владе у Лондону Божидару Пурићу, у коме се поред осталог каже: „Овим поводом достављам Краљевској влади следеће: југословенска војска у отаџбини од самог свог почетка до данас, као и убудуће има потпуно југословенску орјентацију. Ова орјентација је остала непромењена од првог дана наше продужене борбе у месецу априлу 1941. године”...⁹

Равногорски омладински конгрес одржан је од 14. до 16 јануара 1944. године у Прањанима у Србији. Пред одржавање конгреса 2. јануара 1944. године, Дража Михаиловић је поред осталог написао капетану Александру Михаиловићу-Саши, четничком команданту у Београду: „На њему ваља да узму учешће не само све српске него и све хрватске и словеначке па и бугарске омладинске скупине. Не смеју да изостану ни муслимани, јер њиховим учешћем хоћемо да истакнемо религиозну толеранцију којом је наш народ увек био прожет. Како је Хрвата, Словенаца и Бугара па и муслимана на нашем ближем подручју највише окупљено у Београду, то ви треба да нађете, приберите и окупите и на конгрес пошаљете што више представника тих омладинских скупина.”¹⁰

Свакако најзначајнији четнички скуп, био је тзв. Светосавски, или Башки конгрес, одржан у селу Ба, код Љига, шире Ваљева. О овом конгресу је већ раније писано у ранијим поглављима. У тачки трећој, Резолуције са овог конгреса се каже поред осталог: „Конгрес истиче као историјску важну и судбоносну чињеницу за будућност и Срба и Хрвата и Словенаца: да они, у овом најкритичнијем тренутку свога живота, судбински повежу све своје снаге и уистину сложено и братски учине отпор непријатељу, подједнако као и свима насртајима на њихову слободу и независност које могу доћи са ма које стране”... У тачки четвртој се поред осталог каже:

„а) Да се у целини обнови Југословенска држава, а да се као минимално тражење будућој Југославији одреде границе према тражењу југословенске делегације на конференцији мира после Првог светског рата.

б) Југославија треба да буде уређена као федерална држава, у облику уставне монархије и парламентарне наследне монархије, с народном династијом Карађорђевића и Краљем Петром II на челу”...¹¹

Војвода Павле Ђуришић је у свом прогласу народу од 23. септембра 1944. године, са насловом „Национални борци Црне Горе, Боке и Старог Раса”, поред осталог написао ово: „Устанимо сви као један човјек и свр-

стајмо се у редове Југословенске војске у Отаџбини, чију заставу тако високо и поносно носи наш народни јунак Дража Михаиловић. Сврстајмо се у редове војске која је дала све од себе и стекла пуно право да представља не само Српски народ, него и читав Југословенски народ...

Национални борци и творци будуће Југославије... Југословенска армија под командом Петра Живковића, примакла се граници наше отаџбине. Кроз који дан њихова бојна туба одјекнуће нашим брдима и планинама. Ту ће их срести јуначка југословенска војска у Отаџбини, под командом херојског вође Драже Михаиловића.... Пред побједоносним налетом наших удружених снага пашће и смрвиће се све што је било и што је сада против Српства и Југословенства... Дакле, састали су се Павелић, чији усташи и сада ратују против Савезника, Јосип Броз, чији су војници комунисти бацали у јаме не само Србе-англофиле него и енглеске официре који су долазили код нас, Крсто Поповић, чији су зеленаши били непрекидно у служби окупатора као шпијуни и потказивачи, који су рушили споменике краља Александра и пљували на све што је српско и југословенско... Данас смо при крају свих патњи. Српско и југословенско сунце тек што није огријало. Кроз најкраће вријеме југословенске заставе залепршаће се по свим нашим градовима.¹²

У четничком покрету било је и Срба муслиманске вјере. Не може се спорити да је значајан дио муслимана, нарочито оних херцеговачких, приступио усташком покрету, а само мањи дио партизанском и четничком. Већ 1944. године, када се почињао назирати пораз Њемачке и НДХ, значајан бој муслимана прешао је из усташа у партизана, и на тај начин избјегао заслужену казну, и наставио из партизана своју антисрпску борбу. Четници су се сурово обрачунавали са муслиманским усташама, а вршили су и казнене експедиције у крајеве гдје је већина муслимана била уз усташе. Опет замјеном теза, комунисти и њихови режимски историчари, приказали су ту борбу четника са муслиманским усташама, као геноцид према муслиманима, што је апсолутно нетачно.

Муслимани, борци НОП и ДВ Југославије, у свом прогласу од јануара 1942. године, поред осталог су написали:

„Муслиманима Источне Босне

Дошао нам је у руке летак који су потписали некакви „Срби Муслимани”. У том летку они позивају Муслимане да стварају муслиманске четничке одреде и да се боре против усташа и партизана. Иза тога летка стоји пуковник Дража Михаиловић и познати крвник невиних муслимана Добросав Јевђевић.¹³ На конференцији четничких команданата из долине Врбаса, одржаној 7. јуна 1942. године, командант четника са Мањаче Вукашин Марковић је рекао: „Поштене муслимане и Хрвате треба придобити за нас, јер су комунисти успјели својом пропагандом код муслимана, тако да нас они сматрају за звјерове, па су зато и многи њихови људи бјежали у комунисте, а данас то треба да отпадне.”¹⁴

У писму ЦК КПЈ мјесним комитетима и формативним ћелијама од 3. јануара 1943. године, прослијеђеном преко ОК за Беране, се поред осталог каже:

„Драги другови,

Пред нашим очима врши се велика мобилизација четника, која обухвата и обухватаће и муслимане ако им то успије. Мобилизација је извршена у циљу да се нападну наше снаге у Босни, Лици и другим областима”...¹⁵

Режимски комунистички историчари стално су оперисали са једним догађајем, као „крунским доказом” да су четници били геноцидни према муслиманима. О чему се заправо ради? Почетком јануара 1943. године, извршене су припреме за ликвидацију муслиманских снага у Старом Расу, и чајничком и фочанском крају. Према четничким изворима, муслиманске снаге у сјеничком, прибојском и бјелопољском крају, спремале су се да протјерају српски живаљ са десне обале Лима, а његове куће да попале. Сличну намјеру су испољили муслимани у пљеваљском, чајничком и фочанском крају, у чему су их подржавале усташе. Муслимани су крајем 1942. године напали Буђево и нека околна села у сјеничком крају, убијајући неборачко становништво и палећи куће. Поред тога муслимани са и околине Рожаја развили су политичку активност, и ухватили су везу са тзв. Косовским комитетом, а затим су њихови прваци: хоџа Растодер, Ђазим Сијарић, Хусеин Ровчанин, хоџа Пачариз и др., заједно са командантима муслиманске проушашке милиције, одржавали конференције у селу Годијеви код Бијелог Поља, а све са намјером, да те крајеве припоје тзв. Великој Албанији. Када се отпочело са нападом, Команда Лимских четничких одреда је наредила својим четницима ово: „Све борце муслимане усташе и комунисте убијати, жене и дјецу не убијати.”¹⁶

Заповједништво VI домобранске оружничке пуковније у Мостару, у свом извјештају од 30. сijeчња (јануара) 1943. године, поред осталог је написало: „5. сijeчња вођа муслиманских четника Др Исмет Поповац упутио је писмо муслиманском свећенику Рашиду Трнки у село Бјелемиће и позвао га, да савјетује муслиманима, да се припоје у његову милицију, јер да ће у противном са 3.000 четника напасти на Бјелемиће. Писмо је упућено из Калиновика, гдје је тога дана одржана конференција четника.”¹⁷

Делегат четничке Врховне команде за западну Босну капетан Боро Митрановић, у свом писму од 23. марта 1943. године, упућеном команданту четничког одреда нареднику Јовану Мишићу, написао је поред осталог и ово: „4. ...Сада учествује 1.000 (хиљаду) Муслимана под командом капетана Лукачевића у борбама против комуниста на граници Херцеговине.

Мајора Фехима Муса Кадића „Чича” (ђенерал Дража) је именовао за команданта свих четничких Муслимана у Југославији, те ћемо тако у свим срезовима где су Муслимани имати њихове чете и батаљоне под командом наших команданата”...¹⁸

Заповједништво VI домобранске оружничке пуковније, у свом извјештају од 29. ожујка (марта) 1943. године, написало је поред осталог ово: „1. III Растурен је у Гацком четнички летак наслова: „Муслимани Босне и Херцеговине” у коме се позивају муслимани да ступе у четничку организацију и да учествују у заједничкој борби за „Слободу”. Летак је потписан са „Поштени Срби православци.

Други је дан летак такођер растурен у Гацком наслова: „Муслиманима среза Гатачког”. У том летку одбор муслиманске националне војне ор-

ганизације обара се на муслимане Куле Фазлагиха, што су одбили да приступе у организацију Др Исмета Поповца.

11. III пронађен је у Требињу летак упућен муслиманима од стране вође четника Добросава Јевђевића, у коме између осталог позивље муслимане, да приме србску националност и да приступе организовању националних борбених јединица.

12-13. III растурен је по Требињу четнички летак наслова „Становницима Херцеговине” издат и потписан од делегата министарства војске и морнарице-војводе Добросава Јевђевића, у коме даје пучанству до знања, да су партизанске банде разбијене, да заробљеници пристижу у колонама, голи и боси... Да су се херцеговачки четници такмичили у елану и јунаштву, да је Баја Станишић особно учествовао у борбама у којима учествује 3.000 четника и да се је у тим борбама јуначки борио са четницима раме уз раме и муслимански четнички батаљон из Бјелемића и Главатичева.”¹⁹

Дража Михаиловић је 14. маја 1943. године, издао упутства за рад шефу четничке новинске агенције „Демократска Југославија” др Ђуру Ђуровићу у четири тачке. У првој тачки упутстава се каже: „1. ...да повеже представнике националних муслимана у нашој земљи, првенствено Гејретовце, да их доведе у везу и тесну сарадњу са представницима националних муслимана који активно раде у нашој организацији, са: Фехим Муса-Кадихем, др Исметом Поповцем и Мехмедом Пашићем.”²⁰

У агенцији „Демократска Југославија” радио је и Мустафа Мулалић. Он је 3. децембра 1943. године, поред осталог написао Мехмед-бегу Прелубовићу ово: „Ја сам као муслиман сматрао за своју исламску дужност да се борим за победу Равногорске мисли међу Србима, јер та мисао пружа муслиманима једине сигурне гаранције за њихов опстанак, за њихово одржање и њихов развитак. На томе путу имао сам среће да дођем до Врховне команде Југословенске војске и до команданта, министра војске, ђенерала Драже Михаиловића и да са свог положаја делујем и припремим српско јавно мишљење за братско помирење са муслиманима. Ја сам уверен, да ће ми сваки брат муслиман, који нема досадашњих партијских предрасуда, овај корак, скопчан са врло тешким напорима и ризиком, свом душом одобрити и да ми до коначног успеха неће рад ометати.”²¹ Срески комитет КПЈ за Беране, у писму од 11. јануара 1944. године, ОК за Беране, поред осталог је нагласио:...

В) Пошто један дио среза беранског није ослобођен (муслимански крај) то реакционари муслимана омогућавају склањање одбјеглих четника и они отуда протурају своју пропаганду а поред тога и мобилишу муслимане.”²² На Башком конгресу 27. јануара 1944. године, говорио је и Мустафа Мулалић.

Четнички покрет дијелом је постојао и у Македонији. услови дјеловања у Македонији били су најтежи. Уопште, и четнички и партизански покрет, у Македонији су у односу на остале дјелове земље били најслабији. партизани су своју прву акцију извели тек 11. октобра 1941. године у Прилепу. Тек почетком 1944. године, са доласком у Македонију Светозара Вукмановића-Темпа, партизани успијевају да организују какве-такве бор-

бене јединице. Традиционална пасивност становништва, бруталност бугарског окупатора, и присутност албанског живља у једном дијелу Македоније, само су једни од узрока слабог дјеловања четника и партизана у Македонији. И поред тога, отпор је постојао и дјеловао.

Командант бугарске V армије генерал Бојдев, у свом упутству потчињеним јединицама за борбу против четника од 6. октобра 1941. године, поред осталог је написао:...

„10. Очување живота четника у циљу да се добију подаци о организацији њиховог покрета, о јатацима и др. узалудно је јер су они упорни људи, па не треба да им се даје могућност да пред становништвом, нашом стражом и судским властима манифестују своју моралну снагу.

11. Села чији су становници заједно са четницима давала отпор спалити.

12. Лична пљачка при угушивању устанка, четничких покрета забрањује се”.²³

Комесар партизанског одреда „Димитар Влахов” Перо Крстевски-Дескалот, у свом извјештају мјесном партизанском штабу за Прилеп од 8. септембра 1942, је написао: „Са Војчом Трбићем састао сам се, с њим је и Сугаре Боре, кога сам саслушао о свему шта он мисли и зашто је дошао. Он ми је рекао да је послат и опуномоћен од Драже Михаиловића да организује четничке чете.

Борбу мисли да води на овакав начин: заједнички са нама војни комитети по селима, заједничко снабдијевање храном и оружјем, заједничка борба, по потреби да се чете удруже за напад а последице да се опет разцијепе, само посебна команда и распоред у четама, посебни штабови, само један заједнички штаб, иначе никаква нападања једних на друге. Дао ми је везу кад будемо хтјели да се састанемо са њим”.²⁴

Нешто боља ситуација од оне у Македонији, била је у Словенији. О првим мјесецима последице априлске капитулације и организовању отпора, мајор Карло Новак пише овако: „Један мали круг млађих официра тражио је пута и начина да узме учешћа у ослободилачкој акцији, нарочито после вести о успешним борбама против окупатора у Србији. Већ маја месеца 1941. почео се окупљати око др Векослава Бучара и мајора Ивана Фрегла мали круг активних официра, чије сам вођство, после одласка мајора Фрегла у Србију, преузео ја. Ступили смо у везу са комунистичким вођама Борисом Кидричем и Алешом Беблером и говорили о могућности заједничке акције у оквиру Освободилне фронте (ОФ), којој смо присуствовали као национална група. Знало се да и у Србији националне снаге срађују са партизанским јединицама.

Првих дана септембра мајор Жарко Тодоровић известио ме је писмом: да ме пуковник Драгољуб Михаиловић поставља за претставника Југословенке војске у Словеначкој. Примео сам и прва упутства за рад и организацију. Тиме је званично отпочео Равногорски покрет у Словеначкој. Од тога дана, па све до краја, рад у организацији и Словеначкој, за разлику од Србије, биће обележен не толико непрекидним борбеним акцијама против непријатеља, колико очајним напорима да се покрет ојача и одржи. Требало је организовати јединице ЈВО које ће бити спремне за одлучну акцију када за то добију наређење од Врховног команданта.

Реших се да идем у Србију и састанем се са Дражом Михаиловићем, који је већ био постављен као законити командант ЈВО. Др Драго Марушић и инжињер Душан Сернец тражили су да са мном пође и пуковник Раде Авшић. Желели су да Михаиловић одреди пуковника Авшића за Команданта Словеначке, а њима да у име Владе политичка овлашћења: да представљају Владу у Словеначкој. Хтели су да они дођу до водећег утицаја у ОФ. На пут смо кренули почетком новембра. Лажна документа набавила нам је београдска организација под вођством мајора Жарка Тодоровића.

У Србији смо затекли промењену ситуацију. После великих заједничких успеха против Немаца, дошло је до изненадног издајничког партизанског напада на Четнике. После Авшићевог и мог реферата пуковник Михаиловић је ипак дозволио продужење наше сарадње с Комунистима, али уз потребну опрезу и осигурану самосталност организације војске с обзиром на комунистичко вероломство у Србији. Добили смо истоветна писмена овлашћења за рад: Авшић као Командант, а ја као Начелник Штаба ЈВО у Словенији. Никаква овлашћења нису дата за Марушића и Сернепа, јер је Михаиловић желео да сачува војнички карактер своје организације.

Вратили смо се са Равне Горе у Словеначку, Комунисти су у међувремену већ почели пропаганду против Четника. На два састанка са Борисом Кидричем нисам могао постићи ни споразум ни компромис, јер Комунисти нису никако дозвољавали организовање јединица ЈВО. Између мене и комуниста дошло је до дефинитивног прекида, док је Раде Авшић са тројком бивших министара и банова пришао Комунистима, злоупотребљавајући примљена овлашћења у корист Партизана, обмањујући неупућене особе”...²⁵ Проучавање четничког покрета у Словенији, и његове активности против окупатора, отежава и сама терминологија у њемачким и италијанским документима, у којима се врло ријетко, све до 1943. године, прецизно не идентификују они који су се борили против њих. У тим документима користе се термини као нпр: „побуњеници”, „бандити”, „устаници” итд., па се не може тачно разабрати да ли се ради о партизанима или словеначким четницима. То је доказ више, да партизани нијесу били нити једина, а ни доминантна група отпора у Словенији, као што су тврдили режимски комунистички историчари.

Њемачки командант жандармерије за јужну Корушку пуковник Хандл, у свом извјештају од 7. јануара 1942. године, је написао:

„1) Поводом годишњице прокламовања бивше Краљевине Југославије растуруени су по многим мјестима Јужне Корушке леци политичке садржине. На четири мјеста истакнуте су и заставе....

19) 14. XII, у 21⁰⁰ час, у млекари Старе Фужине (Бохињско Језеро), одржан је састанак на коме је шеф млекаре саопштио да ће краљ Петар опет доћи на власт у Југославији и да ће Јужна Корушка садејством устаника и совјетске армије бити опет ослобођена.”²⁶ У плану „Примавера” XI италијанског корпуса је поред осталог назначено ово: „На подручју XI армијског корпуса треба рачунати највјероватније са могућношћу да ће се морати, са садашњим средствима:

- супротставити мање или више раширеном устаничком покрету;
- вршити офанзивне и дефанзивне акције против наоружаних банди под командом официра бивше југословенске војске.²⁷

Дана 26. априла 1942. године, потпредсједник Југословенска Владе у Лондону др Миха Крек, је преко радио-Лондона поручио Словенцима ово:

„Словенци

Југословенска влада у Лондону је једина коју Савезници признају, и не признају ни једну другу борбену групу у Југославији осим оне генерала Михаиловића. Сви способни за војну службу, обавезни су да се одазову Михаиловићевом позиву, и они који не послушају његов позив сматраће се издајницима и дезертерима и биће предани војним судовима. Једини пут за Словенију је да буде дио слободне Југославије, и сви Словенци требају се удружити на тој основи. Позивам све омладинске организације, чланове Сокола, и активне и резервне официре да слиједе наређења генерала Михаиловића.²⁸

Ускоро је формиран 7. маја 1942. године Словеначки савез (на словеначком језику Словенска свеза - обј. А. Стаматовића). Ова организација у ствари настаје одвајањем од Освободилне фронте, коју су комунисти претворили у своју експозитуру. Словеначки савез представљао је коалицију предратних грађанских странака, са доминацијом клерикалних елемената. Као члан његовог Извршног одбора, био је и мајор Карло Новак. Михаиловићев покрет био је у овом савезу, у толикој мјери, колико је овај савез у почетку подржавао њега и Југословенску Владу у Лондону, као легитимне међународне представнике Југославије, а самим тим и словеначког народа. Са временом, и у овом савезу ће доћи под утицајем клерикалних елемената до цијепанња. Основни узрок је била све већа пасивност у погледу отпора према окупатору, што је правдано страхом од репресалија. Због тога је Михаиловићева организација иступила из овог савеза, а сам савез ће временом постати полуквислиншка организација. Крајем маја 1942. године, мајор Новак се опет састао са Дражом Михаиловићем у селу Шаховићима код Бијелог Поља.²⁹

Штаб њемачких руководећих лица, одржао је 1. јуна 1942. године, код предсједника штајерске покрајинске Владе Милер Хокиуса састанак, у вези са питањима управе у Доњој Штајерској. На састанку је вођен и записник. Ево једног његовог дијела: „Што се тиче Горењске треба рећи да се у њу пробила једна велика банда, у јачини од можда 1.000 људи из љубљанске провинције, и била је принуђена на борбу. На страни банде било је 40 мртвих, 70 људи је заробљено. Губици на нашој страни су знатни, али је овим борбама спријечено да банде остваре своју намјеру и пробију се до војске генерала Михаиловића. Има знакова да међу бандитима нема јединства. Нарочито се примјећују три различите струје: комунистичка струја Совјета, струја генерала Михаиловића који, као министар рата, је постављен од избјеглог краља Петра у Лондону, води групу вјерних краљу, и најзад, група присталица попова, која више нагиње комунистичкој страни.“³⁰

Дана 31. јула 1942. године, Бенито Мусолини састао се са вишим италијанским војним и фашистичким руководиоцима стационараним у Словенији. Мјесто састанка била је Горица. На састанку је вођен записник, и ево шта је поред осталог забиљежено у њему:

„ПОЧЕТНА СИТУАЦИЈА

I. Словенија

Крајем маја устаници у Словенији могли су се груписати у три партије:

а) Католичка: бројно најјача, у рукама жупника; у почетку је била у споразуму с другим двијема партијама, националистичком и комунистичком; затим се због насиља комуниста, који су између осталог убили монсињора Ерлиха, одвојила од њих, остајући туђа устанку.

Образовали су неколико банди за своју одбрану, али нијесу сарађивали са нама.

б) Националистичка: укупно узев, има велико српски и великојугословенски карактер. Под руководством је индустријских елемената. Стала је уз комунистички покрет финансирајући га. Послије тога није пристала на комунистичку идеју да се образује аутономна Словеније и удаљила се од тог покрета. Михаиловић је интервенисао, вршећи притисак да националистичка партија стане поново уз блок комунистичке”. Као трећу групуацију Италијани су навели комунисте.³¹

Један од комунистичких руководилаца у Словенији Едвард Кардељ-Бевц, је у свом писму Иви Рибару-Лоли, од 5. августа 1942. године, поред осталог написао: „Италијански војници су скоро у сваком селу. Са малим групама дакле не може се ништа учинити. Ријешили смо зато да тамо шаљемо једну већу помоћ, сличну помоћи Горењској, чим се само извучемо од притиска садашње офанзиве. То је за нас утолико важније јер су тамо Михаиловићевци најјачи, тамо је заправо њихова кула... Ми смо међутим преко Италије ухватили могућност повезивања са КП Француске. Сазнали смо да француски комунисти марљиво шире пропаганду за Дражу Михаиловића. Ја сам написао писмо Италијанима, подробно образложио наш став према Дражи Михаиловићу и његову улогу и замолио Италијане да то наше образложење предају француским комунистима. Писао сам им да се у питању Драже Михаиловића заправо не ради само о покушајима унутрашње реакције против демократских тенденција народа Југославије, него се ту ради и о покушајима извјесног дијела енглеске и међународне реакције, да на Балкану сломи базу Совјетског Савеза, која настаје са развитком партизанског покрета. Према томе није потребна само унутрашња кампања раскривавања Драже Михаиловића, него и интернационална. Предложио сам Италијанима и Французима да отворено нападају Дражу у својим публикацијама... Дражу морамо заиста свим средствима тући. Ми смо их нешто постријели. Сада воде бјесомучну кампању против нас. Наша ВОС је направила претресе по њиховим штампаријама. Нашла додуше није ништа тамо, јер су врло добро закамouflирани, но, да су правилно нађушили доказ је то да 14 дана није изашла ни једна њихова публикација. Угурали смо им наше агенте у све њихове организације, па чак и у највећу близину њиховог руководства. Има изгледа да ћемо продријети у само њихово руководство. Но и ти типови су прилично распрели своју мрежу обавјештајаца и успјели у нашу обавјештајну службу угурати свог човјека. Успјели су чак и мене да нађуше, тако да сам баш у право вријеме отишао из Љубљане. Спремају убиства наших људи.

Твоје писмо и ваша искуства из Црне Горе и Босне убиједила су ме да је наша линија до сада била правилна. Ту код нас су стално колале вијести о споразуму Врховног штаба са Дражом Михаиловићем, па сам се понекад уплашио да заиста нијесу тако наступили неки нови моменти. Но ми смо гурали по старом даље, јер и друкчије нијесмо могли с обзиром на овдашње прилике. Зато ме је врло развеселило када сам видио да се ни у чему нијесмо удаљили са линије ЦК”.³²

Према тврђењу мајора Карла Новака, крајем августа 1943. године у Словенији су егзистирали ови четнички одреди: Приморски одред, код Св. Три Краља, који је држао радио везу са Каиром; Горењски одред, код села Совре; Долењски одред код Рибнице; Љубљански одред код Св. Паве-ла, који је имао радио станицу за везу са Дражом Михаиловићем; главни штаб у Љубљани, са више радио станица за везу са Михаиловићем и одредима у Словенији.³³ О уништењу Долењског одреда, мајор Новак пише овако:... „После мога повратка из Лике, Долењски одред пребачен је у село Грчарице. Наредио сам да ту дође и Љубљански одред, да би се извукао из домаћаја Немаца, који су дошли у Словеначку почетком септембра. Од мајора Бјелајца добио сам депешу 7. септембра: да је упутио 300 бораца ка Грчарцима за сједињење са словеначким четничким одредима.

Међутим, партизанске снаге 8. септембра опколиле су Грчарице и Долењски одред и борбе су биле почеле. Истог дана објављена је италијанска капитулација. Четнички одред мајора Маровића, уместо да хита ка Грчарицама, вратио се у Српске Моравице. Италијани су пришли Партизанима са борним колима и артиљеријом, и напали Долењски одред са свих страна. Мајор Данило Копривица-Борут био је тешко рањен у груди још 8. септембра и лежао без свести у амбуланти. Село Грчарице било је запањено италијанском артиљеријом, док су четири хиљаде Партизана бесно нападали. Одред се борио два дана и две ноћи. Пошто су сви официри и велики број војника изгинули, а мајор Боут извршио самоубиство, Одред се предао. Мали број заробљених Партизани су везали жицом, одвели у Кочевје и ту побили. Рањенике су поклагали на њиховим лежиштима у амбуланти. Само се десетак Четника спасло”...³⁴ На Башком конгресу 27. јануара 1944. године, у име словеначких странака и народа говорио је и Антон Крејчи.

Фашистичка републиканска странка за горичку покрајину, је у свом дневнику о значајним догађајима за март и април 1944. године, забиљежила је и ово: „И присталице бившег краља Петра II развијају приличну активност. Поново су послали у Горицу многобројне пропагандистичке летке који позивају словеначки народ да се збије око династије и Михаиловићеве владе.”³⁵

Поред дјеловања на територији Југославије, четнички покрет Драже Михаиловића имао је везу и са покретима отпора у југословенском сусједству. Једна од таквих веза била је и са Албанцима из Албаније, а нарочито са пуковником албанске војске Мухаремом Бајрактаријем, вођом покрета отпора у сјеверној Албанији. Бивши југословенски посланик у Тирани Јован Ђоновић, иначе родом из Црне Горе, а за вријеме II свјетског рата делегат Југословенске Владе при савезничкој Команди за Средњи

Исток, послао је 12. септембра 1942. године писмо пуковнику Мухарему Бајрактарију, у коме је поред осталог написао: „Будућност Албаније је у рукама Албанаца. Ако се боре против Осовине, и сарађују са покретом ђенерала Михаиловића, они ће осигурати своје мјесто приликом савезничког успостављања мира” ...³⁶

И војвода Павле Ђуришић контактирао је са Бајрактаријем. У писму Ђуришића Бајрактарију од 27. децембра 1942. године, се поред осталог каже: „У данашњем општем свјетском метежу води се гигантска борба за остварење новог и напреднијег поретка Европе. Ову борбу могу добити само наши велики савезници Енглези и Американци, који већ сада нису више далеко од циља... Зато смо, поред окупатора, водили борбу са комунистима и водићемо је до њиховог уништења, те и Вама истичемо потребу и дужност да се и Ви борите против комуниста, јер је то једини пут да остваримо националну слободу... Ми Југословени, немамо никаквих других тежњи, сем успостављања наше Југославије, јаке и слободне и примамо искрену и пријатељску сарадњу сваког нашег суседа, тежимо да ово видимо у Вама и у Вашој борби...”³⁷

Четнички покрет Драже Михаиловића био је организован у читавој Југославији, негдје мање, а негдје више. У неким њеним крајевима он је био мале снаге, али са предиспозицијама да знатно повећа ту снагу у повољнијим околностима коначног ослобођења земље. Четнички покрет је неспорно био југословенске орјентације, односно борио се да се по свршетку II свјетског рата обнови Југославија. Истина, овај покрет, односно његове вође и појединци који су преферирали да буду његови идеолози, попут Васића, Мољевића и Топаловића, лутали су у опцијама унутрашњег уређења посљератне Југославије. У неким случајевима, у опцији је била централистичка, а другим федералистичка опција, као што је истакнуто у Резолуцији Башког конгреса. У једном дијелу четничких докумената, провијава опција тзв. велике Србије у оквиру Југославије. Ово не треба сматрати ни случајном, а ни новом појавом. О чему се заправо ради? У септембру 1939. године, споразумом Цветковић-Мачек, дошло је до стварања Бановине Хрватске. Ова Бановина обухватила је покрајине у којима је хрватско становништво било већинско, и то је био почетак федерализације Југославије. Одмах послје тога, постепено се почело са стварањем Бановине Српске земље, али је ту идеју прекинуо рат, те је ова четничка опција била само наставак оне предратне. Због чега је то било тако? Дводеценијско централистичко егзистирање прве Југославије, показало се неадекватним. У четничким документима појављује се велика скепса и неповјерење према националним мањинама у Југославији, као и према Хрватима и муслиманима. То је највећим дијелом било оправдано, и доказано праксом. Националне мањине у Југославији, попут: Њемаца, Мађара и Албанаца, у априлском рату 1941. године, у највећој мјери показале су се не само нелојалне према Југославији, него су у њему, и првим мјесецима послје њега, па кроз читав рат, организоване геноцид над Србима. Исти случај је и са знатним дијелом Хрвата и муслимана. Мора се признати, да је број муслимана који су учествовали у четничком покрету, а и у партизанском

до 1944. године био мали. Исти случај је и са Хрватима. И поред тога, четници се нијесу борили против муслимана као вјерске групације, односно Хрвата као националне, него само против усташа и НДХ.

Чак и четничка опција велике Србије у Југославији, односно федеративног уређења Југославије, није имала ни трунке српског сепаратизма, за разлику од комуниста, чије је рјешавање националних и републичких питања, било чисто отварање сепаратизма, што се показало распадом друге Југославије почетком деведесетих година XX вијека. Тако Едвард Кардељ борбу словеначког народа и словеначких комуниста у II свјетском рату не види као борбу против окупатора, него као национално класну борбу. У комунистичком листу „Словенски порочевалац” од 2. јуна 1941. године, Кардељ пише:

„Гесла наше слободе

1. Право словеначког народа на самоопредјелјење, укључујући и право на отцјељење и уједињење са другим народима.

2. Без борбе против издајничке „властите” капиталистичке господе не може се потлачени народ ослободити”.³⁸

Југословенство четничког покрета било је сасвим другачије од комунистичког, што је доказала пракса послје II свјетског рата, почетком деведесетих година XX вијека распадом авнојевске Југославије. Републичке границе које је створио Тито са својим комунистима у Јајцу, поставиле су углавном и државне границе, а геноцид над српским народом поновио се по трећи пут у овом XX вијеку. Његови актери били су такође исти.

*****

НАПОМЕНЕ

1. АВИИ, ч. а. к. 144, док. бр. 4/1.
2. исто, к. 12, рег. бр. 6/1ВК-П-3/1.
3. ДАЦГ, АОП, Иа-26(41), проглас Прекобрђанима и Ровчанима од 30. новембра 1941.
4. исто, XI 1а-12(41), инструкција Драже Михаиловића мајору Ђорђију Лашићу и капетану I кл. Павлу Ђуришићу од 20. децембра 1941.
5. АВИИ, ч.а., одјељак за Црну Гору, В-1298.
6. ДАЦГ, АОП, IX 1а-356(42), наређење мајора Ђорђија Лашића од 18. јануара 1942.
7. АВИИ, фонд д. М. ВК-П-684
8. исто, к. 15, рег. бр. 10/4.
9. исто, ДУ-16-1968. и 1969.
10. исто, ДУ-31-42.
11. АВИИ, ч.а., Светосавска резолуција.
12. ДАЦГ, АОП, бр. 6179/Х1д-12(44), војвода Павле Ђуришић, Национални борци Црне Горе, Боке и Старог Раса, 23. септембар 1944.
13. Проглас муслимана бораца НОП и ДВ Југославије од јануара 1942, Зборник докуменат и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 3, Београд, 1952, док. бр. 32, 94.
14. АВИИ, фонд ДМ, к. 233, рег. бр. 1/8 (БХ-Х-511).
15. ДАЦГ, АОП, бр. 7382/ПЗ-42(43), писмо ЦК КПЈ мјесним комитетима и формативним хелијама од 3. јануара 1943.

16. АВИИ, ч. а. одјељак за Црну Гору, Б-7.
17. Извјештај заповједништва VI оружничке домобранске пуковније од 30. септембра 1943, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 9, Београд, 1954, док. бр. 01, 457.
18. Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 128, 237.
19. Извјештај заповједништва VI домобранске оружничке пуковније од 28. марта 1943, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 11, Београд, 1955, док. бр. 343, 699-701.
20. АВИИ, фонд ДМ, ВК-П-69.
21. исто, ВК-П122.
22. ДАЦГ, АОП, бр. 2818/Ш1-4(44), писмо Среског комитета КПЈ за Беране од 11. јануара 1944. ОК за Беране.
23. Упутство команданта V бугарске армије генерала Бојева од 6. октобра 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том VII, књ. 1, Београд, 1952, док. бр. 124, 426.
24. исто, извјештај комесара партизанског одреда „Димитар Влахов” Пера Крстевског-Десалота мјесном штабу за Прилеп од 8. септембра 1942. док. бр. 34, 116.
25. Карло Новак, Покрет отпора у Словеначкој, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
26. Извјештај њемачког команданта жандармерије за јужну Корушку пуковника Хандла од 7. јануара 1942. Зборник докуменат и података о НОР-у југословенских народа, том VI, књ. 2, Београд, 1953, док. бр. 130, 314. и 316.
27. исто, план „Пимавера” команде XI, италијанског армијског корпуса од 6. фебруара 1942, док. бр. 139, 339.
28. Метод Микуж, Преглед развоја НОБ у Словенији, књ. I, Београд, 1956, 257-261.
29. као нап. 25.
30. Записник са сједнице од 1. јуна 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том VI, књ. 3, Београд, 1954, док. бр. 137, 404.
31. исто, записник са састанка Мусолинија са италијанским функционерима у Словенији од 31. јула 1942, док. бр. 188, 588.
32. исто, писмо Кардеља Рибару од 5. августа 1942, док. бр. 99, 274-275.
33. као нап. 25.
34. исто
35. Дневник руководства фашистичке републиканске странке за горичку покрајину о значајним догађајима у марту и априлу 1944, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том VI, књ. 12, Београд, 1966, док. бр. 154, 602.
36. АВИИ, фонд ДМ, ВК-У-50
37. исто.
38. Словенски порочевалац, бр. 4, 22. јун 1941.

РУСОФИЛСТВО ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА

Четнички покрет Драже Михаиловића, самим тим што је био српски и југословенски, био је и русофилски. При том је овај покрет настојао да минимизира идеолошку разлику између њега и СССР-а, а да основе сарадње трасира на старом и традиционалном пријатељству српског и руског народа, односно на основама једнорасне и једновјерске припадности.

Пред истражним органима 1946. године, о својој војничкој каријери, Дража Михаиловић је поред осталог испричао: „Поручник сам постао септембра 1918. године и примио сам чету у II батаљуну II југословенског пука. 1919. године премештен сам у Краљеву гарду, у којој остајем само 4 месеца и из које сам избачен јер сам Нову годину 1920. сачекао у кафани „Слобода” у друштву са гардским поручником Стеваном Бахуњићким који је наздравио здравицу и дотакао се бољшевичке револуције, апострофирајући да наша слобода има да дође са Истока. Мој друг је продужио здравицу упућену мени, а од суседног стола дошла је претња грађанина Светозара Прибићевића. Ја сам извадио револвер, ставио га на сто и казао: „Да видим ко је бољи Србин од мене”, навукао метак у цев и пиштољ држао пред собом. Мој друг је продужио здравицу, тада интервенише са суседног стола један судски потпуковник, Рака, чије презиме не знам, који је био познат као прљав човек из Солунског процеса, јер је био лажни сведок против Аписа. Због овог догађаја био сам пред судским ислеђењем 40 дана, дисциплински кажњен са 15 дана затвора и прогнан у Скопље”.¹

Војвода поп Момчило Ђујић је чак и на освештењима црквених објеката, наређивао народу да носи транспаренте са натписима „Слава великој Русији” и „Живео Стаљин”.² Покрајински комитет КПЈ за Далмацију, у свом извјештају од 27. просинца (децембра) 1941. године, упућеном ЦК КП за Хрватску, је поред осталог навео ово: „У Книнском и Дрнишком крају нпр. српски сељаци и четници с великим симпатијама говоре о Совјетском Савезу, дапаче и о комунистима Совјетског Савеза, али врло лоше мисле о нашим комунистима, јер су им такво мишљење о нама наметнули њихове вође”.³

Дража Михаиловић је у свом прогласу упућеном Србима, Хрватима и Словенцима од 16 новембра 1941. године, поред осталог написао: „У Србији моје трупе су у успешним борбама ослободиле велике пределе од нацистичких власти које су биле принуђене да повуку знатна појачања са Источног Фронта, где им јуначке руске армије задају смртоносне ударе”.⁴

Јула 1943. године, из њемачког заробљеништва побјегла је група совјетских заробљеника, коју су спасили четници капетана Предрага Раковића. Раковић је у њихово име саставио изјаву коју је прослиједио Дражи Михаиловићу, а потом је она емитована преко радио станице „Демократска Југославија”. У изјави совјетских војника се каже: „Ми, доле потписани, допали смо у њемачки логор града Мелерова и друге њемачке логоре гдје смо провели три мјесеца. Затим смо одатле упућени на тешке радове у радничке батаљоне, под принудом и стражом.

Како се поступа у њемачким логорима према руском народу, врло је добро познато цијелом народу Совјетског Савеза.

Ми смо радили у Украјини. Приликом великог повлачења Немаца у 1943. години нас су одвели у Југославију, у затвореним вагонима под стражом.

Налазимо се у Србији од 20. јула 1943. године, а радили смо на већим станицама и на проширењу жељезничке мреже.

За то вријеме упознали смо српски народ, који нам је помагао да се дочепамо шума и планина. Бавећи се у многобројним градовима и селима Србије имали смо прилике да се увјеримо да сав српски народ води борбу против њемачког окупатора за своју слободу, за своју независност, налазећи се на страни Драже Михаиловића кога је једнодушно изабрао за свог вођу...

У садашње вријеме налазимо се по разним мјестима и разним одредима Драже Михаиловића, гдје су нам предлагали да идемо Титу, вођи југословенских партизана. Ми нијесмо хтјели ићи тамо што знамо и што смо се увјерили да се под командом Тита налазе у ствари исти они људи, Хрвати и муслимани, који су својевремено радили на уништењу и издаји Југославије, који су узели маха у комунизму да би што успјешније уништили српски народ.

Ми Руси, налазећи се у одредима југословенске војске и српских сељака, увјерили смо се исто тако да цио српски народ као један човјек, од малог до великог, стоји по својој слободној вољи под командом Драже Михаиловића и да се по позиву свога краља Петра II бори за своју слободу.”⁵

Драгиша Васић је 14. априла 1943. године, у име Централног националног комитета Равногорског покрета, упутио писмо Пансловенском комитету у Москви, у коме је поред осталог написао: „Сматрају ли Руси да један сродан и одан народ треба да воде странци? Велика октобарска револуција била је вођена од једног Руса – Владимира Илића Лењина. Руси су познавали свог вођу, а вероватно и куда их води. Да ли би Руси следили само Лава Бронштајна као вођу? Да ли чланови Пансловенског комитета у Москви заиста сматрају да једна нација као наша, са својом историјом и традицијама, треба да остане без вође? После годину и по дана партизанске делатности, нико још не зна право име њиховог начелника штаба. Треба ли тог безименог човека претпоставити и генералу Михаиловићу, који се ставио на чело са одобрењем народа? Мора ли наш народ бити вођен од тог незнанца, чији је главни помоћник у Београду „боем” Моша Појаде.”⁶

Дража Михаиловић је 18. новембра 1943. године, послао радиограм предсједнику Југословенске Владе у Лондону Божићу Пурићу овог садржаја: „Ако наши општи интереси налажу по мишљењу Краљевске вла-

де и ако је то у сагласности са нашим главним савезницима и пријатељи-ма Енглезима и Американцима, да дођу совјетски официри за везу код нас, и ја се слажем да и код нас дођу руски официри за везу.”⁷ Приликом одржавања Башког конгреса 27. јануара 1944. године, реферат Драгише Васића на овом конгресу имао је наслов „Русија и Светосавље.”

Четнички командант у области Краљева и Чачка мајор Драгослав Рачић, упутио је 16. октобра 1944. године радиограм команданту Шумадијског четничког корпуса мајору Душану Смиљанићу овог садржаја: „Немце нападати на сваком кораку где год се појаве. Ако Руси нападну Краљево, нападните и ви без обзира на жртве. Припремите дочек Руса и за то одредите старешине у јединици. Чувајте леђа од црвених у Шумадији. Наше трупе морају са Русима ући у Краљево.”⁸

Као што је већ раније наглашено, четнички покрет Драже Михаиловића био је словенофилски и русофилски. При том, он је колико је год могао, потискивао разлике између њега, као монархистичког и православног покрета и СССР-а, као комунистичке, атеистичке и анационалне државе. Међутим, и такав какав је био, четнички покрет био је много лојалнији СССР-у, него југословенски комунисти на челу са Титом, који су управо том СССР-у и Стаљину, својим дојучерашњим савезницима и једномишљеницима, забили нож у леђа 1948. године.

*****

НАПОМЕНЕ

1. АЈ, Записник са саслушања Драже Михаиловића обављеног у Београду од 9. до 11. априла 1946.
2. НОБ у Далмацији 1941-1945, Зборник докумената института за историју радничког покрета Далмације, књ. 1, Сплит, 1981,939.
3. Извјештај ПК КПЈ за Далмацију од 27. просинца 1941. ЦК КПЈ за Хрватску, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 104,286.
4. АВИИ, ч.а., к. 12, рег. бр. 6/1,ВК-П-3/1
5. исто, фонд ДМ, ВК-Ц-602/2
6. исто ВК-П-528
7. исто, Д/1-19-2194.
8. исто, С-Х-6.

КО ЈЕ КРИВ ЗА ГРАЂАНСКИ РАТ?

Грађански рат у Југославији био је врло крвав. Не рачунајући борбе четника и партизана са разним квислиншким формацијама, већину жртава грађанског рата, однио је сукоб између четника и партизана. Пола вијека, режимски комунистички историчари, поред давања многих негативних својстава четничком покрету, оптужили су га да је поред осталог и изазвао грађански рат. О активности комуниста од почетка априлског рата 1941. године, до напада Њемачке на СССР 22. јуна, када они отпочињу припреме за устанак против окупатора, има врло мало изворне грађе. Иако су комунисти послје II свјетског рата, односно своје побједи у њему, понудили јавности сијасет својих прогласа, који свједоче о њиховом патриотизму, и антиокупаторском расположењу, објективни савременици и чињенице говоре сасвим другачије.

Вођа југословенских комуниста Тито, априлски рат и капитулацију Краљевине Југославије дочекао је у Загребу. Он је 8. маја 1941. године прешао у Београд, у коме је остао све до одласка у партизана. Изгледа смијешна и неувјерљива чињеница, и тврђење југословенских режимских комунистичких историчара, да је он тада живио у дубокој илегалу, тј. да Гестапо и УНС (Унутрашња надзорна служба, тј. усташка тајна полиција) није су знали ко је он и гдје се крије? Док се Дража Михаиловић ломатао по Равној Гори, живећи по колибама, у класичним герилским условима, и организовао покрет отпора против окупатора, Тито је лагодно живио прво у Загребу, а потом у вили породице Рибникар у Београду, који су били власници листа „Политика”, удаљен само неколико стамбених блокова од њемачке команде.

Све до 22. јуна 1941. године, на снази је био пакт о ненападању и сарадњи између Њемаке и СССР. Како је Коминтерна била оруђе у рукама СССР-а, а КПЈ чланица Коминтерне, то је КПЈ на основу овог уговора имала благонаклон став према окупатору све до 22. јуна. Док је Михаиловић развијао своју антиокупаторску дјелатност, КПЈ није ништа предузимала против окупатора. Одатле изгледају неувјерљиви сви комунистички прогласи против окупатора из тог времена, јер се КПЈ сасвим сигурно није могла конфронтирати ставу СССР и Коминтерне. Ови прогласи врло лако могу бити фалсификати, јер су комунисти послје рата могли писати прогласе какве хоће. И послје 22. јуна, прогласи КПЈ су доста оскудни у

патриотским садржајима. Поенту разлога за устанак КПЈ не види у томе што је окупирана њена држава, већ што је Њемачка напала једноидеолошки СССР. Код Михаиловића је било сасвим обрнуто. Њега се идеологија није тицала, већ чињеница да је његова земља окупирана. Комунисти су као што је и раније наглашено, сва документа која би их компромитовала да су сарађивали са окупатором или усташама, послје своје побједе 1945. године, или уништили, или похранили у сефове архива, који ни до данас нијесу отворени. То важи и за период од априлског рата, до 22. јуна 1941. године. Режимски комунистички историчар Драгољуб Петровић, у једном чланку објављеном у „Војноисторијском гласнику” за 1968. годину, о том периоду и овај проблематици је написао: „Берлин је плански водио политику трпеливости према комунистима, како би сакрио своје праве намере према Совјетском Савезу. Зато су и немачки окупациони органи били толерантни према припадницима КПЈ.”¹ Овим је Петровић не само неуспјешно покушао да оправда сарадњу КПЈ у назначеном периоду са окупатором, него је у ствари посредно и признао да је ње било.

Тврђење режимских комунистичких историчара, да је акција изведена 7. јула 1941. године у Белој Цркви, била почетак борбе против окупатора у Југославији, је из више разлога неодрживо. Наиме, овог дана на вашару у Белој Цркви, са групом наоружаних комуниста појавио се и Жикица Јовановић-Шпанац (надимак Шпанац носили су комунисти који су се борили у шпанском грађанском рату од 1936. до 1939. године на страни републиканске армије - обј. А. Стаматовића). Он је том приликом мучки убио два српска жандарма, који су на вашару били као обезбјеђење. Да ово није никакав почетак устанка против окупатора, као прва чињеница може се навести, да је оvdје Србин пуцао у Србина, односно Србин је убио два Србина. Значи, комунисти су пола вијека славили почетак братоубилачког рата међу Србима. Друга чињеница, која говори да ово није био никакав почетак борбе против окупатора је та, да су Михаиловићеви четници још током маја отпочели са првим акцијама против њемачког окупатора, а и у Херцеговини је у јуну дошло до устанка Срба против усташа. Чак, штавише, у току јула и августа, значи послје почетка оног фамозног устанка од 7. јула, не постоји ни један податак да су партизани напали Њемце.

О овом периоду свједочи потпоручник Павле Мешковић овако: „Издајничка улога комуниста у рушењу наше војске свима је позната. Комунисти, убачени на важна места у свим војним установама, вршили су саботаже на сваком кораку. То је наша војска осетила 6. априла 1941. Од 6. априла до капитулације наше војске, безброј жртава пада од руке комуниста, јер су они били претходници Хитлерове хорде. Комунисти су тада били верна пета колона свог великог савезника Хитлера.

Потпуна окупација Србије комунистима највише годи. Они су равноправни окупатору. Јавна безбедност не постоји, и сви комунистички злочинци излазе из затвора. Нема власти пред којом би одговарали за своја недела. Док цео народ иде завијен у црно, бежи од сусрета са Немцима, затвара се у куће пре полицијског часа, не пали ни светлост у кућама, - комунисти, снабдевени ноћним „аусвајзима”, испод руке са Немцима, лумпу-

ју и теревенче са „савезницима”, славећи народну несрећу. Несметано врше своја недела хапсећи најисправније и убацујући за таоце оне који им сметају.

Снове комуниста о несметаном раду руши 22. јуни 1941. Тога дана је Немачка напала Русију и сви комунисти стављени су ван закона. Истога дана чланови Партије напуштају безбрижан живот по градовима и беже у села, која су ван контроле Немаца. Убрзо Михаиловић добија извештаје о кретању сумњивих лица кроз народ. Воде борбу против дојучерашњих савезника – за „Мајку Русију”. Њихов је рад информативан, јер по селима имају мали број присталица. Свуда говоре за Краља. Крајем јуна на Равну Гору долазе: др Јовановић, зубни лекар из Ваљева, и Драгојло Дудић, из Клинаца код Ваљева. Обојица су доцније вођи партизанских јединица. Чича је дуго с њима разговарао. Изјавили су како су верни Краљу и радо би примили савете од Михаиловића у погледу партизанске акције која би била без политичке позадине, искључиво борба против окупатора... Они су на све пристали, јер су били у зачетку организације. Др Јовановић је тада замолио Чичу да види како се пали бомба коју је имао одшрафљену у цепу, јер није служио војску. Чича се насмејао, одвео их у Граб и показао практично. То су били будући вођи партизана.

Убрзо појединци образују групе, и то од окорелих злочинаца и најгорег олоша из вароши и села. Крстарили су свуда са паролем „Живео Краљ”, а поздрављали комунистичким поздравом. Крајем августа у сваком селу постоје одреди. Почетком септембра почињу са сталним саботажама широм Србије. Народ је био у недоумици шта да ради. Морао их је примати и хранити. Одузимали су све војничке ствари. Убрзо њихов састав показује њихов циљ и правац. Прве одреде око Равне горе воде: Јовановић, Дудић и судија Пантелић из Ваљева. Ови одреди долазе чак до Ужица, Учитељ Ракић око горњег Милановца, Моле Радосављевић око Чачка, као и други одреди, чијих се имена вођа не сећам.

Прва акција почиње рушењем сеоским мостова. Тиме су погођени селаци, а никако Немци. Спаљиване су општинске архиве. Тиме су стварали жељени хаос у народу. Други циљ: навлачење Немаца, да би народ бежао од куће, и тај је успео. Немци одводе прве таоце за одмазду... На терену привремена лојалност између Партизана и наших одреда. Нешко Недић и Воја Поповић упоредно раде у Ваљевској крају са Дудићем и Јовановићем; Звонко Вучковић са Ракићем; Чековић и Раковић упоредно са Молетом Радосављевићем. Сви остали Команданти на терену поступају слично. Партизани потајно роваре против Равногорског покрета, али још увек траје исправно опхођење. Једини Вучко Игњатовић око Ужичке Пожеге јури комунисте са свог терена. Чича увиђа опасност, али већ доцкан. Партизани су безобзирно покупили све оружје и муницију из народа. Полако се концентришу према Ужицу, где намеравају да образују своју републику. У том крају капетан Петровић има мало људи. Јанковић такође мало, Јаворац изван, али без јаке команде. Бојовић на Јелици има људи, али мало оружја. Вучко Игњатовић и Милош Глишић држе Ужичку Пожегу. Партизани се полако ослобађају страха и почињу крстарити око Равне Горе.

Једног дана курир из села Планинице извештава о заробљавању два курира (са лековима) од стране партизана у Планиници. Чича је пребледео, скочио, узео пушку и викнуо само: „За мном!” Успут смо покушали да га одвратимо, али је он јурио преко врлети према Планиници. Око 4³⁰ по подне лично је распоредио опсаду школе, где је било око четрдесет комуниста, а нас шеснаест. Чича је лично руководио борбом, подишао под прозор школе и са неколико бомби из својих руку завршио борбу. Само неколико њих успели су да спасу главе. Са наше стране ни једног рањеног...

Немци су преко убачених шпијуна знали тачно све. Знали су да је партизанско ћутање-ћутање пред буру и да ускоро мора доћи до борбе. Они су то и желели. У Западној Србији и Мачви, као и у другим крајевима, нису били ничим везани. Главна артерија Београд-Ниш-Софија-Солун била је осигурана и добро чувана. Зато и повлаче главне снаге у Крљево, Ниш, Зајечар, Ђуприју, Крагујевац, Ваљево, Шабац, Пожаревац и Београд. У свим местима остављају пуне магацине оружја и муниције. У Ужицу остаје фабрика муниције нетакнута, као и већина радника комуниста, који су, по налогу Партије, радили за Немце. Немци то знају, али ништа не предузимају. По повлачењу из Ужица они остављају велико слагалиште недовршених пушака, које смо доцније крстили „Партизанка”. Повлачећи се из Чачка, у селу Мрсаћу, на путу за Краљево, остављају нетакнут магацин артиљеријске муниције. То је показало намеру Немаца и доцније се обистинило. Чича је до последњег тренутка избегавао вратоломне борбе са Немцима без икаквог циља, и био приморан да борбу прихвати. Избегавао је сваки сукоб са партизанима, јер није желео братоубилачки рат; али га је морао прихватити. Комунисти су у Равногорском покрету видели главну сметњу за остварење политичких циљева, и зато су све бацили само да покрет униште. Првобитна сарадња је само тактика за добијање у времену. У томе су успели, јер су били искуснији у закулисним радњама и имали вишегодишњи подземни заверенички рад за собом. Чича је био идеалист и војник, и био остављен самом себи, без искусних саветника и сарадника за овакву борбу. Доцније се показало да су Немци спровели свој план наоружања за међусобно уништење, а комунисти исто тако за уништење стотине хиљада најбољих међу најбољима.”²

Мајор Војислав Д. Пантелић је исти период описао на овај начин: „Треба истаћи овде рад комуниста. Они су све до 22. јуна били велики пријатељи са Гестапоом. Тек после напада на Русију и позива Стаљиновог 2. јула да се дигну на отпор, комунисти су се осетили на терену. Цео месец јули, мали комунистички одреди, од 10 до 30 људи, нападали су жандармериске станице, разоружавали жандарме, пљачкали новац из државних установа. У селу Бела Црква код Ваљева, неки Жикица Јовановић, Командант Ваљевског партизанског одреда, јачине 10 комуниста, убије на једном збору два Србина жандарма. Тај догађај Тито слави као „почетак устанка у Србији”. За Тита и комунисте, устанак је почео убијањем Срба жандарма, који су скоро листом били тајно потчињени организацији пуковника Михаиловића, а само формално под Недићевом владом. Цео август комунисти су нападали Жандармериске станице и палили општинске архиве. Тако су напали у јулу станице у Рачи, Пецкој, Каменици; у августу у Миони-

ци, В. Плани, Сврљигу, Книћу, Лајковцу и Бајиној Башти. у Бајиној Башти и Власотинцима опљачкали су пореске управе и однели сав државни новац. Немце су напали тек 1. септембра у Крупњу и 10. септембра код Љига. Тако су они за три месеца Немце напали само двапут; иначе су убијали Србе, и то назвали борбом против окупатора. Тек 16. септембра Тито је у Крупњу донео одлуку да почне са нападима на Немце.

Тито је са Крупња отишао у Ужице 24. септембра. Већ 27. септембра проглашена је „Ужичка Република”. Народ је тада јасно видео шта хоће комунисти.

У току септембра и октобра комунисти и четнички одреди пуковника Михаиловића радили су заједно против окупатора. Шабац, Краљево, Ваљево и Крушевац опсађивали су заједнички и комунисти и четници. Четници су били у већини, јер је народ скоро сав ишао пре у четнике но с комунистима. Око 10. октобра примио сам у Лозници наређење пуковника Михаиловића у коме је стајало: да комунисте треба да сматрамо као своје савезнике и да са њима најприсније сарађујемо. Ни данас ми није јасно зашто је ово био наредио.

Да би се, међутим, постигла пуна сарадња између Михаиловићевих четничких одреда и Титових комунистичко-партизанских одреда, састали су се у селу Брајићима Тито и пуковник Михаиловић 26. октобра. До споразума није дошло, јер је пуковник Михаиловић био против ликвидације власти изабраних од народа и завођења комунистичких власти у виду „Народних одбора”; а изнад свега није могао да прими убијање Срба под видом „саботера”, „шпијуна” или „народних непријатеља”³.

Један од актера првог сукоба партизана са четницима, био је гардијски поручник Звонимир Вучковић, који о том догађају пише овако: „Југословенским комунистима (као и осталима по свету) требало је мало више од месец дана, после Хитлеровог напада на Совјете, да се од једног колосека пребаце на други и да од рата за који су све доскора питали „Pour quidi et pour quoi?” (због чета и зашто - превод А. Стаматовића) начине отаџбинске ратове.

У Србији, већ у августу 1941. године, верници су се почели сакупљати у одреде које је народ звао „пилићарима”, а који су лутајући селима, палили општинске архиве и покушавали да се у народу дочепају скривеног оружја. Бројно стање једног таквог одреда крајем лета 1941. године износио је петнаест „другова” и једна или две „другарице”. Другови су се и одећом, и начином говора, разликовали од мештана, које су паљењем архива „ослобађали”. Другарице су носиле чакшире скијашког кроја и пиштољ преко кошуље, чији су крајеви били извучени.

Средином августа 1941. године, Наш командант и нас неколицина, који смо се тих дана затекли код њега, имали смо прилике да у селу Планиници, Среза колубарског, видимо први пут на делу један такав „Народно-ослободилачки одред”, Колубарски.

Планиница лежи у присоју Суворора, недалеко од села Струганика, родног места војводе Мишића, а поред бановинског пута најгоре врсте, који из Чачка, преко Суворора, долази у Ваљево. Село броји стотинак домова, углавном Ђировића. Као и мештани околних села, и Планинчани су разбацано оружје војске која је ту капитулирала, прикупили, - колико су

смели и могли, - подмазали, па завијено у цакове или саргије, или положено на брзину у склепане сандуке, закопали у штале, у забране и воћњаке, да тамо чека „да му време дође”.

Обилазећи села у циљу организације и образовања војске која се из пепела рађала, наши људи прикупљали су податке о скривеном оружју. Саветовали су народу да га стрпљиво чува и крије све до дана док његова употреба не буде оправдана, тј. кад оно што узмемо можемо и одбранили, и кад изгледи на крајњи успех буду сигурни.

За разлику од овог гледишта, Централни комитет Комунистичке партије Југославије поставио је циљеве, који би се, без имало извијања, могли свести на ово: помоћи Стаљину и дочепати се власти.

Само по себи се разуме да за ове задатке не треба бирати средства, а још мање штити интересе народа, или његово живо тело.

Што више жртава у првом, то мање отпора при извршењу другог задатка. При свему томе, комунисти нису скидали с ума чињеницу да ће се спољни непријатељ сразмерно брзо повући, а да ће стварна препрека завођењу комунистичке диктатуре бити они који су ту рођени и који ту заувек остају.

Тако снабдевен упутствима свог Централног комитета „колубарски народноослободилачки одред” обрео се те летње ноћи, баш пред саму поноћ, у селу Планиници, свега два сата хода низ планину од колиба у којима се одмарало људство наше Врховне команде, на дрвеним сењиштима, или на земљи прекривеној сламом и папрати. Опасачи и реденици, груба одела, буве и разна гамад коју је стока свуда посејала, нису дозвољавали уморним телима заслужени починак. Људи су се, баш као на роштиљу, превртали, час лево, час десно, на трбух, па на леђа, и нападне делове тела бранили чешањем. Те и такве муке, првих недеља, па и првих месеци, трајале би до у зору, која би долазила као неко спасење.

Стога није ни чудо што је већина људства била на ногама и под оружјем свега неколико тренутака од часа кад се планином заорио звук наше заседе код Усамљених Букви.

Стража је зауставила голобрадо сељаче, уплашено и задихано, које је као дивокоза с камена на камен устрчавало уз планину, јер га је зло које се те ноћи сручило на Планиницу, натерало да нас у невреме потражи.

- У село је стигла група наоружаних људи. Има их двадесетак, а и једна девојка је с њима. Веле: „Ми смо партизани!” отпоче младић у часу кад и командант стиже. Па пошто га војнички, доношењем руке до шајкаче, поздрави, настави: Кажу „Долазимо да извршимо мобилизацију!” Хоће младеж собом да одведу. Пошто им и пушке требају, сада домаћине по селу, са пиштољем у потиљак, терају да им скривено оружје покажу. Скидају и обућу, јер кажу да је њима потребнија. Код Општине су прво запалили архиву. „Кад архива изгори”, кажу они, „непријатељ нам ништа не може!” Остали су код школе. У школско двориште су силу народа утерали. Ја се некако извукох из гомиле, баш кад су кмету батине ударили. Пожурите, људи, да не буде доцкан!

Командантово присуство задрже нас да не полетимо селу. Чекали смо његово наређење.

Наслоњен лактом на колена, са нераздвојном лулом у зубима, Дража је зурio некуд у даљину. Померао је полако поглед с лева у десно, као да је по терену тражио познате тачке на линији са које је и он, као млад потпоручник, полетео у славну Суворовску офанзиву. Сећање на те дане, кад је цео народ бранио срећно земљу Србију, а само један непријатељ био на видику, надахнуло је можда ово чудно и кратко наређење:

- И ако пуцате, не пуцајте у њих!

Погнутих глава, дубоко у мислима, спуштали смо се ка селу, иза „Подофицирске групе”, на коју је пао задатак да изврши кратко и чудно наређење и која је пред нама журним, скоро трчећим кораком одмицала.

Из мисли нас тргоше прве пушке и понека бомба, чији се прасак страховито проламао котлином којом силазимо. Убрзасмо корак. Сретосмо и прве рањенике. Један, наслоњен на друга, покушава да крочи. Други, левом подржава рањену руку, и напиње се да се насмеши. Ранили су их партизани, који су се забарикидирали у школи, док се голорук народ на све стране разбежао.

Наши скоро и не пуцају; ако пуцају, не греше се о наређење, јер зрна лете изнад школског дворишта и крова. па и таква уливају страх почетнику у борби. Потрбушке, подофицири допузаше до школе и позваше партизана да предаду оружје. По замрлој ватри рекло би се да су они у школи већ спремни и на такав корак. Још пуцањ или два, последњи издисаји умируће чарке, па „Подофицирска група” улете у школу. Ту их дочекаше руке дигнуте небу.

Зачељем на челу, челом на зачељу, и са „робљем” у средини колоне, пењали смо се нашим колибама. Непроспаване ноћи и сунце на врхунцу учинише ноге тешким као олово и натераше грозницу у образ, па у очи, и онда у цело тело. Зној је цурио, а грло се сушило. Жагор је умукао. Само, ту и тамо, једнолико клепетање чутурица и лупа ручних бомби што се клате о опасачу. И без суза у очима, и без жалосног нарицања, личили смо на поворку која покојника искрено оплакује.

На заравни испод Бабине Главе, а поред саме Мијајлове трле, колона стаде. Као по команди, људство се просу у хлад храстовине. Чело и зачеље, падоше као покошено снопље; а они у средини, бојажљиво као да се нећкају.

Освежена поветарцем, савладана умором, колона је спавала најслађим сном.

У оближњој колиби, једна жена, која јутрос из Београда стиже да обиђе сина, помаже лекару, који, ето, превеја прве ране братоубилачке борбе.

Сунце одмакло, силази западу. Опружена и доскора непомична тела уморних војника сада се већ мешкоље. Неки се дигне и испружи руке, други гласно зевне. И празна црева почињу да крче. Мирис свежег хлеба, који се ту, у близини, под црепом пече, голица ноздрве. Полако, један по један, лено, скоро пијано, исправљамо се на клецаве ноге.

Командант је стајао у групи колубарских партизана. Партизанка Ружа синовица је његовог доброг друга, кога је овај рат затекао далеко на страни. Ружа ће сутра мајци у Београд, са женом што је дошла сину у посети.

А Ружини другови – већ су на слободи. Изненађени крајњим исходом, можда само у пози лажног стида, слушају, рекло би се пажљиво и скрушено, речи које им Михаиловић упућује на растанку:

- Идите кућама и учините све што је на вашој моћи да грађански рат остане само неиспуњена жеља немилосрдних завојевача. Најстрашније и најопасније зло које један народ може задесити, то је међусобна борба његових синова! Окупатор је у земљи. Боримо се, сложно и разумно да њега истерамо. А када он преко наших граница побегне, суверени народ, овај што трпи и земљу чува, народ из Планинице и околних села, народ из градова великих и малих, нека каже своје. Његовим одлукама сви се морамо покорити.

Сунце је утонуло за обзорјем, кроз крвави пламен у коме се цео запад купа. Народ каже: биће невремена.

Партизани, један по један, примају хлеб што се пуши и голица ноздрве, тек испод црепа извучен. Силазећи низ косу, одлазили су група по група. Прођоше поред заседе код Усамљених Букви и изгубише се у сумрак, који све више обавија Гору...

Два и по месеца после овог догађаја, ударише нам на Краљеву у леђа. Дероко са још неколицином паде први. И једна илузија пала је са њима.

Па ипак, грађански рат под окупацијом у Србији 1941. године завршио се онако како је народ хтео. И то цигло за неколико недеља.

Међутим, Стаљинове хорде и савезничка помоћ, после три пуне године, силом их вратише натраг, пошто народу везаше руке и запушише уста.

Али, кад народ опет проговори, друмови ће пожелет „другова”...⁴

Мјесни комитет КПЈ за Андријевицу, на састанку од 17. јула 1941. године, донио је одлуку да се образује Срески националноослободилачки одбор, који је требао да представља орган власти за Андријевички срез. У том циљу Мјесни комитет је организовао и народни скуп, на коме је народу требало наметнути овај Одбор као орган власти. На изненађење комуниста, на овом скупу појавила се и група официра и интелектуалаца, на челу са професором и бившим директором Подгоричке гимназије Милутином Јелићем. Јелић је узео ријеч, и на скупу поред осталог, поставио и оваква питања: „Ко руководи овим народним скупом? Ко је тај Привремени одбор националног ослобођења? Кога он представља? Ко сте ви? Имате ли ви народно овлашћење да сазивате овакве скупове?”⁵

У инструкцији ПК КПЈ за Црну Гору од 18. јула 1941. године, партијским организацијама на терену, поред осталог се каже: „Приликом избора командира чета, команданата батаљона и политичких комесара водити рачуна о томе да тамо буду изабрани партијци и ближи симпатизери за командире и лица за везу са народом”. Јулски устанак 1941. године, био је спонтани устанак, у коме су углавном вођство имали официри југословенске војске. Један од комуниста, учесника устанка у Црној Гори, о томе каже: „Ми нијемо имали илузија у односу на дуготрајност и корисност наше сарадње с Лашићем, Весковићем, Васом Лабаном и још неким официрима, али је било мишљења да ту, на положају, не треба са њима сувише заштравати односе док не буду ослобођени Плав и Гусиње, јер нам је недоштајало искуство и организационих способности да бисмо могли преузети команду у своје руке.”⁷

Приликом истражног поступка у Београду 1946. године, Дража Михаиловић је о првом сукобу са партизанима изјавио: „Истина је да сам партизанску славковачку чету напао у школи на Планиници, заробио 14 партизана и међу њима Јанићијевића, кога је та група отела од Мишића у Ба. Јанићијевића сам одмах стрељао, јер сам имао обавештење да је гестаповац, остале сам пустио а девојку Главињића сам задржао. Славковачку чету сам напао због тога што су ноћу к мени дошли сељаци и казали ми да та чета врши тучу и отимачину.”⁸

У августу 1941. године, Тито је покушао да формира илегални „Народни комитет ослобођења”, али га је у томе спријечила Коминтерна, да не би одмах открио намјере о преузимању власти.⁹ Дана 3. новембра 1941. године, пошто је избио сукоб између четника и партизана, Врховни штаб НОП одреда, предложио је Дражи Михаиловићу обуставу непријатељства. На ово је Дража телефонском депешом, преко свог потчињеног официра и начелника штаба потпуковника Драгослава Павловића, одговорио Титу овако: „Командант ми је наредио да вам одговорим на ваше захтеве: Пуковник Дража Михаиловић чинио је крајње напоре да не дозволи братоубилачку борбу. Обавезе које је примио испуњавао је најлојалније. С друге стране, Главни штаб народно ослободилачких одреда Југославије није хтео испунити ни једну од примљених обавеза. Тако није хтио дати ни најнужнију муницију за потребе фронта, што је доказ задњих намера; новац који је имао бити послат као прва рата није дат под разним изговорима, од пушака примљено је свега 500 према хиљадама које су имале бити испоручене, наши су људи на све стране злостављани, затварани а није ништа учињено да се овом насиљу и самовољи стане на пут. Имамо несумњивих доказа поред ваших признања да сте ваше нападе извршили на Чајетини, западно од Ужица као и у Косјерићу у ноћи између 30. и 31. Нема ни најмање сумње на коме лежи тешка одговорност због проливане братске крви. Док су се четници борили на фронту, скидани су ваши одреди и концентрисани у Ужицу, што није промакло нашим запажањима. Напад који сте почели припреман је већ дуже време, а мноштво људи који су ухваћени потпуно слободно су изјавили у својим саслушањима, који су ми у рукама да сте ви овај напад припремили и да им је наређење издато.

– За обуставу борбе захтевам: на првом месту напуштања Пожеге од вас.

– По ранијем споразуму лојално испуњење истога у погледу оружја, новца, муниције и осталог материјала и то одмах. Поред овога пуштање свих заробљених четника од вас. По заповести команданта Начелника Горског штаба п. пуковник Драгослав Павловић.”¹⁰

Командант четничког одреда у Чачку мајор Радослав Ђурић, упутио је 6. новембра 1941. године, команданту Чачанског партизанског одреда, услове за прекид непријатељства у десет тачака. У првој тачки овог документа се каже: „Преформирање партизанских јединица које су се до сада базирале на политичкој основи у постојеће војно-четничке одреде под командом пуковника госпо. Драже Михаиловића, који је за то наименован указом НВ. Краља.” У тачки другој се каже: „Обострано скидање знакова који немају обележја Југословенске војске.”¹¹ Ђурић је следећег дана, такође послао још један захтјев истом партизанском одреду, у коме је написао: „Последњи број Вашег листа Борба изнио је гледиште Вашег глав-

ног штаба у Ужицу тј. да ступа у отворену борбу са нама, према томе не може бити разговора о споразуму да нисам месец дана раме уз раме руководио борбама око Крљева и био до крајњих граница искрен, па са свима и познаницима из Ваших кругова био сам у опхођењу и држању искренији но што треба и што би ми дозвољавала моја службена дужност.

Пошто више немам поверења нарочито у Ваш главни Штаб, за који сам прикупио и добио масу података конкретних, то Вам последњи пут пружам прилику да спречите братоубилачку борбу, а ко појединачно не пристаје на споразум има да положи оружје милом или силом. Лични контакт са познаницима примам само ако сте усвојили споразум. Као доказ да сте усвојили споразум повуците митраљезе са кућа према болници и на железничкој прузи а ви познаници лично изволите дођите у касарну.”¹²

У јек партизанско-четничког сукоба, Дража Михаиловић је 9. новембра 1941. године, послао писмо четничком команданту у Босни мајору Јездимиру Дангићу, у коме је поред осталог написао: „Знајте да су нас партизани напали мучки на дан 31. октобра ноћу и с концентрисаним снагама грунули на Пожегу коју су после дводневне борбе заузели иако уз велике губитке... Овај напад партизана на нас имао је за циљ да нам спречи долазак помоћи из Енглеске, која је требала да се дотури преко Пожеге... Треба да знате да се на челу партизана налазе хрватске усташе, којима је циљ да наш народ гурну у братоубилачки рат и да спрече одмазду Хрватима.”¹³ Заиста, 9. новембра 1941. године, Михаиловићу је стигла авио избацивањем прва, иако врло скромна британска помоћ. Ово је значило савезничко признавање Михаиловићевог покрета, и огроман престиж у народу.

Двадесет и два члана братства Шћепановића из Роваца, послали су 14. децембра 1941. године, изјаву команданту Ровачког НОП баталјона „Војвода Вуксан” у Лијашњу Веку Ј. Булатовићу, да сходно одлукама донешеним на заједничком племенском збору Ровчана од 22. јула, не желе припадати организацији која је основана, нити су одговорни за поступке чете Међурјечке.¹⁴

Дана 25. децембра 1941. године, одштампан је и разаслан „Апел Васојевића”, упућен Братоножићима, Кучима, Ровчанима, Морачанима и Пиперима. У апелу се каже:

„Драга браћо и пријатељи,

Отворите очи у овом најцрњем времену наше историје, не дозволите се да подлегнете мрачним циљевима туђинске политике, која вас је заталасала и покушава да вас увлачи у међусобно крвопролиће. Збијте се у националне редове јер ћете само збијени и повезани исчекати слободу.

Поробљена наша отаџбина и њен намучени али славни народ у пуној нади и с пуним правом очекује да је морално и национално очувате, да разбијете покушај црне навале, интрига, убистава и револуције оних који за 20 година подриваше темеље њезине, али им југословенски народ није дао срушити крваве тековине своје.

Југословенски народ не дозволи Цветковићу да на сраман начин преда туђину нашу нацију, те да за сва времена пред историју окаља нашу славну прошлост и помрачи нашу велику будућност. Непријатељ нас нападе и у том нападу помогоше га петоклонаши, издајници из Хрватске,

Турци-Муслимани и браћа комунисти. Они убрзаше нашу пропаст, побје-гоше са фронта, издадоше свето тло мајке отаџбине. Зашто браћо? Зато да би с гроба наше поробљене домовине и нашег напаћеног народа, место да му помогну, рањеном и премученом отворили револуцију и постигли циљ туђинске политике. Комунисти назваше себе партизанима и јединим борцима против непријатеља да би на тај начин под таквом облицином, прикрили, од поробљеног али родољубивог југословенског народа циљ за који се боре, називајући сваког издајником и петоколонашем ко се не упише у партизана, поубијаше велики број праведних Црногораца, почеше са пријетњама да још убијају да би на тај начин поробљени и избезумљени народ приморали да прелази у њихов табор. Ми вас питамо ко је издајник и петоколонаш, да ли ви који створисте крвљу својом, своје браће и својих отаца велику отаџбину и лијепу слободу, да ли ви до који издржасте борбу и уђосте у непријатељско земљиште, или они који првих дана побје-гоше и издадоше мајку отаџбину. Свакако то није тешко погодити „ће издај-ник бољи од витеза.”

Послије пада у црно ропство родољубиве и витешке Србије навалише хрватске усташе и муслимани, да ископају српски род, ту чврсту и че-личну брану југословенског народа. Њима прискочише у помоћ и браћа комунисти тиме што злостављањем и убијањем Срба пољуљаше наше на-ционалне редове али још не успјеше да нас потчине својој разорној идео-логији. Они да би омели наш поштени и национални рад, преко својих аге-ната достављају наш рад непријатељу како би непријатељ онемогућио да се збијемо у националне редове а они продужили несметано са својим ра-дом у народу који крсте једном борбом против окупатора.

„Крв је људска рана наопака,
на нос им је почела скакати
препунише мешину гријеха”

Браћо и пријатељи,

Ко ступи у њихове редове мора се строго покоравати њиховим прави-лима, да убија, да терорише те да на овај начин убризга у наше тијело па-разитну отров која се за дуго не би излијечила. Наиме настале би крвне освете, међусобна убиства, плачка, паљевине, тако да и кад дође слобода и наши моћни савезници сруше непријатеља ми и онда остајемо у међусоб-ном рату да се крвимо и убијамо. Па што ће нам онда слобода...

Збијмо се у братске националне редове, не служимо непријатељу, већ га бојкотијемо свим могућим средствима, колико можемо. Не дозволимо шпијунима да нас уништавају, већ нека такве хвата и суди им народ, чија ће пресуда свакако бити праведна.

Ко је Главни штаб за Црну гору и Боку

Главни штаб партизански назива себе једино мјеродавним за Црну Го-ру и Боку, да рукује судбином ових крајева. Ко сачињава тај Штаб? Сачи-њавају га: Блажо и Јагош Јовановић, Милован Ђилас и чифут Мошо Пи-јаде, те до јуче и Арсо Јовановић, капетан, који је последије жалосне аванту-ре на Пљевљима одбјегао у одред Драже Михаиловића и оставио их за ва-

зда. Дакле, два Пипера, Милован Ђилас и један Чифут. То је углавном њихов Штаб, за који не можемо рећи ни пиперски, јер Пипере и њихов штаб нијесу допуњали чифути него велики представници тог племена, као сердар Јоле и Мијајло Нишин, као и њихови потомци који би чињели част и нама и Пиперима.

На наш предлог да се Главни штаб допуни легитимним представницима Црне Горе и као такав да буде мјеродаван руководити са судбином црногорског народа, они су то одбили. Зашто, јасно је свакоме: дакле, што не би могли да раде оно што сада раде, наиме да убијају праведне Црногорце, да врше терор и стварају зло и крвопролиће међу црногорским народима.

Ко сматра себе мјеродавним да споји Црну Гору са Русијом?

Овај садашњи Главни штаб сматра да он, када би створио жељено стање путем револуције и крвопролића, тј. ова 4 господина једнога дана постану велике историјске личности, тиме што ће Црну Гору и Боку ка врећу трица продати Совјетском Савезу.

Браћо,

Велика давнашња жеља нашег народа према мајци Русији веже све Србе и Јужне Словене за њу, те када би се послјије ослобођења поставило питање уједињења свих Словена, то ће народ сам ријешити својом слободном вољом, преко својих легитимних представника те би и Црна Гора ово исто учинила, а никако преко ова 4 самозвана „апостола” који су најмање позвати да рукују судбином Црне Горе и њеног намученог народа, са којим до сада нијесу понијели никакве патње и муке.

Ова господа, која за 20 година са својим друштвом осуђиваше и сада осуђују реакционарне режиме у нашој држави, сад скидоше образину са свога лица, сами употребише најжешћу акцију крвопролића. Дакле доказаше како би они владали и управљали, да иду попут фашизма и даље, јер убијају и муче свој народ. Они не презају да кажу да ће сјутра ако дођу енглеске армије и са њима отворити борбу, заборављајући ону свету декларацију коју су на Атлантику сачињели и потписали Черчил и Рузвелт, а коју је и друг Стаљин одобрио. Овом се декларацијом гарантује повратак и обнова свих покорених држава. Творци ове декларације данас се боре раме уз раме за слободу свих нас, те би било дивно чудо да и са њима сјутра не отворе ватру.

Ова господа из Главнога штаба назвали су племе Васојевића и његове прваке Бранковићима, издајцима, те олошем и шљамом пријетећи његовом уништењу. Плеће васојевићко са презрењем прелази преко заиједања ових жутокљунаца који само успијевају да подгризају нездраву тијело, али здраво и чисто никако. То није могао ни Султан преко својих паша када је са 50.000 своје војске кретао противу Васојевића, али се грдан толико пута враћао. 12.000 Васојевића спремни су у свако доба да врате одмазду свакоме како је ко буде заслужио према њима.

Браћо и пријатељи,

Васојевићко племе позива вас да се здружимо, да се истински повежемо, заједно са осталим племенима Црне Горе, да један другоме пружимо

братску руку у овим најцрњим данима наше историје. Сви здружени и сложни противу непријатеља да га, кад то буде могуће, нападнемо, те да здружени исекамо слободу и заједнички са свим племенима наше братске Црне Горе одлучујемо о нашој великој будућности. Одаберите своје људе да се састанемо, да решимо братски и заједнички све што треба да предузмемо у овим најкритичнијим моментима, јер ћемо тако здружени да побијемо све непријатеље нашега народа. Не оклевајте, него прихитајте, јер свако закашњење биће скупо плаћено.

**С братским и националним поздравом
Племе Васојевићи.”¹⁵**

У писму Штаба Љеворечког НОП батаљона од 28. децембра 1941. године, којег су потписали командир једне од чета тог батаљона Шћепан П. Ђукић и комесар Мирко Вешовић, упућеном II чети овог батаљона, поред осталог је написано:

„а) Што се у Црној Гори не признају никакве друге организације него народно ослободилачка партизанска војска, којој је пришло све што је родољубиво и што хоће да се бори против окупатора, а која једино води исправну борбу за национално ослобођење и пуну народну слободу...

ђ) Што ви стално тврдите да у Лијевој Ријечи нема шпијуна и достављача и јавно пријетите да не смије бити ликвидан ни један Љеворечанин”...¹⁶

Љеворечани су крајем децембра 1941. године, издали проглас народу, у коме је поред осталог написано: „Све ово народ би трпео и прелазео преко свега да није дошла комунистичка акција која да би прикрила своје право лице народу се показује као партизанска војска нека, што није ништа друго него комунизам. Међутим, почели су са насиљем да све мора прећи у партизане ту њихову славну народноослободилачку војску, а ко неће прићи то је против њих, то су шпијуни, то су издајници и непоштењаковићи, затим почели су са пљачкама и отимачином разне врсте и напоследку да би све ово крунисали поштеним радом комунисти су почели братоубилачки рат и наш народ гурнули у међусобне борбе од чега може да има користи само непријатељ.

Вође комуниста у Црној Гори желе да путем братске крви постигну свој паклени циљ који има за циљ да уништи све што је национално и патриотско. Они су завели изванредан број људи и деце обећавајући им власт и положаје... Ове људе увукли су у злочине те сада више не могу назад, пошто им њихове вође кажу да их одговорност не може мимоићи.

Кад је народ видио да ови не иду правим путем и да је цио њихов рад само тежња да узму власт и натуре народу, народ се побунио и тражио да пођу путем жеља и интереса народних, али су они то одбили и сада траже да им народ уступа на силу власт те да ће убијати људе из народа који им сметају у спровођењу њихових мрачних и крвавих циљева.”¹⁷

Бенералштабни мајор Ђорђевић Лашић је 30. децембра 1941. године, упутио проглас Љеворечанима, у вези са писмом које је примио од Штаба Љеворечког НОП батаљона. У прогласу Лашић каже: „У горњем писму они тврде да није изведена племенска организација Љеворечког батаљо-

на већ нека измишљена организација, за неке посебне циљеве, чији је коначни циљ борба за власт и стари поредак, а не борба против окупатора и да је уперена против партизана.

Браћо Љеворечани, све је ово лаж и неистина, којом се стално служе партизани у својој пропаганди, пошто им не иде у рачун да народ буде организован на ма каквој другој основи сем на партизанској, јер када је народ организован на племенској основи не могу разне политичке групе вршљати у народу како хоће и спроводити своје акције, а нарочито оне које су уперене против интереса и опстанка народа. Истина је то, да је формирање нашег батаљона извршено да се спречи братоубилачки рат који су већ почели Мирко Вешовић и његова група, без икаквог повода и разлога, већ једино да су народ бацили у анархију и хаос, дамо да би могли што лакше изводити своје мрачне циљеве... Није тачно да батаљон штити оне који служе непријатељу, него испитује њихове кривице преко народног суда, који на основу прикупљених података и мишљења народа доноси своје пресуде, а не како ради група Мирка Вешовића убијајући невинне људе на један од најнедостojнијих начина... Мирко Вешовић и његова група када су видели да народ не жели прећи у партизане и прикључити се Главној команди партизанских снага прекида сваку сарадњу са својим народом, а зашто браћо Љеворечани?! Само зато да би могли продужити са убијањем невинних људи из народа и тиме нас заплели у међусобне племенске и братственичке борбе као и да би што лакше запалио и упропастио Лијеву Ријеку.

Они не признају никакву другу организацију у Црној Гори, сем партизанску војску којој је пришло како они кажу „све што је поштено и родољубиво”. Значи браћо Љеворечани да сте ви који нијесте уписани у партизане непоштени и издајници. Ово је увреда која се више пута поновила од стране Мирка Вешовића и његове групе, а коју браћо, Ви стари ратници који пролисте крв за своју слободу и свој народ не смете више трпети.

Мирко Вешовић и његова група тврди да смо ми увек истицали да је формирање батаљона чисто Љеворечка ствар, а да је сада ова организација проширена на суседне општине, чак да смо формирали и неки пук. Овде такође нема ни мало истине, јер у нашем програму тачно стоји да ћемо сарађивати једино онда ако у Црној Гори буде проведена племенска организација на националној основи, те састанком у Птичу 23. ов. месеца ми нисмо ни мало одступили од одређеног програма. Никакав пук није формиран, нити ће бити формиран, с чисто Васојевићким, а тек онда када се изврши реорганизација у Васојевићима може бити говора о спајању са другим племенима. Ставља се народу до знања да је у Матешеву већ формирана чета од 70 људи, а у Баре јачине 150 људи, што значи да су сви Матешевци и Барани ступили у нашу племенску организацију, осим овога врши се организација Врањештице и Суве Горе, као и Колашинско Речинске општине на племенској основи... Ми никад нисмо тврдили да у Лијевој Ријечи нема шпијуна, али смо тврдили и сада тврдимо да их има свега два до три, а за које се прикупљају подаци раде предавања народном суду. Партизани стално тврде да има шпијуна и ми их овим путем позивамо да доставе њихова имена као и сигурне податке о њиховом раду, како би народни суд могао донети пресуду. Што се тиче сазнања о покрету партизана и њиховим скуповима изгле-

да ми да их достављају сами партизани и њихови поверљиви људи. Позната је ствар да једна особа служи као шпијун и непријатељу и партизанима а све на штету народа, што је Мирку Вешовићу и његовој групи познато.¹⁸

У упутству ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 27. јануара 1942. године, обласним, окружним и мјесним комитетима и бироима ћелија се каже: „До скоро петоколонашки елементи служили су се врло перфидним методама у циљу обмањивања маса и разбијања народне бобе. Као нпр.: „Ми смо за борбу против окупатора, али противу КП, као руководиоца”, у ствари онај који је данас противу руководства народноослободилачке борбе, наше партије, тај жели да се борба обезглави, што није ништа друго него петоколонашка работа. Даље су иступали са овим: „Треба организовати јавне судове да суде шпијунима и петоколонашима” или „Треба организовати да се врши избор командног кадра”.¹⁹

Мјесни комитет КП за Подгорицу, добио је извјештај бироа партијске ћелије из Пипера од 29. јануара 1941. године, у коме се каже ово: „Гдје имају бољих услова субјективних и објективних, они тамо иступају отвореније и дрскије, иначе подло и маскирано, обмањујући лаковјерни свијет са примамљивим паролама, привидно демократским, као на примјер изборност старјешинског кадра у војним јединицама и слично.

Са тим и сличним паролама иступила је ових дана у Пиперима реакција, износећи свој програм „Народних бораца” како се зове њихова организација, а који је добила од своје централе из Подгорице, по чијим је директивама и радила... Сви су они били заклетни партизани, срески начелник појављивао се на масовним скуповима потпуно без резерве одобравајући досадашњи рад по народноослободилачкој борби... Чим је реакција код нас јавно иступила, а то се испољило њиховим обиласком племена, тражећи потписе за свој програм – Партија је најенергичније и одважно реаговала. Брзо су похватили коловође и то: Јовица Бољевић, ђенералштабни капетан, Милован Бешић кулак и опасан и подмукао тип, као и неколико њихових најактивнијих помагача... Друга „Вандеја” у Пиперима, Мијовића крај, ликвидирана је такође и то на тај начин што су сви до последњега пристали да се упишу у партизанае, подвргавајући се свим наредбама Главног штаба. Од њих нико није саслушаван. Иза ликвидације реакције, Биро је одмах приступио најактивнијем раскринкавању на масовним политичким конференцијама и скуповима... Политичким конференцијама и политичким радом уопште, продужиће се појачаним темпом и будно пратити свачије држање и ничим се нећемо заварати... Сматрамо да је хватање реакције и брза ликвидација њихове акције наш велики успјех, јер је то био тежак и замашан посао, којему су партизани и партијци приступили енергично и без предрасуда.”²⁰

У писму ОК за Никшић од 6. марта 1942. године, Рејонском комитету за Пиву, се наглашава: „Читајући извјештај из Гацка и околине нас много забрињује ситуација у том крају а то нарочито важи за Пиву. Сви другови који отуда долазе највише се жале на Пивљане који како они кажу неће да се боре противу четника као ни банде попа Перишића тако ни оних око Спасоја Тадића. Изгледа да су главни кривци за то одговорни другови чланови Партије у првом реду Тадија Тадић... Такве људе, или боље рећи нељу-

де који шурују са четницима и непријатељима наше борбе треба сматрати као агенте и провокаторе и противу њих поступати као и противу четника, с тим што ће се народу објаснити да су они још опаснији... Ми смо погријешили што нијесмо вама дали обавјештење да одмах стријељате Бајагића као лопова и члана Партије, али би вам убудуће препоручили да то радите макар и без нашег питања. Боље је стрељати и двојицу правих него једног неваљалца пустити... За Тадију изгледа једино што би на томе требали хитно да радите. Уколико би га осудили на смрт да његово стријељање не би изазвало народ против нас, ако би било обратно онда то хитно урадите.”²¹

Партизани су на превару ухватили четничког команданта Пајицу Омчикуса, па је 17. марта 1942. године, војвода поп Момчило Ђујић послао партизанском штабу писмо у коме се поред осталог каже: „Тражим, да ми се одмах поврати наш брат Пајица Омчикус. У противном, предузет ћу такве мјере, да ће о њима писати новине читавог свијета. Показат ћу вам што четници могу и знају. Одговор у року 24 сата.”²² Први обрачун четника и партизана у Книнској Крајини, збио се од 18. до 21. марта 1942. године у Тишковцу. Ево како учесник тог догађаја партизан Стево Владушић у свом чланку „Чувај се синко”, објављеном у зборнику сјећања учесника под називом „Дрвар 1941-1945” пише: Хоће ли се Ђујић извући? – питао је неко поред мене.

- Право да вам кажем, људи – одговори глас из мрака – више бих волио да га они горе ухвате, па ако треба и убију, него да наиђе отуда. Не знам како бих пуцао у његову пратњу. Па они ми до сад нису ништа учинили. Зашто онда да их убијемо.”²³

О свом инспекционом путовању по Босни мајор Радосав Ђурић, поднио је извјештај Дражи Михаиловићу 26. марта 1942. године. У том извјештају поред осталог он пише: „У Мајевици код Тузле неки поручник Дамјановић рашчистио је још прије 10-15 дана партизане, побио им вође и заробио архиву. Из њихове архиве коју сам читао види се да имају план да у Босни ликвидирају четнике и то одвајајући их од официра, а са сељаком ће лако. Њихова последња акција потврдила је то и бар привремено успела...”²⁴

Дана 30. априла 1942. године, министар спољних послова Југословенске Владе у Лондону Момчило Нинчић, упутио је телеграм посланику Краљевине Југославије у СССР-у у Кујбишеву, у коме се поред осталог каже: „Молим издејствовати код Совјетске Владе да се позову партизани да престану са братоубилачким ратом и да се ови боре против заједничког непријатеља под командом Михаиловића.”²⁵

Крајем априла 1942. године, четнички вођа у Херцеговини Добросав Јевђевић, је послао писмо Дражи Михаиловићу, у коме поред осталог пише: „Народ је патријархалан и националан до сржи. Комунисти који су имали интеллигентније вођство и школованије агитаторе превели су га жедног преко воде у партизане под фирмом народне војске чувајући се да му наметну звезде и дуге комунистичке амблеме.”²⁶ На конференцији четничких команданата из долине Врбаса, одржаној 7. јуна 1942. године, домаћин конференције Лазар Тешановић је рекао: „У сукобима са партизанима требе штедети животе Срба бораца, настојати да се они програмом придобију у наше редове и тако појачамо своје снаге за коначан обрачун са Хрватима.”²⁷

Војвода поп Момчило Ђујић, је поводом смрти четничког команданта Паја Поповића, 20. јуна 1942. године окупио четничке команданте: Брана Богуновића, Мана Роквића и Мирка Марића, ради освете Поповића. Том приликом он им је издао писмена наређења за акцију, у којима се каже: „Паја Поповић бијаше Србин, који је интересе српства на првом мјесту сматрао врховним интересима као и његов отац, који погибе од Аустријанаца за српство и његов дични брат кога усташе убише такођер због српства, а српство по свим партизанским схватањима мора нестати, те тако и он као велики Србин мораде погинути.”²⁸ О погибији Паја Поповића, Дражу Михаиловића је извјестио поручник краљевске војске Ђорђе Николић овако: „Партизани су тада наредили да његово тело мора бити закопано још у току ноћи, и бојећи се какве узбуне у селу извукли су се одмах из села.”²⁹

Дана 13. јула 1942. године дошло је до састанка неколико четничких команданата са Дражом Михаиловићем у Зимоњића Кули у Херцеговини. Поред усмених директива, Дража Михаиловић је двојници четничких команданата, војводама Илији Трифуновићу-Бирчанину и Петру Бађовићу дао и писмене директиве. У поглављу тих директива, са називом: „Став према комунистима”, Михаиловић је написао: „Сваки њихов предлог за сарадњу је голо тактизирање са тим циљем а сваки национални став проста маска. Њихов је циљ само један-комунистичка револуција и диктатура пролетаријата. Комунисти ће учинити све да нас елиминишу или ослабе пре немачког слома. Уосталом пале су нам у руке њихове тајне директиве у том смислу. Оне се могу резимирати овако: где је власт јака противника подрити изнутра. Где је власт слаба противника отворено уништавати. Пре свега уништавање националних вођа (официра и националних радника). У борби против националних елемената служити се свим средствима, удруживањем макар и са црним ђаволом. На такву њихову одлуку, после узалудних покушаја да са њима сарађујемо, покушаја који су нас скупо стајали остаје само једно: истом мером без скрупула.”³⁰

У меморандуму који су Влади СССР-а у седам тачака, 25. августа 1942. године, упутили предсједник Југословенске Владе у Лондону др Слободан Јовановић, и министар спољних послова Момчило Нинчић, у тачки другој стоји: „Сви напори југословенске владе у Лондону и Москви, као и генерала Михаиловића у нашој земљи, ради остварења јединствене акције у Југославији и сарадње са партизанима доживели су неуспех”. У тачки четвртој пише: „Недорасло вођство комуниста и њихов тероризам и злочини против српског народа изазвали су народну реакцију против њих, тако да су били прогањани и уништавани где год их се нашло. У јеку рата комунисти форсирају рат, убивши преко 10.000 најчаснијих националиста, и доводећи тако до револта народа, који је устао против њих као један, потпуно на своју иницијативу и без икаквог потстрекивања са стране генерала Михаиловића.”³¹

Поводом I засиједања АВНОЈ-а у Бихаћу, Дража Михаиловић је обавијестио Југословенску Владу у Лондону следећим телеграмом: „Скупштина у Бихаћу и одлуке на њој донете нису прве ове врсте. Све се ово одиграло у манастиру Острогу почетком ове године и било заборављено,

као и у Ужицу прошле године. Нико живи овамо не придаје овим одлукама никаквог значаја нити их узима озбиљно. На њих се већ привикло. Значај се овоме не придаје у толико пре што се на њиховом челу налази неки Тито, о коме се не зна ни ко је, ни шта је, ни одакле је. Цела ова ствар у Бихаћу је ствар пропаганде. Ово је најбољи доказ да циљ комунистичке борбе није борба против окупатора него борба за преузимање власти и светску комунистичку револуцију.”³²

Поводом емисије ВВС, у којима су се четничке борбе против окупатора приписивале партизанима, Дража Михаиловић је упутио распис четничким командантима сљедећег садржаја 4. фебруара 1943. године: „Распис свима без разлике – Наша влада у Лондону је противна енглеском навијању за комунисте. Енглези су обични трговци људским месом. Сви извјештаји о храбрим партизанима у Југославији су обичне измишљотине. Они се не боре против окупатора већ само против нас и то за власт.”³³

У писму члана Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку, које је у име истог потписао Иван Милутиновић, од 10. септембра 1943. године, Штабу II ударног корпуса, тј. Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу стоји поред осталог:... 3. Данас су били представници четника Баја Станишића Симо Мијушковић и тражили да се споразумијемо у погледу заједничке борбе против окупатора. Ми смо им одговорили: Никаквих разговора и споразума нећемо...”³⁴

Шеф британске мисије при Михаиловићевом штабу пуковник Вилијам Бејли, је у својој централи јавио 20. септембра 1943. године ово: „Партизани су већ два пута неизазвани напали Михаиловићеве снаге. У једном нападу ја сам лично понављам лично био присутан. До сад успио сам да спријечим противнападе али не можемо, понављам, не можемо очекивати од Лукачевића да им уступи територију коју је снагом оружја заузео.

Сјутра се надам видјети бригадира Армстронга и поднијети му исцрпан извјештај. У међувремену учините све да Тито нареди тим бандама да не нападају Четс (шифра за четнике - обј. А. Стаматовића) док ви, бригадир Армстронг и Главни штаб не одлучите шта да се ради. Залажем сав свој утицај да спријечим избијање грађанског рата али се бојим да ће изгубити контролу ако се инцидент понови.”³⁵ Каирска SOE (Служба за изузетне задатке) је изгледа покушала да обузда Титове снаге, те је шефу британске мисије при Титовом Штабу пуковнику Вилијаму Дикину, послала овај радиограм: „Бејли јавља да партизани пријете нападом на Михаиловића код Берана. До сада Бејли утицао да се сукоб спријечи. Молимо тражите од Тита да се заложи и спријечи грађански рат који би користио само Њемцима.”³⁶

Командант Зетског четничког одреда пуковник Бајо Станишић, је у наређењу команданту Јуришног батаљона од 24. септембра 1943. године, нагласио ово: „Пред толико до сада проливане братске крви у братоубилачкој борби, коју су изазвали и наметнули партизани, потпомогнути туђим агентима и плаћеницима, после капитулације Италије нашао сам се побуђен и сматрао сам за дужност, да их позовем кућама и да се један пут престане са братоубилачком борбом и проливањем братске крви.

Партизани нису прихватили овај мој апел, већ су на исти одговорили нападом мучки и подло из заседе на моје четнике 14. овог месеца код села Стубе-Никшић, којом приликом су убили 7 а ранили 4 моја четника. Овај се случај поновио 23. овог месеца у Озринићима где су партизани поново напали и том приликом убили 2, а ранили 4 четника из Никшићког среза.

Горе наведена два случаја су јасан доказ да партизани желе да продуже братоубилачку борбу и пролевање братске крви, те сам због тога принуђен да поново примим наметнуту борбу од стране партизана, и ако с болом у души поводом тога.³⁷

Крајем септембра 1943. године, британски генерал Хенри М. Вилсон, послао је радиограм Дражи Михаиловићу. На тај радиограм Дража Михаиловић је одговорио 23. октобра овако: „Судбина балканских земаља и народа међусобно је повезана зато они морају бити у вези а њихови напори треба да буду заједнички и уједињени; из тога разлога сам успоставио везе и помажем елементе народног отпора и ван Југославије а намјеравам и трудим се да повежем такве снаге у пријатељској савезничкој Грчкој, у Бугарској и у Албанији; па чак и у Румунији моји изасланици упорно раде у том смислу.

Морам признати да ми у свим подухватима комунисти праве велике тешкоће и ометају мој рад јер њима није стало до борбе против окупатора што је само привидно средство да прикрију свој прави циљ који је да се дограбе власти у земљи. Међутим југословенска војска иако је према њима у положају оправдане самоодбране; комунисти су отворили своје редове без разлике најгорим квислинзима у земљи – усташама – да би попунили редове своје војске која се озбиљно осипа јер народ у овим крајевима земље напушта комунисте.

Усташе које су нашу земљу издале Немцима и под немачком заштитом биле током рата седам стотина хиљада Срба и лојалних Хрвата, људе, жене и децу, данас су нашле уточиште код комуниста надајући се да ће моћи да избегну одговорност за своје злочине. То је објашњење за тако честе нападе комуниста на југословенску војску, нападе који се често чине на очиглед британских официра придодатих партизанској команди.³⁸

Британски официр за везу и шеф подмисије „Алкали” Ферет, послао је својој централи 14. новембра 1943. године, радиограм овог садржаја: „Шесторица мојих ухода потврђују напад црвених. Црвени спалили просторије одбора Гругр и покупили храну. Врло омрзнути од мјештана ти црвени.”³⁹

Приликом одржавања четничког Башког конгреса били су присутни сви значајнији представници предратних странака. Предсједник Социјалдемократске странке др Живко Топаловић, упутио је позив КПЈ са овог конгреса, у коме се каже: „Нека комунистичка странка обустави грађански рат, који је започела; нека ликвидира посебно политичко војно предузеће; нека распусти своју посебну партијску војску; нека прихвати програм обнове југословенске државе демократским путем, путем израза слободне народне воље и њој су врата отворена за улаз у народну заједницу.”⁴⁰

Ван Србије, у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Книнској Крајини, устаничке снаге у знатном дијелу нијесу биле поларизоване, тј. нијесу се могле подвести под четничке или партизанске одреде. То су углавном биле конгломерације. Касније у тим снагама долази до појеле на четнике и

партизане, а из неких јединица, које би се глобално могле идентификовати као партизанске, знатан дио иступа и прелази у четнике. Основни разлог за то је у томе, што су комунисти покушали да устаничкој војсци натуре идеолошко комунистичку припадност, и претворе је у оруђе за извођење грађанског рата и освајање власти.

У Црној Гори, чланови устаничког комитета у Андријевици били су мајори: Ђорђе Лашаић, Величко Бојовић и Милинко Јанковић; те капетани: Мираш Савић, Димитрије Влаховић и Владо Ђукић. Чланови војног комитета у Беранама били су: Капетан I класе Павле Ђуришић, капетан I класе Мирко Бабовић, мајор Божо Јоксимовић, мајор Момир Џемовић и капетан I класе Радомир Поповић-Рајо.⁴¹ У командном саставу герилског одреда у Јаворју у Босни, били су ови људи који су касније прешли у четнике: Миле Кеџман – командант одреда, Лазар Кеџман – водник III вода, Петар Ђилас и Симо Бурсаћ – десетари II вода.⁴²

Приликом реорганизовања герилских одреда са подручја Оштреља и Босанског Петровца, у командно особље постављени су слjedeћи људи који су касније постали четници: Миле Кеџман – командант I одреда батаљона, Владо Морача – командант II одреда батаљона, Мане Роквић – командант IV одреда батаљона.⁴³ У извјештају Штаба НОП одреда за Босанску Крајину од септембра 1941. године, упућеном Штабу НОП одреда за Босну и Херцеговину, поред осталог се каже:... „2/9. стигли смо у Мркоњић Град и успоставили контакт са Штабом тих одреда којима командује Урош Дреновић. Наравно да смо одмах истог дана обишли фронтове и установили једно задовољавајуће стање са војног гледишта...”⁴⁴ Ваља напоменути, да ће Дреновић касније постати један од најпознатијих четничких команданата у Босни, и да ће му партизани убити жену и сина од двије године. На збору у Мељаку код Пљеваља 18. децембра 1941. године, већи дио партизанске чете прешао је у четнике, и формирао четничку чету на челу са подофициром Милутином Јеловцем. Та чета у јануару 1942. године, прерасла је у батаљон.⁴⁵

Коњички капетан I класе Радојица Рончевић је у 13-јулском устанку у Црној Гори, био члан војног комитета за Никшићки срез.⁴⁶ Пуковник Бајо Станишић који је у јулском устанку у Црној Гори био савјетодавни члан привремене устаничке Врховне команде, успио је одвојити двије чете од партизана, и војници тих чета скинули су петокраке.⁴⁷ Неки чланови Јахоринског НОП одреда, односно његовог командног кадра, прешли су у четнике. То су били: Миле Радовић – командант Устиколинског батаљона Јахоринског одреда (убијен касније од партизана – обј. А. Стаматовића), Аћим Ковач – командир Жешчанске чете Устиколинског батаљона Јахоринског одреда (послије рата осуђен од комуниста на дугогодишњу робију – обј. А. Стаматовића), Слободан Трифковић – замјеник команданта Јабучког батаљона Јахоринског одреда (убијен од партизана 1944. године – обј. А. Стаматовића), Васо Ковач – командир II Јабучке чете Јабучког батаљона Јахоринског одреда (убијен од партизана 1944. године – обј. А. Стаматовића), Манојло Радовић – командир Витешке чете Пречанског батаљона Јахоринског одреда, Грујо Цветановић – командир Пречанске чете Пречанског батаљона Јахоринског одреда.⁴⁸ Капетан I класе Иван

Ружић, био је командант Дробњачко-ускочког НОП батаљона, а касније постао познати четнички командант на сјеверу Црне Горе.⁴⁹ У ноћи између 31. марта и 1. априла 1942. године, од партизана се одваја трговац из Јашовке у Босни Раде Радић, који је до тада био командант IV НОП одреда. Радић ће такође постати познати четнички командант у Босни.⁵⁰

Услед отпочињања грађанског рата од стране партизана, из њихових редова долази нарочито у Црној Гори до масовних дезертерстава, јер многи људи нијесу хтјели загазити у братоубилачки рат. У писму Штаба Дурмиторског НОП одреда од 8. марта 1942. године, Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, поред осталог стоји: „Према извјештају команданта сектора од 6. овог мјесеца види се да ни морал трупа послје борби није на достојној висини и да се није могао одржати... Из дробњачке чете дезертирало је 47 партизана и пошли су са фронта својим кућама, војне власти су их задржале код Боана, разоружале и пустиле као такве кућама. Четворица су задржани као паникери и први дезертери – којима је судио пријеки војни суд и осудио их на смрт стријељањем и то: Стеву Пушељу – негативног типа из времена Југославије, познатог дезертера са Пљеваља, који је и овог пута дезертирао, кукавички и издајнички напустио фронт Сињајевинског сектора и за собом повукао извјестан број партизана из борбе.

Ђурка Вилотијевића – свашточињу и лупежа, који је и раније осуђиван за прљава дјела, ради чега су му скидани партизански знаци. Дезертирао је са Пушељом разбијач народног фронта и позадине.

Нова Петковића, познатог дезертера и паникера са Пљеваља, који је и овога пута дезертирао.

Шћепана Дринчића, непријатеља народне борбе, дезертера и паникера.

Данас 8. III смртна казна над том четворицом дезертера извршена је у Боану у 7⁰⁰ сати изјутра.”⁵¹

Штаб Цуцко-ћеклићког НОП батаљона је 11. марта 1942. године послао писмо Штабу Ловћенског НОП одреда, у коме је поред осталог нагласио: „Дана 22. јануара 1942. године дошла је једна група партизана и непартизана која је иступила са паролама пете колоне и то: Зашто нам стално бацате прашину у очи, и да треба да знају куда су њихова браћа 59 Цуца, да неће у рат са браћом Васојевићима и сл...”⁵² У писму чевско-бјеличког партијског бироа од 11. марта 1942. године, неименованом претпостављеном партијском органу стоји: „Дезертирало је 10 партизана говорећи да они нијесу за братоубилачки рат, да неће ићи у Васојевиће, а да ће се борити против Талијана...”⁵³

Представник Рејонског комитета Пиве у писму од 12. марта 1942. године, упућеном ОК КПЈ за Никшић, рекао је поред осталог ово: „Наиме, јединица у којој је он радио, и то читава показала се апсолутно колебаљива и заузела издајнички став по питању ликвидације Тадијине. Иста је састављена од Тадића, ближих рођака Тадијиних, а већином интелектуалаца, она је натурала масама став да га не треба ликвидирати. Али вјерујемо да расположење маса не иде дотле да би се због његове ликвидације могли изазвати евентуални сукоби. Само ради се о томе да би таква јединица, која се претворила у обичну фамилију, односно боље рећи та банда

биле спремна да изазове цијепање, бар једног дијела маса од наше партије. Ово говоримо зато што масе један дио њих сматрају комунистима јер се нијесу компромитовали онако као Тадија. Саслушавање Тадијино је извршено у присуству јединице Тадића и неких другова из осталих јединица. Тадићи су углавном дошли, не зато да би се нечему научили, слушајући кувачичке и лажне Тадијине исказе, већ зато да би га ослободили од заслужене смртне казне. Другови из РК (рејонског комитета – обј. А. Стаматовића) нијесу били присутни овом саслушању, изузев 2 Саслушању је присуствовала и другарица Нела. Иако су према Тадијиним исказима Тадићи били свјесни злочина који је извршио, иако су признали отворено да такав поступак једног члана Партије заслужује смрт, ипак су упорно бранили издајнички став да га не треба стријељати, правдајући то неком његовом неизвјесношћу и немањем иницијативе. Држање осталих партијаца било је исто тако прилично колебљиво, изузев дуга Милана, члана РК. Стријељање нијесмо извршили, не због расположења маса, већ због издајничког држања поменутих партијаца и њихове спремности да направе нове злочине према Партији, само да би осветили свог рођака. А кад је друг Жарко писао да га треба стријељати, ако је расположење маса за то, сигурно му ни на крај памети није било да ће партијци заузети овакав став и утицати негативно на расположење масе. Из овог излази, да наш став који је био одлучан и ишао у потпуности у прилог његовој ликвидацији није могао бити спроведен у живот као партијска одлука. Другим ријечима значи, да су чланови партије отказали послушност према Партији. И не само то, него су заузели и непријатељски став према њој. Ето због чега нијесмо могли донијети сами одлуку о његовој ликвидацији. Последња могућност испуњена је тиме, што смо Тадију послали кући, под условим: да се никуда не креће и да нигдје носа не помаља до коначне одлуке Партије. А ваша одлука обзиром на овакву ситуацију и у самој нашој партијској организацији требала би да буде брза и одлучна, како би користила оздрављењу наше Партије.”⁵⁴

Штаб Ловћенског НОП одреда, је у свом извјештају упућеном 14. марта 1942. године Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, написао ово: „Политичко стање у Катунској Нахији се погоршало последњих дана. Почели су тамо стизати дезертери са фронта у Васојевићима, наишли су на неке слабије јединице које су их дочекале и успротивили се њиховом разоружању, како је тражио Штаб батаљона пета колоне је овом појавом дезертера много охрабрена и хвата маха. Тако да у Катунској нахији данас имамо двије чете партизана, једну из Цуцко-ћекличког, другу из Чевско-бјеличког батаљона које фактички отказују послушност, а имамо у Чевској општини око 70-90 сељака који под утицајем пете колоне узимају оружје, држе страже и осјећају се као нама противничка војска.”⁵⁵

У наређењу Главног штаба НОП одреда за Црну Гору од 15. марта 1942. године упућеном Штабу Никшићког НОП одреда стоји: Примили смо ваше писмо бр. 166 од 13. о. м. и на исто одговарамо:

1. Из вашег писма видимо да је паника и деморализација партизана обухватила, у извјесном дијелу, и ваше дјелове. Брзом интервенцијом и општим мјерама против пете колоне морате по све разбити и поново по-

вратити морал и дисциплину од партизана. Брзе и енергичне мјере у данашњој ситуацији јесу најбољи љекови и најбоље оживљавање партизанских редова.”⁵⁶

Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом извјештају Врховном штабу НОП одреда и ДВ Југославије од 15. марта 1942. године, поред осталог је казао: „Извјестили смо вас о случају људства Косаничке и Леверске чете са територије Косаничког батаљона, а то је да је 70 партизана са положаја у Косаници исти напустио и отишли у Пљевља, те се предали четницима...”⁵⁷

„У племенима која су се одметнула радимо да осигурамо контакт са масама и омогућимо политички рад и уношење пропагандног материјала. Исто тако организујемо тројке које ће у позадини ликвидирати петоколонаше”, написано је поред осталог у извјештају ПК КПЈ за Црну Гору, Бокву и Санџак од 15. марта 1942. године, упућеном ЦК КПЈ.⁵⁸ У извјештају Штаба Зетског НОП одреда од 16. марта 1942. године, Штабу Ловћенског НОП одреда пише: „Упућује се натраг Горњољешанска НОП чета која је остала овамо дуже на положају. Она се била поколебала и изгубила самовјерење. Дисциплина у њој није одговарајућа. Партизани у њој нијесу доволно свјесни значаја борбе и дужности које морају извршавати.

Ово је проузроковано тиме што су први пут били даље од својих кућа и у акцијама противу пете колоне. Осим тога, чули су били за борбе у Љешанској Нахији, а поред тога овамо је ситуација била доста тешка, пошто је била плима од реакције, па су се бојали таквог изненађења, које би их довело у тежак положај или осрамотило.”⁵⁹

Штаб Горњозагарачке НОП чете, је у писму од 19. марта 1942. године команданту команско-загарачког НОП батаљона нагласио ово: „Пошто се десио овај случај да се из састава ове чете мучки одведу два Шћепановића, Лазар и Милутин који се још ни до данас нијесу вратили у састав ове чете. Према горе изложеном молим да се наведена браћа Шћепановићи врате у састав ове чете 20. марта до 12 часова и да се тачно назначи име лица које је наведене људе одвело и по чијем наређењу. У противном ако се сјутра до 12 часова ти људи не буду вратили ова чета убудуће неће уопште извршавати никаква наређења нити које партизанске власти.

Ово тражење потиче отуда пошто су два Шћепановића до сада познати као потпуно исправни и поштени људи и грађани општине загарачке и нису могли бити одведени без знања ове чете нити се пак убудуће дозвољава никакво одвођење лица из састава и са територије ове чете...

**Командир
Вуко Кековић.**⁶⁰

Поводом догађаја у Горњем и Доњем Загарачу, реаговао је својим писмом од 20. марта 1942. године, командант Команско-загарачког НОП батаљона, које је упутио Штабу Ловћенског одреда, у коме је нагласио: „Извјештавамо вас следеће да је чета Доњо Загарачка отказала послушност комесару своје чете. Тако да на састанку ноћашњем су иступили са... (овдје је документ дијелом уништен – обј. А. Стаматовића) као и чета Горња. Позвали су командира да остане са њима као командир он је одбио и дошао у овај штаб. Косоволушки батаљон био је дао једну чету која је била у приправности у Доњи Загарач али су они

изгнани са њине територије. Као што видите стање је врло тешко, па ни сам не знам што да се ради...”⁶¹ Примивши ове информације, ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, је у писму од 24. марта 1942. године ЦК КПЈ нагласио: „У писму од 15. о. м. писали смо да се у Црној Гори из дана у дан стање погоршава. У општини Загарачкој двије чете партизана отказале су послушност и, како смо обавијештени, партизанима се онемогућава пролаз кроз ову општину. Услед распадања још неких партизанских јединица, прекинута нам је веза са Цетињским ОК-том и Ловћенским одредом.”⁶²

У писму Цуцко-ћеклићког батаљона из првих мјесеци 1942. године, Штабу Ловћенског НОП одреда, се каже: „Према последњем извјештају овог штаба о стању на нашем подручју и после убиства издајника Мата Биговића стање је следеће: Наредили смо да га укопају без кукања и лелекања и објаснили народу зашто је убијен и назвали га петоколонашем и издајником.

Било је гунђања од његових, али се све свршило без галаме и вике и они су отишли својим кућама. Сјутра дан су се окупили читава чета малоцуцка, на гробу почели лелекат, викат и пријетит, од нас из Штаба није био нико... Пета колона за једну ноћ успјела је да организује све партизане и селачке против убијства Мата Биговића и тражили су убојство политичког комесара на лицу мјеста. Затим је читава чета отказала послушност да иде у акцију у Васојевиће тј. нигдје нећемо ићи у борбе против браће чак ни против старе Југославије... Пошто се није одазвала чета малоцуцка позиву у акције на Васојевиће је одрекла послушност, те овај Штаб батаљона није упутио осморицу партизана у исте...”⁶³

Заробљени партизан Љубомир Миљанов Зековић из Шаранаца код Жабљака, је на саслушању пред четничком комисијом априла 1944. године, изјавио је поред осталог ово: „У VII бригаду ступио сам насилно и прикључен сам истој у Колашин када је иста путовала за Куче... Када су наступали националисти (тј. четници – обј. А. Стаматовића) на мјесто гдје сам се налазио као стражар на дно Доњег Медуна ја нисам хтио пуцати на њих већ сам се њима предао... Ја сам се са десетином договорио да бјежимо из партизана у националисте али нисам познавао терен и никога од националиста, коме бих се могао упутити.”⁶⁴

Да су партизани, односно комунисти који су их предводили, одговорни за изазивање грађанског рата, свједочи и неколико докумената, у којима се види да је приоритет борбе партизана, била не боба против окупатора, него против четника. Тако је Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку, у свом наређењу од 26. фебруара 1942. године, Штабу Никшићког НОП одреда написао: „Ми мислимо да би у данашњој ситуацији било потребно да ви један дио ваших снага повучете из Херцеговине, а да другови у Херцеговини, наставе са чишћењем терена од пете колоне, па макар окупатора мање узнемиравали. Борба против пете колоне у данашњој ситуацији треба да буде једна од најважнијих тачака.”⁶⁵

У наређењу Врховног штаба НОП одреда и ДВ Југославије II пролетерској бригади, од 7. марта 1942. године, стоји: „Ми смо вам већ раније рекли да на првом мјесту треба да је борба против домаћих изрода – четника, петоколонаша и разбијача народне борбе. За вријеме ликвидације тих

бандита борбу са окупатором треба избјегавати...⁶⁶ Такође Врховни штаб НОП одреда и ДВ Југославије, је 10. мата 1942. године, издао наређење Ивану Милутиновићу и Моши Пијади, који су руководили партизанима у Црној Гори, овог садржаја: „Док не уништите четнике, избјегавајте борбу са Талијанима сем када је немогуће да се то избјегне или када је сигурно да ћете доћи до оружја и материјала.”⁶⁷

Посебну тематику истраживања, представљају мартовски преговори 1943. године, између Њемаца и партизана, и склапање уговора у Горњем Вакуфу. У једној од тих тачака, партизани су нагласили да су им четници главни непријатељи. О овој проблематици биће више ријечи у једном од наредних поглавља. Војвода поп Момчило Ђујић, је у поруци Дражи Михаиловићу из неназначеног мјесеца 1944. године, написао ово: „Партизане Нијемци и усташе пуштају да мирно пролазе са својим колонама а тражећи кавге и мегдана искључиво са одредима Југословенске војске у Отаџбини.”⁶⁸

Амерички пуковник Роберт Х. Мекдавел, шеф америчке мисије при Михаиловићевом штабу, је у писменом одговору Комитету за праведно суђење Дражи Михаиловићу у Њујорку 1946. године, назначио поред осталог ово: „У том тренутку снаге маршала Тита под комунистичким вођством нападе су Михаиловићеве снаге великом дужином фронта. Томе нападу су били свједоци долепотписани лични и његов штаб. Да би напали Михаиловићеве снаге које су се баш тада тукле против Њемаца Титове снаге су се повукле кроз појас њемачких гарнизона у Западној Морави не осврћући се на Њемце. Од тада главни циљ Титових снага у западној Србији био је не да се боре против Њемаца, већ да се дочепају Михаиловића и америчке мисије. Низ таквих напада натјерао је генерала Михаиловића да се повуче у Босну.”⁶⁹

Комунисти не само да су давали приоритет борби са четницима у односу на окупатора, него су у појединим крајевима у вријеме устанка, били потпуно минорни, односно четници су у потпуности организовали устанак против окупатора и усташа. Један од комунистичких вођа на Тронеђи, Стево Срђић, послао је 21. јула 1941. године, извјештај секретару Среског комитета КПЈ за Босанско Грахово и Дрвар, у коме се по мјестима описује стање. За Книн се каже: „Книн – Дознајемо да тамо постоји партизанска ћелија. Упутили смо тамо два наша друга. Градски комунисти се најбоље не сналазе у овој нашој сељачкој борби. Изговарају се да нису добили одобрење од свог руководства из Сплита. Било би се добро упутити некога у Сплит ради конкретног договора са Далматинцима.”⁷⁰

О устанку у Книнској Крајини и Далмацији познати комунистички руководиоци др Владимир Бакарић казао је ово: „Први проблем у Далмацији је био тај, што руководство није знало за наш програм широке акције и нису, изгледа дијелили нашу орјентацију на широку, опћенародну базу устанка. О томе су дискусије стално трајале неко вријеме.”⁷¹ У писму ПК КПЈ за Хрватску, упућеном ЦК КПЈ, у вези са устанком у Книнској Крајини се каже: „Православни елементи, који су побјегли пред усташким крволоцима у шуму, да спасе свој живот, заиста су спремни за борбу, али се налазе у рејонима код Ливна и Книна, гдје су наше партијске организације врло слабе или их уопће нема. Умјесто партије ангажирали су се вели-

косрпски елементи који у Книнском и Дрнишком крају доминирају.”⁷² У подручју МК КПЈ за Книн, крајем 1941. године, било је свега 27 чланова партије, што говори о минорности комуниста у овом крају у устанку.⁷³

Неки од комунистичких руководилаца у Црној Гори, попут Ђока Пајковића, доводили су својим посљератним писањима сами себе у контрадикторност. Тако овај познати комуниста из андријевичког краја, у својој књизи „Токовима револуције” пише: „...„Сјутрадан ујутру Мјесни комитет Партије, који је истовремено био и штаб, разматрао је ситуацију на почетку оружане борбе. Али већ око 9⁰⁰ или 10⁰⁰ часова чула се јака пуцњава бачача из италијанских гарнизона. Не знајући о чему се ради, претпостављали смо да Италијани пуцају да би заплашили устанике. Но кад смо чули и пуцњаву с друге стране, схватили смо да се борба наставља. Нови сукоб је трајао током цијелог дана, а у сумрак су наши одреди ушли у прву улицу града и ускоро ослободили један дио Берана. Из карабињерске станице у граду у којој је било око 40 италијанских војника, карабињери су се упорно бранили.

Због такве ситуације, увече 17. јула, заказали смо савјетовање, на које су осим чланова Мјесног комитета КПЈ позвани и други политички људи из града, као и извјестан бој официра бивше југословенске војске. Разговарали смо како да савладамо карабињерски гарнизон. Том савјетовању је био присутан и Павле Ђуришић, официр бивше југословенске војске, који је касније постао издајник. Он је израдио план напада на град, и мада се противио да нам га преда, а постављајући питање ко руководи овом борбом, ми смо на основу тога плана сјутрадан кренули у акцију...”⁷⁴ Пајковић као што се види овдје тврди да је МК КПЈ био устанички штаб, а тај штаб не зна о чему се ради на попришту борбе, и по пуцњави схвата да се она наставља. Пајковић такође признаје да су комунисти сарађивали са Павлом Ђуришићем, и да је он направио као професионални војник, односно официр план напада на Беране. Ђуришић је бар према писанији Пајковића, одбио да план преда комунистима, али не разјашњава како су онда комунисти према том плану ослободили Беране? Пајковић назначавала да је Ђуришић касније постао издајник. Откуд је Ђуришић могао постати издајни, кад се борио противу Италијана? Све ово показује да комунисти нијесу организовали устанак, нити су водили устанике у борбама.

Комунисти, односно њихови режимски историчари, пола вијека четнички покрет приказивали су као реакционарну спрегу официра, конзервативних интелектуалаца, буржоазије, кулака и свештенста. Они су тиме хтјели оправдати грађански рат који су повели, поред осталог и са социјалног аспекта и аспекта аграрне реформе. Од 30. новембра до 2. децембра 1942. године, у Шаховићима од Бијелог Поља, одржана је конференција четничких команданата из Црне Горе и Старог Раса. У записнику са ове конференције, се поред осталог каже: „...Секуле Богавац, учитељ (Беране). Да се земља дадне поред сељацима и нижим чиновницима, јер ће је њихове породице саме обрађивати... Милан Перовић, учитељ (Шавник). Изјашњава се за повећање деце. Да сељак не продаје добивену земљу. Да се и за чиновнике уведе привредни рад за ферије како не би било изненађења...

Милошевић Владимир, студент медицине (Андријевица). Лекари да буду државни службеници. Да се позабаве социјалним питањем. Одузети право приватне праксе. Болнице бесплатне. Амбуланте и станице да постоје по селима...⁷⁵ Ваља напоменути да су овој конференцији присуствовали четнички команданти Павле Ђуришић и Захарије Остојић. На крају конференције донијети су закључци у 17 тачака. Интересантне су нарочито тачке 5 и 10. Тако се у тачки 5 каже: „Приватна својина је заједничка, а њен обим мора се ограничити за оном у општем интересу. Земља припада ономе који је обрађује. Велики приватни поседи морају се укинути и ставити држави на располагање. Ово ће држави олакшати потпуно решење аграрне реформе. Аграрно питање мора бити решено потпуно и правилно. Целокупна индустрија мора бити у државним рукама. Велика трговина мора бити у државним рукама, а мала у приватним контролом државе. Привреда треба да буде изграђена на принципу државног задругарства. Трговачки послови, новчани кредити и заводи морају бити у државним рукама.” У тачки 10 се каже: „Обавезно се мора донети: Закон о корупцији, који ће стално предвиђати која дела спадају у дела корупције. За корупцију постоји само једна казна-смрт. Закон о испитивању приватне имовине од 1918. до данас. Закон о кривичној одговорности свих оних који су допринели на било који начин пропасти државе.”⁷⁶

На конференцији у Андријевици 30. јула 1941. године, учесници су послали Среском народноослободилачком одбору писмо у коме се каже: „Тражимо реорганизацију среске војне команде па да у њу уђу само стручна лица и војнички најпоткованији људи и официри и да се срески народноослободилачки одбор преименује у цивилни одбор и буде састављен од људи од ауторитета.”⁷⁷ Овдје се потврђује теза, да су комунисти натурали своје тзв. народноослободилачке одборе, као орган власти народу. На основу овога и сличних примјера, види се да је народ прозрео ту њихову игру, и да су комунисти наишавши на отпор већине народа, отпочели са грађанским ратом.

У току љета 1941. године, у Београду је формиран одбор састављен од представника политичких, националних, омладинских и културних организација. Овај одбор требало је да буде савјетодавни орган Драже Михаиловића. Одбор су чинили: адвокат Видан Благојевић из Народне радикалне странке, адвокат Миодраг Живановић из Демократске странке, Јово Поповић из Земљорадничке странке, Стево Станковић из Српског културног клуба, учитељ Димник из Учитељског удружења, правник Милија Јанићијевић из Омладинског фронта за одбрану отаџбине, приватни чиновник Миливоје Матић из Београдске трговачке омладине, и замјеник старјешине Савеза сокола Владимир Белајчић. Овај одбор био је кратког вијека, јер је откривен од Гестапоа, а већина његових чланова била је похапшена.⁷⁸

Крајем октобра 1941. године, команда војночетничке организације у Шумадији, је објавила проглас у коме се поред осталог каже: „Цела земља је организована у војно четништво, у чијим се редовима налазе исправни српски официри, подофицири и обвезници, али у шумама има и друга организација, организација партизана, која изводи извесне операције који

нису у складу са идејом војске већ за собом имају политичку и личну позадину, која доводи до неслоге. Четничка организација добија позиве за преговоре од разних партизанских група, али пошто се четници боре само у оквиру дате заклетве за краља и отаџбину, нису овлашћени да преговарају са било којом групом. Позивамо партизане да се боре заједно са четницима, али само у оквиру положене војничке заклетве. Позивамо сву браћу Србе да буду спремни за заједничку борбу против вековног непријатеља свих Словена а нарочито Срба.”⁷⁹

Како је почетком новембра 1941. године, дошло до сукоба четника и партизана, 6. новембра у 11³⁰ часова, командант четничког одреда у Чачку мајор Радосав Ђурић, упутио је команданту Чачанског НОП одреда ултимативне услове за прекид непријатељстава у десет тачака. У првој тачки он је написао: „Преформирање партизанских јединица које су до сада базирани на политичкој основи у постојеће војночетничке одреде под командом пуковника господина Драже Михаиловића, који је за то наименован указом Њ.В. Краља.” У тачки петој стоји: „Обострано скидање знакова који немају обележје Југословенске војске.” У тачки седмој стоји: „Од преформираних партизанских одреда, ко жели може ући наоружан у југословенску војску у циљу настављања борбе против окупатора. Остали имају предати оружје, да би се дало онима који хоће да се боре под војничком заставом.”⁸⁰

Дана 29. новембра 1941. године, Југословенска влада у Лондону послала је радиограм преко капетана Дјуена Т. Хадзона, члана британске мисије при штабу Драже Михаиловића, овог садржаја: „Влада Њ.В. најсрданије честита Михаиловићу због споразума постигнут са партизанима. Она ће бити захвална ако Михаиловић пренесе честитања југословенским руководиоцима који су допринели споразумевању.”⁸¹

Капетан југословенске војске Лека Вујисић и судија Батрић Ракочевић, заједно са командиром (мајором) бивше црногорске војске Иваном Булатовићем издали су 30. новембра 1941. године проглас Прекобрђанима и Ровчанима. У том прогласу поред осталог се каже: „Позивамо цио народ да стане на страну ове четничке акције. Прихваћамо се четовања као најславније реликвије наше традиције јер је Србин кроз четовање створио слободу и изградио своју традицију. Напријед браћо и сестре у четничке редове за слободу и побједу Југословенске мисије у свим правцима.

Тражимо заједнички фронт националне борбе и позивамо да се заборава безначајна политичка увјерења. Наш је циљ борба против непријатеља а не противу наше браће.”⁸²

Дража Михаиловић је 20. децембра 1941. године, послао инструкцију ђенералштабу мајору Ђорђију Лашићу и капетану I класе Павлу Ђуришићу. У тачки седмој предвиђено је кажњавање свих оних који су издали државу у априлском рату и послије њега. У тачки деветој се каже: „Треба осигурати једно политичко тијело које ће водити државни брод мером општенародних интереса и тежњи.”⁸³

У резолуцији представника општине Љеворечке и Прекобрдске, од 23. децембра 1941. године, поред осталог се каже:

„...4. Покрет се коначно ограђује од сваке међусобне нарочито братоубилачке борбе, без обзира на разлику у идеолошким и социјалним питањима. Следствено томе покрет ће сматрати, да ће одговорност за евентуалну међусобну борбу, коју покрет коначно искључује сносити свака она групација која прибегне овом... (на овом мјесту документ је дијелом уништен – обј. А. Стаматовића) путем насиља и убијања, пошто је ово упорно искључиво противу националног опстанка и његове части и поноса. 5. Уколико би евентуално било продужено са убијањем појединих људи из народа, с пљачком и насиљем ма какве врсте... (на овом мјесту документ је дијелом уништен – обј. А. Стаматовића) покрет не жели овакву борбу, биће по освештаном принципу нужне одбране, предузета одмазда до истребљења свих оних елемената који стоје на гледишту да се путем крви и револуције остварују осветнички и социјални циљеви.

6. У сврху извођења постављеног циља приступа остварењу покретних јединица, које ће стално крстарити на терену... (на овом мјесту документ је дијелом уништен – обј. А. Стаматовића) организованих батаљона, да се већ поред постављеног циља у борби против окупатора обезбеди унутрашњи мир и поредак од разорног рада сваке оне скупине која иде против опстанка и интереса нашег народа...

8. Сваком оном који ради на штету части и достојанства и опстанка нашег народа, стављајући се у службу непријатеља, судиће му искључиво НАРОДНИ СУД, чија су правила и организација прописана.

Апелујемо на све родољубиве грађане свију крајева Црне Горе да се сврстају у ПОКРЕТ НАЦИОНАЛНЕ БОРБЕ, јер ће најбоље на тај начин извршити свој дуг према домовини и једино тако спријечити међусобну трагедију која се већ у Црној Гори почела одвијати.

У име општине Прекобрдске

1. Батрић Ракочевић, судија
2. Петар Томовић
3. Митар Ра... (нечитко – обј. А. Стаматовића)

У име општине Љеворечке

1. Ђорђе М. Лашић-мајор
2. Лека Вујисић-капетан
3. Марко Бој...(нечитко)⁸⁴

Дана 7. јануара 1942. године, мајор Ђорђије Лашић издао је проглас, у коме је поред осталог написао ово: „Формирајмо своје јединице на чисто националној основи и не дозволимо да посебне политичке групације ратржу нашу народну снагу и искоришћују је у чисто партијске сврхе, те да нам онемогуће извршење узвишеног задатка који је од пресудног значаја за нашу будућност. Комунистичка партија која не познаје по свом програму ни српство ни словенство, ни брата за брата, ни породицу ни нашу свету вјеру, већ су јој сви народи једнаки и сви су другари само јесу ли њихова партија макар да је Турчин, Арнаућин, Јевреј, Италијан или ма ко други.”⁸⁵

У извјештају великог усташког жупана и усташког стојерника велике жупе Брибир и Сидрага Давида Синчића, упућеном Анти Павелићу од 7. фебруара 1942. године, пише: „Појачана акција у промицбеном и орга-

низаторском смислу теклића генерала Драже Михаиловића, вође побуне у Србији и Босни, који жели и хоће повезати акцију комуниста и свих гркоисточњака а против наших власти и наших и италијанских власти. Осјећа се намјера Драже Михаиловића осујетити акцију смирења и подјеле могућу гркоисточњацима на комунисте и антикомунисте са сврхом да сију здружи у борби против нас и Талијана. Ови теклићи и ова примједба служе се доказивањем сигурне побједи Русије и Енглеске, те код сељака најлази на успјех.”⁸⁶

Пуковник Бајо Станишић одржао је народни збор у Доњим Рсојевићима, а послје тога је народу раздао проглас, у коме се поред осталог каже: „Ја као још непредат борац позивам све честите синове ових крша, да се збију у густе редове и ослободе: своје огњиште, своју њиву, своју планину, своје село и свој град. Са мнош, односно са мојом организацијом су братска Русија и племенити савезници Енглеска и Америка. Оног часа кад буде извојевана слобода народноослободилачка војска ће препустити народу да сам суверено одлучи и установи облик владавине и народног уједињења, који буде одговарао најбоље његовим потребама и животу. Дакле прво Слобода, па послје политика.”⁸⁷

Пуковник Станишић је 24. фебруара издао још један проглас, у коме је нагласио: „Комунисти су криви за братоубилачки рат, и ја тај рат примам и водићу га свом снагом своје народне војске дотле док се витешки дух народа ових кршева не ослободи од комунистичких окова. Правим битну разлику између партизана, који су заведени, и чланова КПЈ, који партизане искоришћавају у сврху своје партије.”⁸⁸

Средином јуна 1942. године, у четничкој организацији младеновачког краја, почели су доминирати припадници Земљорадничке странке. Када је Дража Михаиловић добио такву информацију, он је послао депешу мајору Владиславу Додићу, четничком команданту у младеновачком крају, у којој је казао: „Јако се мешате у ствари у које нисте позвати. Сувише препоручујете људе из Земљорадничке партије а кудите друге. Запамтите: Ви сте официр и ако овако продужите губим поверење у Вас. Ово није политичка партија...”⁸⁹

Поводом покушаја припадника Земљорадничке странке да доминирају у четничком покрету, начелник Оперативног одјељења четничке Врховне команде мајор Захарије Остојић, написао је поред осталог Лазару Трклићу, члану Земљорадничке странке и припаднику четничког покрета ово: „Приметили смо да поједини земљорадници користе наш покрет за политички рад. Ти знаш да смо ми изнад партија чисто војнички. То је командантово наређење и оно мора бити светиња за свакога нашег сарадника.”⁹⁰ У вези са сличном проблематиком, Дража Михаиловић је у депеши од 10. јула 1942. године, упућеној команданту Церског четничког корпуса капетану Драгославу Рачићу нагласио: „Поверљиво само за Вас: Босански штаб има људи политичких амбиција. Тај штаб имао је чак и Босанску владу. Тежња ми је да их разјурим и од њега створим војнички орган.... Сваки политички рад у Босни и свуда треба да се онемогући. Понављам: онемогући.

Поздрав Чича.”⁹¹

На већ помињаном састанку са потчињеним командантима у Зимоњића кули у Херцеговини, 13. јула 1942. године, Дража Михаиловић је војводама Илији Трифуновићу-Бирчанину и Петру Баћовићу дао писмене инструкције за рад. У поглављу тих инструкција са насловом: „Став према политичким странкама и покретима”, Михаиловић је написао: „Уколико нису германофилске, тражити да сарађују на чисто југословенској националној бази, без политичких услова и циљева (Социјални поредак жели се и са наше стране, али долази после ослобођења и проширења државе). Германофиле сузбијати по мери њихове активности.”⁹²

У записнику са четничке конференције у Шаховићима код Бијелог Поља, одржане од 30. новембра до 2. децембра 1942. године, поред осталог пише: „...прелази се на државну администрацију-правосуђе. Управна власт, законодавна...

Милан Бандовић, Судије морају имати сталност, независност, непогрешивост, материјално обезбеђени, из четничких редова. Треба да постоји један Врховни суд за испитивање уставности и законитости у вези са самим покретом. Адвокати да се замене јавним браниоцима. Управне власти извршиоци државне политике, да се постављају претседници и да се плаћају од државе.”⁹³

Дана 20. децембра 1942. године, судија Батрић Ракочевић је разаслао проглас народу, у коме се каже:

„БРАЋО И СЕСТРЕ!

Критични часови које преживљава наш напаћени народ, у овом најкобнијем часу његове историје судбоносни су за његов опстанак у домовини. Српски народ преживио је много зала и трагедије кроз векове његове мучне и кржаве историје, често је губио своје огњиште и слободу али је нада све био свестан да ради на својој слободи и самоодржању а трезвеним инстинктом своје расе није се дао уплести у мрачне циљеве непријатеља и постати робом агената туђинске политике и интереса. Међутим, најновије раздобље наше кржаве историје сведочи да није пођено освештаним путем наше славне историје.

Под кобним утицајем туђинске пропаганде разривено је духовно благо српског народа: његово име да је Србин његов понос, да је син једне велике традиције, јер кажу све што је старо мора се мијењати, што је ново, макар иако не ваља, у томе је спас. Рећи да је Србин патриота а још мање да је Југословен, то значи код заведених појединаца бити „петоклонаш“, на смрт осуђен. Чији издајник браћо и сестре?

АКО ИМА ОВДЈЕ ИЗДАЈСТВА ОНДА ЈЕ СВАКИ ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПАТРИОТА ИЗДАЈНИК ОНИХ НАРОДА ИЗДАЈНИКА, КОЛИ СУ 20 ГОДИНА РУШИЛИ СВОЈУ РОДНУ ГРУДУ, С ФРОНТА, И СВОЈУ ДОВОМОВИНУ ПРЕДАВАЛИ У КАНЦЕ ТУЋИНСКИХ ИНТЕРЕСА.

Зашто падоше најбољи синови ових већ одавно окрвављених гора, на чијим свежим хумкама још увијек плачу ојађена дјеца и кипте у заносу освете, јер ако не за то, да се паклени план туђинских интереса што лак-

ше спроведе преко наших народних издајника.

Али оставимо за сада то, вријеме ће и суд напаћеног народа најбоље казнити издајнике и њихова срамна дјела. Сада, можда више него икада, наша је дужност да се сврстамо у чврсте редове понесени љубављу према изгубљеној домовини, да би тако до краја извршили свој велики дуг према отаџбини, попут оних, који нештедице кроз векове падоше за нашу слободу. Освијестите се на вријеме браћо и сестре, да не буде доцкан и поведимо заједнички чврсти фронт националне слободе у борби против окупатора, који нам је одузео слободу и на тај начин омогућио оним елементима који су и без окупатора рушили своју домовину, да у овом кобном часу проводе циљеве туђинских интереса и пропаганде.

Данас је можда жешћа и јача борба за домовину него што је икад прије била зато се југословенски патриоти на вријеме сврстајмо; спријечимо домаће издајнике у њиховим пакленим плановима за туђинске интересе. То је највећи дуг који морамо према домовини извршити, то је највећи понос којим се Србин кроз векове китио.

Припремимо се за постојећу борбу против окупатора, спријечимо бра-тоубилачку борбу, за сад заборавимо на спорна социјална и политичка питања али будно пратимо на народне издајнике и њихове мрачне циљеве.

Будимо будни чувари с пушком у руци свога народа; осигурајмо претстојећу слободу на вријеме и васкрс југословенске нације, да не би и овако измучени народ био бачен у међусобни хаос и анархију.

НАПРЕД У БОРБУ ЗА СЛОБОДУ И ВЕЧНЕ ИДЕАЛЕ НАШЕГ НАРОДА!

**20-XII-1942. године
Петрова Раван**

**Батрић Д. Ракочевић, с.р.
судија Окружног суда.”⁹⁴**

У вези са комунистичком пропагандом међу школском омладином, ђенерал Блажо Ђукановић је 1. фебруара 1943. године, упутио распис директорима гимназија, учитељских школа и просвјетним заводима, у коме се поред осталог каже: „Национални покрет је ван свих и изнад свих политичких стремљења. Он се не може подвести под појам удружења или организације у обичном смислу, јер је он нешто воше. ОН ЈЕ ОЛИЧЕЊЕ НАЦИЈЕ КАО ЦЕЛИНЕ.”⁹⁵

У то у љета 1944. године, основана је Југословенска Демократска Народна Заједница. Дража Михаиловић је 29. августа 1944. године предао елаборат у вези са тим, шефу америчке мисије при свом штабу пуковнику Роберту Х. Мекдауелу. У елаборату се поред осталог каже: Од српских партија ушле су у ову коалицију: Радикална партија, Југословенска национална странка, Земљорадничка партија, Самостална демократска странка, Социјал-демократска странка и политичка група створена око листа „Напред” којој се налазио на челу професор Универзитета Др Михаило Илић, кога су Немци стрељали. Од словеначких партија ушле су у ову коалицију: Словеначка људска странка (клерикалци), Словеначка кметијска странка, Словеначка секција Југословенске странке. Све ове словеначке странке направиле су своју коалицију и тако уједињене оне су ушле у Југословенску народну коалицију. Од Хрвата ушли су у коалицију само југословенски орјентисани Хрвати. Од неполитичких организација приступи-

ли су коалицији: Равногорски покрет, Савез ратничких, културних, патриотских и других организација, и Савез српских земљорадничких задруга. У српском и словеначком народу нису приступили коалицији само комунистичка партија и фашистичка организација.”⁹⁶

Бројни докази свједоче да су комунисти криви за грађански рат, односно партизани, на чијем челу су се налазили комунисти. Гдје треба тражити узроке грађанског рата, односно мотиве које су комунисти нашли да га започну? Неспорна је чињеница, да су комунисти од априлског рата 1941. године, па све до 22. јуна, када је Њемачка напала без објаве рата СССР, били потпуно пасивни према окупатору, и за то вријеме нијесу ништа предузимали против њега. Наиме, Њемачка и СССР су потписале пакт о ненападању и сарадњи 1939. године. КПЈ је била члан Коминтерне. Као што је КПЈ била сателит Коминтерне, тако је и Коминтерна била сателит СССР-а. Отуда и пасивност југословенских комуниста према окупатору до 22. јуна 1941. године. Узрок активирања комуниста од тога датума против окупатора, није значи био у патриотско-ослободилачком, него у идеолошком основу, да би се помогао свој идеолошки центар тј. комунистички СССР, јер да су се комунисти хтјели борити против окупатора до 22. јуна, они су за то имали прилике. Дража Михаиловић насупрот њима, почиње отпор одмах по завршетку априлског рата.

Комунисти су као засебна војна формација, са препознатљивим идеолошким основом, ушли у устанак једино у Србији. Но, у току јула и августа 1941. године, њихове акције не могу се идентификовати са антиокупаторским. Они за то вријеме уништавају жандармеријске станице, пале општинске архиве и руше мање мостове и слијепе кракове пруга, од чега је штету имао само њихов народ, а не окупатор. Овим они желе да изазову што већи хаос и неред, у ионако нередовном стању, јер су у што већем хаосу и имали више простора за дјеловање. Као што је раније назначено, у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Книнској Крајини, устаници су представљали прави конгломерат, почев од националних официра, политичара, сељака и комуниста. У Србији се комунисти углавном збијају у Ужицу, које постаје центар њихове власти. У том граду они врше прве експерименте своје владавине, која ће бити коначно уобличена 1945. године. Ту они почињу са класичном комунистичком организацијом власти, и методама ликвидирања оних који нијесу били за њу, а све у складу са искуствима из СССР-а. У осталим крајевима ван Србије, они покушавају да устаничку војску ограниче и усмјере по свом идеолошком нахођењу и назорима, а преко тзв. народноослободилачких одбора, природе народу своју власт.

Како су у Србији и ван ње представљали мањину, а како се већина народа и устаничке војске није сложила са њима у томе, они почињу класично извођење револуције, тј. отпочињу грађански рат, како би народу силом наметнули своју власт, што нијесу могли у првој краткотрајној фази устанка. Пламен грађанског рата који су они потпалили у новембру 1941. године у Србији, имао је ланчани карактер. У Србији они бивају врло брзо поражени, а готово идентична ситуација понавља се и ван ње. Међутим поучени искуством у Србији, комунисти нарочито у Црној Гори и Херцеговини, у првим мјесецима 1942. године, много сигурније и бруталније наступају у покушају да узму власт. Све то ће имати за посљедицу убиство

неколико хиљада људи, који су се мање или више, организовано или пасивно, супротставили тој њиховој намјери и њиховој идеологији, или чак оних, за које су само претпостављали да би то могли учинити. Као што су били осујећени и протјерани из Србије, тако бивају протјерани и из Црне Горе, Херцеговине и Книнске Крајине до јуна 1942. године. У другој половини 1942. године, партизани су били збијени у беспутне крајеве сјеверозападне Босне и имали су око двадесетак хиљада бораца из свих крајева Југославије. Ван Босне, они су у том периоду имали неколико десетина мањих одреда, чија укупна снага није бројала више од двије до три хиљаде људи. То је била сва њихова снага. Четнички покрет за то вријеме, суверено је имао власт у Србији, Црној Гори, источној Херцеговини, Книнској Крајини и дјеловима Косова. Четнички одреди оперисали су и по Босни, и дјеловима Словеније, Далмације и Македоније.

За разлику од партизанског покрета, којег су водили комунисти, као идеолошког покрета, четнички покрет је био без идеологије и партијских обиљежја. У појединим етапама, четнички покрет је чак успио окупити већину југословенских странака, и тиме доказао, да је не само надстраначки, него да има улогу обједињавања свих демократских широких народних слојева, и политичких и непотитичких организација. То показује неколико вишестраначких тијела, која су створена уз четнички покрет, као и вишестраначки Светосавски конгрес у селу Ба код Љига у ширем рејону Ваљева јануара 1944. године. Насупрот томе, АВНОЈ и његова прва два засиједања, биће чисто политичко тијело и скупови.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Драгољуб Петровић, Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године, Војноисторијски гласник, бр. 2, Београд, 1968, 181
2. Павле Мешковић, На Равној Гори, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
3. исто, Војислав Д. Пантелић, Сећања једног команданта.
4. исто, Звонимир Вучковић, Устанак у западној Србији.
5. Радован Лекић, Андријевачки срез 1941-1944, Цетиње, 1961,70
6. Инструкција ПК КПЈ за Црну Гору партијским организацијама на терену од 18. јула 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 1, Београд, 1949, док. бр. 10.
7. као нап. 5,78.
8. АЈ, Записник са саслушања Драже Михаиловића обављеног у Београду од 9. до 11. априла 1946.
9. АЈ, фонд ЦК КПЈ, 1941/3
10. АВИИ, рег. бр. 372
11. исто, ч.а., к. 15а, рег. бр. 21/3.
12. исто, 18/3.
13. исто, ВК-В-2
14. ДАЦГ, АОП, бр. 14314/ХІЗ-5(41), изјава чланова братства Шћепановића командир у Ровачког НОП батаљона „војвода Вуксан” Веку Ј. Булатовићу од 14. децембра 1941.

15. исто, бр. 4405/ХП16—7(41.), Апел Васојевића од 25. децембра 1941.
16. исто, писмо Штаба Љеворечког НОП батаљона од 28. децембра 1941. П чети
17. исто, бр. 2055/ХП1-6-9(41), проглас Љеворечана од краја 1941.
18. исто, бр. 426/ХП1а-9(41), проглас мајора Ђорђија Лашића Љеворечанима од 30. децембра 1941. у вези са писмом које је примио од Штаба Љеворечког НОП батаљона од 28. децембра 1941.
19. Упутство ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 27. јануара 1942. обласним окружним, мјесним комитетима партије и бироима ћелије, Пакао или комунизам у Црној Гори, св. 5, Цетиње, 1942.
20. ДАЦГ АОП, бр. 594/ПЗ-16(42), извјештај бироа партијске ћелије из Пипера МК за Подгорицу од 29. јануара 1942.
21. исто, бр. 83/ПЗ-23(42) писмо ОК за Никшић Рејонском комитету за Пиву - од 6. марта 1942.
22. Ђујићев ултиматум партизанима, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народ, том V, књ. 3, Београд, 1952, док. бр. 119,367.
23. Стево Владушић, Чувај се синко, Дрвар 1941-1945, књ. 3, Дрвар, 1978,484.
24. АВИИ, ч.а., к. 15а, рег. бр. 17/5 БХ-W-31.
25. исто, фонд ДМ, ВК-Ц-107.
26. исто, ч.а., к. 18. рег. бр. 24/8ВК-X-6
27. исто, фонд ДМ, 233, рег. бр. 1/8 (БХ-X-511)/
28. НОБ у Далмацији 1941-1945, Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 2, Сплит, 1981, 1147/
29. АВИИ, 154/34/3-23-24.
30. исто, ВК-П-684.
31. исто, ВК-У-211.
32. исто, Д/І-9-1183
33. исто, Д-21-635.
34. ДАЦГ, АОП, бр. 14467/IV2а-135(43), писмо члана Главног штаба НОВ и По Ивана Милутиновића од 10. септембра 1943. Штабу II ударног корпуса тј. Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу.
35. PRO, W 0 202/131, лист бр. 458/10/43.
36. исто, лист бр. 43,21/9/43.
37. Наредбе команданта Зетског четничког одреда пуковника Баја Станишића од 24. септембра 1943. команданту Јуришног батаљона, Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 84, 142.
38. PRO, FO 371/37591 X/MOO 682
39. исто, ЊО 202/143, лист бр. 80,14/11/43.
40. АВИИ, фонд ДМ, ВК-П-171.
41. Радован Лекић, Андријевачки срез 1941-1944, Цетиње, 1961,81
42. Извјештај команде герилских одреда среза Босанског Петровца од 18. августа 1941. штабу герилског одреда за срез Босанско Грахово и околину о саставу командног кадра и наоружању герилског одреда у Јаворју, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 15, 45.
43. исто, Наредба штаба I батаљона „Слобода” од 20. август 1941. о реорганизацији герилских одреда са подручја Оштреља и Босанског Петровца, док. бр. 22, 60
44. исто, извјештај Штаба НОП одреда за Босанску Крајину од септембра 1941. Штабу НОП одреда за Босну и Херцеговину, до бр. 222,486.
45. Батрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, књ. I, Београд, 1960, 464.
46. ДАЦГ, АОП, бр. 9617/V2-20(41), партизански документ из 1941 (непотпун и дијелом уништен).

47. Извјештај ЦК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 13. фебруара 1942. упућен ЦК КПЈ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 114, 246.
48. исто, извјештај Штаба Јахоринског одреда од 25. фебруара 1942. Главном штабу НОП одреда за Босну и Херцеговину о саставу одреда, том IV, књ. 4, Београд, 1952, док. бр. 17, 59-62.
49. исто, наређење Штаба Дурмиторског НОП одреда од 2. марта 1942. Оперативном штабу Сињајевинског сектора, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 114, 246.
50. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 247
51. ДАЦГ, АОП, бр. 1634/IVц-26(42), писмо Штаба Дурмиторског НОП одреда од 8. марта 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку.
52. исто, бр. 967/IVц-94, писмо Штабу Цуцко-ћеклићког НОП батаљона од 11. марта 1942. Штабу Ловћенског НОП одреда.
53. исто, бр. 631/III-37(42), писмо Чевско-бјеличког партијског бироа од 11. марта 1942. неименованом претпостављеном органу.
54. исто, бр. 61-/III-23(42), писмо представника рејонског комитета Пиве од 12. марта 1942. ОК КПЈ за Никшић
55. Извјештај Штаба Ловћенског НОП одреда од 14. марта 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 157, 338.
56. исто, наређење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 15 марта 1942. Штабу Никшићког НОП одреда, док. бр. 62,350.
57. исто, извјештај Штабу Дурмиторског НОП одреда од 15 марта 1942. Врховном штабу НОП одреда и ДВ Југославије, док. бр. 163,353.
58. исто, извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 15 марта 1942. ЦК КПЈ, док. бр. 161, 349.
59. исто, извјештај Штаба Зетског НОП одреда од 16 марта 1942 Штабу Ловћенског НОП одреда, док. бр. 166,359.
60. ДАЦГ, АОП, бр. 3048/IV4ц-102 (42), писмо Штаба Горњозагребачке чете од 19. марта 1942. команданту Команско-загребачког НОП батаљона.
61. исто, бр. 1000/IV4-ц-105(42), писмо политичког комесара Команско-загребачког НОП батаљона од 20. марта 1942. Штабу Ловћенског НОП одреда.
62. Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору и Боку и Санџак од 24. марта 1942. упућен ЦК КПЈ, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 190, 423.
63. ДАЦГ, АОП, бр. 1041/IV4ц-9(42), писмо Цуцко-ћеклићког НОП батаљона из неназначеног датума 1942. Штабу Ловћенског НОП одреда.
64. исто, бр. 6175/XIг-5(44), записник са саслушања заробљеног партизана Љубомира Миљанова Зековића из Шаранаца од 1. априла 1944.
65. Наређење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и боку од 26. фебруара 1942. Штабу Никшићког НОП одреда, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 99, 211.
66. исто, Наређење начелника Врховног штаба НОВ и ДВ Југославије од 7. марта 1942. Штабу Невесињског НОП одреда, том II, књ. 3, Београд, 1955, док. бр. 27, 80

67. исто, наређење Јосипа Броза-Тита од 10. марта 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и боку, док. бр. 34, 97.
68. АВИИ, 276, 9/1, d13025
69. Comittete for a Fair Tial for Draja Mihailovich, Report of Commision of inquiry, Nev York, 1946.
70. АВВИ, С-20-14.
71. Јово Поповић, казивања др Владимира Бакарића, Загреб, 1976,27.
72. Извјештај ПК КПЈ за Далмацију ЦК КП за Хрватску од 27. просинца 1941, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 2, Београд, 1952, док. бр. 104, 286
73. исто, од 20. сјјечња 1942, књ. 3, док. бр. 25, 92.
74. Ђоко Пајковић, Токови револуције, Титоград, 1981, 43.
75. Записник омладинске конференције четничких одреда југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санџака од 30. новембра 1942. Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 4, 16-17.
76. АВИИ, фонд ДМК, к. 15, рег. бр. 10/4
77. Радован Лекић, Андријевачки срез 1941-1944, Цетиње, 1961, 112.
78. АВИИ, ч.а., к. 15, рег. бр. 21/3
79. исто, фонд ДМ, Шумадиски корпус, бр. 9.
80. исто, ч.а., к. 15а, рег. бр. 21/3.
81. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, Београд, 1984, 129.
82. ДАЦГ, АОП, И1а-26(41), проглас судије Батрића Ракочевића, капетана Леке Вујисића и командира Ивана Булатовића од 30. новембра 1941.
83. исто, XII-12(41), инструкција Драже Михаиловића мајору Ђорђију Лашићу и капетану I кл. Павлу Ђуришићу од 20. децембра 1941.
84. исто бр. 427/XIIа-16(41), резолуција представника општина Љеворечке и Прекобрдске од 23. децембра 1941.
85. исто, IX1а-356(42), проглас Мајора Ђорђија Лашића од 7. јануара 1942.
86. Извјештај великог жупана и усташког стожерника велике жупе Брибир и Сидрага Давида Синчића Анти Павелићу од 7. фебруара 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том V, књ. 32, Београд, 1964, док. бр. 62, 158.
87. исто, проглас Баја Станишића од 11. фебруара 1942, том III, књ. 4, Београд, 1953, док. бр. 193, 475.
88. исто
89. АВИИ, фонд ДМ, к. 299, рег. бр. 3/1 D-4-47
90. исто, к. 299, рег. бр. 3/1 D-4-666.
91. исто, к. 299, рег. бр. 3/1 D-4-122.
92. исто, ВК-п-684.
93. Записник са конференције четничких одреда југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санџака одржане у Шаховићима од 30. новембра од 2. децембра 1942, документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 4, 17.
94. ДАЦГ, АОП, бр. 7039/XIIб-6(42), проглас судије Батрића Ракочевића од 20. децембра 1942.
95. исто, бр. 4484/IX1а-2(43), распис ђенерала Блажа Ђукановића од 1. фебруара 1943.
96. АВИИ, фонд ДМ,ВК-П-561.

ПАРТИЗАНСКИ ЗЛОЧИНИ

Партизани клетвом успавани,
Оштре ноже! Ах, помози боже!
Народ спаси! Гутају таласи!
Страшне јеке кеваве ријеке,
Основаше судове пријеке:
Ко са њима неће, у смрт креће,
Нема веће од ове несреће...

Прва фаза устанка у летњим мјесецима 1941. године, самим комунистима је показала да не могу рачунати са значајнијом подршком народа. Све то имало је коријена у предратном периоду, када су комунисти били минорна партија у Краљевини Југославији. Не успјевши да у значајнијој мјери узму комадну над устаничким јединицама, односно да их претворе у своју партијску војску, као и да наметну народу власт преко тзв. народноослободилачких одбора, а како су рат, ратни хаос и нередовно стање били прилика коју су дуго чекали, јер у мирнодопском времену због своје минорности нијесу могли доћи до изражаја, југословенски комунисти отпочињу са класичним извођењем револуције, тј. са грађанским ратом. Југословенски комунисти су за разлику од комуниста у другим покореним државама, ушли у рат са основним циљем, а то је да освоје власт. Борба против окупатора била је за њих у другом плану. Зашто? Окупатор је био ту за извјесно вријеме, и комунисти су били свјесни чињенице да ће он прије или касније отићи. Рат је значио хаос и анархију. Редовне институције власти и демократско уређење државе били су уништени. Комунисти су били свјесни чињенице да им је такав период прва, а уједно и посљедња шанса да преузму власт. На такво стање они су чекали преко двадесет година. У чему треба тражити генезу и узроке комунистичких, односно партизанских злочина? Управо у једноумљу и недемократичности комунизма. Свјесни да их је већина народа осујетила у њиховим намјерама, а такође и да је идеологија коју проповиједају страна народу, комунисти почињу да силом учвршћују своју власт, не водећи рачуна о вољи народа. Управо силом и страхом, они су народ, ако га нијесу могли привући себи, а оно пасивизирати, да би се могли обрачунати са грађанско-демократским и националним елементима, као јединој брани за њихово преузимање власти. У овом поглављу примат партизанских злочина дат је за простор Црне Горе и Херцеговине, гдје су они по својој бруталности и бестијалности достигли врхунац. На удару ко-

муниста нашли су се сви они, који се се мање или више отворено супротставили њиховој идеологији, или да апсурд буде већи, они за које су комунисти мислили да то могу да ураде. То је углавном била елита грађанско-демократског друштва, тј.: интелектуалци, свештеници, официри, буржоазија и богати сеоски слојеви. Иако комунисти нијесу нарочито водили рачуна да своје злочине оправдају пред народом, они ипак настоје да им дају патриотски карактер. Све оне које ликвидирају проглашавају: „издајницима”, „петоколонашима”, „шпијунима окупатора”, „разбијачима народне борбе”, итд.

Прва партизанска жртва у Црној Гори био је ратни инвалид из I свјетског рата, и посједник из Бјелопавлића Гавро Лакић, убијен је у шуми Малуату 19. августа 1941. године из засједе.¹ Горчин Н. Стојовић, грађански предузимач из Мартинића у Бјелопавлићима, стар 34 године, убијен је из засједе 23. септембра 1941. године у Стањевића Рупи у Пиперима код Подгорице. Стојовић је ишао у посјету сестри удатој код Манастира Ђелије у Пиперима. Том приликом комунисти су му опљачкали 2.500 динара.² Миливоја П. Турчиновића, службеника министарства спољних послова, старог 25 година, из Кочана код Никшића, група комуниста одвела је од куће 3. октобра 1941. године. Убили су га у Горњем Пољу, и бацили у јаму Дубоку, која је била дубока 50 м.³ Митар Радулов Вукмановић, официр у пензији из Подгора и Црмници, стар 56 година, убијен је такође од комуниста 18. октобра 1941. године.⁴

Начелник Штаба њемачког опуномоћеног генерала у Србији, генералштабни потпуковник Гравенхорст, је у свом десетодневном извјештају од 19. новембра 1941. године, поред осталог написао ово: „Ситуација је у западноевропском простору у извјештајном периоду била карактеристична поопштравајућим размимоилажењима између партизана са једне и Михаиловићеве групе са друге стране. Борба се у првом реду води за превласт у долини Западне Мораве. У извјештајном периоду су око Чачка, Пожеге и Ужица биле борбе са промјенљивим успјехом. Изгледа да међу становништвом Михаиловићева група има више присталица него партизани, који су ишли за тиме да своју власт одрже најстрашнијим терором (масовна стријељања у Ужицу и Пожеги).”⁵

Представник Главног Штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, Иван Милутиновић, је у свом писму Зетском НОП одреду од 24. новембра 1941. године назначио ово: ...

7) Да друг Саво Брковић достави писак ликвидираних шпијуна са територије гдје је био, са поменутиим карактеристикама.”⁶ Лазар. Војводић, полицијски писар, одведен је од групе партизана 2. децембра 1941. године из куће једног свог рођака, код кога је био на вечери, у партизански штаб у Куновом Присоју у Љешанској нахији код Подгорице, под изговором да мора бити саслушан. Тамо је тобоже ослобођен и пуштен кући. На повратку кући, у пратњи једног партизана, свратио је код једног сељака у Цеклин код Цетиња, одакле му се изгубио сваки траг.⁷

Командант Ровачког националног батаљона наредник Вук П. Бећковић, у свом писму Штабу Комског НОП одреда од 14 децембра 1941. године, стационарном у Манастиру Морачи, поред осталог је казао:

3) Самозвана комунистичка команда која убија најбоље синове нашега народа а остале назива издајницима и пријети да нас оружаном снагом за свој циљ уређује, ми јој поручујемо: Наше је стрпљење достигло врхунац да ваши даљи поступци изазивају крвопролиће за које ви једино сносите одговорност пред српским народом и историјом.

4) Прекините са таквим даљим поступком јер нема данас ни племена ни организације која може и смије да Ровачком батаљону кроји више него Ровчани другом племену, јер иза њега стоји 800 брзометака које ће знати и умјети бранити част, понос и животе племеника.

5) Обезбиједите и створите Ровчанима пут и нормалан саобраћај са Колашином јер таквог поступка нема нигдје у Црној Гори.⁸

Командант Штаба НОП батаљона „Царев Лаз” Н. Јовићевић, у свом извјештају Штабу Ловћенског НОП одреда, од 23. децембра 1941. године, је извјестио: „Извјештава се тај Штаб да су партизани овог батаљона убили за последња 3 дана двије шпијунке:

1) Маре Н. Костић из Друшића (Доњи Цеклин) јараница злогласног и већ стријеланог шпијуна Ђока Краљевића, позната лајавица и шпијунка.

2) Анђе С. Ковачевић из Ријеке Црнојевића, Овој женетини окупатор је сина стријелјао, али се она курвала са италијанским војницима и шпијала.

- Смрт фашизму-слобода народу!⁹

Партизани су убили и Саву Меденицу, новинара и публицисту из Мораче код Колашина, старог 32 године. Он је прије рата живио у Новом Саду, гдје је издавао листове „Експорт” и „Народну политику”, а био је и дописник новинске агенције „Авала”. Такође, био је и члан Сокола, Народне одбране, Матице српске и секретар обласне ложе Друштва трезвености. Дана 24. децембра 1941. године, партизани су га одвели са породичног имања Дријенка у Горњој Морачи. Смртну пресуду изрекао му је његов рођак. Када му је нађен леш, глава му је била поломљена тупим предметом.¹⁰ Милутин В. Вуковић, судски чиновник из Лушца код Берања, убијен је мучки од партизана на кућном прагу 25. децембра 1941. године.¹¹

Чланови Штаба Љеворечког НОП батаљона, тј. командир II чете Шћепан Ђукић и комесар Мирко Вешовић, послали су једној од чета овог батаљона писмо, у коме су поред осталог казали:...

а) што се у Црној Гори не признаје никаква друга организација него народноослободилачка партизанска војска, којој је пришло све што је родољубиво и што хоће борбу против окупатора, а која једино води исправну борбу за национално ослобођење и пуну народну слободу...

ђ) Што ви стално тврдите да у Лијевој Ријеци нема шпијуна и достављача и јавно пријетите да не смије бити ликвидан ни један Љеворечанин”...¹²

У Новој Вароши живио је прота Пурић, који је имао четири сина и двије кћери. Његова најмлађа кћерка била је студент Београдског Универзитета, и од првог дана је приступила партизанима. Један од протиних синова био је такође свештеник и парох у селу Бабине, на лијевој обали Лима, и није био наклоњен комунистима. Када су партизани побјегли из Србије крајем 1941. године, и пребацили се у Стари Рас, ухапсили су га и повели у Нову Варош, гдје је ова његова сестра њега не само осудила на смрт, него га и лично ликвидирала.¹³

Штаб Ловћенског НОП одреда, у свом извјештају Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку од 1. јануара 1942. године, поред осталог је написао:..."послије завршених комеморација предузете су мјере за ликвидацију најгорих петоколонаша у тим крајевима."¹⁴ Милован Јелеглав, учитељ и резервни капетан из Мокрина код Херцег Новог, службовао је у Босанској Градишци и Стону, а од 1935. године у селу Грабу код Требиња. Дана 1. јануара 1942. године, група партизана одвела га је из куће по великој хладноћи у село Крушевице, гдје је жив гурнут у јаму дубоку 36 метара, у којој је издахнуо од посљедице пада.¹⁵

Штаб Зетског НОП одреда, у свом писму Штабу Љешанског НОП батаљона стационарном у селу Корнету, од 2. јануара 1942. године, је поред осталог јавио ово:...

„Овакве петоколонашке појаве код вас су израз страховите неодлучности. Да је тамо ликвидирано неколико главних петоколонаша ово се не би тамо догађало.

Једини је лијек да се уништи пета колона и да петоколонашки буду избачени из редова партизана и ликвидирани...

У Љешкој нахији треба извршити чишћење пете колоне у Васојевићима...

Према нашем мишљењу и Никола и Мило Вукчевићи су петоколонашки и њих треба ликвидирати као стубове пете колоне тамо.

Ми смо овамо у Пиперима потпуно сузбили пету колону. Коловође смо ухватили и њих ће стићи народна казна”...¹⁶

Штаб Ловћенског НОП одреда, у својој наредби неназначеном НОП батаљону од 9. јануара 1942. године, је поред осталог написао:...

„3. И ако је пета колона на подручју Ловћенског одреда разбијена, још увијек се осјећа слабост неких наших батаљона (на пр. Горњољешанског) у погледу оштре борбе против петоколонаша... ради тога се наређује немилосрдна борба и истребљење свих разбијача народне борбе без поштеде. То је наређење Главног штаба за Црну Гору и Боку, та линија се мора смјеста и до краја спроводити у живот.”¹⁷

Окружни комитет КПЈ за Никшић, је у свом писму партијској организацији Голије, од 14. јануара 1942. године, написао ово:

„Друже Алекса,

...Ви сте углавном пошли са задатком да ликвидирате банду попа Перишића, Миње Вишњића, Марка и Милорада Поповића, Рончевића и остале. Међутим, ви сте поклекнули под малим потешкоћама које су пред вас наишле умјесто да примите одлучну борбу на живот и смрт са тим издајницима народа пошли сте линијом мањег отпора, заобишли сте а изгледа и даље заобилазите ликвидацију главних непријатеља данашње борбе а припремате се за некакво ослобођење Борча, Гацка и слично. Кад ви нијесте могли да ликвидирате попа Перишића, чија је војска заведена и не бори се на живот и смрт... Ви сте то затајили самим тим док сте са њим водили преговоре да вас пусти да пређете за Борач, да њему нећете ништа и с тим прекинули директиву Партије и Наређење Штаба одреда.”¹⁸

Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом извјештају Штабу Никшићског НОП одреда од 15. јануара 1942. године, је констатовао: „У акцији се успјело, ухваћен је Периша Џаковић са своја два брата, док му је трећи

убијен. Са њима је ухваћено још седам људи из његове банде, док су три Томића (Јевтовића) мало раније напустила ово друштво, како смо данас обавијештени-дошли су својим кућама, због чега смо одмах одредили једну другу јединицу и упутили је да ликвидира са њима.”¹⁹ Штаб Зетског НОП одреда, у свом писму Штабу Зетског партизанског батаљона од 20. јануара 1942. године, је нагласио ово:...”Намеће се потреба да одлучно уништите пету колону на вашем терену и у томе не имајте никаквог сажаљења ни колебљивости.”²⁰

Окружни комитет КПЈ за Никшић, у писму МК за Шавник од 20. јануара 1942. године је написао: „Примили смо ваше писмо од 15. овог мјесеца и видимо да је ситуација у томе срезу задовољавајућа, а нарочито нас весели уништење банде Џаковића. И у једном и у другом случају треба наставити, да се не би осјетила лабавост, како у погледу борбе противу шпијуна и петоколонаша, тако и у Политичко-културном раду... Шпијуни и петоколонаша уништавају се на сваком кораку, случај са Новицом Ковачевићем у Грахову гдје је стријељано њих 8 и многи други појединачни случајеви. Истина и нама су побјегли из овог среза неколико бандита на челу са Ђорђијем Кустудићем у правцу Херцеговине, али је за њима пошла потјера и надамо се да ће их брзо уништити... Перишу Џаковића са његовом бандом ликвидирајте што прије.”²¹ Мјесни комитет КПЈ за Грахово, у свом писму од 23. јануара 1942. године ОК за Никшић, је извијестио ово: „Партијци вучедолске организације ликвидирали су попа Риста... пљачкаша, петоколонаша и разбијача народног јединства. Такође су (наши – вучедолски партијци) ликвидирали и адвоката Васа Тупањанина (брата Милоша Тупањанина) као једнога од највећих разбијача народне борбе.”²²

Штаб Никшићког НОП одреда, у свом извјештају од 21. јануара 1942. године главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, је поред осталог извијестио:...

„10) Ликвидација Новице и његове банде је била, а и данас је доста крупно питање политичко, па смо вас зато консултовали и сматрамо да тим нијесмо ништа изгубили. Напомињемо да смо у том времену када смо вас консултовали били незванично обавијештени да Врховни штаб поново одржава контакт и сарадњу са четницима Драже Михаиловића. Ето због тога смо вас консултовали, а не због плашења од лијевих грешака Новице и његове банде...

12) Наша чета са Маројевићем која је била послата у срез Шавнички да ликвидира Перишу Џаковића и његову банду, у томе је успјела. Периша са још... ухваћен је живи и предат Штабу Дурмиторског одреда. Један Перишин брат је убијен, јер није хтео предати оружје засједи, која га је позвала да се преда.”²³

Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом писму Штабу Комског НОП одреда од 28. јануара 1942. године, је написао ово:...”Нас је Главни Штаб извијестио да није наредио да се пусти Блажо Перовић, сем ако је дато какво касније наређење. Ми се чудимо како је уопште могуће пустити таквога зликовца. Зато ако имате икакве могућности убијте га, или ако вам је лакше, спроведите га до Боана ради „саслушања”, па ћемо ми уредити ствар. Молимо вас, да ни по коју цијену не пустите да овај зликовац умакне, јер би се у овом срезу тим страховито компромитовали. Напомињемо,

да је Блажо Перовић готово гори од познатог бандита Перише Џаковића, чију банду од 12 људи сјутра стријељамо.”²⁴ Политички комесар Пљеваљске НОП чете Мишо Павићевић, у свом писму од 28. јануара 1942. године Штабу Дурмиторског НОП одреда, је нагласио: „Требало би ликвидирати и Милију Дакића, Рада Гашпара, Рада Врану - чланове Спасојеве банде. Милован Гундуг такође је тип и ми смо му оштро запријетили да уколико продужи биће ликвидираан. Он је био предсједник општине, није ни злочинац ни пљачкаш, али је наш противник.”²⁵

Биро партијске ћелије из Пипера, у свом писму МК за Подгорицу од 29. јануара 1942. године је написао: „Гдје имају бољих услова субјективних и објективних, они тамо иступају отвореније и дрскије, иначе подло и маскирано, обмањујући лаковјерни свијет са примамљивим паролама, привидно демократским, као на примјер изборност старјешинског кадра у војним јединицама и слично.

Са тим и сличним паролама иступила је ових дана и реакција у Пиперима, износећи и свој програм – „Народних бораца”, како се зове њихова организација, а које је добила од своје централе из Подгорице, по чијим је директивама и радила...

Сви су они били заклетни партизани а срески начелник појављивао се понекад и као говорник на масовним скуповима потпуно без резерве одобравајућу досадашњи рад по народноослободилачкој борби... Чим је реакција код нас јавно иступила, а то се испољило њиховим обиласком племена, тражећи потписе за свој програм – Партија је најенергичније и одважно реаговала. Брзо су похватане коловође и то: Јовица Бољевић бив. срески начелник и Павле Бешић кулак и опасан и подмукао тип, као и неколико његових најактивнијих помагача... Друга „Вандеја” у Пиперима, Мијовића крај, ликвидирана је такође и то на тај начин што су сви до потоњег пристали да се упишу у партизанае подвргавајући се свим наредбама Главног штаба. Од њих нико није хапшен ни саслушаван. Иза ликвидације реакције, Биро је одмах приступио њеном најактивнијем раскринкавању и на масовним политичким конференцијама и скуповима... са политичким конференцијама и политичким радом уопште продужиће се појачаним темпом и будно пратити свачије држање и ничим се нећемо дати заварати... Сматрамо да је хватање реакционара и брза ликвидација њихове акције наш велики успјех, јер је то био тежак и замашан посао, којему су партизани и партијци приступили енергично и без предрасуда.”²⁶

Партизани убијају јануара 1942. године Коста Лалића, старог 35 година, кмета Убаљскога, у Грахову код Никшића. Лалић је био познат као агилан друштвени радник. Његовим залагањем изграђена је сеоска бистријерна и Ублима, и оправљен сеоски пут за Убле, а такође и изграђен звоник на сеоској цркви. Био је члан Црквеног одбора у Ублима, и члан Сокола. Комунисти су га ухапсили и одвели у свој штаб у Грахову, ту га тукли и држали сатима у леденој води на отвореном простору. Приликом вођења на стратиште, Косто је успио да отме једном партизану пушку и убије га, док су други партизани убили њега.²⁷

Јован Митров Раичевић из Вранића у Љешкопољу код Подгорице, убијен је од партизана 4. фебруара 1942. године у Лужници.²⁸ Неназначени ОК КПЈ, у свом писму од 6. фебруара 1942. године МК за Херцег Нови, је

нагласио: „Ваша акција против пете колоне служи као примјер осталим организацијама на нашем сектору. Добро је што се не задовољавате досада постигнутим резултатима и што намјеравате да дефинитивно раскрстите са том губом.”²⁹ Политички комесар III чете НОП батаљона „13. јул” Крсто Муђеша, у свом писму Ловћенском НОП одреду је написао: „Према наређењу Штаба тога Одрета ноћас 7/II у 8⁰⁰ сати увече извршили смо ликвидацију шпијуна и издајника народне борбе Николе Ст. Ђурковића, из Косијера. Дјело је извршено на следећи начин: у 7³⁰ сати дат је распоред гдје има ко да буде. Биле су одређене четири патроле близу куће убијенога. Један партизан је позвао убијенога и када је изашао зграбљен је и одведен од куће односно од прага куће за неких 15 метара. Из два погодка је био слупан. Када се чуо пуцањ настало је дозивање шта је било. Са још два пуцња умирено је читаво село. Наређено је туљење свијетла што је одмах учињено. На засједама смо остали више од једног сата. Са сред села смо повикали да је уништен још један непријатељ народне борбе и да је то само почетак за овдје. Јавили смо и његовим рођацима да до 10⁰⁰ сати сјутра буде покопан. Никаких узбуђења ни повика није било. По убиству су ушла два партизана ради претреса”...³⁰ Ваља напоменути да је Ђурковић био стар 60 година, и да је био учесник балканских и I свјетског рата, предсједник општине косијерско-боковске, а од 1931. године непрекидно дјеловођа општине Соколске.³¹

Штаб Зетског НОП одреда, у свом писму од 12. фебруара 1942. године ОК КПЈ за Подгорицу, је написао ово:

„Извјештавамо вас да је једна чета партизана из Пипера у заједници са 15 партизана из посаде у Лијевој Ријеци ухапсила петоколонаша мајора Пера Чађеновића и још седам његових сабрата, а тројицу разоружала. Ово је урађено под руководством полит. комесара батаљона „18. октобар” друга Веселина Лаловића. Умакао им је Иван Јанковић, бив. поручник за којим трагају и нападају се да ће га пронаћи. У Куче је било неко врдање у вези са свим овим знацима петоколонаша и једном одржаном конференцијом кучких петоколонаша и издајника који живе у Подгорици. Ми смо им послали опширно писмо наводећи разлоге за оправданост и потребу оштре борбе против пете колоне и поменули их јер су они негодовали да иду у Васојевиће... У Пипере ствари су сада доста добре и све је погнуло главу... У Зети последије убијства она три шпијуна стање се креће на боље.

У Љешкопољу ствари ипак иду боље, последије оног у Љешанској нахији и последије убијства оног шпијуна.”³²

Партизани су убили учитељицу Катицу Јанковић, родом из Осиека, стари 29 година, начелницу Сокола у Боки Которској. Убијена је 13. фебруара 1942. године, по наређењу Штаба Орјенског НОП батаљона, у селу Рапја, и бачена у један поток. Већину гардеробе и накит, партизани и партизанке који су је убили, са ње су опљачкали. Јанковићка је иначе била римокатоличке вјере.³³ Партизани су 14. фебруара 1942. године убили судског мајора Пера Чађеновића из Брскута код Подгорице.³⁴ Ноћу 18. фебруара 1942. године, у 19⁰⁰ часова, два непозната човјека закуцала су на врата старјешине Среског суда у Колашину Нова Меденице. Тврдили су да су залутали, и замолили да се склоне од међаве. Када су ушли у кућу и мало се огријали, запитали су гдје

је кућа Милоша Драговића? Пошто им је Ново објаснио, они су га запитали чија је кућа у којој су, а кад им је он одговорио, они су изненада извадили скривене пиштоље, и са четири метка га убили пред породицом, а затим су побјегли.³⁵ Штаб Никшићког НОП одреда, у свом писму од 20. фебруара 1942. године, Штабу Дурмиторског НОП одреда је написао: „Миња и његов син се налазе код нас. Потребно је и даље продужити са чишћењем тог терена од разбојничке банде која се тамо несметано организовала и радила.

Треба настојати да се и она потпуно ухвати или утуче”...³⁶

Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом писму Врховном штабу НОП и ДВ Југославије од 9. фебруара 1942. године, је написао: „У писму бр. 865 од 3. овог мјесеца обавијестили смо вас, да смо открили четничку организацију у нашем срезу. Ова организација која је помало тињала, најпослије се појачала при наиласку Енглеске мисије отуда. То је организатор Карацић искористио и претсказивао онима које је врбовао и ватао у своју мрежу. У Шавнику се чак један члан њихове организације могао састати и ноћу са њима, јер су баш у његовој кући ноћили. Ово се позитивно не зна, истрагом се није ништа доказало. Пре оних тринајест који су ликвидирани, а за које вам је јављено, – ликвидирани су још: у општини Дробњачкој Милун Јауковић сељак, разбијач народне борбе и члан организације, побјегао био од куће и ухваћен. Гајо Пекић и Момо Пекић, нерадници, битанге и свашточиње, чланови организације. Из Ускочке општине: Вељко Церовић професор и Симеун Парушић учитељ, покушали су да организују четничку банду у општини... (на овом мјесту документ је дијелом уништен – обј. А. Стаматовића) повезани са главним организатором Карацићем; Зеко Требјешанин, Вељко Радојковић и Владо Алексић из батаљона „Војвода Момчило”. – У Пиви су ликвидирани: Данило Радојчић, бивши народни посланик, Милош Делић бивши школски надзорник и Илија Кецојевић још Црногорски официр у пензији, три најпознатија типа по злу у Пиви, дружина Спасоја Тадића, активни чланови четничке организације.”³⁷

Штаб Зетског НОП одреда упутио је писмо 24. фебруара 1942. године, Штабу Пиперског батаљона „Сердар Јоле”, у коме је написао: „Упућује се у тај штаб батаљона Видак Вуковић, па ви с њим поступите на основу чињенице које имате. Ако је за уклањање и ликвидацију ви то извршите, а не шљите га нама само ради те сврхе. Чуди нас да ви кажете да не знате шта ћете са њим. Зна се шта треба радити са петоклонашима. У овоме ми видимо извјесну слабост и колебање. Остали батаљони кад имају некога за ликвидацију то сами извршују а не спроводе их само ради тога.”³⁸ „Ликвидација народних издајника и наш неуморан политички рад у масама, саставни је дио наших оружаних акција противу окупатора”, наглашено је у писму ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 24. фебруара ОК за Никшић.³⁹

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, у свом писму од 23. јануара 1942. године ОК за Цетиње је навео: „Из писма штаба Ловћенског одреда видимо да се у Катунској нахији појавила једна група сељака, под утицајем непријатељских елемената, заузимајући непријатељски став према партизанским одредима. По овим појавама мора се оштро ударити и у коријену угушити. Ове појаве су посљедица повезивања са Др.

Михаиловићем и оне се ту и тамо, на нашем подручју појављују. У Пипере је била једна слична појава који су већ били почели одржавати тајне састанке. Ушло им се у траг и радикалне мјере су предузете за њихово ликвидирање. Тројица њихових вођа у Пипере већ су ликвидирани, и то мајор Бољевић, бивши срески начелник Бешић и његов брат Павле као и још троје које се око њих окупљало... Тамо гдје се овакве појаве јаве појачати политички рад а организаторе одмах ликвидирати.⁴⁰

Окружни комитет КПЈ за Никшић, у писму МК за Жабљак од 27. фебруара 1942. године је написао:...

„3) ...Сваки случај петоколонаша треба ликвидирати на мјесту и без дугих процеса.

4) Слажемо се са ликвидацијом свих петоколонаша и шпијуна које сте навели у писму, јер их познајемо, само смо са приватне стране обавијештени да је Милић ликвидан са паљењем његове куће. Да ли је то тачно?“⁴¹ Штаб Никшићког НОП одреда, у свом извјештају од 25. фебруара 1942. године, Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, је констатовао поред осталог ово:...

„6) Данас смо стријељали мајора Мињу Вишњића и сина му Момчила, кога су ухватили наши партизани који се налазе на територији Гатачког среза у Голији.“⁴²

Приликом фебруарске офанзиве њемачких, недићевских и љотићевских одреда 1942. године, на преостале партизанске одреде у Србији, који нијесу побјегли за Босну, заробљени су командир једне од чета Посавског НОП одреда Стеван Борота, шофер и аутомеханичар из Београда, и комесар Јосип Мајер, текстилни радник из Београда. Оба су били познати по својим злочинима у Посавини. Један од њихових репрезентативних злочина, био је јавно погубљење предсједника општине Дивци, Петовића, кога су привезали за ногаре направљене од греда, а онда му тестером пререзали руке и ноге.⁴³

У село Фојницу код Гацка, средином фебруара 1942. године, ушле су Никшићка, Југовићка и Дубљевићка партизанска чета, и разоружале све мјештане. Партизани су поред општинске архиве спалили и све књиге из сеоске библиотеке „Свети Сава“. Под оптужбом да су буржуји, у Оперативни штаб сектора Гацко-Невесине, који се налазио у селу Горњи Југовићи, спроведена су два трговца, солунски добровољац Геден Гузина и Јован Буха. Од смрти су их спасила три угледна мјештанина: Вуле и Јевто Скоко и Никола Аџић, који су потписали изјаву да својим животима гарантују за њихово будуће понашање. Ваља поменути, да Гузина и Буха до тада ништа нијесу радили против партизана, али су им једноставно запали за око, јер су били власници сеоских трговачких радњи. Но, све то било је за кратко. Након неколико дана били су опет ухапшени, а са њима и Лале Миловановић из Кнежана, солунски добровољац и носилац Карађорђевог звезде. Сва тројица су прво мучена, да би тобоже признали да су радили против партизана, и били италијански шпијуни. Није помогло што ништа од тога нијесу признали, него су последице мучења стријељани. Гузина и Буха су затрпани у плитку раку, окренути један према другоме, „да се трговци љубе“, како су то народу објаснили партизани.

Два дана након њихове погибије, у Фојници су од стране партизана ухапшене двије младе жене, Јела Мучибабић и Љепосава Гузина. Одведене су у Доње Дубљевиће, и тамо мучене од стране партизана, да признају да су наводно италијанске шпијунке. У зору су одведене из куће у којој су исљеђиване, скинуте у доњи већ, и по снијегу потјеране према сусједном селу. Путем су им партизански егзекутори пуцали у леђа. Мислећи да су мртве, партизани су се удаљили оставивши њихова тијела на путу. Послије неколико сати, Љепосава Гузина се освијестила, и рањена по снијегу успјела да се врати у Фојницу, и сакрије код родбине. Јелу Мучибабић су нашли на путу сељаци тек сљедећег јутра. Била је тешко рањена и на ивици свијести. Провела је значи у снијегу полугола и рањена готово цијели дан и једну ноћ. У агонији она је замолила сељаке да јој прекрате муке, и један од њих је то послије дужег двоумљења учинио трнокопом, јер нијесу имали ватрено оружје. У Гагчком срезу је само од 29. марта до 4. априла 1942. године, од партизана убијено 60 особа оба пола.⁴⁴

Стана М. Рогановић из Пјешиваца, мајка шесторо дјеце, избјеглица из Пећи, убијена је 1. марта 1942. године, када је пошла за кћерку која је радила као слушкиња у Ботуну. Партизани су је пресрели у Љешкопољу код Подгорице, и под оптужбом да је италијанска шпијунка одвели у Ђафу Команску. Ту су је три дана мучили и на крају убили ударом тупим предметом у главу.⁴⁵

Члан МК КПЈ за Шавник Ј. Ђоровић, у свом писму ОК за Никшић од 4. марта 1942. године, поред осталог је написао: „...2. Јавили смо вам да је Ђорђија Милић ликвидира, а сад вас обавјештавамо на који је начин ликвидира.“

Још одмах послије акције на Пљевљима, МК је одлучио да се Ђорђије Милић ликвидира и то јавно. Ова је одлука позната ОК-у. Штаб одреда одуговлачио је његово ликвидирање са изговором, да нема конкретних чињеница и довољно материјала на основу кога би га требало ликвидирати. Најзад је МК одлучно саопштио штабу одреда да се има одмах Милић ликвидирати, уз напомену: да је разбојник и опасан тип, те због тога да се ликвидација врши опрезно како не би побјегао или неког убио. Друг из Штаба, који је припремао ову ликвидацију, одредио је два партизана у једну собу зграде овог штаба одреда, да га с прозора убију, раздаљина је била свега метар. На позив штаба Ђорђија је одбијао, а затим се након извјесног саопштења, вратио испред одређеног мјеста и ова двојица су на њега пуцала и том приликом га мало ранили, те је он побјегао у своју кућу гдје се закло-нио. Након овога партизани су опколили кућу и позвали га да изађе, али овај није хтио то учинити. У собе приземља куће партизани су ушли, али на спрату гдје се он у једну собу био закључао. Сви чланови МК, сем Миливоја Ђурковића и Војина Јауковића били су на терену. Док је кућа била опсједнута, било је неко кратко савјетовање другова из штаба одреда и батаљона са присутним другом из МК војином Јауковићем, који је, на њихово питање шта да раде, одговорио: „Урадите све само да неко од наших не погине.“ Након дугог позивања, које је трајало око два сата, запаљена је кућа⁴⁶

Окружни комитет КПЈ за Никшић, у свом писму Рејонском комитету за Пиву, од 6. марта 1942. године, нагласио је ово: „Читајући извјештај из Гацка и околине нас много забрињава ситуација у том крају, а то нарочи-

то важи за Пиву. Сви други који отуда долазе највише се жале на Пивљане који како они кажу неће да се боре противу четника као ни банда попа Перишића тако ни оних око Спасоја Тадића. Изгледа да су главни кривци за то одговорни другови чланови Партије у првом реду Тадија Тадић... Такве људе, или боље рећи нељуде који шурују са четницима и непријатељима наше борбе треба сматрати као агенте, провокаторе и противу њих поступати као и противу четника, с тим што ће се народу објаснити да су они још опаснији... Ми смо погријешили што нијесмо вама дали обавјештење да одмах стријељате Бајагића као лопова и члана Партије, али би вам убудуће препоручили да то радите макар и без нашег питања... Боље је стријељати и двојицу правих него једног неваљалца пустити... За Тадију изгледа једино била правилна казна да се стријеља и ви би на томе требали хитно да радите. Уколико би га осудили на смрт да његово стријељање не би изазвало народ противу нас, ако би било обратно онда то хитно урадите.”⁴⁷

Петар Ђеловић-Пешо, стар 60 година, трговац из Рисна у Боки Которској, дугогодишњи предсједник општине Рисанске, предсједник црквене општине у Рисну и члан Епархијског одбора Митрополије Црногорско-приморске, по наређењу Штаба Орјенског НОП одреда, нападнут је од двојице скојеваца, на путу за Херцег Нови, у Баошићима, 7. марта 1942. године. Два скојевца су га прво пресрела на путу, и силом одвела у оближњи шумарак, гдје су га прво претукли тупим предметима, а затим пуцали на њега из пиштоља. Мислили су да је мртав, удаљили су се са мјеста злочина, претходно му опљачкавши златан сат, прстен и новац. Ђеловића су послије неколико сати нашли мјештани, и он је живио још три дана, и на мучкама умро од посљедица рањавања, успјевши претходно да каже ко су злочинци. Они су касније ухваћени и осуђени на смрт.⁴⁸ Врховни штаб НОП и ДВ Југославије, у свом наређењу од 10. марта 1942. године, Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку је нагласио: „Ви морати прибијећи репресалијама против четника. Морате палити извјесне куће окорелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања треба конфисковати.”⁴⁹

Партизани су убили ударима тупим предметима у главу у близини Манастира Мораче Луку Лучића, старог 63 године, и његовог сина Владимира, старог 26 година.⁵⁰ Дана 15. марта 1942. године, партизани су убили испред своје куће Раку Ђетковић и њеног сина Блажа, артиљеријског наредника, старог 32 године, а потом их на брзину затрпали у оближњи бостан. Њеног старијег сина Мила, земљорадника старог 36 година, ухватили су 25. марта, и одвели у свој штаб у Радовчу у Пиперима код Подгорице. Ту је Мило прво био пребијен кундацима од пушака, а потом усмрћен ударом тупог предмета у главу.⁵¹ Окружни комитет КПЈ за Никшић, у свом писму Рејонском комитету за Пиву, од 17. марта 1942. године, је написао ово:

„Драги другови,

Прије неколико дана послали смо вам писмо са задатком да предузмете енергичне мјере противу Спасоја Тадића и свих његових јатака и саучесника у гнусном злочину. Како смо чули један од тих саучесника био је и Тадија Тадић члан комунистичке партије без обзира да ли је он то радио што није био свјестан колико је то његов злочин... Најбољи примјер за то

јесте ваша акција коју сте прије неколико дана предузели противу Спасоја Тадића и његових јатака... наиме на лицу мјеста када сте ухватили кога од оних деветорице што сте их доцније довели у Штаб заједно са Тадијом Тадићем требали сте постријељати свакога... Да сте урадили тако не би се кад имали а нити би смјели да се договарају Тадићи или ма ко други... са тако већим подухватом да сте послали курира нама у штаб Голијског батаљона могла се мобилисати прилично велика војска са ове стране баш на питању гоњења и ликвидације Спасоја Тадића те упасти у Казанце да се разоружа четничка банда око попа Перишића... Ви тога нијесте имали и зато што сте се задовољили са разоружањем три четничка гнијезда, ликвидацијом четири бандита и растурили војску кућама”...⁵²

Нова П. Божовића, шумара из Стијене Пиперске код Подгорице, партизани су убили у Копиљу 21. марта 1942. године, и бацили у јаму дубоку 58 м. Божовић је иза себе оставио четворо дјеце.⁵³ Приликом ископавања леша из тзв. „пасјег гробља” код Колашина, којом приликом се окупило мноштво народа и родбине партизанских жртава, обдукциона комисија у саставу: др Владимир К. Потенкин, судски приправник Бошко Дрљевић и студент медицине Иво Ђуришић, утврдила је ово:

„1) Косто Меденица, санитарски чиновник из Дријенка, срез Колашински, стар 46 год. Повреде: Лобања изломљена од удара тврдим предметом. Очи извађене. Удари ножем на два мјеста на лицу. Убоди ножем на врату. Обије руке одсијечене у надлактичном предјелу. Три ране из ватреног оружја у лијевом грудном предјелу.

2) Арсо Минић, учитељ из Колашина, стар 62 године. Повреде: лијево око извађено. Убоди бајонета по лицу. Велику убод ножем у вратном предјелу. Убоди ножем по рукама. Трећи прст са лијеве руке одсјечен. Пушчане ране по цијелом грудном кошу.

3) Светозар Лисичић, стар 29 година, пекар из Колашина. Повреде: удари ножем по лицу и ногама. Велики удар ножем по вратном региону.

4) Мујо Грубан, месар из Колашина, ста 24 године. Повреде: удар тупим предметом у предјелу лијеве слијепочнице. Удар ножем у лијевом леђном предјелу.

5) Спасоје Богдановић, месар из Колашина, стар 38 година, Повреде: удар ножем у десном грудном предјелу. Двије пушчане ране на глави, једна на грудима.

6) Јован Влаховић, земљорадник из Бабљака, стар 70 година. Повреде: удар ножем по лијевом грудном предјелу са улазним ранама на леђима.

7) Зорка Лашић, из Мојковца, стара 20 година. Повреде: двије пушчане ране у лијевом дијелу лица. Удари ножем по цијелом тијелу.

8) Машан Бошковић, пиљар из Колашина, стар 35 година. Повреде: удар ножем у десном вратном предјелу. Двије пушчане ране у лијевом грудном предјелу. Удар ножем у десном грудном предјелу. Велики рез ножем у предјелу трбуха. Трбух извађен.

9) Радојица Лакићевић, земљорадник из Таре, среза Колашинског, стар 35 година. Повреде: сломљена десна рука и удари ножем по њој. Удари тупим предметом по лобањи. Удар ножем по задњем вратном предјелу. Пушчане ране у десном грудном предјелу.

10) Босилка Вешовић, сељанка из Планинице, стара 20 година. Повреде: ране ватреног оружја, улазна испод лијевог ува, излазна испод браде. Друга излазна испод јабучице.

11) Мићо Грубач, пензионер из Колашина, стар 47 година. Повреде: ватрена рана у области средњег грудног прејела. Лијево око извађено.

12) Шћепановић Лазар, пензионер из Колашина, стар 60 година. Повреде: удар тупог предмета на челу. Лијево око извађено. Рука сломљена тупим предметом. Испод лијевог рамена ране ватреног оружја, а на врату рана бајонета.

13) Софија Бојић, сељанка из Липова, стара 24 године. Повреде: цијела лобања размрскана. У области потиљачне кости ране ватреног оружја. Још једна рана у спљеоочници.

14) Жугић Зорка, жена М. Жугића из Сињајевине, стара око 35 година. Повреде: рана из ватреног оружја, улазна на јабучици излазна на средини врата у области куцавице.

15) Реџић Милић, земљорадник из Речина, стар 53 године. Повреде: рука поломљена у надлактичном предјелу. Десно уво и десна рука расјечени су оштрим оружјем. Горња вилица и усне су размрскани тврдим предметом са сломом горње вилице и свих зуба. Ватрена рана са улазним отвором испод лијевог пазуха, а излазна испод десног.

16) Светозар Лазаревић, судија из Липова, стар 50 година. Повреде: заклан ножем испод грла, једна улазна рана испод лијеве сисе из ватреног оружја, а излазна испод лопатице на леђима. Лице од уста до ушију расјечено и повађени су му сви златни зуби које је имао.”

Налазе комисије објавио је „Глас Црногорца” у броју од 22. марта 1942.⁵⁴

Ристо С. Вујачић, учитељ и резервни капетан I класе из Подгора у Црмници, одведен је 23. марта 1942. године из своје куће од стране групе партизана, које је водио један његов рођак, који му је дао часну ријеч да му се неће ништа десити, него да ће само бити саслушан у штабу. Убијен је недалеко од своје куће у мјесту Смоков Вијенац.⁵⁵ Томо Радов Вукмановић је био један од богатијих сељака у Подгору у Црмници, јер је дуго био у печалби у Ментраелу у Канади. Убијен је од партизана пред својом кућом 23. марта 1942. године.⁵⁶ Штаб Орјенског НОП батаљона, пресудом од 25. марта 1942. године, стријелао је: Бранка Т. Мандића, Ђура Терзовића, Петра Т. Терзовића, Јевта П. Терзовића, Тодора А. Прлајиновића и Николу В. Прлајиновића. Сви су они били борци Доброшгичке чете и одбили су да се боре против четника.⁵⁷

Мићо Ивов Копитовић из Брчела у Црмници, стар 84 године, је одведен од групе партизана 23. марта 1942. године у вечерњим часовима од своје куће, под изговором да га воде у њихов штаб, да буде свједок на неком суђењу. Приликом кретања у мраку, ударен је с леђа кундаком пушке у главу. Мислећи да су га убили, што су и намјеравали, тј. видјевши га срушеног без свијести, и главе обливане крвљу, партизани су се удаљили са мјеста догађаја. Једна партизанска патрола, обилазивши сјутра ујутро тај терен, а видјевши да тамо нема његовог тијела, одмах је то дојавила свом штабу, и партизани су отишли Мићовој кући, са намјером да га ухвате. Мићо се из куће бранио револвером ранивши једног партизана. Послије

извјесног времена и препуцавања, партизани су се удаљили од Мићове куће, видјевши да му не могу ништа. Касније је Мићо отишао у Вирпазар, гдје му је указана љекарска помоћ. На повратку кући, партизани су га пресрели и успјели убити.⁵⁸

Благота Л. Вукчевића, резервног капетана из Папратнице у Љешанској нахији код Подгорице, старог 48 година, партизани су напали из засједе када се враћао из Подгорице 20. октобра 1941. године, и том приликом му мецима сломили руку, а потом се удаљили мислећи да је мртав, јер су га видјели како је пао. Благота је међутим остао жив, и излијечио се у болници на Крушевцу у Подгорици. Партизани су га вребали, па су га по повратку кући ухватили и повели ка Бусовику, а потом га убили, и његово тијело бацили у јаму Голубињску, дубоку 96 м.⁵⁹ Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом писму од 19. марта 1942. године Врховном штабу НОП и ДВ Југославије, је написао: „...,16. о.м. наше снаге у заједници са снагама народноослободилачког партизанског одреда почели су да врше конфискацију имовине одбјеглих у четнике из села Левера, Заглавка, Битина и Косанице... до сада је прећерано око 8.000 кг жита разнога, 500 кг кромпира, 120 кг соли, 600 кг вуне. По извјештају из Косанице овога ће бити још. Конфисковано је 1.000 оваца и 50 говеди”...⁶⁰

Штаб Дурмиторског НОП одреда, у свом писму од 3. априла 1942. године Врховном штабу НОП и ДВ Југославије је написао: „Помоћу обавјештајне службе успјело нам је да на вријеме откријемо четничку организацију код нас, која је била прилично организована и припремљена, јер је изгледа имала утицаја близина колашинског среза и развоја ситуације тамо. Организација и њен рад тамо, нарочито је појачана од времена кад је Енглеска мисија прошла отуда. Главни организатор Митар Караџић је био председник општине Дробњачке и члан прољетошњег комитета. Томо Кршикапа је радио преко неколико својих људи, и није имао тајне везе са неким четничким бандама, јер није имао могућности да дође до ње. Баш се у прави час то открило и јаким и великим радом успјели смо да их скоро све похватамо (побјегли су само тројица из Ускочке општине – Владо Требјешанин бивши секретар народне скупштине, и Милисав Лопушина). Послије саслушања и вођења истраге ликвидирани су у Шавнику до сада Митар Караџић, Мијат Таушан, Веселин Радуловић који је на испиту открио све, Мујо Ружић, Милева Ружић, Милица Караџић, Митар Караџић и други, Милун Јауковић, Војин Филиповић, учитељ, Рашо Пекић наредник и Ново Делић поп. Ликвидирани су у нашем комбинованом батаљону, они који су пошли да организују завјеру, Милун Чворовић познати неваљалац и нитков и Мићун Караџић. Према самој истрази изгледа да ће их бити још неколико.”⁶¹

Једно од најбестијалнијих убистава које су партизани извршили, било је убиство санитетског ђенерала у пензији др Мила Иличковића из Црмнице, и његове супруге Клаудије, иначе Рускиње. Иличковић је завршио медицину у Русији, и био је до 1918. године санитетски капетан црногорске војске, да би потом наставио службу у војсци Краљевине СХС, и достигао чин бригадног санитетског ђенерала. Када су убијени, он и његова супруга били су у старачким годинама. Ђенерал Иличковић није се ничим за-

мјерио партизанима, сем што је био ђенерал. О свој бестијалности и бескрупулозној хладнокрвности партизана, говори преписка између Штаба НОП батаљона „Јован Томашевић” и НОП батаљона „13. јул”, који су једни другима ђенерала Иличковића и његову супругу спроводили за егзекуцију, као да се не ради о људским бићима, него о каквим административним предметима. Ево тог документа: „Достављамо вам извјештај у вези покрадених ствари ђенерала Иличковића и његове жене.

19. прошлог мјесеца спровели смо у штаб ђенерала Иличковића и његову жену преко одреда „13. јули”. Истог смо били убиједили да је позван од штаба одреда ради да буде смјештен као љекар у некој нашој партизанској болници. Такође смо с њим упутили спроводни акт, који Вам сада прилажемо. У међувремену је услиједила борба на вашем сектору, тако да се исти није могао спровести, о чему нас је команда чете из Грађана извјестила. Ми смо одмах Грађанској партизанској чети батаљона „13. јул” дали налог да Иличковића и његову жену убију, што су они одбили и одговорили да га ми примимо натраг и вршимо ликвидирање; последице чега смо послали људе те су га ликвидирали. Накнадно смо тражили да нам команда партизанске чете из Грађана врати ствари доктора Иличковића и његове жене а којих ствари је било напуњено три куфера велика. Од команде чете смо добили овакав одговор:

Штабу батаљона „Јован Томашевић”

Ево Вам шаљемо списак свих нађених ствари од доктора Иличковића; нађених у његовим куферима. За пронађене ствари извјестили смо да на заплијењене ствари имамо право за наш труд који смо имали носећи их и враћајући назад и издржавајући их два дана и извршавајући акцију над њима. Ово задржавамо код нас док видимо колико можемо добити од заплијењених ствари, јер сматрамо да пошаљемо да би добили дио као што смо добили из Дупила приликом учешћа II чете у тој борби. Нас само 300 метака. Тражимо да нам упутите два јастука које је узео доктор од Јока М. Поповића. Приликом убиства они су отишли у земљу са њима.

**Политички комесар, на терену
заступник комесара Ђуро Ј. Петровић.”⁶³**

Партизани су од доктора Иличковића и његове супруге опљачкали: 7.300 динара у сребру и папиру, 2.497 лира, два златна сата, четири златна прстена, један сребрни прстен и једну сребрну иглу за кравату, једну дуванску кутију, двоје наочари са кутијама, једну сребрну кашику за јело, четири обичне кашике за јело, један женски капут, једну ручну мушку и једну ручну женску торбу, три кофера, двије мање кутије са хируршким прибором, једну кутију таблета и један револвер. Сем тога опљачкали су њихову гардеробу, коју је овај стари брачни пар понио са собом, мислећи да ће дуже одсуствовати од куће.⁶⁴

Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку, у свом саопштењу од 6. априла 1942. године, поред осталог је написао да је изречена смртна пресуда: политичком комесару Жупско-пивског батаљона Тадији Тадићу; партизанима Жупско-пивског батаљона: Благоју Тадићу, Радоју Тадићу, Раду Тадићу и Јовици Јововићу. Они су покушали да пруже помоћ Спасоју Тадићу,

кога су партизани прогонили и на крају убили, а такође су се бунили због осуде на смрт Тадије Тадића.⁶⁶ У „Гласу Црногорца” од 12. априла 1942. године, описан је партизански поход на село Озриниће код Никшића. У чланку поред осталог пише: „Озринићи пружају отпор. 250 људи противу 2.500 партизана. Ни једног митраљеца. Једини пушко-митраљез покварен. муниције нестаје. Али борба се води цијелог дана. Озринићи увече одступају.

Резултат поразан за обје стране. Партизани: 39 мртвих и већи број рањених. Озринићи 27 мртвих, 300 запаљених домова и око 30 рањених.

Неколико тешких рањеника пало је у руке партизана.

Њихова судбина је страшна. Свирепа.

Угледни сељак – омладинац Митар Ђукић пао је тешко рањен, метак му је пробио обје ноге. Долазе партизани. Командант батаљона Милован Николић препознаје Ђукића. Саопштава му да је он први дигао глас против партизана.

Прилазе му сви редом. Ударају га кундацима. Пљују. Митар Ђукић их презриво посматра. Ни гласа не пушта. Николић издаје наређење. Ваде шипке из пушак и хватају Ђукића. Провлаче му шипке кроз ране које крваре. Рањеника хвата несвјестица. Пада у агонију. Умире... Партизани ваде ножеве и свом снагом касапе још топло тијело младог борца. Други револверима решетају лобању. Кости пуцају. Мозак се просипа по ледини. Партизани скачу по њему, газе га ногама. А онда се хвата коло. Неартикулисани гласови одјекују кроз окрвављено село. Партизани пјевају над својом жртвом.

Мићун Гајовић је први међу првима. Навала партизана ни мало га није уплашила. С неколико другова изашао је у брдо у намјери да нападне партизане са леђа. Из брда су стигле нове снаге комуниста. 200 до зуба наоружаних бандита упутило се право к њему. Хтјели су да га заробе. Међутим Гајовић с друговима није клонуо. Прихватио је борбу. Њих неколико противу двије стотине.

Један од Мићунових другова гине. Пада и други. Трећи... Најзад, Мићун остаје сам. Види да је опкољен, али не одступа, Води борбу. Пуца. Баца бомбе.

Мићун Гајовић је најзад рањен. Метак му је пробио груди. Ме може пушку да пуни. Вади револвер и пуца. На одстојању од ти метра убије двојицу партизана. А онда пада и сам смртно рањен. Партизани као подивљали пси, скачу у шанац Мићуна Гајовића. И ако је већ издахнуо хоће и мртвом да му се освете. Разврћу му вилице. Просипају мозак. Ножевима кидају дјелове тијела.

Стиже и Мићунова сестра од стрица партизанка Десанка Гајовић. Гледа мртвог брата. Гледа га и пљује на њега. За њом се поводе и остали.

При одласку сестра се обраћа мртвом брату и поздравља стиснутом шаком.

- Срећна ти пасја смрт, брате Мићуне! казала је.⁶⁶ Поред Озринића, партизанска казнена експедиција извршила је паљење четничких кућа у племену Загарачу код Даниловграда, којом приликом је запаљено двадесет кућа.⁶⁷

Неименовани партизански штаб, је у писму Штабу Голијског НОП батаљона од 15 априла 1942. године, поред осталог констатовао: „Сасвим је

**ЧЕТИРИ ЈАХАЧА
СРПСКЕ АПОКАЛИПСЕ У ЦРНОЈ ГОРИ**

Милован Ђилас-Ђидо

Иван Милутиновић-Милутин

Блажо Јовановић-Зетин

Сава Ковачевић-Мизара

нас. Да су у Загарачу у прави час очистили петоколонаше, чете не би отказале послушност. Да у Озринићима нијесу преговарали са петоколонашима, Озринићи не би данас били организовани против нас. Да су у прави час ослоњени на масе, чистили Катунску нахију, мјесто што су када је било критично стање водили преговоре, Катунска нахија би била уз нас.⁷³

„Глас Црногорца” од 1. марта 1942. године, у чланку „Вандала и садизам”, описао је неке од партизанских злочина овако: „...„Наши комунисти стоје испод тих дивљака. Поред многих и крвавих злочина, убили су Мируну, ћерку Матијаша Јовановића из Косовог Луга, у њену кућу, поред отвореног огњишта, у присуству њенога оца и мајке. Мртва је пала главом у отворено огњиште. Ватра јој је захватила главу. Садисти и вјештице који су је убили, нијесу дозволили њеним родитељима да своје мртво дијете извуку из ватре. Са уживањем су гледали њено пржење и удисали мирис људског печења!

Драгиша Ивановић, политички комесар из Куча, убио је у селу Момче два брата Рашовића, Милована и Војина и њихову рођену сестру. Свукао их је голе, па је од мртвог брата и сестре направио порнографску слику! Тај красни комесар убио је своју закониту жену, да би се могао оженити својом рођеном сестром од ујака, ћерком Петра Јованова Поповића из Куча!

Комунисти су упали у кућу Ђура Зекова Јовановића, старог и честитог старца од 70 година, ухватили су њега, његова три сина, Николу, Шћепана и Тока, и њихове три жене. На очиглед старога Ђура убили су му сва три сина и двије снахе, а затим и њега.

Комунисти су дошли у манастир Острог, са намјером да изнесу и на ломачу спале ћивот св. Василија, који је како они кажу, заглупљивао народ! Баш као и Синан-паша св. Саву на Врачару код Београда.

Архимандрит Леонтије Митровић, добри пастир и честити Србин, уз помоћ околних сељака, супротставио се намјери комуниста, којом је приликом је рањен и часни отац Никодим Поповић, јеромонах. Комунисти нијесу могли опростити оцу Леонтију, зато су га вребали, и када је, као добар домаћин изашао да обиђе манастирско имање, заробили су га и одвели са собом.⁷⁴

„У Бољевићима смо заплијенили више прикривеног жита, око 1.350 кг, а од петоколонаша у Лимљанима заплијенили смо 67 брава и 4 краве,” наглашено је у извештају НОП батаљона „Јован Томашевић”, од 13. марта 1942. године, упућеном Штабу Ловћенског НОП одреда.⁷⁵ Командант Никшићког НОП одреда Сава Ковачевић-Мизара, у свом писму од 26. марта 1942. године, политичком комесару одреда Милинку Ђуровићу, пред осталог је написао ово: „У Пиви и Голији није здраво стање, па ће кроз који дан требати упутити тамо један ударни батаљон да их очистимо.”⁷⁶ Штаб Никшићког НОП одреда, у свом упутству од марта 1942. године, Штабу Граховског НОП батаљона је нагласио: „Нека се Штаб чете директно повеже са Штабом Ловћенског одреда, од којег треба да траже упутства, односно имена петоколонашких елемената које треба ликвидирати... Процедура у погледу њихове ликвидације мора бити кратка, а одлучност мора преовладавати.”⁷⁷

Командант Зетског НОП одреда Блажо Јовановић, је у писму Штабу Зетског НОП батаљона од 27. маја 1942. године, написао поред осталог ово: „...„По последњи пут вам се наређује да предумете енергичне мјере

противу петоколонаша. Просто издајте налог извјесним партизанима да ликвидирају тога и тога петоколонаша. И ово што сте до сада чинили пропусте, грдно вам се осветило а горе ће вам се осветити ако не поступите партизански и не ликвидирате пету колону... кроз акције ће те се очеличити и пораста ће ваш углед а не преко ове или оне личности...

У прогласу сте били сувише меки према петоколонашима. Требало је оштро осудити те издајнике и казати народу да ће им судити партизанске пушке у име народа.⁷⁸

Партизани су на звјерски начин убили браћу Радовић, Веља и Неша, из села Махале у Зети код Подгорице.⁷⁹ Убијају такође и браћу Вучиће, учитеља Нова, и предсједника Вражегрмске општине у Бјелопавлићима код Даниловграда Дамјана. Бацили су их у јаму дубоку 24 метра. Дамјан је одмах преминуо, а Ново је неколико дана сломљен живио у јами, и запомагао да му се дотури воде, али се нико од сељана није смио приближити јами, да га партизани не би убили.⁸⁰ Блажо М. Црнојевић из Грађана код Цетиња, резервни наредник и грађевински предузимач, убијен је од партизана са још осамнаест Грађана. Оставио је иза себе жену и петоро дјеце. Партизани су му опљачкали дио имовине у кући.⁸¹ Партизани убијају и Мила И. Павличича из Бјелопавлића, учитеља школе у Манастиру Ждребаонику код Даниловграда.⁸²

Милован Ђ. Бешић, бивши срески начелник у Шавнику, стар 44 године, био је доведен у партизански штаб у Радовчу у Пиперима код Подгорице. Послије саслушања, а без икаквих доказа, била му је изречена смртна пресуда. Бешић је том приликом ударио партизанског комесара, а другом партизану отео пушку и ранио га, али су остали партизани успјели из пиштоља да убију Бешића. Потом су га скинули голог, откинули му нос и извадили очи, и бацили у оближњу велику рупу, ископану ударом авионске бомбе.⁸³ Митар Т. Макочевић, земљорадник из села Црнаца у Пиперима, стријељан је од партизана 25. марта 1942. године. Неколико дана саслушаван је у партизанском штабу у Радовчу, и како нијесу пронађени никакви докази који би га теретили, партизани су одлучили да га пусте. На то је реаговао његов племеник-партизан, који је захтијевао да буде стријељан, и партизански штаб је удовољио његовој жељи. Макочевићев леш је касније пронађен у рупи од авионске бомбе, са још три непозната леша.⁸⁴ Роса М. Кусовац, стара 70 година, супруга познатог јунака из црногорских ратова Маркише С. Кусовца, убијена је у својој кући у кревету, од једног партизана и двије партизанке, који су јој потом опљачкали кућу, јер јој је син Блажо био у националистима.⁸⁵ Шћепановић Ј. Лазар, капетан I класе, стар 32 године и Шћепановић Ј. Милутин, професор, стар 28 година, рођена браћа из Доњег Загарача код Даниловграда, убијени су од партизана у штабу у Куновом Присоју у Љешкој нахији код Подгорице, послије саслушања, и бачени у један плитки шкрип, непуне дубине два метра. Ту су њихова тијела лежала неколико дана, док су их глодале лисице, кунице и пси.⁸⁶

Милија Н. Јовић, жандармеријски каплар из Хоћевине код Пљеваља, убијен је у Подборову код Пренђана од партизана.⁸⁷ Василије Н. Шекарић, резервни капетан I класе из Пилатовца код Никшића, одведен је из своје куће у партизански штаб, гдје је мучен и на крају убијен са 17 метака.⁸⁸

Илија М. Средојевић, земљорадник из села Велике Жупе код Милешева, стар 29 година, такође је убијен од партизана.⁸⁹ Саво Газивода, трговац из Ријеке Црнојевића код Цетиња, ухваћен је и опљачкан од стране партизана, а потом убијен. Оставио је иза себе супругу и четворо мале дјеце.⁹⁰ Милуша С. Рашовић, удовица стара 32 године убијена је приликом боравка у селу Завала у Пиперима код свог оца Сава Ђукића.⁹¹ Шпиро К. Радуловић, полицијски чиновник из Комана код Подгорице, стар 39 година, убијен је од партизана на путу за Никшић, гдје је кренуо приватним послом.⁹² Саво М. Ивановић из Грађана код Цетиња, убијен је од партизана у Куновом Присоју у Љешанској нахији код Подгорице.⁹³ Миладин Р. Перовић из Стубице у Пјешивцима код Никшића, стар 22 године, одведен је од куће, и убијен од партизана у Ластви Чековској.⁹⁴ Душан М. Вукчевић, полицијски чиновник из Гољемада у Љешанској нахији код Подгорице, убијен је на путу од партизана, када се враћао ка родном мјесту идући на славу Св. Ђурђицу.⁹⁵

Врховни штаб НОВ и ПОЈ, је издао наређење штабу VIII народноослободилачке ударне хрватске дивизије (у којој су већина партизана били Срби – обј. А. Стаматовића) у вези са четницима, марта 1943. године ово наређење: „Према вођама и старјешинама ових банди... бити немилосрдан и послје кратког саслушавања и прибављања података од истих, ликвидирати их на лицу мјеста. Заведене четнике пребацили у наше редове. Зато све ове четнике, који се предају без борбе, уколико не пристану да добровољно уђу у нашу војску ликвидирати, али тајно.”⁹⁶ Партизани су из засједe 24. маја 1943. године, убили на Гребену Котича код Опасанице ваздухопловног мајора Андрију Весковића и поручника Рајка Нововића. Весковић и Нововић били су четнички команданти. У спомен њихове погибије, народ тога краја је ускоро спјевао пјесму, у којој се поред осталог каже:

„Гдје сте Рајко и Андрија,
браћо наша најмилија...
На Котичу испод вите јеле,
прекрстили руке бијеле”...

Убрзо по њиховој погибији, родбина поручника Нововића, однијела је његов леш у породичну гробницу, док је хумка мајора Весковића остала усамљена на Котичу. Дуго послје рата, и побједе комуниста, чобани су китили ту хумку.

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, у свом писму од 7. септембра 1943. године ОК за Цетиње, поред осталог је написао: „Потребно је одмах ликвидирати онога човјека којег је видио са сином и са њим разговарао друг Милош Попиводе, а о чему је говорио и другу Ику. Ова ликвидација треба да се изведе под највећом конспирацијом, тако да нико не зна осим извршилаца. Ако не би тако извршили ову ликвидацију, онда је боље за сад је не извршавати. Ми мислимо да вам неће бити тешко на кога се ово односи.”⁹⁷ На одговорност су позвани комесар комског НОП одреда Војислав Зечевић, и командант истог одреда Мирко Крчић, само зато јер су омашком потписали да Милош Јевтовић и Тајо Кастратовић из Берана, могу камионом превести лешеве стријељаних четника из Треба-

љева у Беране. Зечевић и Крцић су овој двојници потписали објаве за пут, и не питајући их о чему се ради, јер су били у послу око писања неких партијских прогласа.⁹⁸

Један од четничких команданата у Зети код Подгорице, Бајо В. Радовић из села Махале, је 21. новембра 1943. године издао проглас Зећанима, у коме поред осталог пише:...

„ЗЕЋАНИ

2. маја 1943. године од 4-5⁰⁰ сати послерије подне састао сам се са претсједником општине доњо-зетске г. видом Вујачићем пред кафаном Станка Букановића. Ту смо разговарали о његовом брату Душану који је у заједници са осталим комунистима 22. фебруара 1942. године дошао на моју кућу и одвео ми оца и стрица, који су затим предати целатима на извршење смртне казне. У том разговору били смо пред кафаном где смо уз чашу ракије разговор наставили. Тражио сам од г. Вујачића зашто и по чијем наређењу је његов брат учествовао у одвођењу мојих родитеља. Видо је бранећи свог брата рекао да он није учествовао директно у одвођењу наших родитеља него је Душан дошао само до колског пута између Махале и Мојановића па када је сазнао у чему је ствар онда се вратио. Питао сам га да ли је још ко учествовао на што ми је одговорио: „Што да ти кажујем кад су они стријељани био је Душан Вуковић и други.

БРАЋО ЗЕЋАНИ

Ово је само увод о тајној коју ћете сазнати, наш разговор текао је и даље, разговарали смо даље о његовом раду са партизанима. том приликом рекао ми је, како се он Душана Вуковића увијек плашио. „Осветио сам се тим гадовима”, настављајући и даље разговор г. Вујачић, јер када је састављен списак Зећана које треба стријељати, дошао је мене као претсједнику општине акт начелства Среза да одмах пошаљем списак сумњивих лица, које треба одмах стријељати. Ја као бивши командир партизанске чете добро сам их познавао саставио сам и упутио тражени списак. Г. Вујачић ми је избројао око 20 који су били на томе списку. На питање: „Зашто и твога брата нијеси унио у списак”, није одговорио даље, без икаквог питања одговорио ми је г. Вујачић да је Петра Мараша из Бијелог Поља предложио за стријељање, зато што га је пок. Петар једном приликом нашао на Беглаке без пропуснице и одвео у штаб зетског партизанског батаљона у Понаре у времену док он Вујачић није био ступио у партизане, затим је рекао да од рођака тј. Марка Вујачића није мога да живи и зато га је ставио у списку за стријељање. Интересовао сам се даље за Савића Вуковића, који је био интерниран у Албанију г. Вујачић ми је то објасни следећим ријечима: „И зато сам се ја постарао јер сам и тамо упутио списак да се стријељају Савић Вуковић, Петар Ћетковић, Василија М. Кукуличић, Симо Филиповић и Косто Вујачић.

ЗЕЋАНИ

Ето вам тајне о вашим стријељаним синовима а г. Вујачићу одговор на његов упућени апел Зећанима, који је издао ових дана приликом предаје дужности. Нијесам хтио данас изнијети тајну али ме нагнао његов позив у

којему каже, да ће послје 5 дана бити касно, напомињем прије неки дан разговарали смо ја и г. Вујачић, о Зећанима, који су недавно одишли од комуниста, поставио сам му питање за Вида Јакова Вујачића зашто је Видо пошао у шуму да ли да свети брата? Од кога да га свети? Г. Вујачић ми је рекао „ја не знам” требаш да знаш, јер ти знаш све Зећане, ко их је стријељао. Његов одговор био је: „Молим те Бајо ја сам ти рекао на повјерење с тим да то задржиш до краја рата.”⁹⁹

У „Црногорском вјеснику” од 18. децембра 1943. године, објављена је десетерачка пјесма Владислава Касалице. Пјесма овако гласи:

„Гусле моје овамо те мало
Амо и ти танано гудало,
Да преврнем, да мало загудим
Да ми срце одане у груди,
Да испјевам пјесму од истине
Од истине крваве дружине.
Нек гудало приудари мало
Да о чуду вјерне слике буду,
За будућа покољења врућа,
Кад патисмо против зла ратисмо,
Кад на душу навалише тмушу:
Партизани и црни земани,
Странци, Јуде, да се многи чуде:
Како некад по земаљском шару
Свјет се клања ђавољем олтару!
Против крста завјера је чврста,
Против вјере да пакао ждере,
Против брака отворена рака,
Против звона, кандила, икона,
Партизани клетвом успавани
Оштре ноже! Ах, помози Боже!
Народ спаси! Гутају таласи!
Страшне јеке крваве ријеке,
Основаше судове пријеке:
Ко са њима неће, у смрт креће
Нема веће од ове несреће.
Зар да Ловћен не сија ко прије?!
Ко у Острог свеца ружит смије?!
Ко манастир Морачу да квари?
Ко за крсну славу да не мари?
Ко да сруши нашу зорну Боку?
Стари понос, зеницу у оку?!
Ко да мрзи Сина Спаситеља,
И Светога Саву, учитеља?!
Ко брак, љубав, то отровом трује?
Ко глас мајке презире да чује?

Ко са Кома плаши српску вилу?
Ко државу да омрзне милу?
Ко гуслама звучне струне кида,
Што нам боли вјековима кида,
Ко народно срце ножем пара?
Који ђаво пакао отвара
Црној Гори, цјелог Српства зори
Да је нама! Тешка анатема
Но изрода одијела га вода!
То је програм Тита и бандита!
То је програм Моша и олоша!
Чивут Мишо из туђине дошо,
Паклен Јуда провуко се свуда,
Комунизам сије, покров шије,
Црној Гори очи да избије.
С главе туче и у јаму вуче,
Даје паре за светиње старе,
И са њиме партизани клети
Полуђеле погане авети,
Све по мраку траже петокраку,
Кољу, бију и крва братску пију!
Ради власти не држе се части,
Хоће туђе, од пљачке полуђе,
Шире летке, те отровне метке,
Село крећу да угасе свећу
Да подивља, да је пропаст живља!
Младеж вуку за љубавне нити,
Страх ме цвијећа неће бити,
Ни мирисат неће ко прије,
Страшан отров у њему се крије!
Смута вије, владају дахије!
Брат за брата омчу око врата!
Мрак на очи, братска крв се точи!
Опет Срби на мету стадоше:
Против Моша сложено устадоше!
Срам вас било, Јуде и изроди!
Шта хоћете? Ко вас тамо води?!
Зар у паклу срећа да се тражи,
Зар се народ, кад се коље, снажи?!
Још без очи, како да се крочи?
Бор се вије само у висине,
А прашина пада у низине.
Бјежи куго нећеш остат дуго!
Свак је пао ко је браћу клао!
Свак се каје ко вјеру издаје!
Рђа пада, не може да влада!”¹⁰⁰

На удару комуниста, односно партизана, нашла се и Српска православна црква, као духовни темељ српскога народа. Анулирањем овог фактора, партизани су знали да је пут ка њиховој побједи знатно ближи, односно стварнији. Партизани су тако убијали и многе свештенике, и скрнављили православне цркве и манастире. Никодим Јањушевић, настојатељ манастира Жупа код Никшића, учесник црногорских ратова, стар 67 година, убијен је од комуниста 29. јуна 1941. године, још прије устанка.¹⁰¹ Дана 15. новембра 1941. године, свештеник из Рогама у Пиперима код Подгорице Василије С. Божарић, стар 54 године, отишао је да чинодејствује на једну сахрану у Љешкопољу. На повратку, партизани су га у засједни сачекали и убили, а потом му тијело исјекли на комаде, и у шаторском крилу бацили у ријеку Морачу. Остатци тијела су на Бадњи дан испливали код села Вуковаца у Зети, гдје је и сахрањен. Партизани су такође убили и његову супругу Јокну у Рогамима.¹⁰²

Приликом партизанског напада на Пљевља 1. децембра 1941. године (у коме су тешко поражени – обј. А. Стаматовића), један дио партизана се ушанчио у манастиру Пива, због чега је италијанска артиљерија почела да дејствује по манастиру. Архимандрит Серафим Џарић, настојатељ манастира, молио је партизана да напусте манастир, да га не би италијанска артиљерија срушила. Молбе нијесу помогле, па је Џарић отишао у Пљевља, код директора гимназије Добривоја Милетића, који је знао италијански језик, да моле италијанског команданта да нареди да се не гађа манастир. У граду су вођене уличне борбе, и он је ту нашао Милетића убијеног од партизана, па како је због тога протествовао, и он је био ликвидиран.¹⁰³

Народноослободилачки одбор општине Вучедолске, на црногорско-херцеговачкој граници, наредио је 28. децембра 1941. године пароху Васу Поповићу, да напусти у року од пет дана територију Бањске и Опутно-рудинске општине, и наредио јеромонаху Платону Ивезићу из Црквица да преузме Поповићеву парохију.¹⁰⁴ Јеромонах Теофан Беатовић, сабрат манастира Косијерево, на црногорско-херцеговачкој граници, рођен у околини Гацка, стар 52 године, је једно вријеме био парох у руској цркви у Пенсилванији у САД. На Бадњи дан 1942. године, партизани су га одвели из манастира Косијерево, и убили и бацили у јаму у селу Видне у близини Вучјег Дола, на потезу између Никшића и Билеће.¹⁰⁵ Протојереј Лазар Радонић из Мајина код Будве, парох речински у Колашину, покушао је да побјегне код свог рођака у близини Пећи. Но, кад је био на домаку циља, сустигла га је партизанска потјера и убила 15. јануара 1942. године.¹⁰⁶

Свештеник Ристо С. Јарамаз, из Кљаковице код Никшића, стар 36 година, је био парох косијеревски. На Божић 1942. године, док је служио службу у Почековићима, партизани су пуцали на њега кроз прозор цркве, али су га промашили. Међутим, није им могао умаћи. На путу Кнеж До-Петровићи, на црногорско-херцеговачкој граници, дочекали су га 20. јануара и убили са четири метка, три у главу и једним у ногу. Пао је мртав са крстом у руци.¹⁰⁷ Протосинђела Варнаву Бућана, настојатеља манастира Подластва код Будве, старог 46 година, партизани одводе 24. јануара 1942. године са вечере, под изговором да треба да буде саслушан у њиховом штабу. Убијен је неда-

леко од манастира са 46 убода ножем.¹⁰⁸ Васо Поповић из Баошића у Боки Которској, свештеник у Вучјем Долу на црногорско-херцеговачкој граници, стар 28 година, убијен је почетком јануара 1942. године од партизана.¹⁰⁹

Свештеник Ново Делић из Комарнице код Шавника, до рата је био на служби као парох у Босанском Петровцу, одакле је почетком рата побјегао од усташа у родни крај. Потом је постављен за пароха у Плаву, али како је ово мјесто ушло у састав тзв. велике Албаније, опет је морао бјежати у родни крај. На крају је постављен за пароха планинопивског. Партизани су га одвели из куће 3. априла 1942. године, убили и бацили у бунар у Беришиној Луци код Шавника.¹¹⁰

Међу народом је нарочито одјекнула смрт попа Петра Вујовића. О његовом смрти у чланку „Гласа Црногорца” се каже: „Племенити и смирени слуга Господњи, расни тип, изданак старе и јуначке куће Вујовића, честити и благородни поп Петар, извор поштења и утјехе, није више међу живима.

Знао је он каква му опасност пријети од авангарде из Куновог Присоја, која се бјеше угнијездила на Метеризе и Жупу Добрску. Његова очинска ријеч и крст у руци, није била у складу са радом и циљем дјецe сатане и пакла... Његов хришћански рад одвео га је на мученичко губилиште, као Христа на Голготу. Суманути лудаци у којима је усредсређено оличење сваког неваљалства одвели су га у свој суд у Куново Присоје. Његова судбина била је запечаћена, а живот одузет на један звјерски начин какав могу измислити суманути скотови, који немају ничега заједничког са људима. Бацили су га живог у јаму дубоку 17 метара! Пао је на лешеве разних животиња, а можда и људи. На његовој глави виде се трагови тешких рана. Освијестио се и још дуго мученички живио у јама. Јасно се то види из тога што је прикупио снагу и извукао се између костура и лешина на један узвишенији запећак јаме, на коју није могао никако при паду доспјети. Тамо се опружио на леђа, пружио једну ногу поред друге, а поред себе руке са стиснутим песницама да сачека последњи час. У том положају нашао га је његов брат Лабуд који се више дана спуштао у разне јаме да потражи остатке свога мученичког брата попа Петра.”¹¹¹

Партизани су оскрнавили манастир Ждребаоник код Даниловграда, задужбину Немањића. На звоник су потавили митраљез, а ствари из манастирске цркве опљачкали или поразбијали. У цркви су палили ватру, око које су се гријали стражари, који су се мијењали на митраљезу на звоник.¹¹² Јеромонах Гаврило Дабић, родом из села Путника у Срему, сабрат манастира Жупе код Никшића, одведен је од партизана на Благовијести 1942. године, убијен у селу Драговољићи и бачен у јаму звану Плоча.¹¹³

Архимандрит манастира Острога Леонтије Митовић, на Илин-дан 1942. године, одржао је окупљеном народу говор. Овај говор пренио је „Глас Црногорца” од 16. августа 1942. године. Митровић је поред осталог рекао: „Драга браћо и сестре. Ту скоро навршила се жалосна годишњица откако су наши одрођени синови, наши блудни синови здружени са пакленим силама антихриста, отпочели једно крваво коло овим голим странама. Поубијани су многи виђени људи, обешчашћене су многе поштене жене, сестре и кћери, оскрнављене су многе светиње.

Српска Спарта тонула је полако али сигурно у крви својих најбољих синова. Разним примамљивим крилатицама „социјалне правде” и „национално ослободилачке борбе”, срачунатим обећањима неког „вишег благостања” у неком фиктивном друштву, ти погани изроди завели су многе поштене људе. Али, истина је најзад избила на површину. Данас ми видимо дјело комунистичке пропаганде у правој његовој свјетлости.

Ко нам кућу опљачка? Ко запали?

- Комунисти

Ко нам посла по логорима и тамницама несрећну браћу нашу?

Комунисти.

Ко нам опусти села наша, поља наша?

Комунисти.

Ко нам оскрнави цркве и манастире? Ко их поруши?

Комунисти.¹¹⁴

Ваља напоменути, да су партизани у току другог свјетског рата и револуције, убили 103 свештеника и свршена теолога Митрополије Црногорско-приморске. Сам црногорско-приморски митрополит Јоаникије Липовац, родом из Столива у Боки Которској, ухваћен је од партизана у Словенији маја 1945. године, јер се са неколико десетина свештеника Митрополије Црногорско-приморске повлачио заједно са четницима Павла Ђуришића. Потом је одведен у Аранђеловац, и заједно са бившим послаником и министром Краљевине Црне Горе, а послје послаником црногорских федералиста у Скупштини Краљевине СХС – Савом Вулећићем, родом из Зете код Подгорице, био ликвидира у једном потоку у јуну исте године. За гроб им се до сада незна. У Словенији је убијен од партизана и Лука Вукмановић, свештеник и доктор теологије, иначе рођени брат познатог црногорског комунисте Светозара Вукмановића-Темпа.^{114а}

У партизанске злочине увјерили су се и чланови америчких мисија при четничким штабовима, или амерички пилоти који су оборени над Југославијом, а које су четници спасили. Један од таквих пилота био је и Џозеф Т. Хармут млађи, из Брицвила у Пенсилванији. У интервјуу који је са њим вођен у листу „Питзбург Сан Телеграф” од 7. априла 1946. године, Хармут је поред осталог рекао: „Са групом америчких авијатичара стајао сам на падини једног брда и посматрао како су партизани збрисали једно село, побивши сељаке и попаливши домове.”¹¹⁵

Амерички официр Валтер Менсфилд је на исљеђењу пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу, у Њујорку 15. маја 1946. године, поред осталог рекао: „Пролазећи кроз Херцеговину стално смо морали да избјегавамо Њемце и партизане. ја сам био близу Калиновика у планини чекајући да ми патроле јаве које је мјесто погодно да се провучемо када сам кроз двоглед угледао како партизани улазе у варош Калиновик и почињу да пале куће; видио сам пламен како се диже из кућа и кроз двоглед сам видио партизане... Партизани су увијек носили црвену звијезду а неки од њих су имали срп и чекић. Могао сам се увјерити још по томе што су свуда за собом носили пуно пропагандног материјала, слике Стаљинове и Титове и летке у којима се говорило о комунизму и то су дијелили куд год су пошли.”¹¹⁶

Послије II свјетског рата, тј. послије побједе комуниста, четничке породице биле су прогоњене и шиканиране, а неријетко и расељаване. Из невестињског и гатачког краја, четничке породице су 1945. године исељене два мјесеца у Широки Бријег, међу становништво које је у току рата било претежно усташки орјентисано. Протјеривање четничких породица из фочанског краја, извршено је 18. децембра 1946. године. Тада су поред осталих протјерани: Павловићи из Мазоча, Нововићи и Ивановићи из Драгочаве, и Матовићи и Благојевићи из Јошанице. Неке породице у прогонство су упућене из затвора у Фочи, а неке из њихових домова. Прогнаници су имали пола сата да се спреме за пут. Прво су допремљени у Блажуј, а одатле распоређени по селима у сарајевском пољу, Илици и Врелу Босне. Смјештени су такође код четничких породица, којима није давана никаква помоћ за њихово издржавање. Неке четничке породице из фочанског краја протјеране су 31. јануара 1948. године у муслиманско село Јелач на присилни рад. Ове породице су исте године 26. априла протјеране у село Потоци код Дрвара, да раде на подизању шумске пруге. У Дрвару је било и протјераних четничких породица из Херцеговине, и то из: Гацка, Милошевићи и Радичевићи; из Невесиња, Милошевићи; из Билеће, Глоговци. Фочанске четничке породице су из Дрвара у октобру 1948. године протјеране у Завидовиће. У Завидовиће су биле протјеране и друге четничке породице из Босне, и то из: Бања Луке, Зенице, Бијељине, Лопара, Соколовића, Горажда, Чајничка, Брезе, Кладња, Олова, Дрињаче, Хан Пијеска, Сокоца, Зворника итд. Број прогнаника био је већи од 1.000 људи, жена и дјеце. Последње прогонство четничких породица из фочанског краја, извршено је у јулу 1951. године, а 1953. сви су добили право на повратак. Но, прве породице које су почеле враћати, биле су изложене тортури УДБ-е, па су се остале одселиле у разне крајеве Југославије, а један дио је остао у Завидовићима.¹¹⁷

О партизанским злочинима, свједоче и бивши партизани у књизи „Херцеговина у НОБ”. Тако бивша партизанка Љубица Мићић пише:...”ја сам добила задатак од Петра Драпшина да прва уђем у село и запалим неку кућу што ће бити знак за општи напад. Питао је кога имам у селу, јер запалити кућу неком рођаку могло је значити испуњавање дуга у борби против пете колоне. По његовом, ако су се четници, који су бјежали испред Ударног батаљона, а скупили у Михољачама, то је доказ да су Михољачани петоколонаши. Пошто тачно нисам имала никог блиског осим даљих рођака мајке, требало је да запалим њихову кућу... Пошто браћа Тадић не ликвидираше свог стрица Спасоја Тадића, четника, њих је ликвидирала партија, јер не извршише њен задатак. Вијест о стријељању чланова породице Тадић пронијела се и брзо рашчула у пограничном дијелу Херцеговине, гдје је особито био на цијени и популаран Тадија Тадић, најстарији комуниста међу браћом.”¹¹⁸

Мирко Мاستиловић, такође партизан, о свему томе каже: „И тада када се то дешавало и касније када о том размишљао питао сам се како је то могуће. Откуд такав садизам, као што је присиљавање родбине да игра коло око жртава, често невиних. Начин извршења казни у селима северне Херцеговине у Братачи, Брочевима, Јасенику и др. више је нанео штете народноослободилачком покрету и угледу партизана него чињеница да је међу стрељаним било сасвим недужних лица, старијих особа и сл.”¹¹⁹

И партизан Свето Ковачевић пише: „Није тешко замислити шта је значило погубити у једном дану десетак па и више људи, често братственика (Брајичевићи, Дразљево...). Такви се призори не заборављају генерацијама. Казне су извршаване на најневероватније начине. Стријељали су најугледнији комунисти са одређеног терена, а партизанке ради „челичења” довршавале операцију својим пиштољима, играло се коло око мртвих у коме су учествовали мјештани, па и чланови породица убијених.”¹²⁰

Партизански злочини, односно злочини југословенских комуниста не представљају ништа ново. Комунистичке револуције извођене су углавном по истом обрасцу, а као почетно искуство које се копирало и даље надограђивало представља револуцију у Русији. Комунизам као друштвено економски и идеолошки систем, подразумијева насилно мијењање друштвеног поретка. Значи свака демократичност у тим промјенама је искључена. У уводном дијелу овог поглавља су објашњени узроци партизанских, односно комунистичких злочина у Југославији, и шта се са њима желело постићи. О овој проблематици најбоље говори чланак објављен у „Гласу Црногорца” од 12. јула 1942. године, у коме се поред осталог каже: „Комунистичка тактика је била психолошки срачуната до виртуозности. Полазила је редовно од младих бујности и на њу се највише рачунало. Лажним представљањем појединих факата из историје и друштвеног живота радило се на томе да се бујна младалачка машта расири до оног степена, да се свака критичност паралише. Онда се преко тајних „васпитних група” у које су млади људи несвјесно упадали, стварају присталице осуђења на слијепу покорност. Од тог тренутка, умјесто слободног одређивања, ступа на позорницу воља вођа и команда непознатих чинилаца.”¹²¹

У најновијој историји човјечанство познаје три основна друштвено економска и идеолошка система: буржоаско капиталистички парламентаризам, фашизам (нацизам) и комунизам. По идеолошком аспекту и систему власти, фашизам и комунизам су идентични системи. Оба су тоталитарни и имају углавном фактор јаког вође. Међутим, и међу њима постоји разлика. Фашизам и нацизам су на власт дошли полупарламентарним или чисто парламентарним путем. Мусолини је нпр. у Италији на власт дошао нешто силом, или блефом да има силу, а нешто политичким компромисима и погађањима. Нацизам, односно Хитлер, на власт су у Њемачкој дошли чисто путем парламентарних избора, тј. добили су већину у народу. И фашизам и нацизам нијесу скрнавили и дирали цркву. Фашизам је чак толеришао монархију, док то нацизам није ни могао, јер у вријеме његовог доласка на власт Њемачка није била монархија, већ република. У економском аспекту они су били капиталистички системи. Значи дозвољавали су слободу тржишта и богаћење људи. Комунизам је у односу на ова два система био знатно деструктивнији. Он је уништавао монархију, цркву и породицу. Уз то у економском смислу није дозвољавао појединцу да се богати. Значи, ова два прва система су била хуманија од комунизма, ако се о хуманости сва три може уопште говорити. Фашизам и нацизам су били национални покрети, а комунизам је био интернационалан. Иако су све комунистичке револуције урађене углавном по једном обрасцу, и међу њима има специфичности, односно у њиховим злочинима. Такав случај је и код српског народа,

односно у Југославији. Партизани своје злочине врше углавном ноћу из засједа, или ако то није случај, одводе своје жртве у своје штабове, на тзв. са слушања. Жртва значи дуго живи у недоумици. Све то имало је психолошку сврху. У Црној Гори и Херцеговини партизански злочини карактеристични су по бацању жртава у јаме, и што је интересантно, у томе се поклапају са усташкима, јер су и усташе у Херцеговини, Босни и Далмацији бацале своје жртве у јаме. И усташе скрнавеле православне богомоље, и убијале православне свјештенике као и партизани. У проучавању партизанских злочина, односно људског фактора који их је извршавао, поред историчара, свакако би и психолози могли дати корисне налазе.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Пакао или комунизам у Црној Гори, св. 1, Цетиње, 1942, 13
2. исто, св. 7, 12.
3. исто, св. 5, 16
4. исто, 10.
5. Десетодневни извјештај начелника штаба њемачког опуномоћеног генерала у Србији генералштабног потпуковника Графенхорста од 19. новембра 1941. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 1, Београд, 1973, док. бр. 656, 656-657.
6. као нап. 1, св. 6, 4.
7. исто, св. 5, 11.
8. ДАЦГ, АОП, бр. 14313/XI3-2(41) писмо команданта националног Ровачког батаљона Вука П. Бећковића од 14 децембра 1941. Штабу Комског НОП одреда.
9. исто, бр. 14958/V3-71(41), извјештај команданта Штабу НОП батаљона „Царев Лаз” Н. Јовићевића од 23. децембра 1941. Штабу Ловћенског НОП одреда.
10. као нап. 1, св. 3, 8
11. исто, св. 1, 19
12. ДАЦГ, АОП, писмо Штаба Љевачког НОП батаљона од 28. децембра 1941.
13. Станислав Краков, Генерал Милан Недић-Препуна чаша чемера, књ. II, Минхен, 1968, 94
14. Извјештај Штаба Ловћенског НОП одреда од 1. јануара 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 1, 7.
15. као нап. 1, св. 1, 30
16. исто, св. 1, 30
17. Наредба Штаба Ловћенског НОП одреда од 9. јануара 1942. штабу неназначеног НОП батаљона, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 10, 24.
18. ДАЦГ, АОП, бр. 551/ПЗ-4(42), писмо ОК КПЈ за Никшић партијској организацији са терена Голије од 14. јануар 1942.
19. Извјештај Штаба Дурмиторског НОП одреда Штабу Никшићког НОП одреда од 15. јануара 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 21, 41.
20. као нап. 1, св. 5, 27.
21. ДАЦГ, АОП, бр. 549/ПЗ-8(42), писмо ОК за Никшић МК за Шавник од 20. јануара 1942.

22. исто, бр. 626/ШЗ-11, писмо МК за Грахово од 23. јануар 1942. ОК за Никшић
23. Извјештај Штаба Никшићког НОП одреда од 21. јануара 1942. Главном Штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, Зборник докуменат и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 36,71
24. ДАЦГ, АОП, бр. 1577/IV5д-14(42), писмо Штаба Дурмиторског НОП одреда од 28. јануара 1942. Штабу Комског НОП одреда.
25. исто, бр. 9433/IV5ц-7(42), писмо политичког комесара Пљеваљске НОП чете Миша Павићевића од 28. јануара 1942. Штабу Дурмиторског НОП одреда
26. исто, бр. 594/ШЗ-16(42), извјештај бироа партијске ћелије из Пипера МК за Подгорицу од 29. јануара 1942.
27. као нап. 1, св. 1,11
28. исто, св. 5,11.
29. ДАЦГ, АОП, бр. 565/ШЗ-31(42), писмо неназначеног ОК од 6. фебруара 1942. МК за Херцег Нови.
30. исто, бр. 9806/IV4ц-129(42), писмо политичког комесара III чете НОП баталјона „13. јул“ Крсте Муђеше команди Ловћенског НОП баталјона. 31. као нап. 1, св. 8,18.
32. ДАЦГ, АОП, бр. 1760/Ш4-3(42), писмо Штаба Зетског НОП одреда од 12. фебруара 1942. ОК за Подгорицу.
33. као нап. 1, св. 1, 11
34. др Јован Чађеновић, Убиство Брскућана на „пасјем гробљу“, Нови Сад, 1993.
35. као нап. 1, св. 8,17
36. ДАЦГ, АОП, бр. 9684/IV3а-147(42), писмо Штаба Никшићког НОП одреда Дурмиторском НОП одреду од 20. фебруара 1942.
37. исто, бр. 1702/IV1ц-6(42), писмо Штаба Дурмиторског НОП одреда Врховном штабу НОП и ДВ Југославије од 9. фебруара 1942.
38. као нап. 1, св. 1, 31-32.
39. ДАЦГ, АОП, бр. 475/Ш1-30(42), писмо ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 24. фебруара 1942. ОК за Никшић.
40. исто, бр. 510/Ш1-15(42), писмо ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 23. јануара 1942. ОК за Цетиње.
41. исто, бр. 550/ШЗ-18(42), писмо ОК за Никшић МК за Жабљак од 27. фебруара 1942.
42. Извјештај Штаба Никшићког НОП одреда од 25. фебруара 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 98, 208
43. као нап. 13,17.
44. Саво Скоко, неке чињенице о левим грешкама, Херцеговина у НОБ, књ. 4, Београд, 1986.
45. као нап. 1, св. 7, 14
46. ДАЦГ, АОП, бр. 618/ШЗ-32(42), писмо члана МК за Шавник Ј. Ђоровића од 4. марта 1942. ОК за Никшић.
47. исто, бр. 83/ШЗ-23(42), писмо ОК за Никшић Рејонском комитету за Пиву од 6. марта 1942.
48. као нап. 1, св. 1, 18
49. Наређење Врховног штаба НОП и ДВ Југославије од 10. марта 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том II, књ. 3, Београд, 1950, 97-98

50. као нап. 1, св. 7, Цетиње, 1942, 11.
51. исто, 10.
52. ДАЦГ, АОП, бр. 546/ПЗ-28(42), писмо за Никшић од 17. марта 1942. Рејонском комитету за Пиву.
53. као нап. 1, св. 6,1 0
54. Комунистичко крволоштво и садизам у срезу Колашинском, Глас Црногорца, бр. 10,22. март 1942, 15
55. као нап. 1, св. 1, 13
56. исто, св. 3,1 0
57. ДАЦГ, АОП, бр. 2001/IV36-25(42), саопштење Штаба Орјенског НОП батаљона од 25. марта 1942.
58. као нап. 1, св. 8, 17
59. исто, 18
60. ДАЦГ, АОП, бр. 1609/IV1ц-16(42), писмо Штаба Дурмиторског НОП одреда од 19. марта 1942. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије.
61. исто, бр. 1660/IV1ц-19(42), писмо Штаба Дурмиторског НОП одреда од 3. априла 1942. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије.
62. као нап. 1, св. 1, 16.
63. исто, 16.
64. исто, 17.
65. ДАЦГ, АОП, бр. 685/IV26-7(42), Осуђени народни непријатељи, Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку, 6. април 1942.
66. Комунисти на дјелу, Глас Црногорца, бр. 14, 12. април 1942, 4.
67. Ове податке аутор је сакупио од старијих људи у именованом племену. Међу осталим кућама, партизани су запалили и породичну кућу његовог дједа.
68. ДАЦГ, АОП, бр. 1338/IV3а-31(42), писмо неименованог партизанског штаба од 15. априла 1942. Штабу Голијског НОП батаљона.
69. исто, бр. 1761/IV2а-27(42), писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 20. априла 1942. Блажу Јовановићу.
70. исто, бр. 1041/IV4ц-8(42), писмо Цуцко-ћеклићког батаљона из неназначеног мјесеца 1942. Штабу Ловћенског НОП батаљона.
71. исто, бр. 15260/II-16(42), писмо ОК за Подгорицу партијској организацији на терену из првих мјесеци 1942.
72. исто, бр. 588/ПЗ-47(42), писмо Кучког партијског бироа МК за Подгорицу из првих мјесеци 1942.
73. исто, бр. 1865/IV1а-15(42), писмо неназначеног партијског органа из првих мјесеци 1942. Пеку Дапчевићу, Блажу Јовановићу и Милинку Ђуровићу.
74. Вандали и садизам, Глас Црногорца, бр. 6, 1. март 1942, 2.
75. Извјештај Штабу НОП батаљона "Јован Томашевић" од 13. марта 1942. Штабу Ловћенског НОП одреда, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том III, књ. 2, Београд, 1950, док. бр. 155,3 32.
76. исто, писмо команданта Никшићког НОП одреда Саве Ковачевића од 26. марта 1942. комесару одреда Милинку Ђуровићу, док. бр. 191, 426.
77. исто, упутство Штаба Никшићког НОП одреда од марта 1942. Штабу Граховског НОП батаљона, док. бр. 168,362.
78. као нап. 1, св. 4, 3.
79. Масакрирање Веља Радовића и убиство његовог брата, Глас Црногорца, бр. 26,7. јун 1942, 3.
80. ист, Комунистичка недјела у Вражегрмској општини, бр. 16, 22. април 1942, 2.
81. као нап. 1, св. 1, 12.
82. исто
83. исто, 18

84. исто, 19.
85. исто, 20.
86. исто, св. 7,8.
87. исто, 9.
88. исто
89. исто.
90. исто, 10.
91. исто.
92. исто, св. 3,11
93. исто, св. 7,11.
94. исто, 12.
95. исто, 13
96. АВИИ, к. 7. рег. бр. 2/2
97. ДАЦГ, АОП, бр. 7575/III-43(43), писмо ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 7. септембра 1943. ОК За Цетиње,
98. исто, бр. 9041/IV36-4(43), изјаве Војислава Зечевића и Мирка Крчића дате у Штабу Комског НОП одреда 4. новембра 1943.
99. исто, бр. 5954/IX1a-33(43), Браћа Зећани, Бајо В. Радовић, 21. новембар 1943.
100. као нап. 1, св.
102. исто, св. 3, 10
103. исто, св. 8, 10
104. ДАЦГ, АОП, бр. 4617/VIII-4(41), писмо НОО општине Вучедолске од 28. децембра 1941. јеромонаху Платону Ивезићу.
105. као нап. 1, св. 8, 15
106. исто, 10.
107. исто, 12.
108. исто, 14
109. исто, св. 3, 11.
110. исто, св. 8, 16.
111. Поп Петар Вујовић, Глас Црногорца, бр. 15, 19. април 1942, 3.
112. Скрнављење манастира Ждребаони а од стране комуниста, 8.
113. као нап. 1, св. 8, 16.
114. На Илин-дан у манастиру Острогу, Глас Црногорца, бр. 46, 16. август 1942, 2.
- 114а. Мр Александар Стаматовић, Кратка историја Митрополије Црногорско-приморске 1219-1999. са шематизмом, Цетиње, 1999 (имена убијених свештеника наведена су појединачно).
115. Pittsburgh Sun-Telegraph, 7. April 1946, 2.
116. Comittete for a Fair Trial for Draja Mihailovich, Report of Commision of Inqiry, new York, 1946, the record from hearing of Walter Mansfield from 15. May.
117. Милош Хамовић, Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945, Београд, 1994, 95-97
118. Љубица Михаић, Почетна искушења револуције, Херцеговина у НОБ, књ. 4, Београд, 1986, 738.
119. исто, Мирко Мاستиловић, Узроци наших грешака, 738.
120. исто, Свето Ковачевић, Почетна искушења револуције, 743.
121. Облици комунистичке пропаганде, Глас Црногорца, бр. 35, 12. јул 1942, 2.

КРВ НА ЋИВОТУ СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ

Иде војска од Никшића,
одред Баја Станишића,
из Вина Обилића,
и јунака ових страна,
Ђукановић Блажа бана...
(народна пјесма)

Један од масовних партизанских злочина, био је убиство ђенерала и бившег бана Зетске бановине Блажа Ђукановића, пуковника Баја Станишића, и њиховог Штаба и пратње у манастирима Доњи и Горњи Острог 18. октобра 1943. године. Острошке жртве били су: Блажо Ђукановић, Бајо Станишић, Боро Станишић, Борђије Бецић, Радоје Ђетковић, Видо Ђетковић, Душан Стругар, Јован Стругар, Љубо Радовић, Лука Радуловић, Бранислав Пајовић, Борислав Пајовић, Мило Вујовић, Милутин Рајковић, Илија Поповић, Владо Павићевић, Јово Тошковић, Владо Дамјановић, Петар Шолаја, Блажо Војводић, Светозар Грандов и Бошко Бојовић.¹

О самом догађају, једини преживјели четник Благоје Андрић из Равне Ријеке код бијелог Поља, Штабу Зетског четничког одреда у Орјој Луци код Даниловграда, је 22. октобра 1943. године изјавио: „...Онда се прочуло, од куда не знам, да партизани траже да се предамо, да нам неће ништа, сем ђенералу и пуковнику, а њима да суди партизански „НАРОДНИ СУД“. Казало се да је услове донео адвокат Бојовић, али ништа написмено, већ услове које су партизани понудили преко њега током преговора.

Кад смо чули, да партизани кажу, да ће нас пуштити кућама, а да ће задржати само ђенерала и пуковника, да им се суди, скоро је све било решено да се предаје и приме услови постављени од партизана.

Чуо сам где говоре, како су партизани преко Бојевића нудили пуковнику Станишићу да изађе, да прикупи све своје трупе, да добије свој сектор и да води борбу против окупатора, с тим да буде под партизанском командом. Овај је одбио то да прихвати, говорећи, да се њима неће предавати, нити потчињавати њиховој команди. Ово сам чуо где говори Бојовић, а ја сам прислушкивао иза врата, пошто сам као пратилац Др Тошковића био одмах до собе где су били пуковник, ђенерал и Др. Тошковић и где су се водили разговори. Пуковник је био одлучан и није хтео да прихвати услове.

По изразу на лицу ове посаде као и ћутању, дало се закључити, да је скоро сва посада била решена и вољна да прихвати услове партизанске.

Чуо сам, да је Бојовић обавестио у току преговора партизане да је у манастиру Др. Тошковић са три пратиоца. Партизани су на то рекли: „Ми о Д. Тошковићу немамо података, нити знамо ко је он, они могу слободно изаћи и ићи својим кућама и саслушаће се у своја мјеста.”

После донете одлуке да се предамо, изашли смо из манастира. Пуковник Станишић је остао са тројицом својих рођака, пошто није хтео да прихвати услове предаје нити да се жив преда партизанима.

Мени је рекао Др. Тошковић да се спремим и да изађемо, што сам и учинио. Одмах до врата манастирских дочекала нас је стража партизанска, којој смо дали оружје. Она је била јачине око 30 партизана, а посаде је било на тачкама око манастира још.

Из манастира смо изашли 17. октобра између 13⁰⁰ и 14⁰⁰ часова.

Одвели су нас право у Доњи Манастир. Са нама су сашле заседе из краја Г. Манастира, а после су се вратили на своја места.

Кад су нас довели у Д. Манастир, сместили су нас све у једну собу у исту у којој је била канцеларија штаба-великој соби у приземљу Краљевске палате.

У соби код нас долазили су поједини партизани код својих познатих, љубили се са Владом Дамјановићем, Николом Станковићем и још неким и давали својим познатима дувана.

Најпре је дошао један партизан-бивши југословенски официр, који је разговарао са официрима нашим о току борби и појединим стварима из борби, којег су наши питали за своје познате, да ли су у животу.

Овај се пољубио са једним из пратње ђенералове са Цетиња, а овај официр је био командант партизанског батаљона.

Око 18⁰⁰ часова отпочело је саслушавање. Прво је саслушан ђенерал Ђукановић, потом мајор Пајовић, па Др Тошковић и даље редом. Саслушавање је вршено појединачно. Из велике собе одводили су нас на саслушавање у Краљеву собу-где је био смештен пуковник Станишић, док смо имали штаб у Острогу. Ја сам дошао на ред око 21⁰⁰ час. Суд је сачињавао 7-8 партизана.

У суду је био: Блажо Јовановић, инж. Драгиша Ивановић, а мислим и Пуниша Перовић. Остале не знам по имену.

Да ли је био у суду Миливоје Грозданић не сећам се, а Грозданића сам видео пред Манастир.

Не знам да ли је био у суду Ђорђе Миравевић, а верујем да јесте.

Миравевића нисам видео, али ми је рекао Бошко Бојовић да је Ђорђе Миравевић ту у Острогу.

Кад сам ушао у судницу, питали су ме: „Да ли си ти Благоје Андрић”, нашта сам рекао да јесам.

Даље су ме питали: „Шта си по занимању?”, нашта сам рекао да сам сељак. Они су ми погледали руке и рекли: „Мора да је писар неке велике личности” и насмејали се. Питали су ме одакле сам, јесам ли са Др. Тошковићем и ко ме је одредио са њим. На све сам им одговорио, а рекао сам им да ме нико није одредио, већ сам пошао са Др. Тошковићем, јер ми је кум и ја га пратим као свог пријатеља.

Они су писали моје исказе, али шта су писали не знам. Прочитали ми саслушање нису, нити сам га потписао, те не знам шта су писали.

После саслушања одвели су ме у стражару, где су били смештени сви саслушани, а они су наставили саслушавање још несаслушаних. У стражари је био и ђенерал Ђукановић. Нико није ништа говорио, јер нисмо могли од партизана, пошто је увек неки од њих био међу нама. Ђенерал није говорио ни речи. Био је јако потиштен.

Саслушавање је завршено око 22⁰⁰ часова. Сви смо задржани после саслушања у стражари. Вечеру су нам донели у стражару. Донели су нам маркарона, сланине по велико парче и хлеба пшеничног. Вечеру су нам донели партизани-њихов кувар.

Вечера се завршила око 23 часа и 30 минута.

После вечере заспали смо.

Пробудили су нас партизани око 1⁰⁰ час 18. октобра.

Ушао је један командир партизанске чете са списком и рекао: „Немојте да се побуђујете, има изгледа да дођу Немци, па ћемо да вас разведемо по батаљона.” Рекли су да поступамо као војници. Прво су прозвали ђенерала Ђукановића. Онда редом. Онда су нас увели у собе Краљевке палате и повезали нас по групама. Везали су нас конопима. Онда су све групе повезане изашле на круг. Онда су нас кренули. Између свакојег од нас био је по један партизан. Водили су нас у правцу школе. Кад смо дошли пред школу стали смо. Командовано је: „Другови изађите, а ви се сабијте,” и ово је и урађено. Партизани су изашли, а ми смо се сабили. Онда је један рекао: „Другови знате шта треба и је ли готово?” Они су одговорили: „Готово је”, и пушке су запуцале.

Мене пушка није погодила, пао сам и ја и ако нисам био убијен и ућутао сам се као да сам мртав.

Чим сам пао, одмах су наставили свлачење одијела и сазување и прибијање оних који нијесу били мртви. Ово је вршено пиштољима. Илија Поповић и Блажо Војводић су давали знаке живота и говорили партизанима да их осмрте, што су ови и урадили.

У Др. Тошковића су више пута пуцали пиштољима, да ли да га усмрте или услед дивљаштва не знам. За њега су рекли и то онај који је наређивао стрељање: „Другови да видите Министра Драже Михаиловића.”

Мене су скинули ципеле, чарапе и гете. Исти који је наредио стрељање наредио је и даље свлачење, али ови нису свлачили, услед чега не знам, само су рекли да немам ново одело, те је наредио да ме одреше, па је један покушао, али ме оставио неодрешена. Други пут су дошли и прегледали и видели да нисам крвав и наредили да ме одреше, али нису урадили. Трећи пут је наредио исти да ме одмах одреше, што су и урадили. Пошто су све скинули са убијених, онда су делили по чета одела и ствари. Када су делили спрему и ствари, удаљили су се од убијених 7-8 метара, а три чете су оставиле по два стражара код мртвих. Када су поделили ствари, онда је један из групе наредио, да један пође код Талијана, да дођу да нас носе и стављају у рупу. Ја сам онда надао у бегство. За мном је цела група пуцала, али ме није ни једно зрно убило.

Тако сам успео да побегнем у греде пут Повије, где сам био три дана и три ноћи док нисам 21. овог месеца дошао у јединицу.

Кад смо пошли из манастира, не знам шта је било са пуковником Станишићем, сем што сам чуо од партизана, где говоре, да га је убио партизански митраљез на прозору, а три ордонанса његова су извршила самоубиство. Да ли је тачно не знам. Борбу сам чуо око Манастира после нашег одласка из њега. Како је овај завршио не знам.”²

Режимски комунистички историчари, у својим посљератним редовима, упорно су форсирани тезу, да су Њемци наводно из Никшића и Даниловграда покушали да деблокирају манастир Острог и спасе четнике. Све то ноторна је лаж. Окружни комитет КПЈ за Никшић, у свом писму од 19. октобра 1943. године ПК за Црну Гору и Боку, поред осталог написао је ово: „Ђуро Ђуровић и Јеврем Шаулић позвали су све своје четнике који се налазе у Никшићу из Горњег Поља, Глибавца, Кочана и других мјеста и околине да образују некакву војску коју би упутили у правду Горњег Поља и Лукова. Њемци су одбили да учествују у спасавању Баја и осталих у Острогу.”³

Поводом острoшке погибије мајор Ђорђевић Лашић издао је проглас народу Црне Горе 8. новембра 1943. године, у коме је поред осталог написао: „...У својој помамној бесомучности, у своме беспримерном зверству створења без духа, без вере, без Бога, без ичега човечанског у себи, обрају наше народне горостасе и проливају невину крв наших најбољих синова. Врхунац помахниталости достигла су ових дана убиства у Манастиру Острогу. Погинули су генерал Блажо Ђукановић и пуковник Бајо Станишић са двадесет и четири своја сарадника на пољу части. Угасили су се на превару животи који су чинили част нашем племену и представљали величину са којом смо сутра имали да се појавимо пред културни свет. Ко није познавао или чуо у Црној Гори за генерала Блажа Ђукановића? Маркантна личност седог генерала била је оличење велике прошлости. Цео његов животни рад, његов карактер и морал, сви високи човечански атрибути сачувани у еластичној и гипкој садашњости припадали су добу великана и војвода наше славне историје. Првоборац за народна и општечовечанска права, за Краља и Отаџбину, почивши генерал као млад официр ставља свој богомдани таленат у службу највећих идеала нашега народа. По остварењу тих идеала, генерал Ђукановић у нашој великој отаџбини зрачи својом честитошћу у сваком потезу људске делатности и служи као пример садашњим генерацијама које долазе.

А када су посрнуле наше освештане вредности, седи генерал није презао ни од терета година, нити догађаја, ни дужности одговорне пред историјом, већ је окупио око себе све оно што је здраво и честито и тако као отац створио у Црној Гори једну ширу породицу, којој је уливао поштовање и давао ретко светао пример за углед. У данима искушења и тешке народне несреће обраћао се Свевишњем за помоћ; па је у ту сврху и одабрао место свога боравишта Свети Острог, да у њему, уз свог првог и најбољег сарадника пуковника Станишића, човека такође честитог и часна, чија се храброст уздизала до хероја из бајки, настави дело народног ослобођења. И баш кад је био на путу остварења својих идеала, безбожна разбојничка

дружина у лицу представника комунистичке партије из Црне Горе, по злу чувених вођа ове руље: Драгише Ивановића, Николе Поповића, Блажа Јовановића и др., са мобом најгорег људског олоша из свих крајева земље, угаси на овом светом тлу животе достојних представника народа Црне Горе. Ови синови утопистичких идеологија Троцког, Лењина и др., на начин само њима својствен, преварише и на преговоре у Острогу убише овог великог и поштеног Србина, са његовим првим сарадницима. Начин на који је лишен живота стари, честити генерал нема примера у аналима историјским”...⁴

Да није могло бити говора о спасавању Ђукановића и Станишића од стране Немаца, говоре многе чињенице. Послије капитулације Италије септембра 1943. године, и доласка Немаца у Црну Гору, Немци су знали за четничко антињемачко расположење, а самим тим и за Ђукановићево и Станишићево. Да су њих двојица хтјели било какву сарадњу са Немцима, свакако су се могли склонити у Никшић и Даниловград код Немаца, а не своју судбину чекати у манастиру Острогу са шачицом људи. Да су Немци могли да их спасу, они су то свакако могли учинити, и упутити своје снаге из Никшића и Даниловграда ка Острогу. У ствари, њима је таква ситуација одговарала, тј. међусобно уништавање четника и партизана, јер су им и једни и други били противници, и завршавали посао умјесто њих.

Поводом острошке погибије, у „Црногорском вјеснику” од 9. марта 1944. године, објављена је народна тужбалица која гласи:

„Ево сестре к вама дође
Кроз редове звјерске прође
Да понуди мало воде,
Куку роде!
Немојте ме, браћо корит
Што не могу дуго зборит:
Остало ми снаге мало,
Срце ми је посустало
Па се бојим нећу моћи
До вас сваког редом доћи
А то би ми жеља била,
браћо моја мила!
Ја сам крива то признајем
Што вам воде касно дајем
Јер вас ране освојише
не треба вам ништа више!
Зликовци су за ме знали:
Доћ ми прије нијесу дали.
Сад сам ево једва стигла:
Жива ме је жеља дигла
И ево вам пружам руку,
браћо, куку!
Како сте се измијенили,
Родитељи моји мили!

Ја вам ријеч своју дајем,
Да вас скоро не познајем,
Зато ћу вас редом звати
Ви ћете се одазвати.
Сад послушај што говоре,
Команданте Црне Горе;
Ђенерал си храбар био
Наше чете предводио;
Оставио војску саму
Сву у борби опробану.
Доста даде, сад с одмарај,
на том свјету дјела стварај!
Нек ти буде лако души,
А нас само нек плач гуши,
нек нам туга срце хвата,
куку тата!
А сад ми је јао, јао!
Зар си ти то, мили Бајо?
Што ме тако оштро гледаш?
Приступит ми ближе не даш!
Што си такав-не ко прије
У теби се мржња крије?
Оштар поглед ко у дива
Ја ти нијесам ништа крива.
Но ме почуј што ћу рећи
У каквој смо сад несрећи:
нема оно као прије
С Бајом војска да се грије.
А сад ћу ти нешто рећи:
Спречили рђу да те воли,
Јер достојно тамо овде
не дозволи да те воде.
Још повеле три рођака,
нек је њима почаст свака!
Војин, Боро и Милинко
Раздвојит вас неће нико!
А ми ћемо скупа амо
Да за вама сви кукамо:
Свако добро оде с Вама
куку нама!
Остави нас добро свако:
Где си брате, мајор Јанко,
Са два сина, две делије
Ах, њих ми је најжалије!
Са њихове десне стране
Ђетковић је капетане,
Даље редом ређају се

Од кућића и племића
До доктора Тошковића.
нек вам буде примјер-вјера
Вујовића инжињера
И Бојовић адвоката
И са њима, свака дика,
Дамјановић начелника!
Припаз те ми млада сина
Раковића Милутина!
А како су твоје ране,
О, Бецићу капетане!?
Свако срце сузу ваља
За два брата, два Стругара
Куку Љубо Радовићу,
и Илија Поповићу!
Херцеговче, чврста вјеро,
Их, Шолаја драги Перо!
Светозар је Грандов с нама
куку нама!
Куку, Блажо Војводићу,
И ти Мило Вујовићу!
Да вас питам од невоље,
Јесу ли вам ране боље?
Гдје си наша мила надо,
Павићевић брата Владо?!
Радуловић млад делија
и Ђетковић и Илија!
Колико вас, браћо има:
Куку за вас нама свима!
Но ме боли освојише:
Не могу вам причат више,
Па вас молим, браћо моја,
Поздрав те ми брата Воја!
Њега ћете лако наћи
Осјетљив је према браћи.
Ране су му пребољеле,
Па вас чека с пуно жеље
Да му новост какву дате,
куку брате!
Па када се одморите
Старим путем наставите
Преко наше Домовине,
Да вас жеља од ње мине.
Сва бојишта обиђите,
У све јаме ви уђите,
Покупите све јунаке
Рода српског мученике,

Што их уби рука иста
Од небраће, комуниста.
Ја те молим, наша вило,
Уплакана, тужна лика,
Да окитим вјенцем славе
Гроб острошких мученика!
Ој!... Ој!"⁵

Историја се и поводом овог догађаја поновила. Наиме, године 1852, војвода Мико Петровић са 24 Црногорца, бранио је и одбранио манастир Острог од Турака више дана, док му није стигла помоћ од његовог брата књаза Данила. Ђукановић и Станишић нијесу били те среће, јер већих четничких формација у близини није било. Они су могли да се повуку негдје друго, али нијесу хтјели оставити манастир на милост и немилост партизанима. Турци и партизани су тако јуришали на манастир Острог. Већ сама та чињеница, када човјек о њој почне размишљати, довољно говори какав је био партизански покрет, и ко је већу штету нанио српском народу, Турци или партизани?

*****

НАПОМЕНЕ

1. Помен, Ловћен, бр . 6, 18. октобар 1944, 4.
2. ДАЦГ, АОП, бр. 8196/IX1-6-61(43)
3. исто, бр. 2096/III2-2(43), писмо ОК КПЈ за Никшић од 19. октобра 1943. ПК за Црну Гору и Боку.
4. исто, бр. 5953/IX1а-32(43), Браћо Црногорци, проглас мајора Ђорђија Лашића од 8. новембра 1943.
5. Вијенац Острошким мученицима, Црногорски вјесник, б. 21, 9. март 1944, 3

САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА ЊЕМЦИМА И ИТАЛИЈАНИМА

У току II свјетског рата, на тлу Југославије, партизани су сарађивали са окупаторима, тј. са Њемцима и Италијанима. Као што је раније назначено, после своје побједе у рату и револуцији, тј. после 1945. године, комунисти су или уништили, или похранили у посебне сефове иоле значајније документе који би их могли компромитовати, тј. доказати њихову сарадњу са окупатором. Како су прошле деценије, у појединим југословенским и страним архивима, излазе у јавност неки документи који то потврђују. Но све то је још увијек фрагментарног карактера. Више доказа о свему овоме, донијеће коначни пад комуниста са власти у Србији и Црној Гори, када ће бити обзнањени документи о којима се говори. Сарадња партизана са Њемцима није случајна. Већ је раније назначено, да је до 22. јуна 1941. године, тј. до изненадног напада Њемачке на СССР, био на снази пакт о ненападању и сарадњи између Њемачке и СССР-а. Под патронатом СССР-а били су и југословенски комунисти, те је већ раније говорено о њиховој пасивности до 22. јуна. У даљем току рата, партизани су се необјашњиво извлачили из обруча окупатора и усташа, а у једном дијелу случајева, исто тако необјашњиво за званичну комунистичку историографију, налазили су се у једновременом дејству против четника, када и Њемци и усташе. Режимски комунистички историчари тврдили су та је то било случајно. У посљедњих неколико година, неки партизански и комунистички руководиоци признали су да су одржавали састанке са окупатором и усташама. Но, све то приказивали су као преговоре зараћених страна.

Свакако највеће зближавање партизана и Њемаца, представљају тзв. мартовски преговори у току IV непријатељске офанзиве, како су је крстили режимски комунистички историчари, или битке на Неретви. Преговори су одржани 11. марта 1943. године у Горњем Вакуфу. Са партизанске стране били су присутни: Коча Поповић, командант I пролетерске дивизије; Милован Ђилас (под лажним именом Милош Марковић – обј. А. Стаматовића), члан Врховног штаба НОВЈ и Политбироа КПЈ; др Владимир Велебит (под лажним именом Владимир Петровић – обј. А. Стаматовића), загребачки правник и Титов поузданик. Са ъемачке стране били су присутни: генерал-лајтнант Бенингус Диполд, командант 717 ъемачке пјешадијске дивизије; један официр нижег чина као записничар, и један представник Хитлерјугенда (Хитлерове омладинске нацистичке организације – обј. А. Стаматовића)

У њемачком записнику са овог састанка, поред осталог забиљежено је ово: „...У овом часу они немају основа да воде рат са њемачком војском. Они једино желе да се боре против четника; борили су се против Њемаца само зато јер су их ови претходно напали... Ослањајући се на Совјетски Савез само ради пропаганде, док с Лондоном никакве везе не желе да имају... НОВ би се и сама борила против Енглеца у случају да се они овдје искрцају; напротив, четници не би, јер они једва чекају ту прилику... Они једино желе задати одлучујући ударац четницима и стога предлажу заједничко утврђивање интересних сфера. Моле да се тачка 3 третира тајно”...¹

Поред овог записника, вођен је и заједнички, који су потписали и партизански представници. У тачки трећој се каже:...

„3) Штаб НОВ Југославије је мишљења:

а) Да у садашњој ситуацији не постоји разлог због којег би њемачка војска требало да води ратне операције противу НОВ Југославије, нарочито када се узме у обзир ситуација, непријатељи и интереси обију страна због тога би у узајамном интересу било да се непријатељство прекине. У вези са овим њемачка команда и ова делегација би требало да одлуче о својим предлозима по питању интересних сфера и да утврде правце привредних и других интереса.

б) НОВ Југославије сматра четнике као своје главне непријатеље.

4) У току трајања ових преговора и сходно горњим тачкама предлажемо прекид ратног стања између њемачких снага и НОВ Југославије.”² Још истог дана њемачки опуномоћени генерал у НДХ Глез фон Хорстенау, добио је извештај са овог састанка, у коме се поред осталог каже: „Пријавила су нам се три партизанска парламентарца који су изјавили да се не боре против хрватске државе и ни у ком случају против Њемаца, него искључиво против четника. Они су спремни да с оружјем у руци иступе против сваког од нас назначеног непријатеља и против Енглеца када се искрцају.”³

О свему овоме, један од партизанских преговарача са Њемцима Милован Ђилас, у својој књизи „Ратно доба”, објављеној у Њујорку 1977. године је написао: „Нити је мене нити једног члана Централног комитета узнемиравало што тим преговорима можда издајемо Совјете, интернационализам или пак наш крајњи циљ. Натјерала нас је војна нужда. Историја болшевизма –чак и Брест-Литовског уговора и пакта Хитлер-Стаљин–пуна је таквих случајева. Преговори су вођени у великој тајности. Од наших на врху нико се није бунио само смо ја и Ранковић мало више сумњали у исход него Тито.”⁴ Партизанско руководство послало је неколико телеграма Москви, прилично неразумљивих, у којима су наговјестили своју сарадњу са Њемцима. Дана 30. марта 1943. године, стигао је одговор Москве у коме су биле карактеристичне ове ријечи: „Збуњује нас... тражимо објашњење”...⁵

Дража Михаиловић је у току битке на Неретви, 23. марта 1943. године, послао радиограм Југословенској Влади у Лондону, у коме се каже: „Доскорашња пропаганда Радио-Лондона за партизане успела је да појача идеолошку борбу, што нас јако слаби у погледу отпора према Немцима и Италијанима и поколебава домобране да нам прилазе. Комунисти и даље воде преговоре са Немцима, а Немци имају за циљ да нас подвојено уни-

штавају, употребљавајући на првом месту комунисте против нас... Сад је ситуација у Херцеговини следећа: комунисти нападају нас а Немци и усташе иду позади њих.”⁶

У радиограму Југословенској Влади у Лондону, Дража Михаиловић је 10. новембра 1943. године написао поред осталог ово: „Не дозвољавам да икаква мрља падне на славно име ђенерала Ђукановића и пуковника Станишића, које су комунисти на најсвирепији начин побили уз свете мошти Светог Василија у манастиру Острогу. Ово су Немци комунистима омогућили да изврше, јер су Бајо Станишић и Блажо Ђукановић одбили сваку сарадњу са Немцима.”⁷

У својој књизи „Ратно доба”, Милован Ђилас отворено је описао своје нагодбе са Италијанима. О томе Ђилас пише овако: „...У одређено вријеме, једанпут недјељно, Савини курири, прописно одјевени и наоружани, кренули би са коњима и мазгама у Никшић по намирнице. По повратку, намирнице су раздијељене, пола заробљеницима а пола Савином штабу и болници.”⁸ Дана 11. новембра 1941. године, у Вишеграду је одржан састанак између четника, партизана и Италијана. Са четничке стране били су присутни: мајор Бошко Тодоровић, командант Вишеградског четничког одреда, поручник Каменко Јевтић и командант Златиборског четничког одреда Радомир Ђекић. Са партизанске стране био је присутан комесар Семечког НОП батаљона Спасо Марковић, а са италијанске стране командант XI алпијског пука. Четничко-партизанска делегација пошла је са Семечког поља италијанским аутомобилом, у пратњи једног италијанског поручника, иначе грофа из Трента. На улазу у италијански штаб у Вишеграду, један италијански официр фотографисао је мајора Тодоровића, комесара Марковића и команданта италијанског пука. На овом састанку, Италијани су се обавезали, да ће из вишеградског краја одстранити усташе и муслиманску милицију, коју су терорисали српски живаљ, а четници и партизани су се обавезали да неће нападати Италијане.⁹ Режимски комунистички историчари никада нијесу помињали овај састанак.

По поразу у Србији у децембру 1941. године, Тито се са преосталим партизанима крајем 1941. и почетком 1942. године обрео у Старом Расу. Он је намјеравао да се повуче у планине око горњег тока ријеке Уне, односно на линију Грмеч планина-Бихаћ-Босанска Крупа-Доњи Лапац-Босански Петровац. То је био простор у коме у усташе уништиле српско становништво и њиме суверено владале. Тито је са генералом Глезом фон Хорстенауом, преко Владимира Велебита имао споразум којим је обезбједио свој долазак у западну Босну.¹⁰ Тито је такође имао споразум са командантом II италијанске армије генералом Маријом Роатом, по којему су се италијанске трупе повукле са италијанско-њемачке демаркационе линије, и прешле на усташко-италијанску демаркациону линију у Босни. Тако је Титу и његовим партизанима остављена безбједна тампон зона преко које ће се повући. На основу тога је Тито у другој половини јуна 1942. године, извршио концентрацију своје двије пролетерске бригаде, и преосталих партизанских снага, које су побјегле из Црне Горе и Херцеговине, на простору Дрина-Волујак-Маглић-Зеленгора, за пут према Бихаћу.¹¹ Партизани су извршили марш преко зоне коју су им евакуисали Италија-

ни ка Бихаћу, у који су стигли 4. новембра 1942. године. Безбједни од Италијана и усташа, партизани су се сукобили на том свом путу само са четницима на простору Доњег Лапца и Купреса, што је и била Титова намјера.¹² Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, у свом писму од 10. септембра 1943. године ОК за Цетиње, поред осталог је написао: „Формиране партизанске чете и батаљони нека наступају у правцу градова и нека у споразуму са италијанским командама или приликом њиховог одласка заузимају исте.”¹³

*****

НАПОМЕНЕ

1. NOKW, 1088, t, rola 16, микрофилмови 68-74
2. Наша реч, бр. 265, мај-јун 1975, 20.
3. NAW, T-501-267-000258.
4. Milovan Djilas, Wartime, New York, 1977, 244.
5. АВИИ, к. 7, рег. бр. 2/2
6. исто, фонд ДМ, Д/1-12-1438.
7. исто, Д/1-19-2171.
8. као нап. 4,154.
9. АВИИ, фонд ДМ, БХ-Х-28/1
10. Walter Hagen, Die geheime Front, Zurich, 1950, 264
11. као нап. 10; информативни приручник Југославије, Део I, Београд, 1951, 57.
12. Department of the Army Pamflet No.20-243, Historical Study: German Antiguerrilla Operations in the Balkan /1941-1944/, August 1954.
13. ДАЦГ, АОП, бр. 7376/П1-44(43), писмо ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 10. септембра 1943. ОК за Цетиње.

САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА УСТАШАМА И ДОМОБРАНИМА

Поред сарадње са окупатором, партизани су сарађивали и са усташама и домобранима. По званичној историографској верзији, Тито је био Хрват, а у I свјетском рату био је аустроугарски каплар, и 1914. године борио се на Дринском фронту против Срба. Сарадња комуниста и усташа не датира тек од II свјетског рата, него прије њега. Иако су комунисти последице II свјетског рата такође скривали документе везане за ту сарадњу, неки од њих, у посљедњих неколико година почињу се објелодањивати. И комунисти и усташе били су прије II свјетског рата противници Краљевине Југославије, односно Југославије као државе. Познато је да је у затвору у Лепоглави, прије II свјетског рата, потписан споразум о сарадњи између усташа и комуниста. У име оба покрета, споразум су потписали Миле Будак и Моша Пијаде. Будак ће у НДХ бити министар просвјете и богоштовља. Звучи неозбиљно тврђење режимских комунистичких историчара, да је Тито живио у илегалу у Загребу, од 10. априла 1941. године, тј. од дана проглашења НДХ, до почетка маја, када је отишао у Београд, односно да Гестапо и УНС (Унутрашња надзорна служба, тј. усташка специјална полиција – обј. А. Стаматовића) нијесу знали гдје се он скрива. Један од вођа четничког омладинског покрета Бранко Лазић, у својој брошури „Основне истине о раду и циљевима Тита и комуниста”, објављеној августа 1944. године, о томе периоду је написао: „Да ли је то само случајна подударност или смишљен план да у исто време кад Павелић спроводи покоље Срба у Хрватској, Јосип Броз гура Србе на устанак у Србији и Црној Гори.”¹

Врховни штаб НОП и ДВ Југославије, у свом наређењу од 5. марта 1942. године I и II пролетерској бригади, поред осталог је написао: „Што се тиче Хан Пијеска ствари стоје овако: усташе су дошле од села Жљебова. Сазнали смо да је из Рогатице пошла једна група од 500 хрватских војника ка Подроманији. Ми вјерујемо да ће бити упућена ка Хан Пијеску... Ми смо имали намјеру да Прва бригада нападне Кусаче код Хан Пијеска. Али смо од тога одустали из разлога: што би дошли у непосредни додир и борбу са усташама... Иначе концентрични напад на Власину од села Милића и од Хан Пијеска дао би најбоље резултате, био би сигуран и давала би нам се могућност да заробимо оне рђе у Власеници” (односи се на четнике – обј. А. Стаматовића).²

Делегат Врховног штаба НОП и ДВ Југославије за Босну и Херцегови-

ну Светозар Вукмановић-Темпо, у свом извјештају од 9. марта 1942. године, начелнику Врховног штаба Арсу Јовановићу, је поред осталог написао:

„Друже Арсо,

Добио сам овдје у Озерковиће неке нове податке. То су: хрватска војска у јачини 700 војника и двије бојне усташа продрле су у Хан Пијесак. Уз пут су све попалили. Четници су дали отпор у Жљебовима гдје су имали око 100 мртвих и рањених. Рачић се наводно укопао у Чађавици (између Плоча и Хан Пијеска).³

Такође Светозар Вукмановић-Темпо, је следећег дана послао писмо Јосипу Броз-Титу, у коме је написао: „Хрватска војска је продрла у Хан Пијесак и кренула у два правца: према Олову и Пјенавцу, гдје су разбијени и повраћени према Власеници гдје су такође заустављени. Сада се налазе у Хан Пијеску, а четници су поново заузели положаје на Видрићима и жљебовима. То значи да су они опкољени, али је то врло слаб обруч с обзиром да их опкољавају четници. Рачић са својом бригадом укопао се пред Хан Пијеском, док се у Власеници налази њихов главни оперативни штаб. Дангић се налази у Братунцу. Јачина хрватске војске у Хан Пијеску износи 700 војника и 2 сатније усташа. То су врло мале снаге с обзиром на бројну снагу четничких чета које их опкољавају... Из читаве ситуације закључујем да би требало брзо радити. Мислим да би требало одмах наставити са кретањем обје пролетерске бригаде у раније назначеним правцима, без обзира што су усташе у Хан Пијеску. Ми би спојили ова два наша батаљона и пошли према Власеници, похапсили све официре и образовали фронт према Хан Пијеску”...⁴

Приликом борби између партизана и четника у Тишковцу од 18. до 21. марта 1942. године, војвода поп Момчило Ђујић послао је својим четницима проглас у коме је нагласио: „Партизани нијесу нико други доли јучерашње усташе и пропале мање групице српских изрода.”⁵ Дража Михаиловић је 22. марта 1942. године упутио Југословенској Влади у Лондону радиограм следећег садржаја: „Комунисти нас ометају у раду. Имамо позитивних доказа да им окупационе снаге пружају подршку, јер сви желе да с пролећа обе стране буду заузете међусобном борбом. У Босни су пришли усташама. Учините све што можете да их упутите на прави пут.”⁶ Војвода поп Момчило Ђујић је 2. априла 1942. године, издао народу проглас у коме се поред осталог каже: „Партизани у Лици су у савезништву са усташама. У партизанима нема правих Срба. Све групе партизана сачињавају Хрвати, пресвучене усташе.”⁷

Начелник Штаба њемачког команданта у Србији пуковник Кевиш, у свој извјештају од 20. априла 1942. године, је поред осталог написао ово: „Продор хрватског, усташког потпуковника Францетића до Дрине претворио се у уништавајући ударац противу главних снага Дангићевих присталица, а не и против партизана. Према расположивим извјештајима, усташе су се, с хрватским комунистима бориле против Дангића.”⁸

Њемачки опуномоћени командант у Србији генерал Паул Бадер, у свом извјештају од 4. маја 1942. године, Команди њемачких оружаних снага за Југоисток, је навео ово: „Црногорске комунистичке банде (ради се о I и II пролетерској бригади – обј. А. Стаматовића), које су својевремено, без

запрека од стране Италијана, биле упале с југа у подручје Рогатице, повукле су се према југу, очигледно о предстојећим догађајима обавијештене од хрватских официра. Пошто су гарнизони Горажде и Фоча били напуштени од Италијана, оне су се повукле на подручје италијанске окупације, нарочито у Црну Гору, понијевши са собом опљачкану робу и стоку.⁹

У десетодневном извјештају 718 њемачке пјешадијске дивизије од 26. октобра 1942. године, је поред осталог написано: „Источно од Рогатице усташе су недавним убиствима изазвале православно становништво што је довело до већих сукоба дијелом између устаника и антикомуниста с једне стране и усташа са друге. У току ових борби била је такође и озлоглашена комунистичка банда Мује Хоџића (ради се о команданту Муслиманског батаљона Романијског НОП одреда – обј. А. Стаматовића) јако притијешњена од стране устаника и антикомуниста, те је ова потражила заштиту код усташа. Било је такође утврђено да су усташе дјелимично сарађивале са комунистичком бандом Мује Хоџића, при чему су се усташе зазеле и за снабдијевање комунистичке банде оружјем и муницијом.”¹⁰

Војвода поп Момчило Ђујић је неназначеног датума 1942. године издао народу проглас, у коме је поред осталог написао:

„Још један доказ ко су они и с ким раде такозвани партизани.

Прије два дана ухапшени су у Очестову од стране Италијанске војске Драго Славић-Кулић, трговац и богаташ из Книна. Италијанска војска је блокирала Плавно и Очестово и ухватила 145 пљачкароша и међу њима и овог господина. При претресу уза њих је нађено ни мање ни више него милион лира у готовом новцу и триста хиљада у признаницама. Сем тога открио је да је раздијелио партизанима пет вагона хране, новац и сам материјал му је заплијењен и он је предат ратном суду. Сав наш народ нарочито Далматинци знају ко је Драго Кулић. Он је био и сада врши дужност повјереника усташке организације у Книну, у крвавим данима прошле године он је потписао да се стријеља 700 Срба. Њега је било нестало прије десетак дана из Книна, од када се придружио издајничким партизанским одредима а његов брат, исто тако трговац, прогласио да је отишао у Загреб на боловање. Дакле усташки крволок и повјереник из Книна, уважени господин Драго Славић-Кулић, партизан је и дијели милион лира и вагоне хране, како би их помогао у њиховој светој борби на истребљењу Срба. По овоме је јасно, и сувише је свакако тумачење да Срби свате ко су и шта хоће партизани, и зашто се они боре само у српским селима. Прије овога открића установљено је (ми имамо за то непобитне доказе) да партизани имају сталну везу са хрватском војском одакле добијају директиве за рад. Оригинални документи се налазе код нас у сигурним рукама. Званична Хрватска покушава задњу игру преко назови партизана (је они то ни у ком случају нису). Срби, памет у главу, јер би могло бити касно!”¹¹

Врховна команда Југословенске војске у отаџбини (тј. четничких одреда) у својој директиви бр 1 потчињеним јединицама, од 2. јануара 1943. године, је поред осталог написала: „Партизанске јединице попуњене су најразноврснијим мангупима, као што су усташе, највећи крволоци српског народа, Јевреји, Хрвати, Далматинци, Бугари, Турци, Мађари и све остале нације света. Скреће се пажња на то, да партизани сарађују са уста-

Павелић долази у загребачку катедралу на дан отварања хрватског Сабора, дочекује га надбискуп Алојзије Степинац

Др Владимир Бакарић и др Алојзије Степинац после свечаности поводом Дана устанка народа Хрватске 27. јула 1945. године

Др Владимир Бакарић, генерал Иван Гошњак и надбискуп Алојзије Степинац на свечаној паради у Загребу 27. јула 1945

Надбискуп Алојзије Степинац, председник владе Федералне државе Хрватске, др Владимир Бакарић и други званичници световне и духовне власти на трибини у току свечаности прославе Дана устанка народа Хрватске 27. јула 1945. године

шама и Гестапоом, те се отуда тумачи убијање српског живља од стране партизана...

Партизани су мајстори у пропаганди, коју углавном оснивају на борби против окупатора, као да их окупатор не наоружава за борбу против Срба, и уништење српског живља. При завођењу маса главни моменат им је блеф, којега врло вјешто примјењују, како у спречавању наше пропаганде, тако и у ширењу своје.¹²

Дража Михаиловић је 17. јануара 1943. године, послао шифровани радиограм Југословенској Влади у Лондону са овим садржајем: „У вези са изјавом преко Радио-Лондона о усташком пуковнику Францетићу јављам истину. Са поуздане стране обавештен сам да је Францетић жив и здрав и да је дошао да води преговоре са комунистима у име Павелића за борбу против Срба. Усташе сматрају да је то једини пут којим могу избећи одговорност и казну за свој злочин. Зато и помажу комунисте људством, оружјем и новцем.”¹³

Ђенерал Блажо Ђукановић је 6. фебруара 1943. године, упутио писмо потчињеним официрима са насловом „Наш официрски кор”, у коме је поред осталог написао: „И зато данас ти исти непријатељи се удружују против њега, а највјештији од њих-комунисти на једној страни у Бихаћу, после Ужица и Жабљака, у својој трећој престоници проглашују да су скинули с престола династију Карађорђевића и преговарају са пуковником Францетићем, командантом црне-усташке легије изаслаником Павелића, а на другој страни у Београду и осталим местима у Србији, увлаче се у Љотићевске одреде и њемачки Гестапо, да одатле скидају главе Србима официрима, свесни да су им то најопаснији непријатељи. Али Србин официр није више ни сам ни усамљен. Он је данас под вођством јуначкога ђенерала Драже Михаиловића, а за њим и цео српски народ, на уста свога сина официра изражава чврсту вољу да ослободи поробљену отаџбину и да препороди њу и друштво, да не полаже оружје пре него што тај препород изврши.”¹⁴

Дана 20. марта 1943. године, војвода поп Момчило Ђујић послао је радиограм Дражи Михаиловићу у коме се поред осталог каже: „Кад смо очистили долину Врлике и почели рад по упутству бр. 5, 27. фебруара 300 црнолегијаша из Сиња продрло је ноћу до Врлике са намером да тамо успостави власт, тероришући и пљачкајући наш народ. Док се изводила борба против црнолегијаша истовремено наши су борци нападнути са леђа из Свилаје од стране партизана. Борба је трајала цео дан. Резултат борбе је следећи: црна легија сјурена у Сињ, а партизани преко Свилаје у правцу Мућа.”¹⁵

Њемачки опуномоћени генерал у НДХ Глез фон Хорстенау, у свом извјештају од 13. августа 1943. године констатовао ово: „Хрватска војска је нови снабдјевач оружја за партизана.”¹⁶ ВВС је у неколико наврата емитовао вијест, да су се усташе прикључиле партизанима, настојећи да то прикаже као успех партизана, и смањење броја осовинских снага. Пуковник Вилијам Бејли, шеф британске мисије при Михаиловићевом штабу, послао је својој централи 18. септембра 1943. године радиограм следећег садржаја: „То јасно показује усташку намјеру да се нађе заклон како би се избјегла одговорност за звјерства почињена над Србима из Хрватске. Такође показује ТС (шифровани назив за Тита – обј. А. Стаматовића) намјере да без обзира како, повећа своју снагу и тако на силу наметне своју власт. Ме-

ни јавите да ли се горње спроводи са овлашћењем главног ВЛО официра (ВЛО-служба британских официра за везу – обј. А. Стаматовића).¹⁷

Британски дипломата К. Парот је упозоравао у једном свом писму од 5. јуна 1944. године Ентони Идна ово: „Титов покрет је антисрпски. Његови српски представници су само хрватска оруђа, идеолошки занесењаци и не-препознатљиви људи. Тито је за команданта југословенске добровољачке јединице у СССР-у именовано усташког пуковника Месића, који је заробљен на источном фронту.”¹⁸ Поменути усташки пуковник Месић, је старији брат хрватског политичара Стипе Месића, посљедњег председника СФРЈ.

Војвода Павле Ђуришић издао је 24. септембра 1944. године проглас са насловом: „Народни борци Црне Горе, Боке и Старог Раса.” У прогласу Ђуришић је поред осталог написао: „Ми знамо да су се на истој линији нашли против српског народа: Хрват Јосип Броз-Тито, шеф комунистичке партије Југославије и главни командант партизана, Хрват Анте Павелић, шеф усташке Хрватске и вјерни слуга окупатора, који је мобилисао стотине хиљада Хрвата и послао их на источни фронт, Крсто Поповић, италијански ђенерал и шеф зеленашке партије, који је кроз свој званични орган „Зета” честитао слободу Цногорцима када је Југославија пропала. Дакле, састали су се Павелић, чији усташаи и сада ратују против Савезника, Јосип Броз, чији су војници-комунисти бацали у јаме не само Србе-англофиле него и енглеске официре који су долазили код нас... састали су се сви они да би срамно обманули народ и на рачун живота најширих народних слојева сачували су своје биједне животе... Али Тито, Павелић и Поповић, то ће бити имена која ће се добро запамтити и уписати у ред српских злотвора и издајника. Фашиста, комуниста, усташа, зеленаш, то ће бити нешто чега ћемо се само сјећати, док ће млађе генерације тражити у речницима објашњење тих појмова.”¹⁹

Из неназначеног датума 1944. године, датира и четнички проглас са насловом: „Усташаи и партизани заједнички се боре противу Српства. „У прогласу се каже: „Комунистичка радио станица „Слободна Југославија” чије извештаје редовно преносе хрватки спикери радио Лондона, објавила је такозвану резолуцију „Антифашистичког вијећа”, на чијем се челу налазе Хвати Јосип Броз-Тито и Иван Рибар. У тој резолуцији између осталог се каже: „Сви уговори краљевске владе у Каиру проглашавају се неважећим, а нећи бити признати ни уговори које влада у Каиру убудуће буде склапала са владама других земаља.” Исто тако „Антифашистичко вијеће” **неће признати ни једну владу Краља Петра Карађорђевића**, коју он буде основао у иностранству, јер само чланови „Антифашистичког вијећа” имају право да представљају народ у земљи. „Антифашистичко вијеће” чији је председник славом овјенчани маршал Тито донијело је такође одлуку: „Да се Краљ Петар Карађорђевић не сме повратити у домовину све док питање династије путем плебисцита (избори) не буде ријешено. Ове одлуке „Антифашистичког вијећа” ступају на снагу одмах и постају правомоћне.

Да је српски крволук Анте Павелић председавао „Антифашистичком вијећу” ни он не би донео друкчију одлуку, но што су то донијели Тито и Иван Рибар. Очигледно је партизан-Тито и усташа-Павелић имају исти задатак и исти циљ: Србе што више разбити, разјединити их, збунити их и демо-

ралисати их и најзад уништити их. Дакле Хрват и католик Јосип Броз и Хрват и католик Иван Рибар забрањују Карађорђевог унуку да се врати у своју земљу, у свој народ, који га жељно чека. Забрањују му да дође међу своју војску која га вјерно са пушком у руци чека по слободним српским планинама. А Хрватско, Франковачко и партизанско вијеће проглашава све одлуке краљевске владе неважеће, и не признају краља више за поглавара државе.

Бацимо се мало у прошлост и можемо видјети да су то биле оне исте тежње за које су се борили и Стјепан Радић и Влатко Мачек, и Анте Павелић, Миле Будак, Крњевић, и сада Јосип Броз и Иван Рибар. Знамо ми да су Срби и Карађорђевићи трн у оку сваком Хрвату, па ма он био усташа, партизан, или члан народно-ослободилачке војске. У тој великој мржњи противу српства братиме се усташе и партизани. То је она иста клика која је 1935. године направила међусобни уговор по коме су заједнички требали да раде за распадање Југославије. Они су у томе и успјели за циглих 10 дана нашег жалосног рата.

Да је збиља овако нека нам послужи извод из једног чланка који је штампало Сплитско „Ново доба” у свом броју од 16. децембра 1943. године. У том чланку усташки потпуковник Рафаел Бобан, командант „Црне Легије”, каже: „Имамо заробљених партизана. Предала су им се три партизана из Каштелла. Сви су нам дали значајних података. Наредио сам да се одмах сви Хрвати партизани пусте својим кућама. Нас Хрвата нема превише да можемо на лак начин жртвовати своје животе. Не заборавите никада да су ови партизани на првом мјесту Хрвати. Данас хрватство води борбу противу Српства, а то је главни циљ наше борбе. Сви се Хрвати морају сложити у одбрани своје домовине према Српству.

Сви Хрвати осјећају опасност од Српства које нам угрожава опстанак и државу. Борба између Хрватства и Српства биће завршена у нашу корист, јер ми имамо више пушака и више људи који неће жалити погинути на Дрини да им спријече улазак у нашу домовину. До тада између Хрвата-усташа и партизана-Хрвата мора нестати и последњих трзавица, и морају се ујединити, јер нам свима пријети заједничка опасност, јер бранећи Хрватску државу бранимо Хрватство од Српства.

Та заједничка опасност најтеже се осјећа у Босни. Испричат ћу вам овај случај: „Када су партизани заузели Ливно, био је у околици рањен један усташа. Онако рањеног примила га је једна сељанка и унијела у своју кућу и превила га. Њен син је био партизан. Кад је син дошао кући, мајка је изашла пред њега и казала му да има једног рањеног усташу па га моли да му што не учини. Партизан је ушао у кућу дошао до рањеног усташе, дао му свој завој, превео га, понудио га цигаретама и отпочео с њим разговор, рекавши му:

- Здраво патниче! Сви смо ми најприје Хрвати, а после тога све друго”, и даље продужио свој разговор.”

Оваквом случају не треба никаквог коментара. Види се да су усташе и партизани једно те исто. И једни и други имају исти циљ: Борба противу Српства!

Ово исто каже и Тито преко своје „Слободне Југославије” када пози-

ва све усташе и домобране да се прикључе трупама народноослободилачке војске.

„Само ако приђете партизанским трупама сви Хрвати, усташе и домобрани моћи ће избјећи заслужену казну, за све оно што су починили 1941. године над Србима.”

Тако говоре Јосип Броз-Тито и Иван Рибар, као и командант „Црне Легије” Рафаел Бобан. Сви они боре се противу Српства. Сви они желе да се краљ Петар II никад не поврати у Отаџбину.

СРБИ! ДА ЛИ ВАМ ЈЕ СВЕ ТО ЈАСНО?²⁰

Приликом исљеђења на паралелном суђењу Дражи Михаиловићу у Њујорку, пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу, капетан армије САД Илај Поповић, иначе југословенског поријекла, који је био члан америчке мисије при партизанском Врховном штабу, рекао је поред осталог ово: „Чини ми се три дана пошто сам стигао у Титов Главни штаб појавио се ту у штабу један човјек у њемачкој униформи, а то је био како сам сазнао, пуковник Фрањо Пирц, који је био члан штаба-усташког штаба. У ствари он је био главни инструктор усташке луфтвафе (усташке авијације – обј. А. Стаматовића). Упитао сам партизане како то да се овдје налази човјек у њемачкој униформи и како то да је са партизанима кад је усташа а усташе су убијале Србе свуда по Југославији – упитао сам како је могуће да се он налази код партизана. Они су ми одговорили да је он код усташа као партизански шпијун а сад је сасвим прешао овамо.

По други пут кад сам тако нешто видио било је кад сам по пети пут ушао у Југославију и био послат у једно мјесто у Хрватској, Чазма, гдје ми је дужност била да припремим и одржавам узлетиште као и да установим шта би нам све било потребно у случају да нам те зиме 1944. узлетиште затраже. Док сам био тамо, позван сам на вечеру коју је приређивао генерал Матетић, командант корпуса. Његов претпостављени је био генерал Рукавина. Генерал Матетић је пришао партизанима негдје 1944. године. и он је био усташки пилот прије него што је пришао партизанима и врло активан против народа Југославије, односно одмах последице њемачког напада.

Шеф штаба Рукавина два пута је одликован од Њемаца, једно због своје улоге код Стаљинграда а други пут због рада у Југославији; он је био прије рата капетан бивше југословенске војске”...²¹ Ваља напоменути, да су оснивачи партизанске авијације били домобрански пилоти Фрањо Клуз и Рудолф Чајавец. Они су одлетјели са својим авионима код партизана. По Клузу је добила име модна кућа и фабрика одјеће, а по Чајавцу фабрика телевизора.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Бранко Лазић (псеудоним Бранислав Страњаковић), Основне истине о раду и циљевима Тита и комуниста, Слободне српске планине, Штаб 501, август, 1944.
2. Наређење Врховног штаба НОП и ДВ Југославије од 5. марта 1942. I и II пролетерској бригади, Зборник докумената и података о НОР-у југосло-

- венских народа, том II књ. 3, Београд, 1950, 40.
3. исто, извјештај делегата Врховног штаба НОП и ДВ Југославије при Главном штабу НОП одреда за Босну и Херцеговину Светозара Вукмановића-Темпа од 9. марта 1942. начелнику Врховног штаба Арсу Јовановићу, 94-95.
  4. исто, писмо делегата Врховног штаба НОП и ДВ Југославије при Главном штабу НОП одреда за Босну и Херцеговину Светозара Вукмановића-Темпа од 10. марта 1942. Јосипу Броз-Титу, 102-103.
  5. НОБ у Далмацији 1941-1945, Зборник докумената и података Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 2, Сплит, 1981, 1141.
  6. АВИИ, фонд ДМ, Д/1-2-107.
  7. исто, преписи из Архива Хрватске у Загребу, I а, 5.
  8. Извјештај начелника штаба њемачког команданта у Србији пуковника Кевиша од 20. априла 1942, Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XII, књ. 2, Београд, 1976, док. бр. 57, 306-308.
  9. исто, извјештај њемачког опуномоћеног команданта у Србији генерала Паула Бадера од 4. маја 1942, команди њемачких оружаних снага за Југоисток, док. бр. 69, 384.
  10. исто, десетодневни извјештај 718 њемачке пјешадијске дивизије од 26. октобра 1942, док. бр. 169, 826.
  11. АВИИ, ч. А., рег. бр. 13/1-1
  12. исто, књ. 1, рег. бр. 13/3
  13. исто, фонд ДМ, Д/1-10-1265.
  14. ДАЦГ, АОП, бр. 2203/IX1а-3(43), ђенерал Блажа Ђукановић, Наш официрски кор, 6. фебруар 1943.
  15. као нап. 5, књ. 5, 780.
  16. Gert Fricke, Croaten 1941-1944, Freiburg, 1972, 135.
  17. PRO, WO 202/131.
  18. исто, FO 371/44325, R 9316/850/92
  19. ДАЦГ, АОП, бр. 6179/X1д-12(44), војвода Павле Ђуришић, Национални борци Црне Горе, Боке и Старог Раса, 23. септембар 1944.
  20. исто, бр. 6177/X1д-10(44), Усташе и партизани се боре противу Српства.
  21. Comitte for a Fair Trial fo Draja Mihailovich, Report of Commision of Inggqity, New York, 1946, the record from hearing of Eli Popovich from 17.May.

САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА ЗЕЛЕНАШИМА

Послије капитулације Краљевине Југославије 17. априла 1941. године, и окупације Црне Горе од стране италијанских трупа, почели су се организовати бивши зеленаши из 1918. године, као и представници Црногорске федералистичке странке, а све у циљу васпоставе самосталне државе Црне Горе. Послије вишемјесечних припрема и здушне помоћи италијанског окупатора, на Петров-дан 12. јула 1941. године, у Цетињу је проглашена држава Црна Гора. Стремљења ових сепаратистичких елемената и италијанског окупатора, била су осујећена већ у јутарњим часовима сљедећег дана, тј. 13. јула, када је дошло до масовног устанка у Црној Гори. Послије сламања устанка, и сами италијански окупатори видјели су да не могу више играти на карту државног сепаратизма Црне Горе, јер је за ту опцију био мали дио народа. Међутим, они и даље користе црногорске сепаратисте за конфронтацију са четничким покретом, који се у Црној Гори почиње формирати. Као што је већ раније назначено, зеленашки одреди Крста Поповића показали су углавном малу борбену вредност против партизана. У њих се са временом инфилтрирао значајан број комуниста и њихових присталица, који су одатле заштићени племенским, рођачким и пријатељским везама са водећим зеленашима, вршили разне обавјештајне и друге активности против четника. Један дио црногорских сепаратиста, који је био у органима власти под патронатом Италијана, или је учествовао у Петровданској Скупштини, касније се придружио комунистима, односно партизанима. Такође, значајан дио црногорских комуниста млађе генерације из Старе Црне Горе, био је из зеленашких породица. Врло брзо партизани и зеленаши нашли су основу за сарадњу. Она је лежала у чињеници да су оба покрета предвиђала мањи или већи степен посебности, односно сепаратизма Црне Горе.

Јоксим Радовић из Мартинића у Бјелопавлићима, био је поручник црногорске војске. Године 1918. био је активан зеленаш и учесник Божићне побуне, а у даљњем периоду између два свјетска рата члан Црногорске федералистичке странке, и кандидат на њеним изборним листама. Одмах по окупацији Црне Горе од стране италијанских трупа, и образовања квислиншког тзв. Привременог Црногорског комитета, постављен је за предсједника градске општине у Даниловграду.¹ Радовић је такође са групом зеленаша учествовао у дочеку италијанског цивилног комесара за Црну

Гору Серафина Мацолинија, када је овај долазио у Даниловград.² Радовић се касније са својом породицом придружио партизанима, и добио чин пуковника, а био је и вијећник Црногорске антифашистичке Скупштине народног ослобођења (ЦАСНО-а) у Колашину јула 1944.³

Један од учесника Петровданске Скупштине био је и Саво Челебић. Челебић је рођен 1879. године у Штитарима код Цетиња, а умро је 1955. године. Био је капетан црногорске војске и активни зеленаш 1918. године. После проглашења квислиншке самосталне Црне Горе 12 јула 1941. године, попео се са црногорском заставом на балкон дворца краља Николе у Цетињу, и исту окачио, уз присуство осталих зеленаша и италијанских војника. Касније се придружио партизанима, и био савјетник Штаба Ловћенског НОП одреда. Године 1942. заробљен је од Италијана, и интерниран у један логор у Италији. По капитулацији Италије септембра 1943. године, био је командант I прекоморске бригаде. По повратку у Црну Гору, био је вијећни ЦАСНО-а, а такође и шеф одјелења за социјалну политику. Ово одјелење представљало је неку врсту партизанске владе при ЦАСНО-у. Такође достигао је и чин партизанског генерал-мајора.⁴

Михаило Вицковић из Ђеклића код Цетиња, био је активни учесник Божићне побуне 1918. године, а касније је био војник у војсци емигрантске Владе краља Николе у Гаети у Италији. По повратку у Црну Гору, постао је члан Црногорске федералистичке странке, и као кандидат на њеној листи био предсједник Ђеклићке општине. По уласку италијанског окупатора у Црну Гору учествовао је у припремама Петровданског сабора. По преласку у партизане постао је комесар Ловћенског НОП одреда, а касније је био и делегат ЦАСНО-а. Полије рата био је министар у Влади НР Црне Горе.

Командир IV четничке чете поручник Насто Ј. Миловић, је у свом писму команданту I батаљона Зетског четничког летећег одреда, из недатираних периода 1942. године, поред осталог написао: „Питоми комунисти и зеленаши успели су да претворене комунисте уклоне у села, под Стијеном. Душан Вуковић и други формирају неку гарду зеленаша „комуниста“. Кажу да нам неће дати ништа да предузмемо”...⁵ Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, је у свом писму ЦК КПЈ од 20. фебруара 1943. године, поред осталог изложио ово: „Ми смо радили на продубљивању и коришћењу супротности између четника и федералиста помажући ове последње а нападајући њихово вођство, док смо у последње вријеме много се више зближили са нижим федералистичким функционерима и масама покушавајући да их одлучно скренемо на линију заједничке борбе против четника. У нашој последњој агитацији нијесмо нападали вођство федералиста него смо чак говорили да ће направити нову издају уколико не приме борбу против четника, а уколико прихвате да ће у заједници са нама те банде у већем дијелу Црне Горе брзо ликвидирати... Став самог федералистичког вођства зависиће у првим реду од приближавања наших бригада, а с тиме ће још више расти одлучна борбеност њихових маса противу четника и зближавање са нама.”⁶

Окружни комитет за Цетиње, добио је писмо ПК КПЈ за Црну Гору од 1-3. маја 1943. године, у коме се поред осталог каже: „Друг Вуле (односи се на Вукашина Мићуновића – обј. А. Стаматовића) и Блажо (односи се на

Блажа Јовановића – обј. А. Стаматовића) су усмено извијестили о ситуацији тамо. Ми смо очекивали да ће се ствари тако развијати. У вези оних питања која је поставио поводом става према појединим федералистима који су били наши пријатељи а који имају могућности да данас учествују у органима власти које поставља издајник Крсто Поповић скупа с окупатором, слажемо се с вашим мишљењем тј. да се са таквима одржава стални контакт и да се исти користе након пријема понуђених им положаја.⁷

Такође ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, у свом писму ОК за Цетиње од 7. септембра 1943. године, поред осталог је написао: „Податке које имате о томе да се у редовима тзв. зеленашке војске налазе четници у разним дужностима треба на згодан начин саопштавати извјесним зеленашима, нама ближим, који ће утицати да се уклоне са тих дужности...”⁸ „Сада постоје сви услови да зеленашке масе које су пријатељски расположене према нама ступе у редове наше партизанске војске... Уколико би вам се супротставили четници исте напасти, разбити и уништити”, поред осталог је казано у писму ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 10. септембра 1943. године ОК за Цетиње.⁹

Из недатираног периода, вјероватно са почетка 1944. године, четници су од заробљеног италијанског обавјештајног официра добили сљедећи извјештај са насловом: „Политичка ситуација у односу на зелене националисте у Црној Гори.” У извјештају се каже: „Зелени националисти играли су увијек дуплу улогу. Од времена бивше Југославије они су потпуно сарађивали са комунистичком партијом у Југославији са циљем да минирају југословенску државу.

13-VII-1941. године 90% партизана било је састављено од зеленашке партије и исти су узели видног учешћа за све вријеме партизанске револуције.

Шефови и интелектуалци који су у већини остали по варошима, увијек су одржавали везу са комунистима (Крсто Поповић, Новица Радовић, Саво Вулећић, Саво Челебић) док је један мали дио зеленашких главара био заиста против комуниста али не из политичких и културних разлога, већ из просто личних и религиозних (Јован Вујовић, Душан Вуковић, Петар Пламенац и поп Дубак).

Масе зеленаша, како раније тако и у последње вријеме били су комунисти, који су се били увукли у њихове редове.

У јулу и августу 1943. године „зелени партизани” имали су паролау „живио Крсто и Никола”.

Крсто Поповић такозвани ђенерал „зелених” одржавао је везу са италијанским властима на Цетињу док је његов син Никола од 23 године, бивши студент технике у Београду био политички комесар комунистичке војске у зони: ловћенска-катунска нахија. Док Крсто живи у Цетињу, његов син живи са мајком у њиховој кући у селу Цуце.

За вријеме италијанске капитулације 1943. године 95% прешли су Николи тј. комунистима. Видјевши да се Енглези не искрцавају као што су мислили, већ на против да су дошли Њемци, Крсто је пошао са осталим зеленашима у Подгорицу да разговара са њемачким генералом, док његов син и даље командује са комунистима и зеленим који бијаху пришли њему, као и са дијелом Италијана који су били узели учешћа противу Њемаца изнад Боке Которске.

Сада Крсто покушава да представља „зелене националисте” и да превари Њемце, док у међувремену његов син командује у Катунској нахији и у осталим крајевима гдје су комунистичке позиције.

Ако би њемачке власти дале оружје зеленашима, то би оружје прешло вјероватно од Крста Николи.

Иста ствар се догађа и са осталим главарима, које смо заједно именовали са Крстом, пошто и Новица Радовић други шеф зеленаша, има једног свог рођака Петра Радовића (студента) који се налази сада у функцији политичког комесара I пролетерске бригаде у источној Босни. Такође и син четвртог зеленог шефа бившег мајора Сава Челебића, који се зове Милован био је политички комесар II пролетерске бригаде, који ужива пуне симпатије фамозног Тита.

Зелени су на тај начин очевидно играли триплу политичку игру пошто један од њихових шефова, бивши црногорски министар Пламенац, са своје стране има извјесне везе са Енглеском посредством једног свог рођака (за кога не знам да ли је син, нећак или друго), али који носи његово презиме Пламенац, а који је секретар код југословенског посланства у Лондону.

ОСТРОГ-Крсто Поповић без сумње имао је један састанак са својим сином Николом у селу Цуце. Између оца и сина био је један дуг разговор. Природно не може нико прецизирати о чему су говорили.

Али зато можда је интересантно то што се можда баца свијетло на многе ствари и схвата како су се развијале у Острогу.

8 дана после овога састанка између оца и сина Никола Поповић у својству политичког комесара налази се у Острогу и са својим утицајем убјеђује партизанске снаге о потреби хватања ђенерала Ђукановића заједно са Бајом Станишићем наређујући да буду побијени.

Важно је да се напомене да је Крсто Поповић имао стару и велику мржњу према ђенералу Ђукановићу и Бају Станишићу.

Много особа чврсто вјерују, да што се тиче онога што се је у Острогу догодило у многоме је одговоран Крсто Поповић, заједно са сином и да су ова двојица заједно припремили смрт двојице именованих.¹⁰

Сарадња комуниста и зеленаша, тј. црногорских сепаратиста, датира из периода између два свјетска рата, а нарочито од 1935. године до почетка II свјетског рата, када су комунисти и сепаратисти редовно излазили у коалицију на изборима у Црној Гори у оквиру Удружене опозиције коју је водио вођа Хрватске сељачке странке др Влатко Мачек. Како се ближио крај II свјетског рата, тј. како је побједа комуниста у Југославији била све извјеснија, то се сарадња комуниста и сепаратиста почела све више обнављати, нарочито послје одлука II засиједања АВНОЈ-а и ЦАСНО-а у Колашину. Послије II свјетског рата, црногорски комунисти су у свом сепаратизму отишли много даље од класичних сепаратиста. Зеленаши и федералисти нијесу одрицали да су национално Срби, док су црногорски комунисти под патронатом Тита промовисали црногорску нацију, као што су усташе и домобрани прелазили у партизане, и постајали високи официри, тако су исто чинили и црногорски сепаратисти. И у једном и у другом слу-

чају, Тито и његови комунисти, жељели су да овим преласцима оснаже у својим редовима антисрпски фронт, а све у циљу цијепања етничког и територијалног идентитета српског народа.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Зета, бр. 18, 4. мај 1941, 2.
2. исто, бр. 22, 15.мај 1941, 2.
3. ЦАСНО, Збирка докумената, Титоград, 1975, 63
4. Лексикон НОР-а, књ. 1, Београд, 1980; као нап. 3, 61, 66.
5. ДАЦГ, АОП, бр. 489/IX 1-а-230(42), писмо командира IV чете поручника Наста Ј. Миловића команданту I батаљона Зетског летећег четничког одреда (недатирано из 1942.)
6. исто, бр. 12744/III-2(43), писмо ПК КПЈ за Црну Гоу и Боку ЦК КПЈ од 20. фебруара 1943.
7. исто, бр. 7569/II 1-39(43), писмо ПК КПЈ за Црну Гору од 13. маја 1943. ОК за Цетиње.
8. исто, бр. 7575/II 1-43(43), писмо ПК КПЈ за Црну Гоу и Боку од 7. септембра 1943. ОК за Цетиње.
9. исто, бр. 7376/II 1-44 (44), писмо ПК КПЈ за Црну Гору и боку од 10. септембра 1943. ОК за Цетиње.
10. исто, 6982/X 16-83(44)

КАКО ЈЕ И ЗАШТО ТИТО ДОШАО НА ВЛАСТ?

Комунистичка партија Југославије у периоду између два свјетска рата, била је у Југославији минорна политичка снага, која и поред обилне материјалне помоћи СССР-а, није могла да обезбиједи већи уплив у масама. Исти случај био је и у II свјетском рату до септембра 1943. године. Сем првих мјесеци устанка комунисти, односно партизани, нијесу под својом контролом имали дуже времена већи простор. И у самим мјесецима устанка, изузимајући Србију, они у већини случајева нијесу самостално дјеловали. Партизанске јединице постају масовније тек 1944. године, када се назирао крај рата, и када многе усташке и домобранске јединице приступају партизанима. О томе је било више ријечи у претходним поглављима. Поред овога, партизани масовност у другој половини 1944. године стичу и насилним мобилисањем људства са територија које су освојили. Неспорна је чињеница, да су и до септембра 1943. године, партизанске јединице биле добро организоване, дисциплиноване, а такође у већини фанатизоване. Тај фанатизам је био толико јак, да је стварао особе, које су као нпр. у Црној Гори првих мјесеци 1942. године, по налогу КПЈ убијале чланове своје најуже породице. Како је могао тако миноран покрет доћи на власт у Југославији? Ко га је довео на власт и зашто? Ко је створио слику о Титовом и Михаиловићевом покрету у центрима моћи, да би се ови оприједелили за Тита? Ко су били чланови савезничких мисија код Тита? Све у то питања на која ће аутор ове књиге покушати да одговори.

Још у вријеме априлског рата 1941. године, тј. 13. априла 1941. године, британски премијер Винстон Черчил је у радиограму британском посланику при Југословенској Влади Роналду Кембелу, привремено стационараном у Врњачкој Бањи поручио: „Не видим зашто краљ и влада треба да напусте земљу, која није густо насељена, која је брдовита и пуна наоружаних људи. Њемачки тенкови могу несумњиво да се крећу по друмовима и путевима, али да би покорили српску војску Њемци треба да доведу пјешадију. Тада ће бити прилике да их се убија. Свакако да млади краљ и министри треба са своје стране да у томе учествују.”¹

Дана 3. октобра 1941. године, предсједник Југословенске Владе у Лондону ђенерал Душан Симовић, предао је предлог британском министру Ентони Идну, да се као одмазда за усташке покоље над Србима, а у исто вријеме из стратегијских разлога, бомбардују од стране британске авија-

ције Загреб и други хрватски градови. Замјеник британског министра спољних послова сер Ори Сарцент, на то је реаговао овако: „Предлог да Загреб буде бомбардован, бојим се, типичан је за смушени начин мишљења по којем је генерал Симовић постао чувен.”²

Британски посланик при Југословенској Влади у Лондону Рендел Пирсон, је 14. новембра 1942. године, у писму својој влади нагласио: „Михаиловић зна ако партизани успоставе власт, биће то комунистичка, а то би било готово исто за земљу као кад би победили Њемци.”³ Предсједник Југословенске Владе у Лондону др Слободан Јовановић, је у писму британском министарству спољних послова од 1. јануара 1943. године, поред осталог написао ово: „Наша земља је претопљена српском крвљу, а наши савезници неће или не желе да спрече ово проливање крви. Не верујем да је у њиховом интересу да Срба нестане.”⁴

Ноћу 27. маја 1943. године, стигла је у Врховни штаб британска војна мисија, под вођством капетана Вилијама Дикина и Вилијама Стјуарта. Стјуарт је недуго послје тога погинуо у битци на Сутјесци од њемачког бомбардовања из ваздуха. Дража Михаиловић је 23. октобра 1943. године, у радиограму Југословенској влади у Лондону, пред осталог саопштио: „...треба да знате да нас Енглези остављају и без новчаних средстава. Они употребљавају и ово средство за притисак на нас да би смо извршавали њихове интересе без обзира на наше интересе и народне жртве. Они траже и такве акције које се пењу на десетине хиљада стрељаних. При томе нам не дају никаква ни борбена ни новчана средства. За сваки авион уцењују као најгори трговци. Верујемо да није Немаца, Енглези би били најгори народ.”⁵

Шеф британске мисије при Михаиловићевом штабу бригадни генерал С.Д. Армстронг, је 9. новембра 1943. године каирској SOE (Британској служби за изузетне задатке – обј. А. Стаматовића), послао радиограм у коме се каже: „Позивајући се на ваше примједбе о нашим обавјештајним билтенима, жељели бисмо да знамо да ли извјештаји BLO (британских официра за везу – обј. А. Стаматовића) од партизана заснивају на запажањима очевидаца или просто на достављању локалних команданата. Ми се овдје трудимо да будемо непристрасни. Надамо се да BLO официри код партизана чине исто”...⁶ Британци су за чланове првих мисија при партизанским штабовима послали изразите љевичаре. То су углавном били потомци наших исељеника, углавном Хрвати. Прва мисија спустила се падобраном 17. априла 1943. године од Зворника, а друга 21. априла код Бриња у Лици. Чланови ове мисије били су комунисти Павао Павелић и Перо Ердељан, као и љевичар Александар Симић. У Хрватску се спустио канадски мајор Џонс, члан КП Канаде.⁷ Тито је поводом доласка првих британских мисија код партизанских штабова јавио Коминтерни ово: „Сви су они чланови КП Канаде и сада се добро држе као такви.”⁸

Посланик Југословенске Владе у СССР-у Богољуб Јевтић је у писму својој Влади од 15. новембра 1943. године нагласио: „Или код нас или у служби Енглеза има нека туђа рука која фатално делује.”⁹ Један од чланова британске мисије при Титовом штабу Вилијам Дикин, у својој књизи „The Embattled Mountain”, штампаној у Њујорку 1971. године пише: „Многи екс-

тремни љевичари, или чисти комунисти увукли су се у југословенски отсјек MI 6 (Британска тајна обавјештајна служба – обј. А. Стаматовића). Такав је био случај Ким Филбија, и мајора Џемса Кругмана, који је био истакнути комуниста од 1933. године. У Барију у Италији, шеф југословенског отсијека SOE био је такође комуниста мајор Френк Арнолди.¹⁰ У читуљи којју је за мајора Џемса Кругмана објавио један његов пријатељ у лондонском „Тајмсу“ од 26. септембра 1977. године, се каже; „Он је припадао интернационалном радничком покрету и комунистичкој партији којој је пришао 1933. године и у којој је остао до смрти... Он је био неимар и главни организатор љевичарског студентског покрета тридесетих година и то не само у Кембриџу. Као секретар Свјетског удружења студената са сједиштем у Паризу али са организацијама по цијелом свијету, он је много путовао и био један од најистакнутијих вођа огромног анти-фашистичког студентског покрета који је у толико земаља одиграо важну улогу у ослободилачким покретима отпора и знатно допринео побједи 1945.

Послије рата посветио се историјском, теоријском и васпитном раду за комунистичку партију и постао помоћник уредника затим и уредник часописа „Марксизам данас“...¹¹

Британска подмисија при једном четничком штабу, са шифрованим називом „Ексцерпт“, је 27. новембра 1943. године, јавила радиограмом својој централи ово: „Вјеровање Енглеска продала Србију скоро опште и од народа и од четника. По нашем заједничком мишљењу постоје свега двије могућности-или анархија и грађански рат или енергична британска акција да се сагради мост између четника и партизана.“¹² Крајем новембра 1943. године, непосредно пред Техеранску конференцију, Фицрој Меклин приспио је из мисије у Југославији у Каиро. У Каиру је тада боравио и Черчил, те је Меклин био примљен у аудијенцији код Черчила. О томе Меклин у својој књизи „Источна приближавања“, штампаној у Лондону 1949. године пише: „Ја сам тада подвукао г. Черчилу остале тачке које сам већ био поменуо у својим извјештајима, наиме да ће по моме мишљењу партизани бити, помагали их ми или не, одлучујући политички фактор у Југославији послије рата и друго, да су Тито и остале вође покрета отворено и по сопственом признању комунисти и да ће систем који они буду завели бити непосредно на совјетској линији и по свој прилици тијесно везан за Совјетску Унију.

Одговор председника владе растурио је моје сумње. „Имате ли ви намјеру“, упитао је он, „да се настаните у Југославији послије рата.“ „Не, сер“, одговорио сам.“ „Ни ја“, рекао је он. „И пошто је то тако, што ви и ја мање лупамо главу о томе какав ће они завести режим тамо, утолико боље. То нека ријеше они.“¹³

У наређењу својим потчињеним командантима, од 19. децембра 1943. године, Дража Михаиловић им је цитирао изјаву председника Југословенске Владе у Лондону Пурића од 5. децембра 1943. године, у којој се каже: „Партизански покрет је резултат непријатељске пропаганде из иностранства чијем су успеху на жалост допринеле извесне савезничке установе, док југословенска влада нема ни једно јавно средство додиром са својом владом.“¹⁴ Каирски центар SOE је 13. децембра 1943. године, разаслао свим

британским мисијама при четничким штабовима радиограм слједећег садржаја: „У року од неколико дана влада Његовог Величанства ће вјероватно донијети одлуку да одбаци Михаиловића што би значило да све британско особље из Михаиловићевог ГШ и осталих области има да се евакуише. Ово саопштење спалити по прочитању. Једина могућност евакуације преко партизанске територије... будите спремни за покрет 15-ог ако се пролаз до партизана сматра могућ.”¹⁵

У радиограму од 21. децембра 1943. године, бригадни генерал Армстронг је својој централи поред осталог јавио: „Хоћу највише што могу да истакнем озбиљне грешке у методама којима се служите да сломите Михаиловића. Сваким даном све више загорчавате моје односе са Михаиловићем. Ја знам човјека не ви... Чисто безумље. Овдје ја као тобоже управљам мисијом а ви доносите одлуке од пресудног значаја не питајући ме уопште за мишљење.”¹⁶ Дража Михаиловић је у недатираном радиограму с краја 1943. године Југословенској Влади у Лондону, поред осталог јавио: „Само се Енглези варају да сам ја њихов идеални инструмент, јер непоколебиво стојим на одбрани круне коју они руше за своје прљаве циљеве.”¹⁷

Почетак напуштања Драже Михаиловића од стране Британаца, тразирао је ВВС, односно његов југословенски отсијек на челу са Хјубертом Харисоном, бившим дописником ројтерове агенције из Београда. Већ од ране јесени 1942. године, ВВС је преко својих радио емисија почео убацивати вијести о активности партизана. Његов извор информација, углавном се базирао на Радију „Слободна Југославија”, који је своје емисије давао из Тифлиса у СССР-у, и у коме је Вељко Влаховић био један од најзначајнијих уређивача. Радио „Слободна Југославија” у ствари је био чиста Титова пропаганда експозитура под окриљем СССР-а. Већ од почетка јануара 1943. године, ВВС је почео давати више информација о партизанима него о четницима, да би 14. јануара биле укинуте Михаиловићеве депеше о активности четника у Лици, Кордуну и неким другим областима, под изговором да се тамо боре само партизани. Све то кулминирало је 5. априла, када су од девет Михаиловићевих извјештаја, објављена само два. Британски пуковник и шеф мисије при Михаиловићевом штабу Вилијам Бејли, је 23. априла својој централи послао приговор, јер се у емисији ВВС тврдило да су партизани ослободили четири града, што је била ноторна лаж, јер су те градове ослободили четници. Бејли је нагласио да овакво извјештавање ВВС, изазива у Михаиловићевом штабу велико неповјерење и нерасположење према Британцима.¹⁸

Међутим, ВВС је наставио по старом. Због тога је Михаиловић радиограмом јавио Југословенској Влади у Лондону 19. јула 1943. године, поводом оваквих емисија ово: „Пропаганда преко лондонског радија, изазива све веће огорчење у народу што може да се окрене против оних који хоће нешто да постигну. Спикери на лондонском радију су скоро искључиво Хрвати, а ако има понеки Србин он је комуниста. Многе борбе по Србији и српским покрајинама уопште се не објављују преко лондонског радија, а народ тумачи да се то чини намерно и да су све српске жртве узалуд. Југословенска армија више се не спомиње у пропаганди преко радија и поред тога што је подносила и још подноси небројене жртве и што је прва у

Европи дала пример како се бори против окупатора... Нека се савезници сете да сам августа прошле године тражио да се поведе истрага у вези са зверствима које су комунисти починили над нашим народом, и да то није учињено.”¹⁹

У вези са овим тврђењима Драже Михаиловића, британски амбасадор при Југословенској Влади у Лондону сер Џорџ Рендел, у писму Дагласу Хауарду од 27. јула 1943. године, поред осталог је написао:...”дошло ми је до ушију да су Крњевић и Јукић а вјероватно и неки други Хрвати, држали неке несретне говоре преко ВВС. Међутим потпуно је тачно да су многи ВВС спикери као Златопер и Петровић ватрени љевичари и да су активно учествовали у анти-Михаиловићевским демонстрацијама које су одржане 16. јуна под окриљем Уније за демократску контролу. Зато би можда било добро да привучете пажњу одговорних власти на тај телеграм који је у ствари разлог да питање политике ВВС према Југославији, треба поново темељито разматрати.”²⁰

Врхунац античетничке кампање ВВС, био је када ова уопште није поменула у једној својој емисији потјерницу за Дражом Михаиловићем. Наиме, у београдском квислиншком листу „Ново време” од 22. јула 1943. године, објављене су потјернице за Дражом Михаиловићем и Титом на по 100.000 рајхсмарака у злату. ВВС су настављале даље. Када су четници 11. септембра 1943. године ослободили Прибој, и у њему разоружали италијански гарнизон од 1.800 војника, ВВС је то приписао партизанима. Исти случај је био и са Вишеградом. О томе је бригади генерал Армстронг 16. септембра 1943. године, у радиограму каирској SOE јавио: „Ако желите да што више искористите Михаиловића, дајте му праведнију оцјену преко радија и штампе. Бејли је био са Михаиловићевим снагама када су заузеле Прибој. Пријепоље и Беране. Ја видео заузеће Вишеграда, уништење мостова, знам Остојић заузео Рогатицу. Михаиловићу ништа од тога није признао иако вам је јављено. С друге стране, када партизани истјерају његове снаге, ВВС даје заслугу партизанима.”²¹

И члан британске подмисије при четничком штабу у нишкој области поручник Алмонер, послао је истом центру радиограм у коме се каже: „Вијести из Лондона о Срб (шифровани назив за територије на којима је дјеловао четнички покрет – бој. А. Стаматовића) дају погрешна обавјештења. Четрдесет Багс (шифровани назив за Бугар – обј. А. Стаматовића) убијених код Калне нијесу напали партизани већ Михаиловићеве снаге са Суве Планине. Нова Варош такође Михаиловићево дјело. Зар не можете то да исправите и да боље убудуће мотрите на вијести о Срб”...²² Сасвим је сигурно да ВВС није самостално дјеловао против Михаиловића, односно да сам за себе није учинио да Британци напусте Михаиловића, и предају власт Титу. ВВС је био само оруђе у рукама британских моћника, које је медијски у самој Британији, требало да припреми јавно мњење за тај начин.

Све то кулминирало је наређењем да чланови британских мисија напусте Михаиловића. О том посљедњем сусрету, члан британске мисије Џаспер Рутам, у својој књизи „Мис ватре”, штампаној у Лондону 1946. године, пише овако: „Пили смо ракију и неко вријеме разговарали о свему и свачему. Најзад смо се дигли да пођемо. Рекли смо, зашта се извињавам,

да нам је жао што морамо да напустимо, али ћемо се трудити, ако се читави извучемо, да ствари представимо онако како смо их видјели, износећи и повољно и неповољно.

Михаиловић је одговорио. Казао је да ма шта ко рекао или мислио, он и они који су уз њега себе сматрају пријатељима и савезницима западних демократија и да из тога разлога, ако не иначе, он сматра да му је дужност да учини све што је у његовој моћи, пошто нам је већ Врховна команда наредила да напустимо, за обезбјеђење наше евакуације. Руковали смо се, салутирали и отишли.²³

Када су се из Титовог штаба вратили бригадни генерал Фицрој Меклин и потпуковник Вилијам Дикин, доносећи са собом праве хвалоспјеве о Титу и партизанима, њима је допуштено да дају изјаве за британску штампу. Када су се у Енглеску вратили чланови британских мисија при четничким штабовима, а на челу са генералом Армстронгом и пуковницима Бејлијем и Хадзоном, стављени су у неку врсту карантина, и није им било допуштено да дају изјаву за британску штампу. Почетком 1944. године, у Вашингтон се враћају амерички официри потпуковник Алберт Сејд и капетан Валтер Менсфилд. Њима није било допуштено ни да се састану са Комисијом министарства војске. Напротив, потпуковник Луис Хот, и неколико других америчких официра који су симпатисали Тита добили су пуну слободу говора.²⁴ Међутим, Американци су били знатно наклоњенији Михаиловићу од Британаца, и углавном су се касније поводили у својим ставовима за Британцима. Тако су Британци почетком 1944. године покушали да смијене Михаиловића. У вези са тим посланик Југословенске Владе у САД Константин Фотић, у писму својој Влади у Лондону од 9. јануара 1944. године је јавио, да је таква идеја Британаца изненадила Американце, и да му је државни секретар САД рекао, да они немају намјеру да то чине, те да ће тражити накнадно објашњење од Британаца.²⁵

Јунски број лондонске ревије „The Nineteenth Century” из 1944. године, критиковао је позив хрватског политичара Јосипа Смодлаке, да западни савезници признају Тита, јер би тако овај добио већи број присталица у Југославији, на овај начин: „Титов ауторитет не може доћи из земље него мора доћи ван земље, односно његов покрет није народни.”²⁶ Лондонски лист „Evening Star”, у броју од 2. јуна 1944. године овако је коментарисао: „Партизански успјеси су пропагандним путем увеличани. Политика британске и америчке владе према Михаиловићу је кратковида.”²⁷ Ова британска политика на крају је уродила потпуним одузимањем легитимитета Југословенској Влади у Лондону, а самим тим и Дражи Михаиловићу, и именовањем за новог председника Владе бившег бана Бановине Хрватске др Ивана Шубашића. Шубашић је требао да трасира пут међународног признања Титовог покрета, и предавања власти у Југославији Титу. Уз Шубашићеву Владу у почетку је једино пристао да уђе Сава Косановић, представник Самосталне демократске странке, који се у САД већ експонирао као пропартизански настројен човјек.

Послије објављивања вијести о постављању др Ивана Шубашића за новог председника Југословенске Владе у Лондону, један од најутицајнијих чланова четничког Централног националног комитета, предложио је Дражи Михаиловићу да се формира тим стручњака, који би давали своје

мишљење Михаиловићу о тренутној унутрашњој и спољној ситуацији. Тим стручњака доставио је 13. јула 1944. године Михаиловићу мишљење, у коме се поред осталог каже: „Изгледа нам да је главни циљ и смисао образовања Владе др Шубашића у томе да се преко Титовог покрета створи легитимација за представнике Хрвата да узму у своје руке вођство југословенске државне политике.

На другом месту, питање је да ли ће и Совјетска Русија, којој њена комунистичка оријентација није никада смела да реално посматра политичку ситуацију, бити задовољна овом метаморфозом Титовог покрета у одбојну даску за спасавање и хегемонују католичког Хрватства у Југославији.”²⁸

На постављење Шубашића за предсједника Југословенске Владе у Лондону, и улози Черчила у свему томе, реаговао је Недићев квислиншки апарат летком из љетњих мјесеци 1944. године, у коме се каже:

„СРПСКИ НАРОДЕ!

Черчил, стари и безобзирни лажов, поново је одржао дуг говор у коме је добар део посветио и теби, српски народе. Он је поново пожурио да се демантује: одриче да је икада прорицао свршетак рата у овој години. Преступник и убица толиких хиљада невине деце и жена и стараца Черчил хоће, да заборави кад је и тебе, српски народе, потстрекивао на устанке обећавајући ти, да је крај рата близу! Зар и прошлог лета није говорио о крају рата пре него што лишће пожути?

Лишће је пожутело и опало. Снег је покрио земљу, а Черчил трпи ударац за ударцем у Италији, које се дочепало одвратном издајом масона Бадоља. Црне перспективе принудиле су га, да се сам демантује, јер се он одавно одвикнуо, да се црвени кад говори лаж.

Али није ни ово најодвратније у Черчилову говору. Некада упорни и фанатични антикомуниста он, претседник владе Британске империје, поноси се што му је, обијач и разбојник, Тито лични пријатељ.

Чуј српски народе: Черчил, који је учинио све, да ти упропасти државу и да те баци на језиви пут страдања, данас пред целим светом се хвали, да је са Титом, твојим љутом крвопијом „у сталном и пријатељском дописивању”.

Зар овај човек, стоструки издајник, не заслужује много више, него колективни презир целог једног народа? Јер, где, он је говорио опијен „славом” партизанских банди, твојих убица и истребитеља! Он је твоје вековне симболе ставио на вољу партизанима, који су решени да искорене све што је српско. И обећао им је помоћ у томе пакленом сатанском послу. „Могу уверити Доњи дом, рекао је овај зликовац, да ћемо ми учинити сваки напор, који је у нашој моћи да помогнемо маршала Тита и његове јуначке одреде”.

Разуми, српски народе, за Черчила су јунаци твоји крвници и убице, а они, који су те до јуче позивали на буне и устанке, по његовој жељи и наређењу, постали су предмет презира и одбацивања. Они су искоришћени и одбачени. Черчил им се потсмева.

То је енглеска правда и демократско поштење. „Гини, јадни и заведени народе, за част и славу Британске империје, а ја се ничим нисам обавезао, да те не исмејем и не осрамотим”. – То је суштина онога што је Черчил рекао српском народу.

Народ ће то разумети и схватити, да је Черчил стоструки издајник, подлац и циник. Јер издајство, подлост и цинизам говоре из сваке његове речи. И више од тога: Черчил се овим говором прогласио другим протектором безобзирних уништитеља српског народа. Није се догодило ништа ново. Он је обзнанио оно што већ одавно ради тајно.

Маска је спала – пред нама је у свој одвратности преступни Черчилов лик.”²⁹

Дража Михаиловић је 13. септембра 1944. године, из села Суботице недалеко од Коцељева, упутио распис својим потчињеним командантима, у коме се каже: „Н.В. Краљ Петар II спречен је у вршењу својих краљевских дужности и није у могућности да да слободно своју реч. На дан 6. септембра текуће године није чак ни говорио, као што је свакад чинио на свој рођендан. Шубашић и хрватска клика на страни, као и њихови једномишљеници Павелић и Јосип Броз-Тито чине све што им је могуће да разбију српство. Јосип Броз је још поред тога побегао из Југославије. На дан 11. септембра преко радио Лондона направили су најобичнији фалсификат са краљевим именом, преносећи тобож краљев говор. Ово је тек почетак најординарнијих лажи усташко хрватске пропаганде. То неће бити ни први ни последњи фалсификат Краљевог говора. Овај Краљев говор потпуна је измишљотина... Срби и Словенци, збијте редове. Не верујте лажима... Шубашић је усташа. Недајмо се преварити. Шубашић мисли исто што и Павелић. Они хоће границе на Дрини. Они хоће Србе да распарчају. Срби и Словенци разумеће све опасности јер смо и до сада најтеже моменте преживљавали заједнички”...³⁰

Живан Л. Кнежевић је у Вашингтону предао Меморандум Драже Михаиловића почетком октобра 1944. године, у коме се поред осталог каже: „Српска трагедија је без преседана, молим за разумевање и пружање помоћи народу који се од почетка бори на антифашистичкој и слободарској страни, који се иако жртва геноцида и невиђених репресалија, игром разних чинилаца нашао на страни поражених.”³¹ Винстон Черчил је тек у септембру 1944. године сазнао да је амерички пуковник Роберт Х. Мекдауел послат од стране САД у Михаиловићев штаб. Черчил је још у априлу добио од председника САД Рузвелта обећање, да САД неће слати мисије код Михаиловића. Черчил је подсетио Рузвелта на то обећање, те је овај наредио генералу Вилијаму Дановану да опозове Мекдауела.³² О тим временима краљ Петар II Карађорђевић у својим посљератним мемоарима пише: „Осећао сам да остављам на цједилу своје најбоље пријатеље и дајем пуно признање групи која је из основа против монархије и свих демократских начела. Сјеме диктатуре је било посијано. Био сам немоћан да ишта учиним.”³³

У лондонском листу „Time and Tide” од 22. јуна 1946. године, је написано поред осталог ово: „Партизани су у Титу имали вођу који је могао лако да смува сваког уображеног Британца и та му се пружила прилика. Судбина му је подарила као сладак поклон генерала Фицроја Меклина, који је био познат као шеф Британске војне мисије. Овај господин је у Лондон слао најзначајније извјештаје о Титовој војној моћи све до дана када су Њемци заробили његов штаб (односи се на десант на Дрвар у коме је Тито за длаку

успио да побјегне Њемцима – обј. А. Стаматовића), а тада па надаље представљао је Тита као пробританског и као идеалног владара југословенске државе за сарадњу са Великом Британијом. Ток историје свједочи да он губи наклоност оних који су радили по његовом савјету. Он сада наступа на један врло необичан начин у поновном појављивању у штампи.”³⁴

У својој књизи „The Second World-Triumph and Tragedy” (Други свјетски рат – Тријумф и трагедија), штампаној у Бостону 1953. године, Винстон Черчил је разговоре у Москви 9. октобра 1944. године са Стаљином забиљежио овако: „Хајде да се нагодимо по питању Балкана. Ваше армије су у Румунији и Бугарској. Ми имамо мисије, интересе и агенте тамо. Немојте да се кошкамо око ситница. Што се тиче Британије и Русије, како би било да у вашу интересну сферу потпадне 90% Румуније а у нашу 90% Грчке, а пола-пола Југославији? Док су му то преводили ја сам написао пола табака хартије:

Румунија
Русија 90%
остали 10%
Грчка
Велика Британија (са САД) 90%
Русија 10%
Југославија 50-50%
Мађарска 60-50%
Бугарска
Русија 75%
остали 25%

То сам преко стола гурнуо Стаљину, који је дотада већ био чуо превод. Настао је кратак застој. Онда је он својом плавом оловком само подвукао двије црте у знак да одобрава и гурнуо нам цедуљу назад. Све је то ријешено за краће вријеме него што је узело да се горње напише.

Послије тога наступила је дуга тишина. Оловком забиљежена цедуља лежала је на сред стола. Напосљетку сам рекао: „Зар неће изгледати сувише цинично што смо тако судбоносна питања по милионе људи ријешили на тако лакомислен начин? Дајте да спалимо ту хартију.” „Не, ви је чувајте”, рекао је Стаљин.”³⁵

Иван Шубашић је поред осталог рекао и ово британском политичару Рубену Мархему: „**Нећу дозволити обнову доминације Београда. У овоме смо не само ја и Тито на стварно истој линији, него и други Хрвати. Разлог моје сарадње са партизанским командантом је сламање српске снаге у Југославији.** То је разлог што у свом кабинету не желим српску опозицију, Топаловића нити било коју другу, која би стајала на путу мојој помирителској мисији. Желим се чврсто држати договора са маршалом да му нећу правити опозицију. Мени је основни циљ спасити Југославију и помоћи Титу да разбије Србијанце, чиме би их увели у тор прије њемачке пропасти, чиме би партизани добили одријешене руке да овај народ принуде на уједињење на бази маршалових пројекција.”³⁶

Генерал Михаиловић је заиста пророчански процијенио шта ће партизански покрет, односно комунисти припремити српском народу. У писму четничке команде за западну Босну од 23. децембра 1943. године, упућеном команданту I и II четничког корпуса, цитиран је један радиограм Драже Михаиловића овако: „Од ЧИЧЕ број 268 од 3. XII 1943. године. Југословенски комунисти обећали су Косово Албанији, да би повукли у своје редове Арнауте против Срба. Ово обећање дао је ТИТО. Циљ је да се обезбеде данашње границе независне Државе Хрватске стварањем већине Хрвата и Муслимана на штету Срба, где их никад није било. Да се ово постигне најпре су навлачили казнене експедиције само кроз српске крајеве у којима је побијено стотине хиљада Срба, а сад треба разорити снагу српског народа у Србији, Санџаку и Црној Гори. Титу за ово нису довољни Хрвати, Муслимани и белосветски олош већ покушава обећањима српских земаља, да придобије Арнауте и Бугаре и са свих страна нападне Србију. Овај се план не разликује од немачких и Павелићевих планова за Српски народ, јер је то иста политика, коју воде исти непријатељи нашег народа. ТИТО данас обећава Арнаутима славно српско КОСОВО, понос наше историје, а сутра ће Јужну Србију обећати Бугарима, а Бачку и Банат Мађарима, да би Србију свели на београдски пашалук”...³⁷

Све ово Титу је омогућио Черчил. Сваки даљњи коментар је сувишан.

*****

НАПОМЕНЕ:

1. PRO, FO 371/30269, R 3954/3379/92
2. исто, 371/30220, R 9010/162/92
3. исто, 3 71/33472, R 8721/178/92
4. AJ, 103-33-178
5. Јован Ђоновић, Телеграми Драже Михаиловића о енглеским мисијама, Гласник СИКД „Његош“ *Chicago*, јун 1960, 27-28
6. PRO, WO 202/140
7. Владимир Велебит, Сјећања, Загреб, 1983,90-92.
8. AJ, фонд ЦК КПЈ-КИ, 1943/161
9. исто, 103-25-165, МИП, пов. бр. 6010
10. F.W. D. Deakin, *The Embattled Mountain*, New York, 1971, 209-210.
11. Times, 26. September 1977, 10.
12. PRO, WO 202/14 ОН/МО 1267, 9/12/43
13. Fitzoy Maclean, *Eastern Approaches*, London, 1949, 402.
14. АВИИ, фонд ДМ, Д-30-486
15. PRO, wo 202/145, 355, 13/12/43.
16. исто, 202/140.
17. као. нап. 5, 33-34.
18. PRO, FO 371/37584
19. исто, 371/37589.
20. исто.
21. исто, 202/140.
22. исто
23. Jasper Rootham, *Miss Fire*, London, 1946, 218.
24. David Martin, *Time and Tide*, 22. June 1946, 3.
25. AJ, 103-62-282.

26. The Nineteenth Century, June 1944, 8.
27. Evening Star, 2. June 1944,3.
28. АВИИ, фонд ДМ, ВК-П-331.
29. ДАЦГ, АОП, бр. 4786/Х1д-32(44).
30. АВИИ, фонд ДМ, ВК-В-394/1.
31. PRO, FO 371/48841, R 1879/29/92
32. исто, 371/44262, R 13335/8/92.
33. Петар II Карађорђевић, A King's Heritage, Лондон, 1957.
34. Time and Tide, 22. June 1946,3.
35. Winston S. Churchill, The Second World-Triumph and Tragedy, Boston, 1953, 227
36. NAW, SD, Rg, 59,860 X.00/8-2544.
37. Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 131, 245-246.

КАКО СУ КОМУНИСТИ ФАЛСИФИКОВАЛИ ИСТОРИЈУ?

Партизани, тј. комунисти, изашли су као побједници у грађанском рату на тлу Југославије. При самом његовом завршетку крајем 1944. и у првим мјесецима 1945. године, они су убијајући или заробљавајући четничке јединице, односно команде, заробљавали и њихове архиве. Са документацијом из тих архива они су могли чинити шта им је било драго. Један неважни дио докумената из тих архива, они су дали на разматрање историчарима, односно на јавну употребу. Сва она документа која су иоле значајније говорила о борби четника против окупатора и домаћих квислинга они су склонили. Исти случај је и са документима које су партизани заробили од њемачких, италијанских и бугарских јединица. Она документа која говоре о борби тих јединица окупаторских са четницима опет су склонили. Трећи сет докумената чине она, која говоре о сарадњи партизана са окупатором и усташама. И њих су такође склонили. Гдје су та документа? Када ће бити изложена јавности? Постоји ли могућност да су их комунисти уништили? Све су то питања која се намећу знатижељним историчарима, и не само њима. Како су комунисти у Србији и Црној Гори, тј. Југославији, односно њихови синови још увијек на власти, и како још увијек важи њихово комунистичко оцјењивање тих догађаја, односно режимска комунистичка историографија, та документа, уколико су сачувана, биће објелодањена када комунисти буду отишли са власти. Међутим, ту постоји опасност да их они сами униште, прије него што буду отишли са власти.

Још у току II свјетског рата, комунисти су фалсификовали документа, која говоре о сарадњи четника са окупатором или квислинзима. На то указује неколико података, који потичу већ из 1942. године. Кореспондирајући радиограмима са Коминтерном, Тито је назначаво, да посједује таква документа, или их чак цитирао. Међутим, Коминтерна се показала врло уздржана према таквим документима. Тако је 2. септембра 1942. године, у радиограму Титу назначила ово: „Саопштите хитно кратак садржај докумената које имате о улози Драже Михаиловића. Провјерите добро аутентичност тих докумената. Може бити да су окупатори особито заинтересовани да распаљују међусобну борбу између четника и партизана. Није искључено да неки документи могу бити смишљено исфабриковани од стране самих окупатора.”¹

Члан америчке мисије при партизанском Врховном штабу поручник Џозеф Веселиновић, иначе југословенског поријекла, је пред истражном комисијом комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу поред осталог рекао ово: „...ту у шестом корпусу капетан Науел и ја бавили смо се аматерском фотографијом и снимали смо што смо више могли; у том корпусу постојала је фотографска секција и те слике које су служиле за пропаганду израђиване су у секцији Шестог корпуса; упознали смо се са једним резервним официром који је био шеф те фото-секције и тај нас је позвао да посјетимо атеље и да видимо неке његове слике на којима се јасно виде докази сарадње између Њемаца, четника и усташа. Отишли смо тамо у атеље. Тај официр је већ био ту, почео је да прелистава неки албум показујући нам слике разних борби и разне слике које су показивале усташе и четнике заједно са Њемцима. Дошли смо до једне стране на којој је био један млад четник, скоро дјечак, не више од 18 до 19 година, како стоји поред једног усташе; на четнику је било сељачко одијело и на шубари опет врло истакнут четнички знак.

Показујући нам то рекао је: „Ево слике четника са усташом.” Ту се нашао један дјечак од 13 до 14 година који је шегртовао ту и који није знао за ту слику нити се много разумијевао у фотографију; када је онај показао слику и рекао: „Ево слике четника са усташом”, дечаку се омакло: „То је слика што си је јутрос састављао. „Пошто ја разумијем језик, одмах ми је било јасно кад је рекао како су слику састављали; официр га је погледао попријекло и рекао: „губи се ово је мој посао.”² Комунисти су последије рата издали читаве серије фотографија, на којима су заједно приказани четници са усташама, домобранима, Њемцима и Италијанима. У фотографије овог типа спадају и оне, на којима четници демонстративно ножевима кољу заробљене партизане. Велики степен позерства указује да се ради о обичним фалсификатима.

Један од „доказа” сарадње четника са Њемцима, је и кратки новински чланак листа „Ловћен”, који је излазио у Цетињу, тј. број од 11. октобра 1944. године. У чланку се каже:

„Високо одликовање потпуковника П. Ђуришића

Четнички командант г. Павле Ђуришић којег је генерал Недић недавно промакнуо у чин потпуковника и повјерио му дужност помоћника команданта Добровољачког корпуса, добио је од стране Врховне команде њемачких оружаних снага нарочито признање за своје војничке врлине, те је одликован од Фирера орденом Жељезног крста.”³

Већ ако се почне од самог текста ове информације, види се да је он чудан и контрадикторан. У њему се користе ријечи које се не користе у Црној Гори, нити су карактеристичне за српски језик, већ за хрватски. У тексту се каже „генерал Недић”. У српској војној терминологији се користио термин „ђенерал”, Даље, наводи се да је Недић „промакнуо”, а не унаприједио Ђуришића у чин потпуковника. На крају за Гвоздени крст се каже „Жељезни крст”. Све су ово чисти хрватски изрази, који су за Цетиње непотпуно јасни. У чланку није јасно ко је одликовао Ђуришића орденом Гвозденог крста, да ли њемачка Врховна команда, као посебан орган, или Хитлер, тј. Фирер. Такође, не наводи се датум када је издато одликовање, нити евенуални број указа по коме је Ђуришић одликован. Чланак није потписан.

Поред ових техничко садржајних карактеристика текста, постоји и низ чињеница које указују да се ради о обичној новинарској патки, тј. фалсификату, а то су:

1. Ни један други лист сем „Ловћен”, било у Црној Гори, Србији, Југославији или иностранству није објавио ову информацију, да то јесте, режимски комунистички историчари, који су за ове проблематике били врло ревносни, сигурно би је нашли;

2. До сада ни у југословенским а ни у страним архивима, првенствено њемачким, није пронађен никакав акт, наредба, указ или сл., тј. документ са текстом и потписом било њемачке Врховне команде, било Хитлера, по коме је Ђуришић одликован Гвозденим крстом. Да је то уопште постојало, режимски комунистички историчари би такав документ пронашли, јер су детаљно претресли њемачке архиве;

3. До сада ни у југословенским, а ни у страним архивама, није пронађен документ о унапријеђењу Павла Ђуришића од стране Неђића у чин потпуковника. Да јесте, он би већ до сада био публикован;

4. Гвоздени крст је био највећи њемачки војнички орден, и њиме нијесу могли бити одликовани припадници других армија сем њемачке. Овим орденом нијесу одликовани поглавник НДХ Анте Павелић, а ни шеф фашистичке Мађарске Миклош Хорти, који су били највјернији њемачки савезници, а уз то и државници, па због чега би онда био одликован Павле Ђуришић, локални четнички командант;

5. Гвозденим крстом није одликован Дража Михаиловић. Да је Хитлер хтио кога од четника одликовати Гвозденим крстом, реално би било да је то прво учинио са Дражом Михаиловићем као вођом четничког покрета, а не са Павлом Ђуришићем као локалним четничким командантом;

6. Да је Павле Ђуришић био одликован Гвозденим крстом, Њемци би се сигурно постарали, да му као свом савезнику омогуће безбједно повлачење ка аустријској граници, а не да га оставе на милост и немилост усташком ножу.

Познати режимски комунистички историчар Јован Марјановић, у једној својој књизи, довео је не само самог себе у контрадикторност, него и све историчаре његовог типа овом констатацијом: „Тактику према Немцима Михаиловић је држао у најстрожој тајности. Она није нигде била писмено формулисана, те вероватно зато и нема о томе сачуваних докумената.”⁴ Откуд онда режимским комунистичким историчарима сијасет докумената о сарадњи четника са Њемцима и Италијанима? Значи, ради се о фалсификатима!

Комунисти су своје „доказе” о сарадњи четника са окупаторима и квислинзима сабрали у збирци докумената са насловом „Документи о издајству Драже Михаиловића”, штампаној у Београду 1945. године. Ова збирка је била рекламног карактера, и требало је да убиједи стране факторе о квислиншком карактеру четничког покрета, нарочито због тога, што Дража Михаиловић тада још није био ухапшен од комуниста, већ је био у одметништву. Комунистички историчари у ових пола вијека, углавном нијесу одмакли даље, нити пронашли неке значајније „документе” од оних које су сабрани у овој збирци. У збирци је велики број докумената без печата, што и према комунистима најдобронамјернијег истраживача мора

довести у сумњу, ако жели бити објективан. У овој збирци нарочито врве контрадикторностима документи који се односе на четнички покрет у Црној Гори. Један од таквих докумената је и онај, у коме је склопљен пакт између команде италијанске дивизије „Таро” и команде Народне војске за Црну Гору и Херцеговину. Овај пакт у име четника потписао је репрезент, тј. опуномоћеник Богдан Павићевић. Постоје двије верзије овог документа, на италијанском и српском језику. Верзија на српском језику је откуцана на латиничној машини, што је чудно, јер су у српским покрајинама у употреби биле претежно ћириличне машине. Још чудније је то, што се на овом документу Павићевић потписао латиницом. Сам датум настанка документа је споран, јер је на оба документа написан руком датум 17. фебруар 1942. године, а као мјесто гдје је потписан, Даниловград. Све ово написано је ћирилицом, што одудара од латиничног текста, и говори да је датум и мјесто могао дописати било ко. Међутим, поред руком написаног датума, на оба документа постоји датум и печат команде Народне војске Црне Горе и Херцеговине, са датумом 25. априлом 1942. године. Чак је и на верзији документа на италијанском језику печат команде народне војске Црне Горе и Херцеговине, што је чудно, с обзиром да би то требао бити италијански примјерак, са печатом команде дивизије „Таро”. Да апсурд буде већи, печата ове дивизије на оба документа нема, иако је она била потписник пакта. На документу је потпис команданта дивизије Г. Педрација-нија. Изнад његовог потписа стоји још један потпис, који је машином, серијом латиничног слова Х прештампан, односно прецртан. У документу се помиње село Дреноштица (које се налази у Пјешићима на путу Даниловград - Никшић - обј. А. Стаматовића). У италијанском документу је оно написано „Drenostica”, што је и тачно ако се пише на италијанском језику, али је чудно да је на српском језику написано као „Drenovsica.”⁵

У истој збирци докумената, је и споразум између команде италијанске војске у Црној Гори и Главног одбора црногорских националиста из Подгорице и долине Зете. Споразум је у име ових других потписао пуковник Баја Станишић. И овај документ има двије верзије, на италијанском и српском језику. У италијанској верзији Баја Станишић се потписује латиницом. Српска верзија писана је латиничном машином, и у њој се Станишић потписао ћирилицом. У тој верзији користе се неки чисто хрватски изрази, као што је „одржават ће ред и поредак”, а за мјесец март је написао „ожујак”. Четници сасвим сигурно не би писали за март да је ожујак. Обје верзије документа немају никаквог печата.⁶

У поменутој збирци изложена су и два писма – кореспонденција између пуковника Баја Станишића и попа Радојице Перишића. Да се ради о фалсификатима, говори и датум писма, које је поп Перишић послао Станишићу, а то је 25. јул 1942. године, а у писму – одговору, Станишић му пише овако:

„Драги Попе

Примио сам твоје писмо од 5 овог месеца”... Ово писмо Станишића је од 10. августа 1942. године. Значи, Перишић пише писмо 25. јула, а Станишић датира то писмо од 5. августа.⁷ На фалсификовање докумената указује и потписи четничких команданата у низу докумената. Примјери су потписани ђенерала Блажа Ђукановића, пуковника Баја Станишића и капе-

тана Павла Ђуришића. Чак и особе које немају никакво графолошко знање, могу по појединим словима видјети разлику у различитим верзијама потписа једне исте особе.⁸

Комунисти сем ове збирке докумената, у ових пола вијека своје владавине, нијесу понудили ништа ново на овом плану. Мање-више, сви њихови историчари, у „доказивању” четничке сарадње са окупатором и квислинзима, ослањали су се на ову збирку докумената.

*****

НАПОМЕНЕ

1. Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, књ. 1, Ријека, 1980, 335.
2. Comittete for a Fair Trial for Draja Mihailovich, Report of Commision of Ingiry, New York, 1946, the record from hearing of Joseph Veselinovich from 17. May.
3. Високо одликовање потпуковника П, Ђуришића, Ловћен, 11. октобар 1944, 2.
4. Јован Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Београд, 1979, 134.
5. Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945, док. бр. 33, 65-77.
6. исто, док. бр. 39, 73-75.
7. исто, док. бр. 45 и 46, 88-90.
8. исто, док. бр. 75, 130, док. бр. 76,132 (за Блажа Ђукановића); док. бр. 39,75, док. бр. 44, 88, док. бр. 46, 90, док. бр. 78, 136 (за Баја Станишића); док. бр. 17, 42, док. бр. 22, 51 (за Павла Ђуришића).

ЗАКЉУЧАК

Ђенерал Дража Михаиловић није сахрањен са почасним плотунима, нити на лафету топа, иако је то заслужио ништа мање него водећи савезнички команданти антихитлеровске коалиције. Напротив, убијен је једног јулског праскозорја, претходно бивши проглашен издајником и злочинцом од стране суда идеолошког противника. Не зна се чак ни гдје је сахрањен, и да ли је уопште сахрањен, јер су комунисти имали безброј начина да униште његово тијело. Поразом четничког покрета у II свјетском рату, и убиством ђенерала Михаиловића отпочела је нова Голгота српског народа. Овог пута најстрашнија. Српски народ у својој дугој историји имао је неколико великих посрнућа, падова и робовања. Међутим, увијек је постојала нада. Овога пута, у ових пола вијека комунистичке владавине српским народом, нада је била мања него икада прије. Зашто? Комунисти су ушли у срж српског народа, и изјели га изнутра. Читав њихов рад од 1941. године на даље, био је један дуг списак антисрпских дјела и штета српском народу. До 1941. године, они су били минорни, и без снаге да направе икакву штету српском народу. Сама Краљевина Југославија, имала је начина и средстава да их увијек неутрализује, у мјери у којој су они били опасни. Што је најважније, комунисти тада нијесу имали подршку било које државе сем СССР-а, који је био далеко и изолован.

Краткотрајни рат априла 1941. године, први пут је приказао да је Југославија као држава једна вјештачка творевина, која је рађена на трулим темељима. Послије овог рата дошла је и окупација. У првим мјесецима окупације комунисти су били пасивни, и ништа нијесу предузимали против окупатора. Они нијесу сматрали Југославију својом домовином, и није их се тицало што је окупирана, него бољшевички СССР. Због тога нијесу ни покушавали да ишта предузму против окупатора. Међутим, када је СССР нападнут, кренули су у борбу против окупатора, и не само њу, него и у извођење револуције. У општој анархији и поразу, једна организација попут комуниста, која се више од двије деценије спремала за такав моменат, кренула је у акцију. То у почетку и није била борба против окупатора, него рушење органа власти, који, какви су год били, били су српски, и били су далеко боља солуција, него да брутални Њемци одржавају ред међу Србима. Рушењем тих органа власти, они су жељели да створе још вјећу анархију, и могућност распаљивања своје пропаганде. Највећу морбилност и лице-мјерје, представља управо то, што су комунисти прогласили 7. јул 1941. го-

дине даном устанка. Тада је Србин пуцао на Србина, односно Србин је убио Србина. Био је то почетак братоубилачког рата, којег су отпочели комунисти.

Док је Тито живио у пуној удобности у Загребу, а затим и у Београду у Рибникаровој вили, Дража Михаиловић је почињао отпор против окупатора живећи биједно, и спававши под ведрим небом, или у планинским колибама на слами. Устанак је букнуо у српским покрајинама. Учешће осталих народа у њему, било је симболично. Српска крв лила се потоцима. Сто Срба за једног мртвог, а педесет за рањеног Њемца. Низали су се Мачва, Краљево, Крагујевац... Сви нараштаји српског народа нашли су се пред њемачким цијевима, од ђака до старца. Куће су гореле, а српска имовина је уништavana. Чудна је била подударност, да су Њемци стријељали по Србији, док су усташе клале Србе по НДХ. Још чудније чињеница, да Тито устанак није почео у свом Загорју или Славонији, него у Србији. Михаиловић се борио против окупатора, али је знао да су Њемци неумољиви. Они су вјерни својој прецизности, и израчунатој математичкој прогресији, стријељали колико су предвидјели. Срба је било све мање, и није их било безброј. Тита се то није тицало, Дражу јесте, јер је гинуо његов, а не Титов народ.

Питање српских квислинга, и да ли су уопште били квислинзи је доста дискутабилно? Милан Недић, Димитрије Љотић, Коста Пећанац и Крсто Поповић, доказали су свој патриотизам у I свјетском рату. Да ли су они за двије деценије касније, могли постати издајници свога народа? Прецизно и званично гледано, они су неспорно колаборирали са окупатором. Питање је због чега? Ако су то учинили ради добра свом народу, онда нијесу ни могли бити издајници тога народа. Они су само били наставак једне политике, коју су још прије II свјетског рата почели Милан Стојадиновић и принц Павле Карађорђевић. То је политика неутралности, базирана на чињеници, да у сукобима великих народа и држава, мали народи попут српског, и мале државе попут Југославије нијесу могли ништа добити, него само изгубити. Југославија је покушавала да задржи своју неутралност. Када су је државе Тројног пакта готово потпуно опколиле, и она је приступила том пакту, добивши потпуно повлаштен положај. Она је само требала, да чак и у оквиру тог пакта остане неутрална, а њемачке тупе нијесу имале право, чак ни транзитно жељезницом да прођу преко Југославије. Шта би се тада десило? Југославија би преспавала II свјетски рат, оставши неутрална попут: Шпаније, Португала, Швајцарске и Шведске. Ратних разарања не би било, и не би погинуло готово милион и по Срба. Што је најважније, комунисти не би имали прилику да у општој анархији отпочну борбу за власт, јер би у редовном стању били брзо и квалитетно неутрализовани. Кад је већ Југославија угазила у рат, Недић, Љотић, Пећанац и Крсто Поповић, су покушали да сачувају што више српских глава, настојавши својом колаборацијом са окупатором да га умилостиве. Они су одмах у почетку схватили, да су комунисти много већи и штетнији непријатељ српском народу него окупатор, јер је окупатор морао отићи прије или касније, а комунисти су у случају побједи остали. Због тога они све своје снаге бацају на уништење комуниста, чак и по цијену сарадње са окупатором. Михаиловић је дуго био у дилеми ко је већи непријатељ његовом народу, комунисти или окупатор? Када је то схватио, би-

ло је већ касно. Да је у почетку комунисте неутрализовао, све би било другачије. Међутим, он није хтио да одговорност за братоубилачки рат прими на себе, и држао је до своје официрске ријечи и части.

Српски народ у два свјетска рата није добио ништа. Од тих ратова имао је само три милиона жртава, и двије пропале државе. У II свјетском рату, он је доживио у исто вријеме велику трагедију и апсурд-да буде издан од својих савезника-Енглеза и Черчила. Черчил је поручивао младом краљу Петру II и његовој Влади да не напушта земљу у априлском рату. Зашто то исто није поручио својим војницима, који су се укрцавали са обала Француске 1940. године у Данкерку, и бјежали пред Њемцима у Енглеску? Енглези су предлог ђенерала Душана Симовића, да се бомбардују хрватски градови, као казна због злочина Хвата над Србима и сарадње Хрвата са Њемцима сматрали неозбиљним, и исмијали га. Када им је Тито 1944. године понудио да бомбардују српске градове, тобоже ради уништења немачких војних објеката, тај предлог им није био смијешан, и они су га врло ревносно спровели у дјело, убивши при томе хиљаде Срба. Черчил је подстицао српски народ да раскине Тројни пакт, потписан 25. марта 1941. године. Када је он раскинут, назвао је то патриотизмом, али када су Њемци и Италијани недуго затим напали Југославију, није мрднуо прстом, да његове трупе евентуално помогну Југославији. За њега су српски народ и Југославија били само фронт више, односно топовска храна, која је штетјела британску крв. Српског краља, готово дјечака, и његову Владу, бездушно је одбацио и издао, и предао власт Титу.

Дража Михаиловић је примио борбу са четири противника: окупатором, усташама, комунистима и српским квислинзима. Свима њима он је могао одољети, и изашао би као побједник, да није било новог петог противника, а то су били Енглези и Черчил. Може се слободно рећи да је Черчил довео Тита и његове комунисте на власт у Југославији. Поведена је велика игра дезинформација, да се покрет ђенерала Михаиловића јавно дискредитује, а потом и одбаци. Шта је побудило Черчила да то направи? Черчил је знао да су краљ Петар II, Дража Михаиловић и његови четници Срби, Словени и православци. Због тога им није вјеровао. Он је знао да ће они кад тад, прије или касније, бити приврженији СССР-у него Западу. Черчил је несумњиво био политичар и државник највишег формата, уз то врло перфидан и бескрупулозан. Он је врло брзо процијенио Тита, и схватио да је Титов комунизам само фарса и маска. Антисловенство и антиправославље зближило је ове двије индивидуе, и антисрпски пакт је склопљен. Њега је само требао да уобличи, и да му међународно признату форму опет Хрват – Иван Шубашић. Шубашић формира Владу, из које избацује све Србе антикомунисте и националне Србе, а половину своје Владе препушта Титу. Тиме Тито и његов покрет добијају међународно признање. Два Хрвата одлучивала су тада о судбини српског народа, српских територија и српске династије. Био је то пакт два Хрвата, о успостављању хрватске доминације над Југославијом. Свему томе кумовао је Черчил. Година 1948, показује први пут зашто је Черчил одабрао Тита. Тито тада забија нож у леђа СССР-у, и практично удара први јавни шамар не само овој моћној држави, него и комунизму уопште.

Партизани су се неспорно борили против окупатора. Колико, како и са којим ефектима, то је већ друга ствар? У сваком случају, та њихова борба умногоме је предимензионирана од стране послератних режимских комунистичких историчара. Но само руководство партизанског покрета, односно КПЈ, било је антисрпско и антиправославно. Они Срби који су били у њему, били су потпуно анационални, и само полтронске играчке у Титовим рукама. Рад комуниста мора се пратити у континуитету, од 1941. године, па деценијама напријед. У тим деценијама српски народ је распарчан територијално по републикама, а из њега су изведене три нове вјештачке комунистичке нације: црногорска, македонска и муслиманска. Косово и Метохија су готово потпуно расрбљени, послје најновије интервенције НАТО пакта, који довршава, оно што су Тито и Черчил трасирали, а дио српског народа из Босне и Херцеговине расељен је у Војводину. Све то пратило је разарање духовности српског народа, а нарочито Српске православне цркве, која је један од темеља постојања српског народа. Ово је кулминирало почетком деведесетих година, када су републичке границе постале државне, а српски народ нашао се раздробљен у четири нове државе, са малом могућношћу, да икада више у будућности буде уједињен, а над српским народом опет је извршен геноцид. Године 1995, потписивањем Дејтонског споразума, читаве српске покрајине остале су без Срба, а стотине хиљада Срба кренуло је у егзодус. Све то Ватикану и Западу није могло поћи за руком стотинама година, а комунистима је пошло за само пола вијека. Сви они Срби партизани и комунисти, који су чак и несвјесно учествовали у реализацији свега овога, требају да осјећају доживотни стид. Комунисти, односно њихови синови и идеолошки наследници, још увијек владају у Србији и Црној Гори. Чак и кад оду са власти, српски народ ће последице њихове полувјековне владавине осјећати још макар толико, и мораће уложити много труда и жртава да поправи оно што су комунисти разрушили.

Упркос прогонима и хапшењима, затворима и бјесомучном вишедеценијском пропагандом против њега, покрет ђенерала Михаиловића настао је да живи у српском народу, и већ са првим вишестраначким изборима, ако се тако они и они послје њих могу назвати, васкрснуле су успомене на њега. Синови и унуци Михаиловићевих војника наставили су борбу за Српство. Четнички, Равногорски, или Михаиловићев покрет, свеједно како назван, поникао је у српском народу и дијелио његову судбину. Зато што је био и што јесте његов нераскидив дио, није и нити ће икада моћи бити уништен.

CONCLUSION

General Draza Mihailovich was not buried under the fire gun salute nor on the gun carriage, although he deserved it as the commanders of the Antifascist coalition. On the contrary, he was killed in a daybreak in July, having been declared a traitor and a war criminal by his ideological opponents. It's not known where he was buried, or if he was buried at all, because Communists had many ways to dispose of his body. By the defeat of the Chetnik's movement in the World War II, and by the execution of general Mihailovich, began new Golgota of Serbian people. That time the most terrible one. The Serbs, in their long history, had had several terrible falls. However, there had always been some hope. That time and in the following fifty years of the Communists rule there was less hope than ever. Why? Because the Communists had entered the essence of Serbian people and began gnawing it from inside. Their work from 1941. and on was a long list of damaging activities against Serbs. Until 1941., Communists were in minority and without enough strength to do any serious harm to Serbian people. The authorities in the former Yugoslavian Kingdom had had their ways of neutralizing harmful activities. Very important factor was that the Communists had not a support of any state other than the USSR, which had been far and isolated.

The brief war in April of 1941. showed for the first time that Yugoslavia was an artificial creation, built on putrid foundations. After the shortlived April war came the occupation. In the first months of the occupation Communists were pretty passive. They did not consider Yugoslavia their homeland, and they were not concerned by the occupation, they were more interested in the bolshevik USSR. That was the reason for their not taking any action against the enemy at first. However, when the USSR was attacked they not only took action against the enemy but they started the revolution. In general anarchy and the defeat, the Communist organisation, which had been preparing for that moment during previous two decades, took action. At the beginning their fight was not directed against the enemy but the authorities, which were, good or bad, still Serbian and a better solution than brutal Germans. By fighting against Serbian authorities Communists wanted to create even worse anarchy and stir up their campaign. The greatest morbidity and hypocrisy was in the fact that for the official date of the uprising Communists took the 7th of July 1941., the day that one Serb fired at another and killed him. That was the beginning of the fratricidal war, the war that Communists started.

While Tito was living in full comfort in Zagreb, and after that in Ribnikar's vila in Belgrade, Draza Mihailovich was organizing resistance against occupier, living out doors, and sleeping on straw mattresses in mountain cabins. The uprising broke out in Serbian provin-

ces. Participation of other Yugoslav nationalities was symbolic. Serbian blood flowed in streams. One hundred Serbs for one dead, fifty for one wounded German soldier. Machva, Kraljevo, Kragujevac, Came one after another, all generations of the Serbian people came under the fire, there was no difference if they were young or old. Houses burned and Serbian property was being destroyed. It was a terrible coincidence that Germans executed in Serbia while Ustashes slaughtered Serbs in Croatia. It was also very strange that Tito didn't start the uprising in his homeland in Zagorje or in Slavonia, but in Serbia. Mihailovich fought against occupier, but he knew that the Germans were merciless. Loyal to their precision and calculated mathematical progression Germans executed Serbs. Tito was not concerned by this but Draza was. It was his people that were killed not Tito's.

The question of Serbian quislings, and if they were quislings at all is pretty disputable. Milan Nedich, Dimitrije Ljotich, Kosta Pe}anac and Krsto Popovich had already proved their patriotism in the World War. I. Could they two decades later become traitors? Precisely and officially observed they indisputably collaborated with the enemy. But why? If they had done it for the good of their people, they couldn't have been traitors. They were only the continuation of the politics that Milan Stojadinovich and princ Paul Karadjordjevic had started before the war. It was the politics of neutrality, based on the fact that in conflicts of great nations and countries, small nation, like Serbs were, and a small country like Yugoslavia could only loose. Yugoslavia tried to keep its neutrality. When the countries of the Tripartite pact almost completely surrounded it, Yugoslavia joined the pact and became privileged. All Yugoslavia needed was to stay neutral, even in the pact and German troops wouldn't have right to go through Yugoslavia even in transit by railway. What Would it be like than? Yugoslavia would have "slept over" the W.W. II the same way Spain, Portuga, Switzerland, and Sweeden did. There wouldn't be wa destruction, and there wouldn't be almost million and a half of the Serbian casualties. Most importantly, Communists wouldn't have the opportunity to start the fight for power. If it hadn't been for the general anarchy they would have been quickly neutralized. But if Yugoslavia had to be pushed into the war Nedich, Ljotich, Pe}anac and Popovich tried to save as many Serb heads as they could by trying to induce mercy in Germans by collaborating. They realized at the very beginning that the Communists were much more dangerous for the Serbian people than the Germans, who were going to go sooner or later, but the Communists would be there to stay. That is why they concentrated of fighting the Communists even for the price of collaborating with the enemy. One of Mihailovich's greatest dilemmas was whether the Communists were worse enemy to his people than Germans. It was too late when he faced the truth. It would have been different, had he neutralized the Communists on time. However, he didn't want to take the responsibility for the fratricidal war. He was an officer and a gentleman who kept his word.

In two world wars Serbs did not get anything apart from three million casualties and two ruined states. In the W.W. II, Serbs experienced at the same time tragedy and absurdity to be betrayed by its allies the English and Churchill. Churchill sent a word to young King Peter not to leave the country in the April war. Who didn't he say same to his soldiers, who went aboard from the shores of Dankirk, and run away from Germans back to England. English considered frivolous the proposal of general Dushan Eimovich to bomb towns in Croatia as a punishment for war crimes against Serbs as well as Croat collaboration with Germans. But when in 1944. Tito suggested to allies to bomb towns in Serbia, allegedly to destroy German military objects, English didn't find it frivolous and they eagerly put it into effect, killing thousands of Serbs civilians. Shurchill urged Serbs to break the pact, signed on the 25 th of March 1941. When it happened he called it patriotism, but when Germans and Italians not long after that attacked Yugoslavia, he did not move his finger to help. For him

Serbs and Yugoslavia were just another front. He mercilessly abandoned the Serbian king, almost a child, as well as his government and gave the power to Tito.

Draza Mihailovich fought enemies from four sides: Germans, Ustashas, Communists and Serbian quislings. He might have even won had it not been for the fifth one: English and Churchill. We could say that Churchill brought Tito and his Communists to the power in Yugoslavia. Misinformation game was initiated to discredit and then abandon the movement of general Mihailovich. What induced Churchill to perform this? The King Peter II, Draza Mihailovich and his chetniks were Serbs, Slavs and orthodox. That is why he couldn't trust them. He knew that, sooner or later, they would be more loyal to the USSR than to the West. Churchill was undoubtedly the politician of the highest rank, perfidious and merciless. He was very good in his judgement to realize that Tito's communism was only a farce and a mask. Antisemitism and antislavophilism brought these two men closer and an anti-Serbian pact was created. The pact needed to get international recognition and again there was a Croat by the name of Ivan Shubasich who formed a government. He removed all anticommunists and Serbs nationalists from it and left half of the government to Tito. That is how Tito and his movement obtained international recognition. Two Croats decided on the fate of Serbian people, Serbian territories and Serbian dynasty. It was a pact of two Croats who imposed Croat domination over Yugoslavia. Winston Churchill was behind it. The year 1948 showed why Churchill chose Tito. Tito stabbed the USSR in the back and practically threw a glove in the face of not only that powerful country but the whole communism.

It was indisputable that partisans fought against the enemy. But how hard and with what effect? Anyhow their fight was exaggerated by the postwar regime historians. But the leadership of the partisan movement itself was anti-Serbian and anti-orthodox. The Serb that were in that leadership didn't have national feeling, they were just toys in Tito's hands. The work of the Communists must be observed in its continuity since 1941, and in the following decades. During that period of time Serbian people experienced territorial division in republics of the former Yugoslavia. Three artificial nations were created by the Communists. Kosovo and Metohia were made almost senseless, and a part of Serbian people in Bosnia and Herzegovina was moved to Vojvodina. That process was accompanied by the destruction of spirituality of Serbian people and its church, which was the most important foundation for the survival of the Serbian nation. It all culminated at the beginning of the nineties when the republic borders became state borders and Serbian people find itself in four newly created states, with little possibility to be united ever again. Another genocide was executed over Serbs. In 1995, by signing of the Dayton agreement, many provinces were taken away from Serbs and hundreds of thousands of Serbs began another exodus. What Vatican and the West had not been able to do during hundreds of years, Communists did in only fifty years. All those Serbs partisans and Communists, who played a part in this process should be ashamed. Communists still have power in Serbia and Montenegro. Even when they go Serbian people will feel negative consequence of their half a century long rule for at least as long.

In spite of persecutions and arrests, prisons and terrible propaganda against the movement of general Mihailovich it continued to live in Serbian people. With first free elections, if they can be called free at all, memories of the general and his movement were resurrected. Children and grandchildren of his soldier continued the war for Serbian nation. Chetnik movement arose out of Serbian people and it shared its fate. That is why it is inseparable from Serbian people, and it will never be destroyed.

СКРАЋЕНИЦЕ

АВИИ – Архив војноисторијског института у Београду
АИИЦГ – Архив Историјског института Црне Горе у Подгорици
АМУП – Архив Министарства унутрашњих послова СР Југославије у Београду
АС – Архив Србије у Београду
БИГЗ - Београдски издавачки графички завод
ДАЦГ, АОП – Државни архив Црне Горе у Цетињу (Архивско одјељење у Подгорици)
ДАМСП – Дипломатски архив Министарства спољних послова СР Југославије у Београду
ДВ Југославије – Добровољачка војска Југославије
док. бр. документ број...
обј. А. Стаматовића – објашњење Александра Стаматовића аутора књиге
ОК – окружни комитет
ОЗН-а – Одјељење за заштиту народа
ф. – фасцикла у којој се слажу документа
FO – Forin Office – (Британско министарство спољних послова)
ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија
фонд ДМ – фонд Драже Михаиловића
к. – кутија у којој се слажу документа
књ. – књига
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
као нап. – као напомена (тј. фуснота)
КИ – Комунистичка интернационала (Коминтерна)
МУД – Министарство унутрашњих дјела
МК – мјесни комитет
МИП – Министарство иностраних послова
NAW – National Archives Washington (Национални архив у Вашингтону)
НДХ – Независна Држава Хрватска
НОП одреди – Народноослободилачки партизански одреди
НОВ – Народноослободилачка војска Југославије
NOKW – Nuernberg Armed Forces High Comand
ПО – партизански одреди
ПОЈ – партизански одреди Југославије
ПК – покрајински комитет
PRO – Public Record Office (Државни архив у Лондону)
ред. бр. – редни број
св. – свеска
SOE – The Special Perations Executive (Британска служба за изузетне за датке)
СИКД „Његош” – Српско историјско-културно друштво „Његош” – Chicago (Чикаго)
САД – Сједињене Америчке Државе
ЦК – централни комитет
ч.а. - четничка архива
WO – War Office Documents (Ратна службена документа)

ИЗВОРИ:

1. НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

- а) Архив војноисторијског института – Београд
фондови:
Српска војска
Јадранске трупе
Главни Генералштаб Краљевине Југославије
Јован Бабунски
Коста Пећанац
Милан Недић
Дража Михаиловић
четничка архива
Н Д Х
НОР-а
Дневник Оперативног одјељења II италијанске армије
Комисија за ратне злочине
Микрофилмови (Burhard Mueller Hillebrand, Die Improvisierung einer Operation, E. S. Mittler Sohn G. m. b. H., Berlin)
- б) Архив Југославије – Београд
фондови:
Милан Стојадиновић
ЦК КПЈ
- в) Дипломатски архив Министарства спољних послова СР Југославије – Београд
фонд Српске народне организације
- г) Архив Србије – Београд
фондови:
Министарство унутрашњих дела
Свети Сава
- д) Државни архив Црне Горе – Цетиње (Архивско одјељење – Подгорица)
партизанска документа 1941-1945
четничка документа 1941-1945
- ђ) Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица
фонд Вуксана Минића
- е) Архив Министарства унутрашњих послова Црне Горе – Подгорица
“Sword Party”
- ж) National Archives – Washington (Национални архив – Вашингтон)
Микрофилм бр. Т-312, Документи њемачких фелдкоманди: армије. Рола 470
Микрофилм бр. Т-314, Документи њемачких фелдкоманди: корпуси. Рола 1457.
Микрофилм бр. Т-315, Документи њемачких фелдкоманди: дивизије. Рола 64.
Микрофилм бр. Т-501, Документи њемачких фелдкоманди: позадинска под
ручја, окупирани територије и дуго. Роле 352 и 356.

Микрофилм бр. Т-821. Збирка италијанских војних докумената 1935-1943.
Рола 125
з) Public Record Office – London (Државни архив – Лондон)
War Office Documents (Ратна службена документа)
Forin Office (Британско Министарство спољних послова)
и) Nuernberg Armed Forces High Comand – Nuernberg
Микрофилм бр. Т-175. Рола 124.
Микрофилм бр. Т-354. Рола 145.
Микрофилм бр. Т-1119. Рола 16

*****

2. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

- Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд, 1945.
- Суђење члановима војног и политичког руководства организације Драже Михаиловића, Београд, 1945.
- Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I-XIII, Београд, 1949-1976.
- Немачка обавештајна служба, књ. 8, Београд, 1956.
- Тајна и јавна сарадња четника и окупатора, Архивски преглед, Београд, 1976.
- Историја радничког покрета Југославије, књ. 1, Београд, 1965.
- Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 4, Сплит, 1981.
- Hitler e Musolini, Letere e Documenti, Milan-rizoli, 1946.
- Comittete for a Fair Trial for Draja Mihailovich, Report of Comision of Inquiry, new York, 1946.
- Union of the Journalist's Associations of the FPRY, The Trial of Dragoljub-Dra`a Mihailovi}, Beograd, 1946.
- International Militari Tribunal, Trial, of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal. Nuremberg, 14.November 1945-1. Oktober 1946. XXV, XXVIV, XXXIИ, Nurneberg, 1948/49
- Документи о Југославији, књ. 1, Париз, 1951.
- Документи о Југославији, књ. 2, Париз, 1951.

*****

3. ШТАМПА:

Маћедонија – Београд
Самоуправа – Београд
Српска застава – Београд
Политика – Београд
Одјек – Београд
Радничке новине – Београд
Балкан – Београд
Мали журнал – Београд
Четник – Београд
Југословенска стража – Београд
Српски борац – Београд
Београдски дневник – Београд
Време – Београд

Српски четник – Београд
Смотра – Београд
Република – Београд
Српска отаџбина – Београд
Срнао – Београд
Српски глас – Београд
Борац – Београд
Нови Балкан – Београд
Народна одбрана – Београд
Наша борба – Београд
Ново време – Београд
Борба – Београд
Борба – Ужице
Нин – Београд
Србадија – Нови Сад
Видовдан – Нови Сад
Застава – Нови Сад
Глас Црногорца – Цетиње
Црна Гора – Цетиње
Народна ријеч - Цетиње
Ловћенски одјек – Цетиње
Црногорски вјесник – Цетиње
Црногорац – Подгорица
Зета – Подгорица
Слободна мисао – Никшић
Српска ријеч - Сарајево
Правда – Сарајево
Глас слободе – Сарајево
Тежачки покрет – Сарајево
Хрватска слога – Сарајево
Наша правда – Сарајево
Српска зора – Сарајево
Звоно – Сарајево
Југословенски четник – Загреб
Хрватски народ – Загреб
Вјесник – Загреб
Глас српског четника – Загреб
Побједа – Сплит
Словенски порочевалац – Љубљана
Службене новине Краљевине Југославије – Лондон
Наша реч - Лондон
Порука – Лондон

Глас Равне Горе – Лондон
Искра – Минхен
Родољуб – Оснабрик
Српска застава – Буенос Ајрес
Хрватска ревија – Буенос Ајрес
Правда – Москва
Time and Tide – London
The Times – London
The Tablet – London
The Whitehall News – London
The Catholic Times – London
Truth – London
The Irish Press – Dublin
Le Monde – Paris
Le Figaro – Paris
A Voz – Lisbon
A B C – Madrid
De Nieuwe Euw – Hag
Nationale Rotterdamshe Courant – Rotterdam
La nation Belge – Bruxelles
L'Express – Neuchatel
La Tribune de Geneva – Geneva
La Gazette de Lausanne – Lausanne
Neu Zurcher Zeitung – Zurich
Hamburger Echo – Hamburg
Acropolic – Athens
La Republique – Istanbul
The Palestine Post – Jerusalem
Le Journal d'Egypte – Cairo
La Bourse Egyptiene – Cairo
The Washington Evening Star – Washington
The Washington Post – Washington
Communist Area – New York
New York Herald Tribune – New York
The Journal Amarican – New York
The New York Times – New York
The Chicago Times – Chicago
Ocland Post Ennquierer – Ocland
Pitsburgh Sun Telegraph – Pitsburg
The Canadian Social Crediter – Edmonton
Edmonton Journal – Edmonton
El Dia – Montevideo

*****

4. ЧАСОПИСИ, ЗБОРНИЦИ РАДОВА, ГОДИШЊАЦИ И ПУБЛИКАЦИЈЕ

- Устанак у Југославији 1941. и Европа (издање САНУ) – Београд
- Војноисторијски гласник – Београд
- Неретва-Сутјеска 1943. – Београд
- Југословенски историски часопис – Београд
- Српска православна црква 1920-1970 – Београд

- Историја радничког покрета – Београд
- Историја XX века – Београд
- Херцеговина у НОБ, књ, 1-4, Београд
- Гледишта – Београд
- Југословенски народи пред први светски рат – Београд
- Историјски записи – Цетиње – Титоград (Подгорица)
- Колашински четнички затвор 1942-1943. – Титоград
- Јужни преглед – Скопље
- Гласник Института за националну историју – Скопље
- Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине – Сарајево
- Прилози – Сарајево
- Прво засиједање АВНОЈ-а – Бихаћ
- Часопис за савремену повијест – Загреб
- Нова Европа – Загреб
- Зборник – Сплит
- Гласник СИКД „Његош„ - Чикаго
- Слога – Сиднеј
- Дрина – Мадрид
- Revue d'histoire de la deuxieme guerre mondiale – Paris
- History of the Second World War – London
- Das Drite Reich und Europa – Munchen
- American Historical Rewiew – New York

ЛИТЕРАТУРА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

(на српскохрватском и словеначком језику)

- Авакумовић Иван, Михаиловић према немачким документима, Лондон, 1969.
- Балфур Нил, Меккеј Сели, Кнез Павле Карађорђевић-једна закасна биографија, Београд, 1990.
- Бан Матија, Правила о четничкој војни, Београд, 1848.
- Баркер Елизабет, Британска политика на Балкану у II свјетском рату, Загреб, 1978.
- Борковић Милан, Контрареволуција у Србији, Београд, 1980.
- Битоски Крсте, Дјелатност пелагонијске митрополије 1870-1912, Скопље, 1968.
- Броз Јосип Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941-1945, Београд, 1944.
- Велебит Владимир, Сјећања, Загреб, 1983.
- Влахов Дмитар, Из историје македонског народа, Београд, 1950.
- Вранчић Вјекослав, С биелом заставом преко Алпа, Buenos Aires, 1953.
- Вукчевић Радоје, На страшном суду, Chicago, 1968.
- Вучетић Ј. Стеван, Грађански рат у Црној Гори 1941-1945, Detroit, 1 947.
- Гиздић Драго, Далмација 1942, Загреб, 1959.
- Глишић Венцеслав, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944, Београд, 1970.
- Дедијер Владимир, Сарајево, 1914, Београд, 1966.
- Дедијер Владимир, Дневник, књ. 1, 2, 3, Београд, 1970.
- Дедијер Владимир, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, књ. 1, Ријека, 1980.
- Дедијер Владимир, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, књ. 2, Ријека, 1981.
- Дерок В. Јован, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини, Београд, 1940.
- Димитријевић Коста, Јунаци српске трилогије говоре, Београд, 1971.
- Драинац Раде, Црни дани, Београд, 1963.
- Лучић Јован, Верујем у Бога и у Српство, Титоград, 1991.
- Ђилас Милован, Револуционарни рат, Београд, 1990.
- Djilas Milovan, Wartime, London, 1977.
- Ђонлагић Ахмет, Лековић Мишо, Њемачка офанзива на источну Босну, јануар-фебруар 1942, Београд, 1962.
- Живановић М. Сергије, Ђенерал Михаиловић и његово дело, књ. 1, 2, 3, Chicago, 1962.
- Живојиновић Драгољуб, Лучић Дејан, Варварство у име Христово – прилози за Магнум кримен, Београд, 1988.
- Жујовић Ј. Младен, Драгиша Васић, Pittsburgh, 1948.
- Ивановић Љубомир, Четовање или четничко ратовање, Београд, 1968.
- Информативни приручник Југославије, Београд, 1951.
- Јареб Јере, Пола стољећа хрватске политике, Buenos Aires, 1960.
- Јевђевић Добросав, Босански Срби и аутономија Босне – мемоар о анациналним и разорним елементима политике Мехмеда Спахе, (без мјеста и године издања).
- Јелић Милосав, Летопис Југа, Београд, 1930.
- Јовановић Алекса, Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима, Скопље 1937.

- Јовановић Алекса, Четнички споменик – Војвода Мицко (живот и рад), (без-мјеста и године издања).
- Јовановић Батрић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, књ. I и II, Београд, 1960.
- Јовановић Батрић, Тринаестојулски устанак, Титоград, 1984.
- Јовановић М. Јован, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941.
- Јовановић Љубо, Побуна у Топлици и Јабланици, Београд, 1919.
- Јовановић Слободан, Моји савременици, Windsor, Canada, 1962.
- Јокић Момчило, Тајни досије Јосип Броз, Крагујевац, 1992.
- Јукић Илија, Погледи на прошлост, садашњост и будућност хрватског народа, Лондон, 1965.
- Karadžordjevi } Petar II, A king's Heritage, London, 1957.
- Карапанџић М. Боривоје, Грађански рат у Србији 1941-1945. Cleveland, Ohio, 1958.
- Караџић Стефановић Вук, Српски рјечник, Београд, 1935.
- Кладарин Ђуро, Слом четврте и пете окупаторско-квислиншке офанзиве, Загреб, 1954.
- Кнежевић Л. Живан, 27. март 1941, Њујорк, 1978.
- Кнежевић Л. Радоје, Књига о Дражи, Windsor, Canada, 1956.
- Кнежевић Л. Радоје и Живан, Слобода или смрт, Сиетл (САД), 1981.
- Колашински четнички затвор (зборник радова и свједочанстава), Титоград, 1987.
- Косановић Н. Сава, Шта се могло видети из емиграције, Београд, 1945.
- Кослов С., Трагом насилника, Београд, 1954.
- Костић Бошко, За историју наших дана, Лил, 1949.
- Краков Станислав, Пламен четништва, Београд, 1930
- Краков Станислав, Бенерал Милан Недић, књ. 1, 2, Munchen, 1963.
- Краков Станислав, Бенерал Милан Недић „Препуна чаша чемера”, књ. II, Munchen, 1968.
- Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Љубљана, 1927.
- Кризман Богдан, Хитлеров „Потхват 25” против Југославије, Загреб, 1953.
- Кризман Богдан, Павелић између Хитлера и Мусолинија, Загреб, 1973.
- Крстић Слободан-Уча, Како сам хватао Дражу Михаиловића, Београд, 1988.
- Куколеча Стеван, Анализа привреде Југославије пред други светски рат, Београд, 1956.
- Кулунџић Звонимир, Политика и корупција у Краљевини Југославији, Загреб, 1968.
- Лакић Зоран, Пајовић Радоје, Вукмановић Гојко, НОБ у Црној Гори 1941-1945 (хронологија догађаја), Титоград, 1963.
- Лековић Мишо, Офанзива пролетерских бригада у лето 1942, Београд, 1965.
- Лекић Радован, Андријевачки срез 1941-1944. Цетиње, 1961.
- Лојен Стјепан, Успомене једног исељеника, Загреб, 1963.
- Лубурић Радојица, Друштво Црне Горе у другом свјетском рату, Подгорица, 1995.
- Марић Ђоко, Бенерал Дража Михаиловић – 25-годишњица његове погибје 1946-1971, Чикаго, 1981.
- Марић Михајло, Краљ и влада у емиграцији, Загреб, 1966.
- Марјановић Јован, Брајовић Петар, Мраовић Никола, Андрић Милан, Марковић Милутин, Студић Димитрије, Васиљевић Јован, Катић Стојадин, Други светски рат, књ. I и II, Београд, 1973.
- Марјановић Јован, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941,

- Београд, 1963.
- Марјановић Јован, Србија у народноослободилачкој борби, Београд, 1964.
  - Марјановић Јован, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Београд, 1979.
  - Мартиновић Петар-Бајица, Милан Недић, Chicago, 1956.
  - Mason Philippe, De Gaulle, Zagreb, 1976.
  - Милетић Антун, Концентрациони логор Јасеновац, књ. I, II, III, Zagreb, 1984.
  - Миловановић Никола, Војни пуч и 27. март, Београд, 1960.
  - Миловановић Никола, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, књ. 1, 2, Београд, 1984.
  - Милошевић М. Милош, Отворено писмо господину Слободану Јовановићу, Београд, 1940.
  - Милић Милош, Четници и њихова улога у време НОР-а 1941-1945, Београд, 1982.
  - Милић Михаило, Расуте кости (1941-1945), Детроит, 1965.
  - Љотић Димитрије, У револуцији и рату, Munchen, 1961.
  - Ненезић Д. Зоран, Масони у Југославији (1976-1980), Београд, 1984.
  - Нешовић Слободан, Иностранство и нова Југославија, Београд, 1964.
  - Одић Ф. Славко, Неостварени планови, Загреб, 1961.
  - Омрчанин Иво, Истина о Дражи Михаиловићу, Munchen i New York, 1957.
  - Павловић Ст. Коста, Јован Дучић, Милано, 1967.
  - Пајковић Ђоко, Токовима револуције (говори, чланци и расправе), Титоград, 1981.
  - Пајовић Радоје, Контрареволуција у Црној Гори – четнички и федералистички покрет 1941-1945, Цетиње, 1977.
  - Пакао или комунизам у Црној Гори, свеске 1-8, Цетиње, 1942.
  - Пандевски Манол, Политичке прилике у Македонији пред Балкански рат, Београд, 1967.
  - Парезанин Ратко, Други светски рат и Димитрије В. Љотић, Мунхен, 1971.
  - Парезанин Ратко, На судбоносној прекретници, Munchen, 1976.
  - Пејановић Милован (псеудоним Љуба Поповић), Велика игра са Дражом Михаиловићем, Београд, 1971.
  - Перовић Миливоје, Устанак на југу Србије, Београд, 1954.
  - Пећанац Коста, Четничка акција 1903-1921, Београд, 1993.
  - Петрановић Бранко, Историја Југославије 1918-1978, Београд, 1981.
  - Петрановић Бранко, Револуција и контрареволуција у Југославији 1941-1945, књ. I, II, Београд, 1983.
  - Петрановић Бранко, Историја Југославије, књ. 1, 2, 3, Београд, 1988.
  - Поповић Ј. Душан, О хајдучима, књ. I, II, Београд, 1930.
  - Поповић Јово, Казивања др Владимира Бакарића, Загреб, 1976.
  - Радовић Ратко, Предратни и ратни дани 1935-1945, Београд, 1944.
  - Рајић Л. Милан, Српски пакао у комунистичкој Југославији, Чикаго, 1975.

- Рузвелт-Стаљин – тајна преписка, Загреб, 1965.
- Саје Франчек, Белогардизам, Љубљана, 1951.
- Слијепчевић Ђоко, Југославија уочи и за вријеме другог свјетског рата, Минхен, 1978.
- Споменица Јована Бабунског,(без мјеста и године издања).
- Споменица Љубе Давидовића, Београд,(без године издања).
- Српска православна црква – Свети Синод, Српска православна црква 1920-1970, Београд, 1971.
- Стакић Д. Владислав, Моји разговори са Мусолинијем, Munchen, 1976.
- Стаматовић Александар, Положај официра, подофицира, барјактара и перјаника Краљевине Црне Горе између два свјетска рат, Подгорица, 1995.
- Стаматовић Александар, Кратка историја Митрополије Црногорско-приморске 1219-1999. са шематизмом, Цетиње, 1999.
- Стаматовић Александар, Истријске основе националног индентитета Црногораца 1918-1953, Београд, 2000.
- Станојевић Станоје, Народна енциклопедија, књ, III, Загреб, 1928.
- Стојадиновић Милан, Ни рат, ни пакт, Ријека, 1970.
- Стојанов Петар, Македонија у вријеме балканских и првог свјетског рата (1912-1918), Скопље, 1969.
- Стругар Владо, Југославија 1941-1945,Београд,1970.
- Sulzberger C. L., Други свјетски рат, Zagreb, 1971.
- Терзић Велимир, Југославија у априлском рату 1941,Титоград,1963.
- Терзић Велимир, Слом Краљевине Југославије, књ. 1, 2, Београд, 1983.
- Тођић Свето, Ужичка република, Београд, 1961.
- Томац Петар, Четврта непријатељска офанзива, Београд, 1951.
- Топаловић Живко, Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945, Париз, 1958.
- Топаловић Живко, Како су комунисти дограбили власт у Југославији, Лондон, 1964.
- Топаловић Живко, Србија под Дражом, Лондон, 1968.
- Топаловић Живко, Борба за будућност Југославије, Лондон, 1967.
- Трго Фабија, Четврта и пета непријатељска офанзива, Београд, 1968.
- Тршић П. Јован, О Милану Недићу, Windsor, Canada, 1960.
- Трифунковић Ж. Илија, Трновитим стазама, Београд, 1933.
- Ђетковић Јован, Ујединитељи Црне Горе и Србије, Дубровник, 1940.
- Хамовић Милош, Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945, Београд, 1994.
- Хасанагић Едиб, Комунистичка партија Југославије 1919-1941, Загреб, 1959.
- Хацивасиљевић Јован, Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији, Београд, 1928.
- Хричевић Јосип, Свједочанства, Загреб, 1986.
- Чађеновић Јован, Убиство Брскућана на „пасјем гробљу”, Нови Сад, 1993.
- Черчил Винстон, Други светски рат, том III, Beograd, 1953.
- Черчил Винстон, Други светски рат, књ, I, II, Београд, 1965.
- Черчил-Стаљин, Тајна преписка, Загреб, 1965.
- Чолаковић Родољуб, Оружана борба партизана против окупатора и Дража Михаиловић, Београд, 1944.
- Чолаковић Родољуб, Записи из ослободилачког рата, књ. 1-5, Сарајево, 1945-1955.
- Чубриловић Бранко, Записи из туђине, Сарајево, 1946.
- Чулиновић Фердо, Слом старе Југославије, Загреб, 1958.
- Чулиновић Фердо, Југославија између два рата, књ. I, II, Загреб, 1961.
- Чулиновић Фердо, Окупаторска подјела Југославије, Београд, 1970.
- Шепић Драгован, Влада Ивана Шубашића, Загреб, 1983.
- Шехић Нусрет, Четништво у Босни и Херцеговини (1918-1941), Сарајево, 1971.

- Шкарић Ђ. М., Четници и добровољци у ратовима за ослобођење и уједињење, Нови Сад, 1925.

*****

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ И ПРИКАЗИ:

- Auty Phyllis, Неки аспекти британско-југословенских односа, 1941. године, Устанак у Југославији 1941. и Европа, Београд, 1973.
- Апостолов Александар, Један нов документ за положај Македоније на крају XIX и почетком XX вијека, Гласник Института за националну историју, бр. 1, Скопље, 1963.
- Бајић Невенка, Јунски устанак у Горњој Херцеговини 1941. године, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево, 1956.
- Бандовић Милан, Обмањивање историје, Наша реч, бр. 172-173, јун-јул, Лондон, 1966.
- Бановић Гојко, Степановић Коста, Како је ухваћен Дража Михаиловић, Политика (фелтон), 5. август - 17. септембар, Београд, 1962.
- Бојић Алија, Припрема Немаца за извођење операције „Schwarz” и њихове процене о могућностима искрцавања савезника на Балкану у првој половини 1943. године, Неретва-Сутјеска 1943, Београд, 1969.
- Борковић Милан, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1942. године, Прво заједнање Антифашистичког Вијећа Народног Ослобођења Југославије, Бихаћ, 1967.
- Бибер Дућан, Отворена тајна архива британске дипломатије, Вјесник (фелтон), 7. јун, 26. октобар, Загреб, 1972
- Вишњић Петар, Немачки окупациони систем у Србији 1941. године, Историски гласник, бр. 3-4, Београд, 1956.
- Владушић Стево, Чувај се синко, Дрвар 1941-1945, књ. 3, Дрвар, 1978.
- Вујошевић Јован, Немачко-италијански односи и четници у операцији „Schwarz”, Неретва-Сутјеска 1943, Београд, 1969.
- Вукмановић Светозар-Темпо, У Сарајеву и источној Босни 1941. и почетком 1942. – Савјетовање у Иванчићима, Прилози, књ. IV, Сарајево, 1968.
- Вукчевић Радоје, Поводом књиге др-а Ж. Топаловића „Покрети народног отпора у Југославији, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1958.
- Вукчевић Радоје, Американци на Равној Гори, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1959.
- Вукчевић Радоје, Од Техерана до Шубашићевог устоличења, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1962.
- Вучковић Звонимир, Устанак у западној Србији, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Вучковић Звонимир, Герилска формација Југословенске војске у отаџбини, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Вучковић Звонимир, Напад на Србију у пролеће 1944, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Вучковић Звонимир, Спасовање америчких авијатичара, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Вучковић Звонимир, Прекид са апологијама, Наша реч, бр. 172-173, јун-јул, Лондон, 1966.
- Грђић Радмило, Допринос Приморских Хрвата, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.

- Грђић Ристо, Општа обнова црквеног живота и устројства, Српска православна црква 1920-1970, Београд, 1971.
- Даниловић Угљеша, Криза устанка у источној Босни у прољеће 1942, Источна Босна у НОБ-у 1941-1945, Београд, 1971.
- Двадесетпетогодишњица четничког рада, Јужни преглед, јун-јул, Скопље, 1930.
- Deakin F. W. D., Прва британска мисија код Тита (мај-септембар 1943.), Неретва-Сутјеска 1943, Београд, 1969.
- Deakin F.W.D., Британија и Југославија (1939-1945), Југословенски историјски часопис, бр. 2, Београд, 1963.
- Драшковић М. Милорад, Лазић Бранко, Омладински штаб 501 Равногорске омладине, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1962.
- Ђелевић Јакша, Из првих месеци (четничког покрета), Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Ђоновић Ј. Душан, Документа о помоћи која је послата ђенералу Михаиловићу од стране Велике Британије, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1959.
- Ђоновић Ј. Душан, Документа, Помоћ у новцу Краљевске југословенске владе ђенералу Михаиловићу, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1960.
- Ђоновић Ј. Душан, Документа, Помоћ у новцу Краљевске југословенске владе ђенералу Михаиловићу, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1961.
- Ђоновић Јован, Везе са Дражом Михаиловићем са Средњег и Блиског Истока и Северне Африке, Гласник СИКД „Његош”, јул, Chicago, 1958.
- Ђоновић Јован, Моје везе са Дражом Михаиловићем са Средњег Истока, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1958.
- Ђоновић Јован, Извјештаји ђенерала Михаиловића из краја 1943. и 1944. године, Гласник СИКД „Његош”, јун, Chicago, 1959.
- Ђоновић Јован, Телеграми драже Михаиловића о енглеским мисијама у свом штабу у енглеској политици на терену, Гласник СИКД „Његош”, јун, Chicago, 1960.
- Ђоновић Јован, Телеграми Драже Михаиловића о енглеским мисијама у свом штабу у енглеској политици на терену, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1960.
- Ђоновић Јован, Телеграми Драже Михаиловића о енглеским мисијама у свом штабу у енглеској политици на терену, Гласник СИКД „Његош”, јун, Chicago, 1961.
- Ђоновић Јован, Од зида плача до постојбине фараона, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1962.
- Ђорђевић Димитрије, Србија на почетку XX века (1903-1906), Југословенски народи пред први светски рат, Београд, 1967.
- Ђуки Светомир, Из шуме у емиграцију, Српска застава, бр. 33-38, децембар-мај, Буенос Аирес, 1954/55.
- Зеленика Милан, О операцијама у Југославији априла 1941. године, Војно историјски гласник, бр. 4, Београд, 1951.
- Зечевић Василије, Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД „Његош”, децембар, Chicago, 1961.
- Јоксимовић Милорад, Павле Ђуришић, Гласник СИКД „Његош”, мај, Chicago, 1960.
- Југословенска војска (старе Југославије), Војна енциклопедија, књ. IV, Београд, 1961.
- Кашић Душан, Српска црква у тзв. независној Држави Хрватској, Српска православна црква 1920-1970, Београд, 1971.

- Кашић Душан, Српска црква под немачком окупацијом, Српска православна црква 1920-1970, Београд, 1971.
- Кнежевић Л. Живан, Совјетски упад у Србију 1944, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска војска и Дража Михаиловић, Порука, бр. 8, 1. новембар, Лондон, 1952.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска влада и Дража Михаиловић, Порука, бр. 10, 1. фебруар, Лондон, 1953.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска влада и Дража Михаиловић, Порука, бр. 13, 16. јун, Лондон, 1953.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска влада и Дража Михаиловић, Порука, бр. 18, 1. фебруар, Лондон, 1954.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска влада и Дража Михаиловић, Порука, бр. 23, 16. октобар, Лондон, 1954.
- Кнежевић Л. Радоје, Југословенска влада и Дража Михаиловић, Порука, бр. 24, 1. новембар, Лондон, 1954.
- Кнежевић Л. Радоје, О десетогодишњици смрти Драже Михаиловића, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Кнежевић Л. Радоје, Почети отпора, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Кнежевић Л. Радоје, Слово „З“, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Кнежевић Л. Радоје, Слободан Јовановић, Порука, јануар-март, Лондон, 1959.
- Кљаковић Војимир, Припреме непријатеља за четврту офанзиву гледане по страним изворима и непријатељским документима, Војноисториски гласник, бр. 2, Београд, 1951.
- Кљаковић Војимир, Промјена политике Велике Британије према Југославији у првој половини 1942. године, Југословенски историски часопис, бр. 3, Београд, 1969.
- Кљаковић Војимир, Велика Британија, Совјетски Савез и устанак у Југославији 1941, Војноисториски гласник, бр. 2, Београд, 1970.
- Кљаковић Војимир, Мемоари генерала Симовића и документи 1939-1942, Политика (фелтон), 21. август-24. новембар, Београд, 1970.
- Кљаковић Војимир, Југословенска влада у емиграцији и Савезници према питању Хрватске 1941-1944, Часопис за савремену повијест, бр. II-III, Загреб, 1971.
- Кљаковић Војимир, Далмација у обавијештености и акцији југословенске владе у емиграцији и Велике Британије 1941-1942, Зборник, књ. 2, Сплит, 1972.
- Ковачевић Бранко, Скоко Саво, Јунски устанак у Херцеговини 1941. Историја радничког покрета, књ. 1, Београд, 1965.
- Lazitch Branko (псеудоним Бранислав Страњаковић), Из историје Равне Горе 1941. Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Лековић Мишо, Планови Драже Михаиловића за уништење „партизанске државе“ у Западној Босни у другој половини 1942. године, Југословенски историски часопис, бр. 1-2, Београд, 1966.
- Лековић Мишо, Британске војне мисије на ослобођеној територији Црне Горе и југоисточне Босне (фебруар-април 1942), Историјски записи, бр. 1-2, Титоград, 1971.
- Лубурић Вјекослав-Макс (псеудоним Домагој), Битка на Лијевче Пољу, Дрина, бр. 1-3, фебруар, Мадрид, 1955.
- Лубурић Вјекослав-Макс, Отворено писмо српском генералу Светомиру Ђукићу, Дрина, бр. 8-12, децембар, Мадрид, 1955.
- Марјановић Јован, Прилози историји сукоба народноослободилачког покрета и четника Драже Михаиловића у Србији 1941. године, Историја XX века, књ. I, Београд, 1959.

- Марјановић Јован, Велика Британија и народноослободилачки покрет у Југославији 1941-1945, Југословенски историјски часопис, бр. 2, Београд, 1963.
- Мартиновић Милан, Мукотрпни рад др-а Крњевића за вријеме рата у Лондону, Хрватски глас, Winnipeg, Canada, 1955.
- Мешковић Павле, Од Босне до Равне Горе, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Мешковић Павле, На Равној Гори, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Миловановић Никола, Био сам у Дражиној Врховној команди, Нин, 20. октобар-2. март, Београд, 1968/69.
- Миловановић Никола, Завера против револуције, Борба, 23. и 24. октобар, Београд, 1970.
- Микуж Метод, Преглед развоја НОБ у Словенији, књ. I, II, Београд, 1956.
- Милосављевић В. Драгослав, Познавао сам Дражину величину и племенитост карактера, Глас Равне Горе, бр. 65-66, јун-јул, Лондон, 1952.
- Милосављевић В. Драгослав, Михаиловић до Равне Горе, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Милошевић Александар, Голгота, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Милошевић Тодор, Узроци наше војничке пропасти 1942, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1961.
- Новак Карло, Покрет отпора у Словеначкој, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Павелић Анте-Smith, Британци и Дража Михаиловић, Хрватска ревија, септембар, Буенос Аирес, 1957.
- Павловић Коста, Пад Симовићеве владе, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1958.
- Павловић Коста, Пад Јовановићеве владе, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1959.
- Павловић Коста, Пад Трифуновићеве владе, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1960.
- Павловић Коста, Пад Пурићеве владе, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1961.
- Пајовић Радоје, Ликвидација црногорског четничког руководства у Острогу октобра 1943. године, Историјски записи, бр. 2, Титоград, 1965.
- Пајовић Радоје, Покољ муслимана у Санџаку и дијелу источне Босне у јануару и фебруару 1943. године, Неретва-Сутјеска 1943, Београд, 1969.
- Пајовић Радоје, Четнички покрет и НОП у Црној Гори за вријеме битке на Сутјесци, Неретва-Сутјеска 1943, Београд, 1969.
- Пателин Станко, Пораз словеначког дела Михаиловићеве „Југословенске војске у отаџбини“ у Грчарицама и на Турјаку, Војноисторијски гласник, бр. 6, Београд, 1962.
- Петковић Душан, Четничка радио станица „Карађорђе“, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1959.
- Петковић Душан, Како је успостављена веза са ђенералом Михаиловићем из Цариграда, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1960.
- Петровић Вукашин, Оно што је претходило грађанском рату, Гласник СИКД „Његош“, јул, Chicago, 1958.
- Петровић Драгољуб, Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године, Војноисторијски гласник, бр. 2, Београд, 1968.

- Пиљевић Ђорђе, Неке специфичности развоја устанка у Херцеговини 1941. Југословенски историјски часопис, бр. 3-4, Београд, 1968.
- Пленча Душан, Критика неких појава у историографији ослободилачког рата и револуције, Гледишта, јануар, Београд, 1965.
- Плећаш Б. Недјељко, С мора и ваздуха у поробљену отаџбину, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1960.
- Поповић Војин, Бугарска војска у окупираној Србији (1941-1944), Војноисториски гласник, бр. 3-4, Београд, 1952.
- Поповић Војин, Продор јединица Главног штаба Србије у источну Србију (мај-јул 1944. године), Војноисториски гласник, бр. 4, Београд, 1956.
- Поповић Радомир-Рајо, Ђорђе М. Лашић, Гласник СИКД „Његош“, фебруар, Chicago, 1959.
- Поповић Чедо, Четничка школа у Прокупљу, Нова Европа, књ. XVI, бр. 10-11, Загреб, 26. новембар 1927.
- Прибићевић Адам, Идеологија Дражина покрета, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Пурковић М. А., Драгољуб Михаиловић-кратка биографија, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Путник Р. Димитрије, Радио везе са земљом у прошлом рату, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1961.
- Радуловић Боривоје, Битка на Неретви, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1960.
- Ратковић Миодраг, Организација источне Србије, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Симовић Душан, Објашњење о улози водећих личности у државном удару од 27. марта 1941, Гласник СИКД „Његош“, децембар, Chicago, 1962.
- Скоко Саво, Неке чињенице о левим грешкама, Херцеговина у НОБ, Београд, 1986.
- Слијепчевић Перо, Наши добровољци у светском рату, Нова Европа, књ. XI, бр. 17. Загреб, 11. јун 1935.
- Соларић Миленко, Наличје „Босанске Голготе“ или како сам постао припадник Српског Добровољачког Корпуса, Записи из добровољачке борбе, бр. II, Munchen, 1955.
- Српске националне организације и збацивање Абдул Хамида са престола, Јужни преглед, бр. 1, Скопље, 1927.
- Ст. С. Тр. Д., Четници, Војна енциклопедија, књ. 2, Београд, 1959.
- Стамболић Слободан, Окупација Србије 1941. године, Војноисториски гласник, бр. 4, Београд, 1953.
- Станисављевић Ђуро, Појава и развитак четничког покрета у Хрватској 1941-1942. године, Историја XX века, књ. IV, Београд, 1962.
- Стојадиновић М. К., Како је кажњаван Дража Михаиловић, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1962.
- Тањга Лука, Догађаји у Очестову 1941, Зборник докумената Института за историју радничког покрета Далмације, књ. 3, Сплит, 1981.
- Тодоровић Ј. Борислав, Белешке официра за везу, Књига о Дражи, књ. I, Windsor, Canada, 1956.
- Тодоровски Глигор, Српски конзули у Македонији од Младотурске револуције 1908, Гласник института за националну историју, бр. 1, Скопље, 1965.
- Топаловић Живко, Промашене наде, Порука, 16. децембар, Лондон, 1955.
- Топаловић Живко, Растанак са земљом, Књига о Дражи, књ. II, Windsor, Canada, 1956.
- Тројановић Радмило, Преговори о примирју с Немачком 16. и 17. априла 1941. године, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1972.

- Хурем Расим, Покушај неких грађанских политичара да Босну и Херцеговину издвоје из оквира НДХ, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, књ. XVI, Сарајево, 1965.
- Хурем Расим, Концепције неких муслиманских грађанских политичара о положају Босне и Херцеговине од средине 1943. до краја 1944. године, Прилози, књ. IV, Сарајево 1968.
- Цемовић Јб. Предраг, Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД „Његош“, јун, Chicago, 1961.
- Четници, Мала енциклопедија Просвете, књ. 2, Београд, 1959.
- Четничка акција, Свезнање, књ. I, Загреб, 1937.
- Целебџић Милован, Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године – Операција „Ratweek“, Војноисторијски гласник, бр. 3, Београд, 1970.

*****

ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

(на страним језицима)

- Adamic Louis, My Native Land, New York, 1943.
- Adamic Louis, Dolivet Louis, Hanc Josef, Kosanovich N. Sava, Raditsa Bogdan, The battle fo the Balkans, New York, 1943.
- Arnez A. John, Slovenia in European Affairs, New York, 1958.
- Assman Kurt, Deutsche Schicksalsjahre, Wiesbaden, 1950.
- Badoglio Pietro, Italy in Second World War, London, 1948.
- Berndt A. und von Wedel, Deutchland im Kampf 1941, Otto Stolberg, Berlin.
- Cavaleiro Ugo, Comando Supermo, Bologna, 1948.
- Cervi mario, Storia della guera di Grecia, Milano, 1966.
- Churchil Winston, The Grand Allianse, Boston, 1950
- Churchil Winston, Closind the Ring, Boston, 1951.
- Churchil Winston, Triumph and Tragedu, Boston, 1 953.
- Churchil Winston, The Second World War, br. 1-6, Boston, 1948-1953.
- Ciano Galeazzo, Cianos Diaru 1930-1943, London, 1 947.
- Deakin F. W. D., The Embatlled Mountan, New York, 1971.
- Dediјer Vladimir, On Military Conventions, Lund, 1961.
- Draganich N. Alex, Tito s Promised Land yugoslavia, New Brunswik, 1954.
- Fotich Constantin, The War we lost, New York, 1948.
- Fricke Gert, Croaten 1941-1944, Freiburg, 1972.
- Gorlitz Walter, Der Zweite Weltkrieg 1939-1945, 1, 2, Stuttgart, 1951-1952.
- Giuseppe Santoro, Laeronautica italiana nella seconda guerra mondiale, volum I, Milano-Roma, 1946.
- Gregori } Danilo, So endete Jugoslawien, Leipzig, 1943.
- Greiner Helmuth, Die Oberte Wermacht fuhrung 1939-1943, Weisbaden, 1951.
- Hagen Walter, Die geheime Front, Zurich, 1950.
- Hassel Ulrich, The von Hassell Diaries, 1938-1944, London, 1948.
- Herzog Robert, Grundzuge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ostund sudosteuropaischen Lander wahrend zwiten Weltkrieges, Tubingen, 1955.
- Hoptner B. Jacob, Yugoslavia in Crisis, 1934-1941, New York, 1962.
- Hor Ladislaus, Broszat Martih, Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Stuttgart, 1964.
- Howard Michael, The Mediterranean Strategy in the Second World War, New York, 1968.

- Hubatsch Walter, Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945, Frankfurt am Main, 1962.
- Inks M. James, Eight Bailed Out, New York, 1954.
- Yourichitch Evgeeniye, le proces Tito-Mihailovi}, Paris, 1950.
- Kriegsheim Herbert, Geterant, Getauscht und doch Getreu-Die geheimnisvollen "Brandenburger", Berlin, 1958.
- Lazich Branko, La tragedie General Draja Mihailovitch, Paris, 1946.
- Sawence Christie, Irregular Adventure, London, 1946.
- Lockhart R. H. Bruce, Comes the Reckoning, London, 1947.
- Lederer J. Ivo, Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontier-making, New Haven, 1963.
- Maclean Fitzroy, Eastern Approaches, London, 1949.
- Maclean Fitzroy, The Heretic, New York, 1957.
- Mansfield R. Walter, Marine with the Chetniks, marine Corps Gazette, January, 1946.
- Martin David, Ally Betrayed, New York, 1946.
- Matl Josef, über Kollaboration und Resistance in den Sudoststaaten, Das Dritte Reich und Europa, München, 1957.
- Matloff Maurice, United States Army in World War II. The War Strategic Planning for Coalition Warfare, 1943-1944, Washington, D. C., 1959.
- Mellenthin F. W., Panzer Battles, Norman, Okla., 1956.
- Mili}evi} Vladeta, Der Königsmord von Marseille, Bad Godesberg, 1959.
- Neubacher Herman, Sonder-Auftrag Sudost 1940-1945, Musterchmidt-Verlag, Göttingen, 1956.
- Ostovi} P. D., The Truth About Yugoslavia, New York, 1952.
- Papagos Alexander, The Battle of Greece, 1940-1941, Atena, 1949.
- Paris Edmond, Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945, Chicago, (без године издања).
- Poole C. DeWitt, Light on Nazi Foreign Policy, Foreign affaire, October, 1946.
- Radulovic Monty, Titos Republic, London, 1948.
- Rendel George, The Sword and the Olive, London, 1957.
- Rendulic Lothar, Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen, Wels-Heidelberg, 1952.
- Rintelen von Enno, Mussolini als Bundesgenosse, Tübingen, 1951.
- Roatta Mario, Otto milioni di baionette, Milano, 1946.
- Roberts R. Walter, Tito, Mihailovi} and the Allies, 1941-1945, New Brunswick, 1973.
- Rossi Francesco, Mussolini e lo Stato Maggiore, Roma, 1951.
- Rootham Jasper, Miss Fire, London, 1946.
- Schmidt-Richberg, Der Endkampf auf dem Balkan, Heidelberg, (без године издања).
- Seitz B. Albert, Mihailovi}: Hoax or Hero? Columbus, 1953.
- Settinius R. Edward, Lend-Lease-Weapon for Victory, New York, 1944.
- Stimson L. Hery McGerge Budny, On Active Service in Peace and War, New York, 1947.
- Sweet-Escott Bickham, Baker Street Irregular, London, 1965.
- Tomashevich Jozo, The Chetniks, War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Stradford, 1975.
- Toynbee Arnold, Toybee Veronica, Survey of International Affairs, 1939-1946. The Initial Triumph of the Axis, London, 1958.

- The Yugoslav national liberation movement, London, 1943.
- The war effort of Yugoslavia 1941-1945, Belgrade, (bez godine izdawa).
- Tributes to General Mihailovich, Windsor, Ont., Canada, 1966.
- Vucinich S. Wayne, Interwar Yugoslavia, Contemporary Yugoslavia, Berkeley and Los Angeles, 1969.
- Vucinich S. Wayne, Nationalism and Communism, Contemporary Yugoslavia, Berkeley and Los Angeles, 1969.
- Zannssi Giacomo, Guerra e catastrofe d'italia, I, II, Roma, 1945.
- Warlimont Walter, Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939-1945, Frankfurt am Main, 1962.
- Wedemeyer C. Albert. Wedemeyer Reports, New York, 1958.
- Wilson M. W. Henry (Field Marshal Lord Wilson), Eight Years Overseas 1939-1947, London, 1950.

*****

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ И ПРИКАЗИ:

- Adamic Luis, Mihailovitch: Balkan Mystery Man, Saturday Evening Post, no. 19, december 1942.
- Adamich V. Zenon, The Royal Yugoslav Navy in World War II, United States Naval Institute, Proceedings, april 1963, (bez mjesta izdanja).
- Antic Zdenko, National Structure of the Yugoslav Army Leadership, Communist Area, 12. april, New York, 1972.
- Assmann Kurt, The Battle of Moscow, Turning of the War, Foreign Affairs, january, 1950.
- Bosnitch D. Sava, The Significance of the Soviet Military Intervention in Yugoslavia, 1944-1945 Review, no. 8, London, 1969.
- Dedićer Vladimir, Sur L'armistice germano-yougoslave, Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, juillet, Paris, 1956.
- Ehrman John, Grand Strategy, V, August 1943-September 1944, History of the Second World War, London, 1956.
- Haniman H. Helga, Slovenia as an Outpost of the Third Reich, East European quarterly, june, 1971.
- Howard Michael, Grand Strategy, V, August 1942-September 1943, History of the Second World War, London, 1972.
- Oppenheim L., Leuterpacht H., International Law, II, London, 1952.
- Leighton M. Richard, OVERLORD Revisited: An Interpretation of American Strategy in the European War, 1942-1944, American Historical Review, june 1963.
- Playfair I. S.O. and others, The Mediterranean and Middle East, 1-4, History of the Second World War, London, 1954-1966.
- Richards Denis, Royal Air Force, 1939-1945, Vol I, The Fight at Odds, History of the Second World War, London, 1953.
- Saunders H. St. George, Royal Air Force, 1935-1945, vol. III, The Fight Is Won, History of Second World War, London, 1954.
- Woodward Llewellyn Ernst, British-Foreign Policy in the Second World War, 1-3, History of the Second World War Series, London, 1970/71.

БИЈЕШКА О АУТОРУ

Александар Стаматовић рођен је 12. фебруара 1967. године у Сарајеву. Родитељи су му из Црне Горе, отац из племена Загарача-Катунска нахија (Стара Црна Гора), а мајка из племена Дробњака. Године 1976, комплетна породица враћа се у Црну Гору и настанује у Подгорици, гдје Александар завршава основну и средњу школу (историјско-археолошки смјер). Војни рок одслужио је 1985/86 године. Дипломирао је на Филозофском факултету (одсек историја и географија) у Никшићу марта 1991. године. Магистрирао је на Филозофском факултету (одсек историја) у Приштини децембра 1994. године. Докторирао је на Филозофском факултету (одсек историја) у Београду јануара 2000. године. Живи и ради у Подгорици као професор. Хонорарни је професор Богословије Св. Петра Цетињског на Цетињу, на катедри за општу историју.

До сада је објавио следеће књиге: Положај официра, подофицира, барјактара и перјаника Краљевине Црне Горе између два свјетска рата, Подгорица, 1995; Кратка историја Митрополије Црногорско-приморске 1219-1999. године са шематизмом, Цетиње, 1999; Историјске основе националног идентитета Црногораца 1918-1953, Београд, 2000. Поред тога аутор је неколико десетина чланака, фелтона и расправа историјског и политичког карактера, објављених у: Стварању (Подгорица), Светигори (Цетиње), Покрету (Подгорица), Сјутра (Подгорица), Побједи (Подгорица), Дану (Подгорица), Гласу Црногораца (Подгорица), Погледима (Крагујевац), Српској речи (Београд) и Великој Србији (Београд).

САДРЖАЈ

УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА.....	5
УВОД.....	7
ПРЕД КОМУНИСТИЧКИМ СУДОМ.....	11
КО СУ ЧЕТНИЦИ?.....	44
СЛОМ.....	78
КО ЈЕ ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ?.....	98
У СЛОМУ.....	106
ВОЈД ТРЕЋЕГ СРПСКОГ УСТАНКА.....	111
САРАДЊА ЧЕТНИКА И ПАРТИЗАНА.....	130
БОРБА ЧЕТНИКА ПРОТИВ ОКУПАТОРА.....	151
САВЕЗНИЦИ О ЧЕТНИЦИМА И МИХАИЛОВИЋУ.....	192
БОРБА ЧЕТНИКА СА УСТАШАМА И ДОМОБРАНИМА.....	204
БОРБА ЧЕТНИКА СА СРПСКИМ КВИСЛИНЗИМА.....	228
ЈУГОСЛОВЕНСТВО ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА.....	257
РУСОФИЛСТВО ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА.....	271
КО ЈЕ КРИВ ЗА ГРАЂАНСКИ РАТ?.....	274
ПАРТИЗАНСКИ ЗЛОЧИНИ.....	311
КРВ НА БИВОТУ СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ.....	344
САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА ЊЕМЦИМА И ИТАЛИЈАНИМА.....	352
САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА УСТАШАМА И ДОМОБРАНИМА.....	356
САРАДЊА ПАРТИЗАНА СА ЗЕЛЕНАШИМА.....	366
КАКО ЈЕ И ЗАШТО ТИТО ДОШАО НА ВЛАСТ?.....	371
КАКО СУ КОМУНИСТИ ФАЛСИФИКОВАЛИ ИСТОРИЈУ?.....	382
ЗАКЉУЧАК.....	387
CONCLUSION (Закључак на енглеском језику).....	391
СКРАЋЕНИЦЕ.....	395
ИЗВОРИ.....	397
ЛИТЕРАТУРА.....	402
БИЉЕШКА О АУТОРУ.....	414

